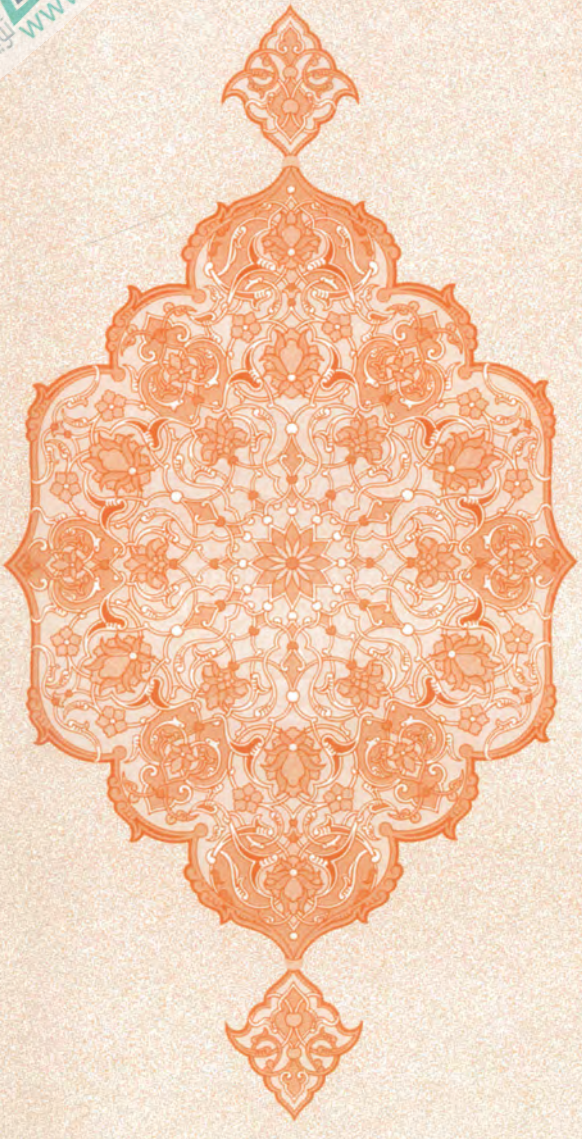

بەرھات جىلان
ئۇمۇت يولتوزى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: مەمەت ئەۋبەت

ISBN 978-7-228-11672-0
9 787228 116720 >
定价:35.00 元

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىنچى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

پەرهات جىلان

ئىدىقۇت يۇلتۇزى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

www.sanhurkitap.com

图书在版编目(CIP)数据

高昌之星：维吾尔文/帕尔哈提·吉兰著. —乌鲁木齐：新疆人民出版社，2008.7
（帕尔哈提·吉兰作品集）
ISBN 978-7-228-11672-0

Ⅰ.高… Ⅱ.帕… Ⅲ.长篇小说—中国—当代—维吾尔语（中国少数民族语言） Ⅳ.I247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2008）第 103159 号

作　　者	帕尔哈提·吉兰
责任编辑	帕提古丽·米吉提
责任校对	阿达来提，阿孜古丽
特约校对	阿不力孜·阿巴斯
封面设计	买买提·诺比提
出版发行	新疆人民出版社
电　　话	(0991)2827472
地　　址	乌鲁木齐市解放南路 348 号
邮　　编	830001
印　　刷	新疆金版印务有限公司
经　　销	新疆维吾尔自治区新华书店
开　　本	880×1230 毫米　1/32
印　　张	13.5
版　　次	2008 年 7 月第 1 版
印　　次	2008 年 7 月第 1 次印刷
印　　数	1—3000
定　　价	35.00 元

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

ئاپتوردىن

ئۆسمۇرلۇك چاغلىرىمدا چوڭلارنىڭ پاراڭلىرىنى ئاڭلاشقا بەك قىزىقاتتىم. چوڭلار 30 - ۋە 40 - يىللاردىكى تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ شاھىتلىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى ئەسلەپ سۆزلىشەتتى. شېڭ شىسەي دەۋرىدىكى تۇرمىلەردە ئىگىراڭاتقان گۇناھسىز مەھبۇسلارنىڭ ئېچىنىشلىق كۆرۈنۈشلىرى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدىكى ئاتا چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان جەڭگىۋار قوشۇنلار كۆز ئالدىمدا گەۋدىلىنەتتى. «ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى ئەجدادلىرىمىز قانداق ياشىغان بولغىيتتى؟» دەپ ئويلايدىغان بولۇپ قالدىم. ئورخۇن، ئىدىقۇت، قاراخانىيلار توغرىسىدىكى ئەسەرلەرنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىشكە كىرىشتىم. ئۆسمۇرلۇك دەۋرىم ئاللىقاچان ئۆتۈپ، ئۆزۈممۇ چوڭلار قاتارىغا قوشۇلغاندا، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى توغرىسىدىكى بىلگەنلىرىمنى جەملەپ ئىككىي رومان يازدىم. «ئىدىقۇت خانلىقى توغرىسىدىمۇ بىر نەرسە يېزىش كېرەك ئىدى» دېگەن ئوي كۆڭلۈمگە ئارام بەرمىدى، يەنە ئىزدىنىشكە كىرىشىپ كەتتىم.

ياشلىق دەۋرىمدىن تارتىپلا مەن يەنە تارىختىكى مەشھۇر

زاتلارنىڭ تەرجىمھاللىرىنى ئوقۇشقا قىزىقاتتىم . ئاتاقلىق ئالىملار ، ئەدىبلەر ، داڭلىق قەھرىمانلار ، مەشھۇر سىياسىئونلار ، كاتتا جاھانگىرلار توغرىسىدا يېزىلغان ھەرخىل ژانىرلاردىكى ئەسەرلەر قولۇمدىن ئۆتۈشكە باشلىدى . كېيىنكى ۋاقىتلاردا چىڭگىزخان ئوبرازى دىققىتىمنى تارتتى . چىڭگىزخان دۇنيا تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ جاھانگىر . ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى جۇڭگو زېمىنلىرىدىن تارتىپ ، ياۋروپا تۇپراقلىرى ۋە ئىران ، ئەرەب ئاللىرىگىچە بولغان مىسلىسىز كەڭ يەرلەرنى ئىشغال قىلىپ ، ئۆزلىرىنىڭ تەڭداشسىز قۇدرەتلىك دۆلىتىنى قۇردى . ئىشغالىيەتچىلىكتە چىڭگىزخان مەشھۇر ئالېكساندىر ماكېدونىسكىي (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين) دىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى . شۇنداق تەڭداشسىز كۈچ ـ قۇدرەت چىڭگىزخانغا نەدىن كەلدى ؟ موڭغۇل قوۋمى شۇ قەدەر زور ۋە كۈچلۈك بولغانمىدى ؟ ئۇلارنىڭ رەقىبلىرى شۇ قەدەر ئاجىز بولغانمىدى ياكى چىڭگىزخان شۇ قەدەر ئامەتلىك ، تەڭرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن شەخس بولغانمۇ ؟

ھەرقايسى ئەللەردىكى ئالىملار ۋە يازغۇچىلار بۇ ھەقتە ئۆزلىرىنىڭ ئوخشاشمايدىغان كۆزقاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى . بىر قىسىم ئەسەرلەردە ، چىڭگىزخان ئەڭ ئەشەددىي زالىم قانخور ، ئۇنىڭ خەلقى مەدەنىيەتىنى ۋەيران قىلغۇچى ياۋايى كۆچمەنلەر سۈپىتىدە تەسۋىرلەندى . چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى نۇرغۇن مەدەنىيەتلىك ئەللەرنى بويسۇندۇرۇپ ، ئۇدا ئىككى ـ ئۈچ ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈردى . ھالبۇكى ، «ياۋايى ـ قانخورلار» پەقەت زوراۋانلىقتا تايىنىپلا شۇ قەدەر زور ھاكىمىيەت سىستېمىسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالامتى ؟

ئەنە شۇنداق ئويلىنىش ۋە ئىزدىنىش داۋامىدا ، چىڭگىزخان بىلەن ئىدىقۇت خانىنىڭ دوستانە مۇناسىۋىتى كۆز ئالدىمدا باشقىچە مەنزىرىنى سۇرەتلەشكە باشلىدى . ئىدىقۇت خانلىقى ئەينى دەۋردىكى مەدەنىيەتلىك ئەللەرنىڭ مىسالى ئىدى . ئىدىقۇت تەۋەسىدىكى بوستانلىقلاردا بىناكارلىق ، توقۇمىچىلىق ، مېتالچىلىق ، رەسساملىق ، ھەيكەلتىراشلىق ، مەتبەئەچىلىك كەسىپلىرى ئۆز دەۋرىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يەتكەنىدى . ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىچىدىن كۆپلىگەن ئالىملار ، ئەدىبلەر ۋە تەرجىمانلار يېتىشىپ چىققان . ئۇيغۇر باخشىلىرى (زىيالىيلىرى) موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىگە يېزىق ئۆگەتكەن . موڭغۇللار ئىگىلىگەن كەڭ زېمىنلاردا ئەنە شۇ ئۇيغۇر باخشىلىرى ئەمەلدارلىق ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىگەن . چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئوردىلىرىدا ئۇيغۇرلار كاتىپ ، تەرجىمان ، ئوقۇتقۇچى بولۇپ خىزمەت قىلغان ، چىڭگىزخانىنىڭ قوماندانلىق مەركىزىدە ئۇيغۇر سانغۇنلارمۇ بولغان . موڭغۇللارغا يېزىق ئۆگىتىشنى باشلاپ بەرگەن تاتا تۇڭا چىڭگىزخان تەرىپىدىن «دۆلەت ئۇستازى» دەرىجىسىگە ئۆستۇرۇلگەن . كېيىن ئىدىقۇت خانى شەخسەن ئۆزى قوشۇن تارتىپ ، چىڭگىزخانىنىڭ يۇرۇشلىرىگە قاتناشقان...

مەن ئەنە شۇنداق تارىخىي مەلۇماتلارغا ئىگە بولغاندىن كېيىن ھەسسىلەپ رىغبەتلىنىپ ، قولۇمغا قەلەم ئالدىم . ئۆگەنگەنسېرى ۋە يازغانسېرى ئەينى دەۋردىكى موڭغۇل - ئۇيغۇر ئىتتىپاقىغا قارىتا ئۆزۈمنىڭ تونۇشۇم شەكىللەندى . ئەجدادلىرىمىز تارىختا توختام سۈزەك ئۇن - تىنسىز ياشاپ ، غالىبلارنىڭ چاڭ - توزانلىرى ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالمىغان . ئۇلار ئەسىرلەرنىڭ

قوڭغۇراقلىرىنى جاراڭلىتىپ ، ئوخشاشمىغان دەۋرلەردە ئوخشاشمىغان يوللاردا مېڭىپ ، ئۆزلىرىنىڭ مەڭگۈتلۈقىدىن ئۈچۈر بېرىپ تۇرغان .

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈشۈم لازىمكى ، بايانلىرىمنىڭ مۇناسىۋەتلىك جايلىرىدا چىڭگىزخاننىڭ شەخسىي تۇرمۇشى ۋە موڭغۇل ئوردىسىنىڭ ئىچكى ئەھۋاللىرى توغرىسىدا بىر قەدەر تەپسىلىيرەك توختالدىم . ئۇزۇندىن بۇيان ئېيلمىز ۋە چەت ئەل تارىخچىلىرى چىڭگىزخان توغرىسىدا ئۆزلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ ، تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئېلان قىلدى . بۇ ، ئەلۋەتتە چوڭ تەتقىقات تېمىسى . ئەمدى بۇ تېما بىر ئۇيغۇر قەلەمكەشنىڭ تەسۋىرىدە قانداق سۈرەتلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈپ بېقىشىمۇ ئارتۇقچە بولماس .

چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈم سۈرگەن موڭغۇل دەۋرى ئۇيغۇر تارىخىدىكى بىر تۇن ئىدى . لېكىن ، بۇ قاراڭغۇ تۇن ئەمەس ، بەلكى نۇرغۇنلىغان سەرخىل ئۇيغۇرلارنىڭ ئىش ئىزلىرى ، يۈكسەك ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتى خۇددى يارقىن يۇلتۇزلاردەك پارلاپ تۇرغان يورۇق تۇن ئىدى . بۇ ، ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئالاھىدە بىر دەۋر . ئالاھىدە تارىخىي شارائىتتا ئالاھىدە مۇناسىۋەتلەر شەكىللىنىدۇ . تارىختىن كىشىلەر ئەقىل تاپىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ئىشلاردىن ئىبرەتلىك ساۋاقلارنى تېپىپ چىقالايدۇ . تارىخنى ئەقىل كۆزى بىلەن كۆزىتكەندە ، كىشىلەر ئۆتمۈشنى بىلىدىغان ، ھازىرقىنى چۈشىنىدىغان ۋە كەلگۈسىنى مۆلچەرلىيەلەيدىغان ئىقتىدارنى يېتىلدۈرەلەيدۇ .

چىڭگىزخاننىڭ ئالەمشۇمۇل ئىستېلاچىلىق يۈرۈشلىرى ئىچىدە خارەزىم ئۇرۇشى ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. خارەزىمنىڭ مۇنەررز قىلىنىشىنى چىڭگىزخاننىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ چوڭ غەلىبە دېيىش مۇمكىن. شۇڭا، چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە، خارەزىم ئۇرۇشى ئالاھىدە چوڭ تېما تەرىقىسىدە تەتقىق قىلىنىدۇ. چىڭگىزخان خارەزىم ئېلىگە ئىككى يۈز ئوتتۇز مىڭ كىشىلىك موڭغۇل ـ تاتار قوشۇنى ۋە يەنە ئۇيغۇر، قىرغىز ئىتتىپاقداش قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە ئاتلانغان. بۇ چاغدا خارەزىمشاھ قوشۇنى سان جەھەتتە زور ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ، تۆت يۈز مىڭ كىشىدىن ئاشاتتى. شۇنداق تۇرۇپ، ئۇلار نېمە ئۈچۈن شۇنچە ئاسانلا مەغلۇپ بولۇپ توزۇپ كەتتى؟ خارەزىم ئۇرۇشىنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسىدىن مۇنداق سىلىشتۇرما تەسىراتقا ئىگە بولدۇم:

1. خارەزىم قوشۇنى ئىچىدىكى بىر قىسىم قوماندانلار ۋە جەڭچىلەرنىڭ شەخسىي قەھرىمانلىقى گەۋدىلىك بولغان، لېكىن بۇ ھال ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلىنالمىغان. ئۇلارنىڭ تەشكىلاتچىلىق ئىقتىدارى تۆۋەن بولغان. ئەكسىچە، موڭغۇللارنىڭ ئىنتىزامچانلىقى گەۋدىلىك بولغان. ئۇلار ئۆز سەركەردىلىرىنىڭ بۇيرۇق ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىغا شەرتسىز بويسۇنغان، ئۆزىنى كۆرسەتمىشكە ھەۋەس قىلمىغان.

2. خارەزىملىكلەردە چېچىلاڭغۇلۇق، ئىتتىپاقسىزلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. ھەربىر يۈرت ئۆز ئالدىغا ئايرىم ئۇرۇشقان، باشقا يۈرتلار ئۇلارغا ياردەم بەرمەي، «تاماشا كۆرۈپ» تۇرۇشقان. موڭغۇللار ئۆم ـ ئىناق بولغان، پۈتۈن قوشۇنىنىڭ

www.uyghurkitap.com

هەربىرى بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن .

3 . خارەزمىلىكلەر ھەشەمەتچىلىككە ، مال ـ دۇنياغا ھېرىسمەن بولغان ، جەڭلەردە ئولجا ئېلىشقا ھەۋەس قىلغان موڭغۇللار شەخسىي بايلىققا بېرىلمىگەن . ئۇلار ئولجىنى بىر تۈتاش يىغىۋېلىپ ، بىر تۈتاش تەقسىملىگەن .

4 . خارەزمىلىك مۇسۇلمانلار غەيرىي دىندىكى تائىپىلەر بىلەن ئىتتىپاقلىششنى بىلمىگەن . موڭغۇللار دىنىي ئەركىنلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن ۋە ھەرخىل دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان تۈرلۈك تائىپىلەرنى ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرالىغان .

خارەزىم ئۇرۇشىدىن كېيىن چىڭگىزخان ئىدىقۇت ئۇيغۇر قوشۇنىنىمۇ ئىنتىزامى ئىنتايىن چىڭ ، باتۇر قوشۇن ئىكەن ، دەپ قايىل بولغانلىقىنى بىلدۈرگەن . ئەپسۇسكى ، ئىدىقۇت خانلىقى توغرىسىدىكى يازما يادىكارلىقلار كەمچىل ، ماتېرىيال كۆپ ئەمەس . ئېلىمىز ۋە چەت ئەل ئالىملىرىدىن بۇ خانلىقنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغانلارمۇ ساناقلىق . شۇڭا ، بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلارنىڭ قىسلىقى قەلىمىمىنىڭ ئەركىن پەرۋاز قىلىشىنى چەكلەپ تۇردى . شۇنداقتىمۇ ، قىيىن ئۆتكەللەردىن يول ئېچىپ مېڭىشقا تىرىشتىم . يازغانلىرىمدىن ئوقۇرمەنلىرىنىڭ مۇئەييەن تارىخ بىلىمىگە ئىگە بولۇشىنى ئىستەيمەن . شۇڭا ، ئارتۇقچە توقۇلمىلار بىلەن بايانلىرىمنى پەردازلاپ ، تارىخىي چىنلىقىنى غۇۋالاشتۇرۇپ قويۇشنى خالىمىدىم ، نېمە بولسا شۇنى يازدىم . پەقەت تارىخىي چىنلىقىنى يورۇتۇپ بېرىشكە ياردىمى بولىدىغان توقۇلمىلارغىلا چەكلىك دائىرىدە يول قويدۇم . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، مول ماتېرىيال ئاساسىغا ئىگە بولغان چىڭگىزخانىنىڭ شەخسىي تۇرمۇشى

ۋە موڭغۇل ئوردىسىنىڭ ئىچكى ئەھۋاللىرىنى ئىمكانقەدەر ئەينەن ۋە چۈشىنىشلىك قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشتىم .

كىشىلىك دۇنيادا رېئاللىق ۋە چىنلىق ئۆزگەرمەس پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلسىمۇ ، ئەمما بۇنىڭغا قارىتىلغان باھالار ۋە كۆزقاراشلار ھەرخىل بولىدۇ . ھەممە ئادەمنىڭ كۆزقاراشلىرى ۋە باھالىرى بىردەك بولىدىغان شېرىن چۈشىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش مۇمكىن ئەمەس . ئوخشاشمايدىغان كۆزقاراشلار خۇددى باغدىكى رەڭگارەڭ گۈللەرگە ئوخشاش كۆكلەپ ، ئېچىلىپ ، ئۆز رەڭگىنى ۋە ئۆز ھالىتىنى نامايان قىلىشى كېرەك . بۇ ئىنسانلارنىڭ ھايات مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن . قەلەمكەش كۇندۇزدىكى قۇياشنىمۇ ھەم كېچىدىكى يۇلتۇزلارنىمۇ ئەينەن كۆرسىتىپ بېرىشى كېرەك . بۇنى قانداق چۈشىنىش ۋە بۇنىڭغا قانداق باھا بېرىش ، ھەربىر ئوقۇرمەننىڭ ئۆز ئىختىيارىدىكى ئىشتۇر .

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب كارۋان يولىدىكى تىنچسىزلىق 1
ئىككىنچى باب ئاستانىدىكى ئىشلار 12
ئۈچىنچى باب ئىمدىقۇت خانىنىڭ دەردى تولا 25
تۆتىنچى باب بولدۇز قايا ۋە مىسرىسلا 34
بەشىنچى باب توختامىش 61
ئالتىنچى باب ئالتاي 82
يەتتىنچى باب توققۇز قۇيرۇقلۇق ئاق بايراق 99
سەككىزىنچى باب قىزىل سۇرۇخلۇق تامغا 118
توقۇزىنچى باب دوستلارنىڭ جۇدالىقى 128
ئونىنچى باب ئونون، دەرياسى بويىدا 146
ئون بىرىنچى باب دالا شامالىرى 158
ئون ئىككىنچى باب ئىمدىقۇت خان ئورنىدىن تۇردى 169
ئون ئۈچىنچى باب نايمانلار ۋە قىتانلار 183
ئون تۆتىنچى باب ئىمدىقۇت خان ۋە چىڭگىزخان 195
ئون بەشىنچى باب ئۆتمۇشكە ئايلانغان ئىزلار 210
ئون ئالتىنچى باب قىتانلار ۋە نايمانلار 236
ئون يەتتىنچى باب قوچۇدىن كاشغەرغىچە 252
ئون سەككىزىنچى باب ئوترار 269
ئون توقۇزىنچى باب ئالتۇن ئارقان ئۇزۇلدى 282

يىگىرمىنىچى باب ئىدىقۇت ئاسمىنىدا قايسى يۇلتۇز بار، قايسى يۇلتۇز يوق 314
يىگىرمە بىرىنچى باب ئۇيغۇقتا سىرلىق بوستانلار 328
يىگىرمە ئىككىنچى باب سەمەرقەنت 346
يىگىرمە ئۈچىنچى باب سۇلتان مۇھەممەد ۋە خانزادە جالالىدىن 358
يىگىرمە تۆتىنچى باب چىڭگىزخانىنىڭ شادلىقى ۋە قايغۇسى 373
يىگىرمە بەشىنچى باب موڭغۇللارنىڭ ئاخىرقى ئىشلىرى ... 386
يىگىرمە ئالتىنچى باب بۇگۈنگە قايتقان ئۆتمۈش 396
ئاخىرقى سۆز 414

بىرىنچى باب

كارۋان يولىدىكى تىنچسىزلىق

مىلادىيە 1203 - يىلى ياز .

پايانسىز چۆلدە زور كارۋان ئۇزۇن سوزۇلۇپ ، كۈنچىقىش تەرەپكە ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى . يۈك ئارتىلغان قىرىق تۆگىنى قىلىچ ۋە ئوقيالار بىلەن قوراللانغان ئەللىك نەپەر چەۋەندىز مۇھاپىزەت قىلىپ كەلمەكتە ئىدى . ئۇنىڭدىن باشقا ، يەنە ئوندەك ياش چەۋەندىز يەتمىش — سەكسەنچە يايتاق ئاتنى ئوتلاتقاچ ھەيدەپ كېتىۋاتاتتى . بۇلار بىر - بىرىدىن سەرخىل ئارغىماقلار بولۇپ ، كارۋان ئىگىلىرى ئۇلارنى بازارغا سېلىش ئۈچۈن ئەكېتىۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى .

ئەتراپ جىمجىت بولۇپ ، ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرى ۋە تۆگىلەرنىڭ بويۇنلىرىغا ئېسىلغان كولدۇرمىلارنىڭ بوغۇق ساداسىدىن باشقا ھېچنېمە ئاڭلانمايتتى . يايتاق ئاتلار تۇزلىڭ چۆلدە ئوتلاپ يۈرۈپ بەكرەك تارقىلىپ كەتكەندە ، ئات باقار ياش چەۋەندازلار ئۇلارنى قوغلاپ ، قامچىلىرىنى قارسىلدىتىپ : «ھاي ! ھوي ! » دەپ ۋارقىرىشاتتى . شۇ تەرىقىدە ئاتلار يىغىپ كېلىنگەندىن كېيىن يەنە جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرەتتى .

— تۆگىلەرنى باشقۇرۇش ئاسان ، لېكىن يىراق يەرلەرگە بۇنداق ئاتلارنى ھەيدەپ ئاپىرىش بەك تەس بولىدىكەن ، — دېدى ئات باقارلاردىن بىرى .

باشقا ئات باقارلارمۇ ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلدى :

— راست دەيسەن ، ئاتلارنى باشقۇرۇش ئاسان ئەمەس . ئات

دېگەن جانىۋارنى ياخشى ئوتلىتىپ ، قورسىقىنى ئوبدان تويغۇزۇپ ، ۋاقتى - ۋاقتىدا سۇغىرىپ تۇرۇشۇڭ كېرەك. تۆگىلەردەك ئۆزىنىڭ مېڭىشىغا قويۇۋېتىشكە بولمايدۇ .

— شۇنداق ، يەنە كېچىلىرى سەگەكلىك بىلەن قاراۋۇللۇق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ .

— ئات ھەيدەشنىڭ جاپاسىمۇ بار ، لېكىن ھالاۋىتىمۇ كۆپ جۇمۇ . چاڭگەن شەھىرىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن خوجايىن بۇ ئاتلارنى سېتىپ نۇرغۇن پايدا ئالىدۇ - دە .

— شۇ چاڭگەن دېگەن يەرگە قاچان يېتىپ بارىمىز دېگىنە ! قوچۇدىن[1] چىققىنىمىزغا يىگىرمە كۈندىن ئاشتى . ئۈرغولدىمۇ[2] توختىماي ئۆتۈپ كەتتۇق . سارىغ ئۆگۈز[3] دەرياسىغا يەتكۈچە يەنە ئاز دېگەندىمۇ ئىككى ئاي يول يۈرىدىغان گەپ .

— توغرا . ئەمەلىزە ، ئۇ يەرلەردىكى خەلقلەر كۈنپېتىشتىكى يۈرتلارنىڭ ماللىرىغا ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىرىغا بەك ھەۋەس قىلىشىدۇ . خوجايىنىمىزنىڭ تاپاۋىتى ئاشسا ، بىزنىڭ ئىش ھەققىمىزنىمۇ جىق - جىق بېرىدۇ . چاڭگەننىڭ بازارلىرىدا راسا پەيزى قىلىپ ئويناڭالمىز - دە !

— مەن ئويۇن - تاماشا قىلمايمەن ، — دېدى ياش بىر چەۋەندار ، — ئىش ھەققىمنىڭ ئالتۇنغا ئايلاندۇرۇپ قوچۇغا ئەكېتىمەن . ئاتا - ئانام كەمبەغەل .

— مەن ئىش ھەققىمگە ئېسىل يىگىڭ رەختلەرنى ئالىمەن ، — دېدى يەنە بىر چەۋەندار ، — قوچۇغا قايتقاندىن كېيىن توي قىلىمەن .

— مەن چاڭگەنگە بارغاندىن كېيىن تازا سەتەڭ قۇل قىزدىن بىرنى سېتىۋالىمەن ، — دېدى يەنە بىر چەۋەندار قاش - كۆزلىرىنى

---

① قوچۇ — ھازىرقى تۇرپان قاراغوجا يېزىسىدىكى ئورنىدا بولغان قەدىمكى شەھەر ، ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئاستانىسى .

② ئۈرغول — قۇمۇل .

③ سارىغ ئۆگۈز — خۇاڭخې دەرياسى .

ئوينىتىپ .

بۇ گەپنى ئاڭلاپ يىگىتلەر بىراقلا جانلىنىپ كەتتى ، چاقچاق قىلىشىپ ، پاراقلاپ كۈلۈشتى .

بۇ چاغدا كارۋاننىڭ باش تەرىپىدە گەۋدىلىك جەدە ئانقا مىنىپ كېتىۋاتقان ئۇزۇن قارا ساقاللىق كىشى ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ يۇقىرى ئاۋازدا بۇيرۇق بەردى :

— ھەي ! كارۋان توختىسۇن ! دەم ئالايلى !

خوجايىن دەم ئېلىشقا بۇيرۇق بەردى ، چەۋەندازلار قارا ساقاللىق كىشىنىڭ سۆزلىرىنى بىر - بىرىگە يەتكۈزۈشتى .

كارۋان ئەھلى ئاتلارنى توختىتىپ ، تۆگىلەرنى چۆكتۈردى . بەزىلەر قۇرۇپ قالغان سۆكسۆك ۋە يۇلغۇن شاخلىرىنى يىغىپ كېلىپ ئوت قالاشقا ، بەزىلەر غىزا تەييارلاشقا كىرىشتى ۋە يەنە بەزىلەر يوغان شايى كۈنلۈكلەرنى سايىۋەن قىلىپ تىكلەپ ، چىگىچۈش ۋاقتىدىكى يار ئاپتىپىدىن پاناھلىنىش سورۇنلىرىنى ياساشتى .

خوجايىن ئېتىدىن چۈشۈپ ، يىراقلارغا ھوشيارلىق بىلەن كۆز يۈگۈرتتى ، ئاندىن ئۇ سەل نېرىدا ئېتىغا يەم بېرىپ تۇرغان چەۋەندازنى چاقىردى :

— توختامىش ، بۇياققا كەلگىنە .

قارا قاشلىق ، قارا بۇرۇتلۇق ياش چەۋەنداز ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن يېتىلەپ خوجايىنىڭ ئالدىغا كەلدى .

— خىزمىتىڭىزگە تەييارمەن ، خوجايىن .

— توختامىش ، سەن دەرھال ئون يىگىتنى باشلاپ ، ماڭىدىغان يولىمىزغا ئالدىن ئىلگىرىلەپ بېرىپ ، چارلاپ كەلگىن ، — خوجايىن قامچىسى بىلەن كۈنچىقىش تەرەپنى كۆرسەتتى .

— خوپ ! — دېدى توختامىش ۋە چەبدەسلىك بىلەن ئېتىغا مىندى - دە ، ئون يىگىتنى باشلاپ ، كۆرسىتىلگەن تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى .

خوجايىن خېلى ئۇزاققىچە خىيالچان كۆزلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ كەينىدىن قاراپ تۇردى ۋە مەخسۇس ئۆزى ئۈچۈن تىكلىگەن ئەك يوغان يىپەك سايىۋەننىڭ ئاستىغا سېلىنغان تەڭلىماتقا ئولتۇردى.

— هاي ، كارۋان بېشى ! — دەپ يەنە توۋلىدى ئۇ قولى بىلەن چاقىرىش ئىشارىسى قىلىپ .

تۆگىلەرنى چۆكتۈرۈپ ، ئىشلارنى بىر قۇر ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان كارۋان بېشى ئاق بوز يەكتىكىنىڭ پېشى بىلەن تەرلەپ كەتكەن يۈزىنى سۈرتكەچ كېلىپ خوجايىننىڭ يېنىغا ئولتۇردى .

— ئۈرغولدىن چىققىنىمىزغا بەش ـ ئالتە كۈن بولۇپ قالدى ، — دېدى خوجايىن ، — هازىرغىچە يولىمىزدا ئادەم زاتى كۆرۈنمىدى . مۇشۇ يول بىلەن كېتىۋەرسەك چاتاق چىقماس ـ هە ؟

كارۋان بېشى ئۆزىگە تولۇق ئىشەنچ قىلالمىغان قىياپەتتە گەجگىسىنى تاتىلاپ قويدى .

— مۇبادا ئادەتتىكى قاراقچىلار كېلىپ قالسا ، بىزنىڭ چەۋەندازلىرىمىز ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىدۇ ، — دېدى ئۇ ، — ئەگەر تاڭغۇتلارنىڭ [1] قوراللىق قىسىملىرىغا ئۇچراپ قالساق . . . هە ، ئۇلارغا ئازراق سوۋغا ـ سالام بەرسەك ئۆتكۈزۈۋېتىدۇ .

— مەسىلەن ، قانداق سوۋغا ـ سالام ؟

— مەسىلەن ، بىرەر تۆگىلىك مال ، ئىككى ـ ئۈچ ئات ، ئاز ـ تولا ئالتۇن ـ كۈمۈش دېگەندەك . . .

خوجايىن بېشىنى ئاستا لىڭشىتىپ قويۇپ ، ئارتۇق گەپ قىلمىدى .

كارۋان ئەھلى تۇركۈم ـ تۇركۈملەرگە بۆلۈنۈپ ، نان ۋە تالقانلىرىنى چىقىرىپ غىزالىنىشقا باشلىدى .

خوجايىن تۇرۇپ ـ تۇرۇپلا بايا توختامىش قاتارلىق يىگىتلەر

---

① تاڭغۇت — X ئەسىرنىڭ ئاخىردا ھازىرقى گەنسۇ ۋە شەنشىنىڭ غەربىي قىسمىدا غەربىي شيا دۆلىتىنى قۇرغان خەلق . بۇ دۆلەت مىلادىيە 1227 ـ يىلى موڭغۇللار تەرىپىدىن يوقىتىلغان .

كەتكەن تەرەپكە تەقەززالىق بىلەن قاراپ قويياتتى . «ئۇلار قانداق خەۋەر ئەكېلەركىن ؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ .

ئۇشتۇمتۇت يىراقتا ئاتلىق كىشىلەرنىڭ قارىسى كۆرۈندى . ئۇلار كارۋان توختىغان يەرگە تېز ئىلگىرىلەپ كېلىۋاتاتتى . خوجايىن ئورنىدىن دەرھال تۇرۇپ ، سايىۋەننىڭ ئاستىدىن چىقتى ۋە ئاتلىقلاردىن كۆزىنى ئۇزمەي :

— بۇ توختامىشلارغۇ ، — دېدى .

— ھەئە ، توختامىشلار ، — دېدى كارۋان بېشىمۇ ، — ئەجەب تېزلا قايتىپ كەلدىغۇ ؟

توختامىش قاتارلىق يىگىتلەر ئاتلىرىنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ كېلىپ ، خوجايىن بىلەن كارۋان بېشىنىڭ ئالدىدا توختىدى .

— تاڭغۇتلار . . . تاڭغۇتلار كېلىۋاتىدۇ ! — دەپ خىتاب قىلدى توختامىش چاپچىپ تۇرغان قارا ئېتىدىن سەكرەپ چۈشۈپ .

«تاڭغۇتلار» دېگەن سۆزنى ئاڭلاپ بارلىق كارۋان ئەھلى ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ كېتىشتى ۋە خوجايىنغا قاراشتى .

— ھېچ گەپ يوق ، ھېچ گەپ يوق ، ھودۇقماڭلار ، — دېدى خوجايىن كۆپچىلىكنى خاتىرجەم قىلىپ ، — قانداق ئىش بولسىمۇ ، ئۇلار بىلەن چىرايلىقچە سۆزلىشىپ پۈتۈشىمىز .

كۈنچىقىش تەرەپتىن زور بىر قوشۇن ئاتلىرىنى چاپتۇرغان پېتى يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى . ئۇلار ھەقمەقەتەنمۇ تاڭغۇتلار ئىدى ؛ ساۋۇت ، دۇبۇلغىلارنى كىيىشىپ ، قىلىچ ۋە نەيزىلەر بىلەن قوراللانغان تەخمىنەن مىڭچە ئاتلىق ئەسكەر ئىدى . ئۇلار ھەر تەرەپتىن يېيىلىپ كېلىپ كارۋاننى قورشىۋالدى .

— ھەي ، بۇ كارۋانىنىڭ ئىگىسى كىم ؟ نەدىن كېلىۋاتىسىلەر ؟ — دەپ قاتتىق ۋارقىرىدى تاڭغۇتلارنىڭ باشلىقى ئېتىنى توختىتىپ .

خوجايىن بىلەن كارۋان بېشى دەرھال ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى . كارۋان بېشى تاڭغۇت تىلىدا راۋان سۆزلەيتتى .

— بىز ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىن كېلىۋاتىمىز . مانا بۇ

كىشى كارۋاننىڭ ئىگىسى بولىدۇ ، — دېدى ئۇ تاڭغۇتلارنىڭ باشلىقىغا تەزىم قىلىپ ۋە قولى بىلەن خوجايىنىنى كۆرسىتىپ .

— بۇ مال ـ دۇنيانى نەگە ئاپارماقچىسەن ؟ — دەپ سورىدى تاڭغۇتلار باشلىقى ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپ ۋە خوجايىنغا قامچىسىنى شىلتىپ .

— بىزنىڭ خوجايىنىمىز چوڭ سودىگەر ، — دېدى كارۋان بېشى ، — بۇ ماللارنى چاڭئەن دىيارىغا ئاپىرىپ ساتماقچىمىز .

— ئاۋۇ ئاتلارنىمۇ ساتامسىلەر ؟

— شۇنداق ، ئاتلارنىمۇ ساتىمىز .

— ھە ، ياخشى ، ياخشى ، — دېدى تاڭغۇتلار باشلىقى ئېتىدىن چۈشۈپ ، — بىزگىمۇ مۇشۇنداق ئېسىل نەسىللىك ئاتلار كېرەك . مۇنۇ تۆگىلەرگە ئارتىلغان ماللارنىمۇ ئېلىشنى خالايمىز .

كارۋان بېشى ئۇنىڭ سۆزلىرىنى خوجايىنغا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

— مەرھەمەت ، مەرھەمەت ، — دېدى خوجايىن سىپايىلىك بىلەن كۈلۈمسىرەپ ، — سىزگە ئەڭ ياخشى ئاتتىن ئىككىنى بېرەي . يەنە بۇلغۇن جۇڭىدىن ئىككىنى ، سۆسەر تۇماقتىن ئىككىنى بېرىمەن . مۇنۇ تىللانىمۇ ئاز كۆرمەي ئېلىپ قويارسىز .

شۇ گەپ بىلەن خوجايىن بەلبېغىغا ئېسىلغان كۆن قاپچۇقىنى ئېلىپ ، ئۇنىڭغا قوش قوللاپ سۇندى .

تاڭغۇتلار باشلىقى قاتتىق قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى .

— يوقسۇ ، يوقسۇ ، ھۆرمەتلىك سودىگەر ، — دېدى ئۇ مۇتتەھەملىك يېغىپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن خوجايىنغا تىكىلىپ قاراپ ، — مۇشۇ كارۋاننىڭ ھەممىسى بىزگە كېرەك !

خوجايىن ۋە كارۋان بېشىنىڭ چىرايلىرى تاتىرىپ كەتتى .

— ئەي ئەزىمەتلىرىم ، — دەپ ۋارقىرىدى تاڭغۇتلار باشلىقى ئۆز چېرىكلىرىگە قاراپ ، — بۇ ھۆرمەتلىك سودىگەر ئۆز كارۋانىنى بىزگە ھەدىيە قىلدى . بۇ ئات ۋە تۆگىلەرنى ھەيدەپ مېڭىڭلار !

تاڭغۇت چېرىكلەر قالايمىقان سۇرەن سېلىپ ، ئات ۋە تۆگىلەرنى ھەيدىگىلى تۇردى . خوجايىن بىلەن كارۋان بېشى ئەس ـ ھوشىنى يوقاتقان ھالدا تاڭغۇتلار باشلىقىغا يالۋۇرۇشقا باشلىدى :

— ھۆرمەتلىك باشلىق ، ئۇنداق قىلماڭ !

— شەپقەت قىلىڭ . . . رەھىم قىلىڭ . . .

بۇ چاغدا ياش چەۋەندار توختامىش ئەدەپ ـ قائىدىگە رىئايە قىلىپ ، ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن تۇتۇپ ، بىر چەتتە ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن قاراپ تۇرغانىدى . ھالبۇكى ، بۇ زوراۋانلىقنى كۆرگەندىن كېيىن ئۇ ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا ئېتىغا سەكرەپ مىندى ـ دە ، قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ :

— كارۋانىنى قوغدايلى ! — دەپ قاتتىق ۋارقىرىدى ۋە غەزەپ بىلەن تاڭغۇنلار باشلىقىنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ كەلدى .

تاڭغۇتلار باشلىقى ئالمان ـ تالمان ئېتىنى قامچىلاپ ، ئۆز چېرىكلىرى تەرەپكە قاچتى . كارۋان مۇھاپىزەتچىلىرى توختامىشنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ ، دەرھال ئاتلىنىپ تاڭغۇتلارغا ئېتىلدى . بىر مەيدان قىسقا ، لېكىن كەسكىن قىرغىنچىلىق جېڭى باشلاندى . تاڭغۇتلار بۇنچىلىك ئاز ئادەمنىڭ ئۆزلىرىگە ئۆكتە قويۇشقا جۈرئەت قىلىدىغانلىقىنى ئويلاپمۇ قويمىغانىدى . شۇڭا ، ئۇلار ئۆزلىرىنى ئوڭشۇالغۇچە بوراندەك ئۇچۇپ كەلگەن ئۇيغۇر چەۋەندازلار قىلىچ ۋە ئوقيالار بىلەن ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىسىنى ئۇ دۇنياغا يوللىۋەتتى . لېكىن ، تاڭغۇتلار بىر دەمدىلا قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ، تەرەپ ـ تەرەپتىن يوپۇرۇلۇپ كەلدى . تىغلار تىغلارغا ئۇرۇلدى ، ئاتلار ئاتلارغا سوقۇلۇشتى ، تۆگىلەر ئەنسىز بوزلاپ قاچقىلى تۇردى . قىيقاس ـ چۇقان كۆتۈرۈلدى . . . ھەر ئىككى تەرەپتىن ئادەملەر ۋە ئاتلار قانغا بويىلىپ يىقىلىشقا باشلىدى . لېكىن ، بۇ تەڭسىز جەڭنىڭ تەقدىرى تېزلا بىر تەرەپ قىلىندى . تاڭغۇتلار تۆپە ـ تۆپىلەپ باستۇرۇپ كېلىپ ، ئۇيغۇرلارنى قورشاپ ، ھەر ياندىن قىلىچ چېپىپ ، نەيزە

ئۇرۇپ ، سان جەھەتتىكى ئۇستۇنلۇكىنى كۆرسەتتى .

توختامىش قىلىچۇازلىقتا ۋايىغا يەتكەن كۆچلۈك يىگىت ئىدى . ئۇنى يىگىرمىدىن ئارتۇق تاڭغۇت قورشاشقا ئۇرۇنۇپ كۆچەپ باققان بولسىمۇ ، ئەپلەشمىدى . توختامىش ئۇلارغا تۇتۇق بەرمەستىن ، ئەپچىللىك بىلەن قىلىچ ئۇرۇپ ، ئالتە ـ يەتتىسىنى ئۇجۇقتۇردى ، يەنە ئىككىسىنىڭ ئېتىنى يىقىتتى . ئەپسۇسكى ، بۇ چاغقىچە ئۇيغۇر چەۋەندازلار پۈتۈنلەي دېگۈدەك قىرىلىپ كەتكەنىدى . ئەتراپتا ئۆلگەن ۋە يارىدار بولغانلار تولۇپ ياتاتتى .

خوجايىننى توپلىشىپ كەلگەن بىرنەچچە تاڭغۇت ھەرياندىن قىلىچلاپ قېيما ـ چېيما قىلىۋەتتى . كارۋان بېشى قاچقانىدى ، كەينىدىن ئېتىلغان بىرنەچچە پاي يا ئوقى ئۇنىڭ دۈمبىسىگە بىراقلا سانجىلدى . بىر قىسىم تاڭغۇتلار قانغا بويالغان قىلىچلىرىنى قىنىغا سېلىپ ، چۆلگە تارقىلىپ كەتكەن ئات ۋە تۆگىلەرنى يىغىش ئۈچۈن ئۇلارنى قوغلاپ كېتىشتى .

تېخىچە تىركىشىپ قىلىچ ئۇرۇۋاتقان توختامىش ئۇياق ـ بۇياققا چاقماق تېزلىكىدە نەزەر تاشلىدى . كارۋان ئەھلىدىن بىرمۇ كۆرۈنمىدى . ھەممە يەردە تاڭغۇتلارنىڭ غەزەپلىك چىرايلىرى . . .

«تۆگىشىپتىمەن ، بىزنىڭكىلەردىن ھېچكىم تىرىك قالمايتۇ» دېگەن ئوي توختامىشنىڭ مېڭىسىدىن غىل ـ پال ئۆتۈپ كەتتى . ئۇ تاڭغۇتلارنىڭ قىلىچ ۋە نەيزىلىرىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ، چاققانلىق بىلەن ئېتىنىڭ بېشىنى كۈنپېتىش تەرەپكە بۇرىدى . تۈيۇقسىز يۇز بەرگەن پاتىپاراقچىلىقتىن كۆزلىرى قىزىرىپ كەتكەن قارا ئارغىماق يۈگۈرۈش ئىقتىدارىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىنى نامايان قىلدى . بىر توپ تاڭغۇت ئۇنىڭ ئارقىسىدىن خېلى ئۇزاققىچە قوغلىدى . لېكىن ، توختامىشنىڭ قارا ئارغىمىقى ئادەتتىكى ئات ئەمەس ، بەلكى ئەرشتىن چۈشكەن قاناتلىق دۇلدۇلدەك ئۇچۇپ كېتىۋاتاتتى . تاڭغۇتلار بارا ـ بارا ئارقىدا قالدى ۋە ئاخىر بۇ يالغۇز قالغان يېگانە ئۇيغۇرنى قوغلاۋېرىشتىن

يالتىيىپ ، پۇتۇن بىر كارۋاننى ئولجىغا ئالغان قەبىلىداشلىرىنىڭ يېنىغا قايتىپ كېتىشتى .

توختامىش ئېتىنى توختىتىپ كەينىگە قارىدى . تاڭغۇتلار ئاللىقاچان كۆزدىن غايىب بولغانىدى . پايانسىز چۆلدە ھېچ نەرسە كۆرۈنمەيتتى . تاڭغۇتلارمۇ يوق ، توختامىش بىلەن قوچۇدىن بىللە چىققان چەۋەندازلارمۇ ، خوجايىنمۇ ، كارۋان بېشىمۇ ، تۆگە ۋە ئاتلارمۇ يوق . توختامىشقا گويا كى بۇ دۇنيادا مۇشۇ ئادەمزاتسىز چۆل بىلەن چەكسىز كۆك ئاسماندىن باشقا ھېچنېمە قالمىغاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى . ئۇنىڭ يۈرىكى ئۆرتىنىپ كېكىردىكىگە ئاچچىق بىر نەرسە كەپلىشىپ قالغاندەك بولدى .

«ھۇ ، مەلئۇنلار ! خەپ ، توختاپ تۇرۇش . . . » توختامىش دەرمانسىز زەردى بىلەن خىتاب قىلدى . ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئىسسىق ياش تامچىلىرى سىرغىپ چۈشتى .

ئۇ ئۆتۈكلىرىنىڭ ئۆكچىلىرى بىلەن ئېتىنىڭ بىقىنىغا قاتتىق نىقتىدى . بۇنداق قوپال مۇئامىلىگە كۆنمىگەن ئۇچقۇر ئارغىماق غەزەپ بىلەن يۇلقۇنۇپ ، بەئەينى قارا قۇيۇندەك ئۇچۇپ كەتتى .

«خەپ ، توختاپ تۇرۇش ! » دەپ تەكرار ـ تەكرار خىتاب قىلاتتى توختامىش ۋە بىچارە ئارغىماققا ئارام بەرمەي چاپتۇراتتى . يۈرىكىدە يالقۇنلاپ كۆيۈشكە باشلىغان قىساس ئوتى ئۇنى توختىماي ئالغا ئىلگىرىلەشكە ئۇندەيتتى .

«خەپ ، توختاپ تۇرۇش ! قوچۇغا يېتىپ بېرىۋالغاندىن كېيىن قوشۇن باشلاپ كېلىپ ، سەنلەرنىڭ ئەدىپىڭنى بەرمەيدىغان بولسام ! »

شۇ تەرىقىدە توختامىش چۆلدە ئۆزى يالغۇز ئۇچ كۈنگىچە يول يۈردى . تۆتىنچى كۈنىگە كەلگەندە ، ئۇنىڭ ئېتى يىقىلىپ يېتىپ قالغىنىچە تۇرالمىدى . سۇ يوق ! ئۇسسۇزلۇق ئاخىر ئاتنىمۇ يىقىتتى . توختامىش ئەمدى پىيادە ماڭدى . بەلبېغىغا ئېسىلغان خالتىدىكى ئاخىرقى بىر بۇردا نان يېيىلىپ بولدى . بايا ئاتنىڭ

غانجۇغسىدىن يېشۈبلىنغان قاپاقتىكى ئاخىرقى بىر يۇتۇم سۇمۇ ئىچىلىپ بولدى . پىژغىرىم ئاپتاپتىن پاناھ بولغۇدەك بىر توپ دەرەخمۇ ، كىچىك بىر دۆڭمۇ يوق . توختامىش يېرىلىپ كەتكەن لەۋلىرىنى يالاپ ، ئەڭ ئاخىرقى كۈچىنى يىغىپ يەنە ماڭدى ، ماڭدى . . .

ئاچلىقتىن ، تەشنالىقتىن ، ھارغىنلىقتىن ماغدۇرى قالمىغان تەن ئىسسىق قۇمساڭغۇ توپىغا يېقىلدى ، ئۆمىلەپ باقتى ، بىر ئەسنادىن كېيىن ئۆمىلەشكىمۇ مادارى يەتمىدى . «ئۆلۈپ كېتىدىغان بولدۇم» دەپ ئويلىدى توختامىش ۋە نۇرسىز كۆزلىرىنى ئاستا يۇمدى .

شۇ ھالەتتە ئۇ قانچىلىك ياتتىكىن ، ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ . ئۇ بىر تۇرۇپ ئۇيقۇغا كەتكەندەك بېرىم - يارتا ھوشسىزلىنىپ ياتاتتى ، بىر تۇرۇپ سەزگۈلىرى ئەسلىگە كېلەتتى ۋە كۈچسىز ئىڭراپ قوياتتى . ئۇشتۇمتۇت ئۇنىڭ قۇلاقلىرىغا گويا يەر تېگىدىن چىقىۋاتقاندەك تۇتۇق سادا ئاڭلانغاندەك بولدى . ئۇ دىققىتىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ، شۇ سادانى ئېنىقراق ئاڭلاشقا تىرىشتى . تۇتۇق سادا بارغانسېرى كۈچىيىپ يېقىنلاشماقتا ۋە بارغانسېرى ئېنىق ئاڭلانماقتا ئىدى .

«ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلىشى» دېدى توختامىش ئۆز ئىچىدە . دەرۋەقە ، دۇبۇلغا ، ساۋۇتلارنى كىيىشىپ ، قىلىچ ، نەيزە ۋە قالقانلار بىلەن قوراللانغان بىر توپ چېرىكلەر ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ ، توختامىش ياتقان يەرگە يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى . توختامىش بېشىنى ئاران - ئاران كۆتۈرۈپ ئۇلارغا قارىدى .

«بۇلار كىملەر ؟ يەنە تاڭغۇتلارمۇ ؟»

توختامىش يەنە ماغدۇرسىزلىنىپ ، ئۇڭدىسىغا يېتىپ قالدى . چېرىكلەر ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ ئاتلىرىدىن چۈشتى . كىمدۇ بىرى ئۇنىڭ بېشىنى يۆلىدى . توختامىش ئاخىرقى كۈچىنى يىغىپ ، زەئىپ ئاۋازدا سورىدى :

— سىلەر كىملەر ؟

ئۇنىڭ بېشىنى يۆلەپ ئولتۇرغان چېرىك سەپداشلىرىغا قاراپ :

— ئۇيغۇرچە گەپ قىلىۋاتىدۇ ، ئۇيغۇركەن ، — دېدى .

«بىزنىڭكىلەر ئىكەن ، قۇتۇلۇپتىمەن» دېگەن ئۇمىدلىك ئوي توختامشقا قايتىدىن جان بەردى . ئۇ يەنە بېشىنى كۆتۈرۈپ ، خۇددى قۇنقۇزغۇچى پەرىشتىلەردەك ئۇشتۇمتۇت پەيدا بولغان بۇ چېرىكلەرنىڭ چىرايلىرىغا تەشنالىق بىلەن تىكىلىپ قاراپ قالدى . چېرىكلەر ئۇنى يۆلەشتۈرۈپ ئولتۇرغۇزدى .

توختامش چېرىكلەر بەرگەن سۇنى ئىچىپ ، تالقانىنى يەپ ، خېلى ئوڭشىلىپ قالدى . مەلۇم بولدىكى ، توختامش تاڭغۇتلاردىن قېچىپ ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ چېگرىسىغا كېلىپ قالغانىدى . بۇ چېرىكلەر بولسا ، ئەنە شۇ چەت ـ ياقا جايلاردا ۋەزىپە ئۆتەپ يۈرگەن چارلىغۇچىلار ئىدى .

— ئاتلىنىڭلار ، قايتىمىز ! — دەپ بۇيرۇق بەردى چېرىكلەرنىڭ باشلىقى .

توختامش بىر چېرىكنىڭ كەينىگە مىنگەشتى .

— نەگە ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .

— ئىۋىرغولغا .

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئىككىنچى باب

ئاستاندىكى ئىشلار

مىلادىيە 1203 - يىلى كۈز . ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ بۈيۈك ئاستانىسى قوچۇ شەھىرى .

مەھەللە ئاقساقىلى بولدۇز قايا ئوغلى توختامىش بىلەن گەچ سىيپاق بېرىلىپ ئاقارتىلغان ئازادە ئۆيدىكى گىلەم سېلىنغان سۇپىدا ناشتا قىلىپ ئولتۇرغاندى .

— ئاناڭ رەھمەتلىك تۇغقىپ كەتكىنىگە ئىككى يىل بولاي دەپ قالدى ، — دېدى بولدۇز قايا ئوغلىغا خىيالچان كۆزلىرى بىلەن قاراپ قويۇپ ، — ئىبادەتخانىغا بېرىپ كۈجە كۆيدۈرۈپ بۇدساتۋانىڭ ھەققىدە ئىبادەت قىلىپ ، نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈۋېتەيلى . . . ئاخشام ئاناڭ چۈشۈمگە كىرىپ قاپتۇ .

توختامىش بوز داستىخانغا تىزىلغان ئاق قوناق نان‌دىن بىر چىشلەپ ، قىزىل سايۋا ئۈزۈمدىن بىر - ئىككىنى ئاغزىغا سېلىپ ، غەمكىن قىياپەتتە ئۇنچىقماستىن بېشىنى ئاستا ئىرغىتىپ قويدى ، ئاندىن بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۇلۇغ - كىچىك تىندى .

— بولىدۇ ، ئاتا ، شۇنداق قىلايلى ، — دېدى ئۇ بوغۇق ئاۋازدا .

بولدۇز قايا ئوغلىغا ئاتىلىق مېھرى سىڭگەن ۋە كۆيۈمچانلىق روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرغان چېھىر كۆزلىرى بىلەن تىكىلىپ قارىدى .

— بۇنداق بېشىڭنى ئىچىڭگە تىقىپ يۈرۈۋەرمىگىن ،

توختامىش ، — دېدى ئۇ ، — يىگىت دېگەن ھەر قانچە ئىش بولسىمۇ ئۆزىنى تاشلىۋەتمەسلىكى ، كۆتۈرەڭگۈ روھلۇق بولۇشى كېرەك . بۇنداق مۇڭلىنىپ يۈرسەڭ ، مېنىڭ ئىچىم سىقىلىپ كېتىدىكەن ، خاتىرجەم بولالمايدىكەنمەن .

— ماقۇل ، ئاتا ، — دېدى توختامىش مۇلايىملىق بىلەن بېشىنى ئىرغىتىپ ، — بىراق ، ئىچىم قاينايدۇ . يۈرىكىم سىقىلىدۇ ! بۇ تاڭغۇتلار ئەجەبمۇ ئەسكىلىك قىلىپ قۇتراپ كېتىۋاتىدىغۇ . . . شۇ كارۋاندىكى ئەللىك نەچچە ئادەمدىن يالغۇز مەنلا تىرىك قالدىمغۇ . شۇ كۈندىكى قىرغىنچىلىق كۆز ئالدىمدىن نېرى كەتمەيدۇ .

— بولدى ، بالام ، ئۇ ئىشلارنى تولا ئويلاۋەرمىگىن ، تولا قايغۇرمىغىن ، — دېدى بولدۇز قايا ئوغلىغا تەسەللى بېرىپ ، — ئۆتكەن ئىشقا سالاۋات . تولا ئويلىغانىنىڭ پايدىسى يوق . ئۇلۇغ بۇددا ئىگەمنىڭ شاپائىتى بىلەن جېنىڭ ئامان قالدى . ئامىتابا دەپ ئىگىمىز بۇدساتۋاغا تېۋىنغىن ، بالام . ئامىتابا ! ئامىتابا !

توختامىش ئاتىسىنىڭ نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سالمىغاندەك قىلاتتى .

— قاچانغىچە مۇشۇنداق بوزەك بولۇپ يۈرىمىز ؟ — دەپ زەردى بىلەن خىتاب قىلدى ئۇ ، — ئىدىقۇت خاقان قوشۇن تارتىپ چىقسا بولمامدۇ ! بۇ تاڭغۇت دېگەن نىجىسلارنىڭ ئەدىپىنى بەرسەك بولمامدۇ ! قىساس ئوتى يۈرىكىمنى كۆيدۈرۈۋاتىدۇ ، لېكىن بىزنىڭ خاقانىمىز قۇشقۇنغا ئولتۇرۇۋېلىپ مىدىرلىمايۋاتىدۇ . . .

— بولدى قىل ، بالام ، ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالار مەدەت بېرىپ ، ئىشلىرىمىز ئوڭۇشلىپ كېتىدۇ . سەۋر قىلايلى . ئۇلۇغ بۇدساتۋا ساكيامونى سەۋر قىلغۇچى بۇددا مۇخلىسلىرىنى ئۇنتۇپ قالمايدۇ . ساكيامونى يامانلىقنى ياخشىلىق بىلەن يېڭىش ھەققىدە تەلىم بېرىدۇ . بارلىق ئىنسان قېرىنداشتۇر . بۇددا نوملىرىدا مۇنداق دېيىلىدۇ . . .

بولدۇز قايا بۇددا تەلىماتلىرىنى چۈشەندۈرۈپ سۆزلەپ دەپ تۇرغۇچە تاشقىرىدىن ئىشك تاراقلىدى. توختامىش سۇپىدىن ئىتتىك چۈشۈپ ئىشكنى ئاچتى. ئوردا خىزمەتچىلىرىگە خاس هالدا ئوك ياندىن ئىزىلىنىدىغان كۆك شايى تون ۋە تاقىر بېشىغا قارا مەخمەل بۆك كىيگەن ئاقپىشاق يىگىت ئۆيگە كىرىپ، بولدۇز قايانغا تەزىم قىلدى.

— بۇيۇك قارا قىتان[1] دارۇغاچى[2] بارلىق يۇرت ئاقساقاللىرىنى دىۋان مەھكىمىسىگە كېلىشنى بۇيرۇدى. بۇيرۇقنى دەرهال بەجا كەلتۈرگەيسىز.

بولدۇز قايا ئالدىراپ قالدى.

— خوپ! خوپ! هازىرلا بارىمەن، هازىرلا... — دېدى ئۇ قايتا ـ قايتا باش ئېگىپ.

دارۇغاچىنىڭ بۇيرۇقىنى يەتكۈزگۈچى چاپارمەن يىگىت چىقىپ كەتتى. توختامىش قاپاقلىرىنى تۇرگەن هالدا قايتا سۇپىغا ئولتۇردى.

— ئۇ تەرەپتىن تاڭغۇتلار بوزەك قىلىۋاتقان، بۇ تەرەپتىن قارا قىتانلار هۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان، شۇمۇ كۇن بولدىمۇ! — دېدى ئۇ غەزەپ بىلەن مۇشتىنى تۈگۈپ.

— هەي بالام، بۇنداق گەپلەرنى قىلمىغىن، — دېدى بولدۇز قايا ئوغلىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قورقۇپ كەتكەن ۋە نەسىھەت قىلغان تەلەپپۇزدا، — مۇشۇنداق گەپلىرىڭ دارۇغاچىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپ قالىدىغان بولسا، بىزنىڭ تۈگەشكىنىمىز شۇ! قارا قىتانلارنىڭ هۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنمايمىز دەپ جېنىدىن ئايرىلغانلار ئازمۇ؟ قالايمىقان سۆزلىمە، بالام، تىنچ، خاتىرجەم ياشايلى.

---

① قارا قىتان — قىتان قەبىلىسى (خەنزۇچە مەنبەلەردە «لياۋ»، ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە «كىدان» دەپ ئاتالغان) XII ئەسىرنىڭ بېشىدا جۇڭگونىڭ شىمالىي رايونلىرىدىن كۆچۈپ كېلىپ، قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن ئىدىقۇت خانلىقىنى بېسىۋالغان ۋە شۇ زېمىنلاردا ئۆزلىرىنىڭ قارا قىتان خانلىقىنى قۇرغان.

② دارۇغاچ — قارا قىتان خانلىقىنىڭ بېقىندى ئەللەرنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارى.

توختامش يەنە بىرنېمە دېمەكچى بولدىيۇ ، لېكىن ئاتىسىنىڭ كۆڭلىنى ئاياپ ئۇنىنى چىقارمىدى ۋە پەرىشانلىق بىلەن بېشىنى تۆۋەن سالدى . بولدۇز قايا ھاپىلا ـ شاپىلا تاقىر بېشىغا قارا مەخمەل بۆكنى كىيدى ۋە ئۇزۇن يېشىل شايى تونىنىڭ قارا جىيەكلىك پەشلىرىنى ئۆتۈشتۇرۇپ ، قارا پوتا بىلەن بېلىنى باغلىغاچ تاشقىرىغا چىقتى .

— توختاپ تۇرۇڭ ، ئاتا ، ئاتىنى ئېگەرلەپ بېرەي ، — دېدى توختامش ئۇنىڭ كەينىدىن چىقىپ .

— بول ، تېزرەك بول ، ئوغلۇم ، تېز بول . كېچىكىپ قالسام بولمايدۇ ، — دەپ ئالدىراتتى ئاتىسى .

توختامش ئېغىلغا كىرىپ چىلان تورۇق ئاتىنى ئەپچىللىك بىلەن ئېگەرلىدى ۋە قورۇغا ئاچىقتى ـ دە ، ئاتىسىنىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ مىندۈرۈپ قويدى . بولدۇز قايا سەل تەمتىرەپ قالغان ھالەتتە ئاق ئارىلىغان ساقال ـ بۇرۇتىنى بارماقلىرى بىلەن تاراشتۇرۇپ ، سىيپاپ قويۇپ ئاتىنى دېۋىتتى .

ئاقساقال بولدۇز قايا ھەرقانچە ئالدىرىغان بولسىمۇ ، يەنىلا سەل كېچىككەندەك قىلاتتى . دارۇغاچ مەھكىمىسىنىڭ يان تەرىپىدىكى كەڭرى لاپاس تېگىدە بىرنەچچە ئات ، ئېشەك ۋە ئىككى ھارۋا توختىتىپ قويۇلغانىدى . «ھەي ، يەنىلا بالدۇر كېلەلمەپتىمەن ـ دە» دەپ ئويلىدى ئاقساقال ئۆكۈنۈپ . ئۇ ھەرقانداق ۋاقىتتا دارۇغاچنىڭ بۇيرۇق ـ تەلەپلىرىنى دەل ۋاقتىدا بەجا كەلتۈرۈشكە تىرىشاتتى . «بۇ قارغىش تەگكۇر لەنىتى دارۇغاچ ئىشلىرىمدىن قۇسۇر تېپىپ ھەيۋىسىنى كۆرسەتمىسىلا بولدىغۇ» دەپ ئويلايتتى ئۇ .

دارۇغاچ مەھكىمىسى پۈتۈن قوچۇ شەھىرىدىكى ئەڭ ھەيۋەتلىك ئىمارەتلەردىن بىرى ئىدى . تۆت ئەتراپى ئېگىز خىش تاملار بىلەن قورشالغان بولۇپ ، چوڭ يولغا قارىتىلغان قوش قاناتلىق يوغان دەرۋازىسى قارا سىرلانغان . بۇ دەرۋازىدىن كىرگەندە

ئۆرۈك ، شاپتۇل ، جۇجەم دەرەخلىرى تىكىلىگەن ئازادە باغلىق هويلا ، هويلىنىڭ ئىچكىرىسىدە مەھكىمە بىناسى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ . بىنانىڭ ئېگىز قوپۇرۇلغان تاملىرى ئاق گەچ بىلەن سۈۋالغان ، چېدىر شەكىللىك ئۆگزىسىگە سىرىق كاھىش يانتۇرۇلغان ، قوش قاناتلىق ئىشىكى ۋە دېرىزە پەنجىرىلىرى قىزىل سىرلانغان .

كىمخاب تون كىيىپ ، يېنىغا قىلىچ ئاسقان ياساۋۇل بولدۇز قايانى بىنانىڭ ئىچكىرىسىدىكى چوڭ قوبۇلخانىغا باشلاپ كىردى . قوبۇلخانىنىڭ ئىشىكى ئالدىدا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغان تاقىر باش مەھرەم ياڭراق ئاۋازدا جاكارلىدى :

— ئاقساقال بولدۇز قايا كەلدى !

بولدۇز قايا ئالدىراپ ـ تېنەپ بوسۇغىدىن ئاتلاپ كىردى ـ ده ، تۆت بۇلۇڭغا بىر كەلتۇرۇپ گىلەم سېلىنغان قوبۇلخانىنىڭ تۆرىدە چازانى قۇرۇپ ، كېرىلىپ ئولتۇرغان دارۇغاچقا ۋە ئىككى ياندا قاتار تىزىلىپ ، قاتۇرۇپ قويغانده‌ك ئولتۇرۇشقان ئەمەلدارلارغا قاراپ ، «كېچىكىپ قاپتىمەن» دېگەن ئوي بىلەن بىردەملىككە ئېسەنگىرەپ قالدى ، ئاندىن دەرھال ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ تەزىم قىلدى .

قىتتان دارۇغاچنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئۇيغۇر ئەمەلدار خۇددى ئورنىدىن يۇلقۇنۇپ تۇرۇپ كەتمەكچى بولغانده‌ك قولاشمىغان بىر هەركەت بىلەن قوزغىلىپ قويدى ـ ده ، مۇكچىيىپ قالغان ئەتلىك گەۋدىسىنى رۇسلىدى ۋە بولدۇز قايانغا تەنبىھ بەرگەن تەلەپپۇزدا مۇنداق دېدى :

— بۇيۇك قارا قىتتان هۆكۈمرانلىرىنىڭ ئالدىغا كەلگەنده تىزلىنىپ ، يەرگە باش قويۇش كېرەك ! بۇنى بىلەمسىز ، ئاقساقال ؟

بولدۇز قايانىڭ پېشانىسىدىن سوغۇق تەر چىقىپ كەتتى .

— شۇنداق ، شۇنداق ، بىلىمەن . . . — دېدى ئۇ ئالدىراپ

ۋە دۇدۇقلاپ ، — مەن بەك ھودۇقۇپ كېتىپ . . . خاتا قىلىپ قويدۇم . بىز ئىدىقۇت خانىمىڭ ئالدىغا بارغاندا مۇشۇنداق سالام بېرەتتۇق . . . دارۇغاچنى كۆرگەندە يەرگە باش ئۇرۇش كېرەك ئىدى . . . مەن . . . مەن . . . ئالماشتۇرۇپ قويۇپتىمەن . مەن گۇناھكار ! مەن . . . مەن . . .

بولدۇز قايا قورقۇپ كەتكەنلىكىدىن نېمىلەرنى دەپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەي قالدى . بايىقى ئۇيغۇر ئەمەلدار چىرايىغا سۇرلۇك تۇس بېرىش ۋە دارۇغاچنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولۇش ئۈچۈن قاشلىرىنى يىمىرىپ ، ئاۋازىنى بولۇشچە قويۇپ بېرىپ ۋارقىرىدى :

— يەنە نېمىگە قاراپ تۇرىسىز ؟ دەرھال تىزلىنىڭ ! بۇيۇك دارۇغاچنىڭ ئالدىغا كېلىپ خۇددى ئۇۋچىنىڭ ئالدىدا تۇرغان كېيىكتەك تۆت پۇتلۇق بولۇپ گۇناھىڭىزنى تىلەڭ ! بۇيۇك ، قۇدرەتلىك قارا قىتان سەلتەنىتىگە ساداقەتمەنلىكىڭىزنى بىلدۇرۇڭ !

بولدۇز قايا ئوپۇل ـ توپۇل ئالدىغا ئىككى قەدەم چامداپ كېلىپ ئۆزىنى يەرگە تاشلىدى .

دارۇغاچ ئوتتۇرا ياشلاردىكى ئۇزۇنتۇرا ئادەم بولۇپ ، پارقىراق بېغىرەڭ تاۋار چاپان كىيگەن ، قاما تېرىسىدىن جىيەك تۇتۇلغان ئوچلۇق قالپىقى تېگىدىن ئۇزۇن قارا چاچلىرى چىقىپ تۇرغان ، شالاڭ ساقال ـ بۇرۇتلىرى سىلىق تارالغان ، كىچىك ـ كىچىك قىسىق كۆزلىرى ئۆز ئالدىدىكى باش ئېگىپ ، قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغوچىلارغا بىگىزدەك سانجىلىپ قارايدىغان ، پۇتۇن تۇرقىدىن تەكەببۇرلۇقى ۋە زومىگەرلىككە ئادەتلىنىپ كەتكەنلىكى چىقىپ تۇراتتى . شۇنداقتىمۇ ، ئۇ ئەھۋالغا قاراپ ، چىرايىغا خەيرخاھلىق تۇسىنى بېرىشكە ماھىر ئىدى .

— ھەي ، بولدى ، بولدى ، ئورنىڭىزغا بېرىپ ئولتۇرۇڭ ، ئاقساقال ، — دېدى ئۇ كۇلۇمسىرەپ ۋە قولى بىلەن ئىشارەت

قىلىپ .

بولدۇز قايا بېشىنى كۆتۈردى ۋە قانداق قىلىشنى بىلمەي ئۇياق ـ بۇياققا كۆز يۈگۈرتۈپ قويدى .

— خوجىمىز دارۇغاچ ئولتۇرۇشقا ئىجازەت بەردى ، — دېدى ھېلىقى ئۇيغۇر ئەمەلدارى دوق قىلغان تەلەپپۇزدا ۋە بولدۇز قايانا مەنسىتمەسلىك نەزىرى بىلەن ئالىيىپ قاراپ قويدى .

بولدۇز قايا روھى چۈشكەن ھالدا ئورنىدىن قوپۇپ ، تام ياقىلاپ تىزىلىپ ئولتۇرۇشقان يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ ئولتۇردى . جەمئىي يىگىرمىچە قوچۇلۇق ئەمەلدار چاقىرتىلغانىدى . ھەممىسى قىتان دارۇغاچىنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئېغىر سۈكۈت ئىچىدە ئولتۇراتتى . ھەممىسى قىممەت باھالىق شايى ـ كىمخاب تونلارنى ، ھەرخىل نۇسخىدىكى يۈمشاق مەخمەل بۆكلەرنى كىيىشكەن . بىر ـ بىرىدىن سالاپەتلىك يۈرت كاتتىلىرى ئىدى .

بولدۇز قايا دارۇغاچنىڭ ئوڭ يېنىدا ئولتۇرغان ھېلىقى ئۇيغۇر ئەمەلدارغا چوڭقۇر نەپرەت مەنسى يوشۇرۇنغان ئەلەملىك كۆزلىرى بىلەن تىكىلىپ قاراپ قويدى ھەمدە : «قارا قىتانلارغا يېقىشچاق بولۇۋېلىپ ئەجەب يوغىناپ كەتتىڭ ـ ھە ، پەس مۇناپىق !» دېگەنلەرنى مېڭىسىدىن ئۆتكۈزدى . دارۇغاچنىڭ يېنىدىكى ئەمەلدارمۇ بولدۇز قايانىڭ كۆڭلىدىكىنى پەملىگەندەك غالىبانە قىياپەتتە مەسخىرىلىك كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا قاراپ قويدى . ئۇ ئۇچىسىغا ئەڭ قىممەتلىك زەربىاپ تون ، ئۇزۇن چاچ قويۇلغان بېشىغا قىتانچە بۆلغۇن جىيەكلىك ئۆچلۇق قالپاق كىيگەنىدى .

— بۇيۇك دارۇغاچ ، كېلىدىغانلار كېلىپ بولدى ، — دېدى ئۇ ئاۋازىنى يۈمشاق چىقىرىپ ۋە لولا كۆلكىسى بىلەن ھەجايغان ھالدا دارۇغاچ تەرەپكە سەل ئېگىلىپ .

— ھىم ، ياخشى ، — دېدى دارۇغاچ ئۇلۇغۋار قىياپەت بىلەن

كۆلۈمسىرەپ ۋە تام ياقىلاپ ئولتۇرغان يەرلىك ئەمەلدارلارغا كۆز يۈگۈرتۈپ ، — شانۇشەۋكەتلىك خوجىمىز ھەم پاسىبانىمىز گۈرخاندىن[1] يارلىق كەلدى . بۇ يەردە باش قوشقان ھەرقايسىلىرىغا ئىشىنىپ تاپشۇرىدىغان مۇھىم ۋەزىپە بار .

دارۇغاچ سۆزىنى توختىتىپ ، چوڭقۇر سۈكۈت ئىچىدە ئولتۇرۇشقان يەرلىك ئەمەلدارلارغا يەنە بىر قېتىم بىر - بىرلەپ قاراپ چىقتى - دە ، يېنىدا ئولتۇرغان ھېلىقى سۆزلەتلىك ئەمەلدارنى قول ئىشارىسى بىلەن كۆرسىتىپ :

— مانا بۇ ھۆرمەتلىك مىسىرىسلا باخشى[2] ھەرقايسىلىرىغا تاپشۇرۇلىدىغان ۋەزىپىنى چۈشەندۈرىدۇ ، — دېدى .

مىسىرىسلا باخشى سېمىز گەۋدىسىنى دارۇغاچ تەرەپكە بۇراپ ئېگىلدى ۋە چىرايىغا ئاجايىپ ئىشكارا ئىپادىلەنگەن خۇشامەت كۈلكىسىنى يۈگۈرتۈپ ، يەنە بايىقىدەك يۇمشاق ئاۋازدا :

— ئەمىسە ، سۆزلەمدىم ؟ — دەپ سورىدى .

— ھە ، سۆزلەڭ ، سۆزلەڭ ، — دېدى دارۇغاچ بېشىنى ئىرغىتىپ .

مىسىرىسلا باخشىنىڭ خام سېمىز گەۋدىسى چاقىرىلغان يەرلىك ئەمەلدارلار تەرەپكە بۇرۇلدى ، ئۇنىڭ چىرايىدىكى كۈلۈمسىرەش يوقالدى .

— ئوبدان قۇلاق سېلىپ ئاڭلاڭلار ، — دېدى ئۇ ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ ، خۇددى شاگىرتلىرىغا تەلىم بېرىۋاتقان ئۇستازدەك ، — بۇيۇك قارا قىتان خانلىقىنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى ، بىزنىڭ خوجىمىز مەڭگۈ يېڭىلمەس گۈرخاندىن مۇقەددەس يارلىق كەلدى . يېقىندىن بۇيان گۈرخاننىڭ باشقۇرۇشىدىكى ۋە ھامىيلىقىدىكى بىر قىسىم جايلاردا پاراكەندىچىلىكلەر باش كۆتۈرۈپ قالدى . بۇددا ئەقىدىلىرىنى ئۇنتۇغان گۇناھكارلار قىلچە تەپ تارتماستىن قارا

---

① گۈرخان — قىتان خانلىرى گۈرخان دەپ ئاتىلاتتى .

② باخشى — ئۇستاز ، بىلىملىك ئادەم دېگەن مەنىدە .

قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىقىۋاتىدۇ . بالاساغۇن ، كاشغەر ، ئۈدۈن قاتارلىق جايلاردا گۈناھكار جىنايەتچىلەر توپىلاڭ كۆتۈرۈشتى . ئىدىقۇت خانلىقىغا قاراشلىق يەرلەردىمۇ مالمانچىلىقلار يۈز بېرىپ تۇرۇۋاتىدۇ . شۇڭا ، خوجىمىز ۋە پاسىبانىمىز گۈرخان جىنايەتچىلەرنى باستۇرۇپ ، تەرتىپ ۋە مۇقىملىقنى كۈچەيتىش ئۈچۈن قوراللىق قوشۇنلارنى كۆپەيتمەكچى . ئۇلۇغ گۈرخان خوجىمىز ئىدىقۇت تەۋەسىدىكى پۇقرالارغا ئات ـ ئۇلاغ ۋە ئوزۇق ـ تۈلۈك سېلىقى تاپشۇرۇشنى بۇيرۇدى . ھەربىر تۈتۈن بىر ياخشى ئات تاپشۇرۇشى شەرت . ئېتى يوقلار بىر كالا ياكى بىر تۆگە ۋە ياكى بەش قوي تاپشۇرسۇن بولىدۇ . كىمكى ئۇلۇغ گۈرخاننىڭ بۇ سېلىقىنى تاپشۇرۇشتىن باش تارتسا ، قارا قىتان ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرغانلار قاتارىدا ئېغىر جازاغا تارتىلىدۇ .

مىسىرىسلا گېپىنى تۈگىتىپ ، يەنە دارۇغاچقا باش ئېگىپ ، كۈلۈپ قويدى . دارۇغاچنىڭمۇ بايىقى ئىللىق كۈلۈمسىرىشى غايىب بولغانىدى . ئەمدى ئۇنىڭ چىرايىدا مۇھىم ئىشقا تۈتۈش قىلىۋاتقان ئادەمنىڭ جىددىيلىكى ئىپادىلەندى .

— مىسىرىسلا باخشىنىڭ ئېيتقانلىرى چۈشىنىشلىك بولدىمۇ ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .

— چۈشىنىشلىك بولدى .

— چۈشەندۇق ، — ئەمەلدارلار ياۋاشلىق بىلەن ئىپادە بىلدۈرۈشتى .

دارۇغاچ ھەربىر سۆزىنى سوزۇپ ـ سوزۇپ ئالدىرمايلا سۆزلىدى :

— ئىدىقۇت خەلقى قۇدرەتلىك خوجىمىز گۈرخاننىڭ ھامىيلىقى ئاستىدا خاتىرجەم ، پاراۋان تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتىدۇ . بىز قارا قىتانلار سىلەرنىڭ بەختلىك تۇرمۇشۇڭلارنى ھەم تىنچلىقىڭلارنى قوغدايمىز . شۇڭا ، ئىدىقۇت خانىمۇ گۈرخانغا

بېقىنىپ ، خانلىقىمىزغا ساداقەتمەنلىك بىلدۈرۈۋاتىدۇ . لېكىن ، هازىر تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىكنى بۇزىدىغان بىر قىسىم يامان نىيەتلىك ئادەملەر قارا قىتان هۆكۈمرانلىقىغا ئۆچمەنلىك قىلىپ ، ئەل ئىچىدە قۇتراتقۇلۇق قىلىۋاتىدۇ . بۇ يەردە جەم بولغان هەرقايسىلىرى خۇددى ئىدىقۇت خانغا ئوخشاشلا خانلىقىمىزغا سادىق مۆتىۋەر زاتلار . شۇڭا ، خوجىمىز گۈرخانمۇ هەر قايسىلىرىغا ئالاهىدە خەيرخاهلىق قىلىدۇ هەم سىلەرگە ئىشىنىدۇ .

دارۇغاچ سۆزىنى توختاتىپ ، سۆكۈتتە ئولتۇرغان ئۇيغۇر ئەمەلدارلارغا سىناق نەزىرى بىلەن قارىدى . ئېغىر سۆكۈنات بۇزۇلمىدى . ئەمەلدارلار خۇددى زۇۋانىي تۇتۇلغاندەك جىم ئولتۇراتتى . بەزىلىرى خۇددى ئىتائەتمەن تالىپلاردەك مۇكچىيىپ ، كۆزلىرىنى چىمچىقلىتىپ باشلىرىنى لىڭشىتىپ قويىاتتى ؛ يەنە بەزىلىرى ئوڭايسىزلانغاندەك بىر خىل غەلىتە قىياپەتتە كۆزلىرىنى قاچۇرۇپ ، كالتە ـ كالتە يۆتىلىپ قويىاتتى .

دارۇغاچ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

— يىغىپ ئېيتقاندا ، هەرقايسىلىرىنىڭ گۈرخانغا سادىقلىقىنى ئەمەلدە كۆرسىتىدىغان پەيت كەلدى . هەرقايسىلىرى بۇ يۇرتنىڭ مۆتىۋەرلىرى ، ئاۋام خەلق هەرقايسىلىرىنىڭ گېپىنى ئاڭلايدۇ . قۇتراتقۇلۇق قىلىدىغان چاتاقچىلارنىي يامان يولدىن قايتۇرۇپ ، توغرا يولغا باشلاش هەرقايسى مۆتىۋەر زاتلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس ۋەزىپىسىدۇر . خانلىقىمىزغا قارشى قارا گۇرۇهلارنى ئۇيۇشتۇرۇۋاتقان مەخپىي قاراقچىلارنى بايقىغان هامان بىزگە مەلۇمات يەتكۈزۈپ تۇرغايسىزلەر .

دارۇغاچ يەنە سۆزىنى توختاتىپ ، ئۇنى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن ئەمەلدارلارغا يەنە دەققەت بىلەن قاراپ چىقتى . يەنە هېچكىم زۇۋان سۇرمىدى . پەقەت دارۇغاچنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان مىسىرسلا باخشىلا بېشىنى ئىتتىك ـ ئىتتىك لىڭشىتىپ :

— توغرا ، توغرا ! شۇنداق توپىلاڭچىلار بار ، بار ، — دەپ

قويدى .

— ئەمدى ھەرقايسى مۆتىۋەرلىرىمىز سىلىق يېغىش ئىشىنى دەرھال باشلىغايسىزلەر . يارلىق تامام ! — دېدى دارۇغاچ ۋە ئورنىدىن تۇردى ـ دە ، ئىككى قولىنى كەينىگە ئېلىپ ، قەدەمنى تىك تۇتقان ھالدا ئىككى قاتار مۆتىۋەرلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن چوڭ ـ چوڭ چامداپ قوبۇلخانىدىن چىقىپ كەتتى .

مۆتىۋەرلەر خۇددى يەلكىلىرىنى ئېغىر تاغ باسقاندەك چۈشكۈنلەشكەن ھالدا قوزغىلىشىپ ، ئۈن ـ تىنسىز تاشقىرىغا چىقىشتى ۋە بەزىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئات ـ ئېشەكلىرىگە مىنىشىپ ، بەزىلەر سايىسىۋەنلىرىگە ھارۋىلىرىغا ئولتۇرۇشۇپ دارۇغاچ مەھكىمىسىدىن ئايرىلىشتى . بولدۇز قايا ھېچكىمگە ئارتۇق گەپ قىلماستىن دەرۋازىدىن چىقتى ـ دە ، ئېتىنى يورغىلىتىپ ئۆز ئۆيى تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى .

مىسىرىسلا باخشى ھەممىدىن كېيىن چىقتى . سىرتتا كۈتۈپ تۇرغان مەھكىمە خىزمەتكارلىرىدىن بىرى لاپاس تېگىدىكى بويلۇق جەدە ئاتنىڭ تىزگىنىدىن يېتىلەپ ، ئۇنىڭغا ئەكېلىپ بەردى . مىسىرىسلا ئېتىغا مىنىپ دەرۋازا سىرتىغا چىققاندا ، ئات بىلەن بوي تالاشقۇدەك ئېگىز ئالا ئېشەككە مىنىپ تام تۇۋىدە تۇرغان بىر كىشىنى كۆردى . بۇ كىشىمۇ ھېلى تېخى دارۇغاچنىڭ قوبۇلخانىسىدىن چىققانلارنىڭ بىرى ئىدى .

— ھە ، بادرۇق باخشى ، بۇ يەردە تۇرۇپ قاپسىزغۇ ؟ — دېدى مىسىرىسلا ئات ئۈستىدىن ئۇنىڭغا تىكىلىپ قاراپ .

بادرۇق ئىسىملىك بۇ ۋۇجىككىنە كەلگەن چار ساقاللىق باخشى ئېشىكىنى مىسىرىسلانىڭ ئېتىغا ياندىشىتۇرۇپ ماڭدى .

— ماڭا قاراڭ ، مىسىرىسلا باخشى ، — دېدى ئۇ ، — بۇگۈنكى گەپلەرنى ئاڭلاپ بېشىم قېتىپ قالدى . . . ھەي ، نېمە دېسەم بولار . . .

— گېپىڭىز بولسا ، ئۇدۇللا دەۋەرمەمسىز ، — دېدى

مىسرىسلا ۋە ئېتىنىڭ يۈرۈشىنى ئاستىلاتتى .

— دېمەكچىمەنكى ، — دېدى بادرۇق باخشى ، — بۇ سېلىقنىڭ گېپىنى ئەسلى ئىدىقۇت خان دېسە توغرا بولاتتىغۇ . . . ھەر يىلى كۈزلۈك ھوسۇل يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن ئىدىقۇت خان دارۇغاچقا سېلىق تاپشۇرۇپ كېلىۋاتىدىغۇ . . . دېمەكچىمەنكى ، ھەر يىلى ئىدىقۇت خانىڭ ئادەملىرى سېلىق يىغىشنى ئۇقتۇرۇش قىلىپ كېلىۋاتىدۇ ، بۇلتۇرمۇ شۇنداق بولغانغۇ .

— ئىدىقۇت خانى يازلاش ئۇچۇن بەشبالىقتا[1] كەتكەنچە تېخى قايتىپ كەلمىدى . بۇنى ئۆزىڭىز بىلىسىزغۇ .

— شۇنداق ، بىلىمەن ، — دېدى يەنە بادرۇق باخشى بېشىنى تەستىقلىغان تەرزدە لىڭشىتىپ ، — خانىڭ قايتىپ كېلىدىغان ۋاقتىمۇ بولۇپ قالدى . خاقانىمىز قايتىپ كەلگۈچە كۈتۈپ تۇرساق بولماسمىدى . قانداق گەپ بولسىمۇ ئۆزىمىزنىڭ خاقانىمىز دېيىشى كېرەك ـ دە ! بىزنىڭ ھۆكۈمدارىمىز ئىدىقۇت خاقانغۇ . ئۇ گۈرخان دېگەنبىلەن بىزنى بىر قازانغا سېلىپ قاينىتسىمۇ قېنىمىز قوشۇلمايدۇ .

مىسرىسلانىڭ قاپاقلىرى تۇرۇلدى .

— ھاي ، ھاي ! ئويلاپراق گەپ قىلسىڭىز بولۇرمىكىن ، بادرۇق باخشى . ئىدىقۇت خانىنىمۇ گۈرخان باشقۇرىدۇ . قاراخانىيلارنىڭ مۇسۇلمان خاقانلىرىمۇ گۈرخانغا بويسۇنىدۇ . كۈنچىقىشتىكى تاڭغۇتلارمۇ ، ئالتايدىكى نايمانلارمۇ گۈرخانغا ئۆكتە قوپالمايدۇ . بۇ دۇنيادا قارا قىتانلارغا كىم تەڭ كېلەلەيدۇ ؟ ناۋادا بېشىڭىزغا بالا كەلسە ، دارۇغاچنىڭ ئالدىدا ئىدىقۇت خانمۇ ئارا تۇرالمايدۇ جۇمۇ . بۇنى ئۇنتۇپ قالماڭ .

بادرۇق باخشى قورقۇپ قالدى بولغاي :

---

① بەشبالىق — ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ يازلىق ئاستانىسى . ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىنىڭ ئورنىدا بولغان .

— شۇنداق ، توغرا . . . — دەپ كېكەچلەپ قالدى ۋە زورغا كۈلۈمسىرەپ ، خوشلىشىش ئىشارىسىنى قىلىپ ئېگىلىپ قويدى ـ دە ، ئېشىكىنىڭ بېشىنى بۇراپ ، ياندىكى تار كوچىغا كىرىپ كەتتى .

مىسىرىسلا ئېتىنى توختىتىپ بىر ئەسناغىچە ئۇنىڭ كەينىدىن قاراپ تۇردى ، ئاندىن ئېتىنىڭ بېشىنى كەينىگە بۇراپ ، يەنە كەلگەن يولى بىلەن ئۇدۇل دارۋاغچ مەھكىمىسىگە قايتىپ كىردى . ئۇ دارۋاغچ بىلەن يالغۇز ئولتۇرۇپ ، بايا بادرۇق باخشى بىلەن بولغان پاراڭنىڭ تەپسىلاتىنى يېپىدىن يېڭىسىغىچە قويماي سۆزلەپ بەردى . دارۋاغچ ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ تىڭشىدى ۋە ئاخىردا مەمنۇنىيەت بىلەن بېشىنى ئىرغىتىپ :

— ياخشى ، ياخشى ! مۇشۇنداق كىشىلەرنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرىگە ئوبدان كۆز ـ قۇلاق بولۇڭ . بىز سىزنىڭ تۆھپىلىرىڭىزنى ئۇنتۇپ قالمايمىز ، — دېدى .

ئۇچىنچى باب

ئىدىقۇت خانىنىڭ دەردى تولا

قارا قىتان خانلىقىنىڭ قوچۇ شەھىرىدىكى باش نازارەتچىسى سېلىق يىغىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەندىن كېيىن ئىدىقۇت ئوردىسىدا غۇلغۇلا كۆتۈرۈلدى . ئەمەلدارلار جىددىيلەشكەن ھالدا باش دېۋان مەھكىمىسىگە يىغىلدى . ھەممەيلەننىڭ بېشى قاتقان ۋە غەزەپلەنگەنىدى . «دارۇغاچىنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلامدۇق ، قىلمامدۇق ؟» دېگەن مەسىلىنى چۆرىدەپ بەس ـ مۇنازىرە بولدى . ھەممەيلەن تىت ـ تىت بولۇپ كۆڭلىدىكى گەپلىرىنى قىلىشتى :

— بۇلار بەك ھەددىدىن ئېشىپ كەتكىلى تۇردى !

— بىزنىڭ خاقانىمىزنىمۇ بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ ئۆزى بىلگەنچە بۇيرۇق چۈشۈرسە ، ماقۇل دەپ قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرىمىزمۇ ؟

— گۇرخاننىڭ يارلىقى ھېساب ئەمەس ! بىزنىڭمۇ ئۆزىمىزنىڭ ئىدىقۇت خانىمىز بار . ئىدىقۇت خانىنىڭ يارلىقى ھېساب !

— ئەلۋەتتە ، شۇنداق بولىدۇ ـ دە !

بۇ چاغدا كەڭ تاسما كەمەرگە ئۇزۇن تۇز قىلىچ ۋە كالتە خەنجەر ئاسقان ئوتتۇز بەش ياشلار چامىسىدىكى قىسقا قىرقىما ساقالىلىق بىر كىشى «گۇرس ـ گۇرس» دەسسەپ ئوتتۇرىغا چىقتى ـ دە ، كۆپچىلىكنى جىم بولۇشقا دەۋەت قىلىپ بىر قولىنى ئېگىز كۆتۈردى :

— ئەي مۆھتەرەم مۆتىۋەرلىرىم ، پېقىرنىڭ ئىككى ئېغىز

گېپىنى ئاڭلاپ بېقىڭلار .

مۇتىۋەرلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن خىتاب قىلىشتى :

— ھە ، قېنى گېپىڭنى ئېيتقىنا ، ئالاباراس تارخان .①

— قېنى ، سۆزلە ، سۆزلە .

ئالاباراس ئىسىملىك بۇ تارخان بوي ـ بەستى ئانچە ئېگىز بولمىسىمۇ ، مۇرىلىرى كەڭ ، كۆكرىكى كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان باھادىر سۈپەت ئەزىمەت ئىدى . شۇ تاپتا ئۇنىڭ قاشلىرى غەزەپ بىلەن يىمىرىلىپ ، كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ تۇراتتى . بىرەر ئورۇنلۇق پىكىر ۋە مۇۋاپىق چارە ـ تەدبىرگە تەققىزا بولۇپ ئولتۇرغان مۇتىۋەرلەر تالاش ـ تارتىشنى توختىتىپ ، تارخانىڭ ئاغزىغا تىكىلدى .

— بۇ مۇتتەھەم دارۇغاچ ، — دېدى ئالاباراس تارخان جاراڭلىق ئاۋازدا ، — بىزنىڭ ئوردىمىزنىڭ قائىدە ـ تۈزۈملىرىگە پىسەنت قىلماي ، بىزنىڭ ئىدىقۇت خانىمىزنىڭ ئالدىدىن ئۆتكۈزمەي ، گۇرخاننىڭ يارلىقىنى بىزگە زورلاپ تېڭىۋاتىدۇ . توغرا ، بىز قارا قىتانلارغا سېلىق تۆلەپ كېلىۋاتىمىز . لېكىن ، ھەرقانداق ئىش بولسىمۇ ئۆز تەرتىپى بىلەن ، ئىدىقۇت خانىنىڭ يارلىقى بىلەن بولۇشى كېرەك .

مۇتىۋەرلەر يەنە ئۆزلىرىنى بېسىۋالالماي خىتاب قىلىشتى :

— توغرا دەيسەن ، ئالاباراس ! بىز نېمىدەپ گۇرخاننىڭ يارلىقى بويىچە ئىش قىلغۇدەكمىز ؟

— بۇرادەرلەر ، بىز قاچانغىچە سېلىق تۆلەيمىز ؟

— ئۇ دارۇغاچ دېگەن مۇتتەھەمنىڭ كۆتىگە تېپىپ قوغلىۋەتسەك بولمامدۇ !

— ئۇلارنىڭ زومىگەرلىكىگە قاچانغىچە باش ئېگىپ يۈرىمىز ؟

— ئەي ، ھۆرمەتلىك مۇتىۋەرلىرىم ، — دېدى ئالاباراس تارخان ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، — تىنچلىنايلى ! گېپىمنى دەۋالاي . قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى ئىدىقۇت خان

① تارخان — ئەينى دەۋرىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئۇنۋان .

ئۆزى بېكىتسۇن . بىز بۇ يەردە بولۇۋاتقان ئىشلار توغرىسىدا بىتىك[1] يېزىپ ، بەشبالىققا چاپارمەن ئەۋەتەيلى . قانداق دەيسىزلەر ؟

مۆتىۋەرلەر ئاۋاز قوشتى :

— توغرا ، شۇنداق قىلايلى .

— دەرھال بىتىك يازايلى .

— چاپارمەنلەرنى بۇگۈندىن قالدۇرماي يولغا سېلىۋېتىش كېرەك . . .

ۋەھالەنكى ، مۆتىۋەرلەر بىتىك يېزىشقا ئۇلگۈرمىدى . توغرىسىنى ئېيتقاندا ، بىتىك يېزىشنىڭ ھاجىتى قالمىدى . مۆتىۋەرلەرنىڭ غۇلغۇلىسى بىسىقماي تۇرۇپ ، تاشقىرىدىن ئوپۇر - توپۇر ماڭغان قەدەم تاۋۇشلىرى ئاڭلاندى . قوش قاناتلىق ئىشىك ئۇلۇغ ئېچىلىپ ، ئۇچىسىغا ئەپچىلگىنە چىلان رەڭ شايى يەكتەك كىيىپ ، بېلىنى تاسما كەمەر بىلەن چىڭ تارتىپ باغلىغان ۋە بېشىغا يېشىل كىمخاب بىلەن قاپلانغان ئۆرە قالپاق كىيگەن ياش بىر يىگىت تېز - تېز قەدەم بېسىپ كىرىپ كەلدى - دە ، ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ئېگىلىپ سالام بەردى . ئۇنىڭ شامالدا قىزىرىپ كەتكەن يۈز - كۆزلىرى ۋە چاڭ قونغان ئۇستىبېشىدىن قارىغاندا ، يىراق يولدىن كەلگەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى . مۆتىۋەرلەر ئۇنى تونۇدى .

— ئىدىقۇت خانىمىڭ چاپارمىنى ، — دېيىشتى ئۇلار جانلىنىپ .

— سالامدىن سۆڭرە سۆزۈم مەلۇم بولسۇنكى ، — دېدى چاپارمەن ، — بۇيۇك خاقانىمىز يازلىق ئاستانە بەشبالىقتىن يولغا چىقىپ ، ھازىر قىشلىق ئاستانە قارا قوچۇغا كېلىۋاتىدۇ . ئوردا ئەھلى ۋاقىپ بولغاي .

مۆتىۋەرلەر ئالدىراپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى .

— دەرھال تەييارلىق قىلايلى !

---

[1] بىتىك (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) — خەت ، نامە ، مەكتۇپ .

— خاقان ئەتە ـ ئۆگۈنگىچە يېتىپ كەلگۈدەك .

ئالابارس تارخان چاپارمەن يىگىتنىڭ يەلكىسىگە قولىنى قويدى .

— سەن ئەمدى ئارام ئالغىن . خاننى كۈتۈۋېلىشقا مەن بارىمەن .

چاپارمەن تەزىم قىلىپ چىقىپ كەتتى . ئالابارس تارخان خاقاننى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن خىللانغان بىر مىڭ بەش يۈز چەۋەندازنى باشلاپ ، شۇ كۈنلا ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە بەشبالىق يولىغا راۋان بولدى .

※ ※

توپ ـ توپ قىزىل يۇلغۇنلار ئۆسۈپ كەتكەن قۇمساڭغۇ چۆلىنىڭ جىمجىتلىقىنى بۇزۇپ ئات تۇياقلىرى دۈپۈرلىمەكتە ، هارۋا چاقلىرى غىچىرلىماقتا ئىدى . قىلىچ ، نەيزە ، ئوقيا بىلەن تولۇق قوراللانغان ئۈچ مىڭ چەۋەنداز خاقان هارۋىسىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ كەلمەكتە ئىدى . هارۋىنىڭ ئۈستىگە يالتىراق قىزىل تاۋاردىن سايىۋەن تىكلەنگەن ، سايىۋەننىڭ چۆرىسىگە مەشۇتتىن ئۇزۇن ـ ئۇزۇن چۇچىلار تۇتۇلغانىدى . شۇ هارۋىغا سېلىنغان گۈللۈك گىلەم ۋە كىمخاب كۆرپىدە ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىن خىيالچان قاراشلىرى بىلەن ئەتراپىنى تاماشا قىلىپ ئولتۇراتتى . ئىككى يانغا يوغان ـ يوغان توزغاقلىق ئىككى تەكىيە قويۇلغان بولۇپ ، خان چارچاپ قالغۇدەك بولسا ، هېلى ئوڭ يانىدىكى ، هېلى سول يانىدىكى تەكىيىگە قىيسىيىپ يانپاشلايتتى . ئېگىز هارۋىنىڭ تۆمۈر بىلەن چەمبەرلەنگەن يوغان ئىككى چاقى غىچىرلاپ هەرخىل سادا چىقىراتتى . دالىدىكى ئوي ـ دۆڭلەرگە دۈچ كەلگەندە هارۋا ئۈيان ـ بۈيان چايقىلىپ ، سايىۋەننىڭ مەشۇت چۇچىلىرى لەپەڭلەپ كېتەتتى .

ئەتراپتىكى چاكاندا ۋە يانتاقلار ئارىسىدىن چوڭ ـ كىچىك

كەسلەنچۇكلەر شاپۇر ـ شۇپۇر قىلىپ چىقىشىپ ، نەلەرگىدۇر كىرىپ غايىب بولاتتىـــى . يۇلغۇنلار تۇڭدىن ئۇشتۇمتۇت بوز توشقانلار ئېتىلىپ چىقاتتى ـ دە ، دالىنى بويلاپ بەدەر قاچاتتى . گاھى ـ گاھى يىراقتىن قۇلان ياكى جەرەن توپلىرى ئۇچراپ قالاتتى . بۇنداق چاغلاردا بىر توپ ياش چەۋەنداز ئوقيالىرىنى قوللىرىغا ئېلىپ ، ئاتلىـــرىنـــى بولۇشـــغا چاپتۇرۇپ ، شۇ جانىۋارلارنى قوغلاپ كېتىشەتتى .

ئالدىن يۇرگۇچى چارلىغۇچىلار قىسمىدىن ياش بىر چەۋەنداز تۇم قارا ئارغىماق ئېتىنى قۇيۇندەك چاپتۇرۇپ يېنىپ كەلدى ۋە خان ھارۋىسىنىڭ ئالدىدا ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ مەلۇمات بەردى :

— بۇيۇك ئىدىقۇت خاقانغا مەلۇم بولسۇنكى ، قارا قوچۇدىن ئالابارس تارخان ئۆز قوشۇنى بىلەن يېتىپ كەلدى ، ئىدىقۇت خاقانىمىزنىڭ نۇرلۇق يۈزىنى تاۋاپ قىلىشقا تەقەززا بولۇپ پەرمان كۈتۈپ تۇرماقتا .

ئىدىقۇت خان ئۆز ھارۋىسىغا ياندىشىپ كېلىۋاتقان نۆكەر بېشىغا قاراپ بۇيرۇق بەردى :

— توختايلى . چۇش ۋاقتى بولۇپ قاپتۇ ، — ئاندىن يەنە ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن يېتىلەپ ھارۋىغا ياندىشىپ كېلىـــۋاتقان خەۋەرچىگە قاراپ ، — ئالابارس كەلسۇن ، — دېدى .

خەۋەرچى يىگىت يەنە ئېتىغا چەبدەسلىك بىلەن مىندى ـ دە ، قۇيۇندەك ئۇچۇپ قوشۇننىڭ باش تەرىپىگە كەتتى . ھايال ئۆتمەي ئالابارس تارخان يېتىپ كەلدى ۋە خانىنىڭ ئالدىدا ئاتتىن چۈشۈپ تەزىم قىلدى . خانىنى قوغداپ كېلىۋاتقان ئۇچ مىڭ جەڭچى بىلەن تارخان باشلاپ كەلگەن بىر يېرىم مىڭ چەۋەنداز بىرلىكتە بارگاھ قۇردى . ھەش ـ پەش دېگۈچە خانىنىڭ مەشۇت بىلەن كەشتىلەنگەن ئازادە چېدىرى تەييار بولدى . خۇددى شۇنداقلا چۆرىسىگە مەشۇتتىن چۇچا تۇتۇلغان قىزىل كىمخاب سايىۋەن تىكىلدى . سايىۋەننىڭ تېگىگە گىلەم سېلىنىپ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە شايى كۆرپە ، يولۋاس

تېرىسى ۋە يوغان ـ يوغان توزغاق تەكىيلەر قويۇلدى . خان بىلەن تارخان ئەنە شۇ جايدىن ئورۇن ئالدى . جەڭچىلەر دالىغا كەڭ تارقىلىپ سورۇن تۈزۈشتى . تەمىنات هارۋىلىرىغا بېسىلغان تۇرلۇك لازىمەتلىكلەر چۈشۈرۈلدى . قازانلار ئېسىلىپ ، ئوۋلانغان جەرەن ، توشقان گۆشلىرى قاينىشقا ، كاۋاپنىڭ مەززىلىك پۇراقلىرى تارقىلىشقا باشلىدى .

ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىن تەكىيىگە يۆلىنىپ ، يولۋاس تېرىسىدە يانپاشلاپ ياتتى . ئالابارس تارخان جىددىيلىشىپ تۇرسىمۇ ، هېسسىياتىنى بېسىۋېلىپ ، ئاستانىدە بولۇۋاتقان ئىشلارنى تەمكىنلىك بىلەن بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ بەردى . شۇنداقتىمۇ ، ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىردا ئۆزىنى تۇتالماي خىتاب قىلدى :

— بۇ گۈرخان دېگەن مەلئۇننىڭ بىزگە يارلىق چۈشۈرىدىغان نېمە هەققى بار؟ بۇ دارۇغاچ خانلىقىمىزنى كۆزگە ئىلماي مۇشۇنداق باشباشتاقلىق قىلىپ يۈرسە ، بىز قاراپ تۇرۇۋېرىمىزمۇ ؟

بارچۇق ئارت تېگىننىڭ چىرايى ئۆڭۈپ كەتتى ، كۆزلىرى دەهشەتلىك تۈس ئېلىپ ، نەپەسلىرى تېزلەشتى . ئۇنىڭ غەزەپتىن بوغۇلۇپ ، ئىچىدىن ئۆرتىنىپ كېتىۋاتقانلىقى سېزىلىپ تۇراتتى . لېكىن ، ئۇ لام ـ جىم دېمىدى . تىزىغا قويۇلغان مۇشتىنى چىڭ تۈگۈپ ، ئەلەملىك كۆزلىرى بىلەن نەگىدۇر يىراق بىر يەرگە تىكىلدى .

تارخان خاقانىنىڭ چىراي ئىپادىسىنى كۆزىتىپ بىر ئەسناغچە سۈكۈت قىلغاندىن كېيىن ئاۋازىنى پەسەيتىپ ، ئېهتىيات بىلەن مۇنداق دېدى :

— بۇيۇك خاقانىم ، قىلىچلىرىمىزنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ، خانلىقىمىزنىڭ كۆك بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىشقا قاچان پەرمان بېرىسىز ؟

تارخان شۇنداق دېدىيۇ ، ئىدىقۇت خان نېمە دەيدىكىن دەپ ،

هاياجاندىن دېمى سىقىلغان ھالدا ئۇنىڭغا تىكىلدى . خاقان ئۇنچىقمىدى ، يەنە شۇ قىياپىتىنى ئۆزگەرتمەي يىراقلارغا كۆز تىكىپ ، ئۇزاققىچە شۇك ئولتۇرۇپ كەتتى . تارخان ئوتتۇرىغا قويغان بۇ سوئال ئۇنىڭ دىل ئارامىنى بۇزۇپ ئازابلاۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى . ئاخىر ئىدىقۇت خان ئېغىر بىر تىنىق ئېلىپ تارخانغا قارىدى .

— كونىلاردا ، «ئالدىرىغان قالار ، ئالدىرىمىغان ئالار » دېگەن گەپ بار ، — دېدى ئۇ ، — ئۇزۇمنى ئەتىيازدا زورلاپ پىشۇرغىلى بولمايدۇ ، كېۋەزمۇ ئۆز مەۋسۇمى كەلگەندە غوزىلايدۇ .

ئالابارس تارخان خاقانىنىڭ سۆزىنىڭ داۋامىنى ئاڭلاشقا تەلمۇرۇپ ئولتۇراتتى . لېكىن ، بارچۇق ئارت تېگىن تارخاندىن كۆزلىرىنى قاچۇرۇپ ، يەنە جىمىپ قالدى . شۇڭا ، ئالابارس تارخانمۇ بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى . ئىدىقۇت خان خۇددى ئۆزىگە سۆزلەۋاتقاندەك بوش ئاۋازدا سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

— ھازىر خانلىقىمىز ئۆز تارىخىدىكى ئەڭ ئېغىر كۈنلەرنى باشتىن كەچۈرۈۋاتىدۇ . بىز ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز كۆرۈپ باقمىغان قىيىنچىلىقلارنى كۆرۈۋاتىمىز . شۇڭا ، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز مېڭىپ باقمىغان يوللاردا مېڭىپ ، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز بىزگە ئۆگىتىپ باقمىغان چارە ـ تەدبىرلەرنى تېپىپ چىقىشىمىز كېرەك . بۇرۇنقىلار ماڭغان ئۇدۇل يول بىلەن ئەمدى ماڭغىلى بولمايدۇ . ھازىر بىزنىڭ ھەممە يوللىرىمىز ئېتىك ، كۈنپېتىشتا قارا قىتانلار سېلىق تۆلەيسەن دەپ بېشىمىزنىڭ ئۈستىدە قىلىچىنى تەڭلەپ تۇرۇۋاتىدۇ . كۈنچىقىشتا تاڭغۇتلار كارۋانلىرىمىزنىڭ بۇلاپ ، ئەلچىلىرىمىزنى يىراقتىكى يۇرتلارغا ئۆتكۈزمەيۋاتىدۇ . جەنۇبتا قاراخانىيلار دىنىي ئۆچمەنلىك تۇپەيلىدىن پات ـ پات بىزگە قارشى ئۇرۇش قوزغاپ تۇرۇۋاتىدۇ . شىمالدىكى نايمانلار گەرچە بىز بىلەن ئۇرۇشمىغان بولسىمۇ ، دۇشمەنلىرىمىز بىلەن دوست بولۇشۇپ

تۇرۇۋاتىدۇ . ئۇلارنىڭ قارا قىتانلار بىلەن مۇناسىۋىتى بەك قويۇق . شۇڭا ، ئۇلارغىمۇ ئىشىنىشكە بولمايدۇ . قىسقىسى ، بىز ھازىر تۆت تەرەپتىن ئۆرتەپ تۇرۇۋاتقان ئوتنىڭ ئىچىدە تۇرۇۋاتىمىز .

ئىدىقۇت خان سۆزىنى توختاتىپ يەنە يىراقلارغا كۆز تىكتى . ئۇ يەنىلا قىياپىتىنى ئۆزگەرتمەستىن توزغاق تولدۇرۇلغان تەكىيىگە يۆلىنىپ يانپاشلاپ ياتاتتى . شۇ تاپتا ئۇنىڭ چىرايىدىن غەزەپلەنگەنلىك ، مەيۇسلەنگەنلىك ياكى خاتىرجەمسىزلەنگەنلىك ئالامەتلىرىنى كۆرگىلى بولمايتتى . ئۇنىڭ سالاپەتلىك ، ئۇلۇغۋار قىياپىتى ھەرقانداق شارائىتتا ئۆزگەرمەيدىغاندەك ئىدى .

— شۇنچە كۆپ ھەم كۈچلۈك دۈشمەنلەرنىڭ ئارىسىدا ھېلىمۇ ئاۋالۇڭى تېشىۋارا[1] ھەم ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالارنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن ئامان تۇرۇۋاتىمىز ، — دېدى يەنە خان ، — ئۇلۇغ تەڭرىم ھامان بىزگىمۇ پۇرسەت بېرىدۇ . ئەنە شۇ چاغدا . . .

ئىدىقۇت خان سۆزىنىڭ ئاخىرىنى چۈشۈرمىگەن بولسىمۇ ، ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقى ، ئەلۋەتتە چۈشىنىشلىك ئىدى . ئالابارس تارخانىنىڭ كۆزلىرىدە گويا كى گۈلخان ئۇچقۇنلىرى چاقنىغاندەك بولدى .

— خەپ ، بىزگىمۇ پۇرسەت كېلىپ قالار ! — دېدى ئۇ چىشلىرىنى كىرىشتۈرۈپ .

خان ئارتۇق گەپ قىلمىدى . ئۇنىڭغا سەپەردە ھاردۇق يەتكەنىدى . ئۇ بېشىنى تەكىيىگە قويۇپ ، پۈتلىرىنى ئۇزۇن سۇنۇپ يېتىۋالدى . تارخان ئىجازەت سوراپ ، ۋەزىرلەر توپلىشىپ ئولتۇرغان چەتتىكى سورۇنغا كەتتى .

ئالابارس تارخان يەتكۈزگەن مەلۇماتتىن ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىنىنىڭ كۆڭلى پاراكەندە بولغانىدى . مۇشۇ كۇنلەردە ئىدىقۇت ئېلىگە خان بولۇشتىنمۇ مۇشەققەتلىكرەك ئىش بولمىسا

---

① ئاۋالۇڭى تېشىۋارا — بۇددا دىنىدا مېھرىبانلىق ۋە خەير ـ ساخاۋەت ياغدۇرغۇچى ئايال سۈرىتىدىكى ئىلاھ .

كېرەك . بىر تەرەپتىن قارا قىتانلارغا سېلىق تاپشۇرۇپ ، يەنە بىر تەرەپتىن تاڭغۇتلارنىڭ ھۇجۇملىرىغا تاقابىل تۇرۇپ ، ئەلنىڭ تىنچلىقى ۋە ئامانلىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئاسان ئىشمۇ ؟ ئىدىقۇت خان يەلكىسىگە چۈشۈپ تۇرىدىغان قوڭۇر چاچلىرىنى باستۇرۇپ ، زەر گۈللۈك مەخمەل پوسما كىيگەن مەغرۇر بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، توققۇز ۋەزىر[1] ۋە باھادىر سەركەردىلىرىنى ھەر تەرەپلەرگە ماڭدۇرۇپ ، ئەلنى سوراپ يۇرسىمۇ ، دەردىنى ئىچىدە بىلىدۇ . شۇنداق ، ئىدىقۇت خانىنىڭ دەردى تولا !

① توققۇز ۋەزىر — قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئوردىلىرىدا ۋەزىرلەرنىڭ سانى توققۇز بولاتتى .

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

تۆتىنچى باب

بولدۇز قايا ۋە مىسرىسلا

دۆڭە ـ دۆڭە سارغۇچ قۇم بارخانلىرىنىڭ تۈۋىدىكى توپ ـ توپ يۇلغۇنلار ئارىسىدا يىگىرمە ـ ئوتتۇزچە ياش يىگىت يىغىلىپ ئولتۇرۇشقانىدى . قارىغاندا ، ئۇلارنىڭ ئاددىي دېھقان بالىلىرى ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى . ھەممىسىنىڭ ئۇچىسىدا ئاق ، كۆك رەڭلىك بوز ـ ماتا يەكتەك ـ تامبال ، ھەممىسى تاقىرباش ، بەزىلىرى كونىراپ كەتكەن لاتا بۆكلەرنى كىيىشكەن ، بەزىلىرى ئۆڭۈپ كەتكەن ياغلىقلار بىلەن باشلىرىنى تېڭىۋالغان ۋە بەزىلىرى يالاڭباش . ئۇلارنىڭ چىرايلىرىدىكى جىددىيلىكىتىن بۇ يەرگە ئويۇن ـ تاماشا ئۈچۈن كەلمىگەنلىكى ئايان ئىدى .

— ئەمىسە ، گېپىمىز گەپ ، — دېدى ئۇلارنىڭ بىرى دوستلىرىغا بىر ـ بىرلەپ قاراپ چىققاندىن كېيىن ، — قىتانلار سېلىققا يىغىلغان چارۋا ماللارنى ھەيدەپ شەھەر سىرتىغا چىققاندىن كېيىن قول سالىمىز .

باشقا يىگىتلەرمۇ ھاياجانلانغىنىدىن جىددىيلەشكەن ھالدا باشلىرىنى ئىرغىتتى .

— بولدى ، شۇنداق قىلايلى !

— ئۆتكۈزۈپ قويغىنى بارەمكىن ، مال ـ مۈلكىمىزنى قولىمىزدىن تارتىۋېلىپ بۇلاپ كەتسە ، قاراپ تۇرىمىزمۇ ؟

— شۇنداق قىلايلى ! قاچانغىچە بوزەك بولىمىز ؟ يا ئۆلۈم ، يا كۆرۈم !

بۇ يىغىلىشقا باشلامچىلىق قىلىپ ، ئالدى بىلەن سۆز

باشلىغان يىگىت يەنە سۆز ئالدى :

— ئەمىسە ، مەخپىيەتلىكنى ئاشكارىلىماسلىققا ، قورقۇنچاقلىق قىلماي ، جان تىكىپ كۆرەش قىلىشقا قەسەمياد قىلايلى . ئەگەر قايسىبىرىمىز بۇ ئەھدىمىزنى بۇزۇپ كۆرەشتىن باش تارتساق ياكى جىن ـ ئالۋاستىلارنىڭ ئېزىقتۇرۇشى بىلەن خائىنلىق قىلساق ، ئۇلۇغ تەڭرىم ئۇنى ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلسۇن ، سەپداشلىرىمىزنىڭ شەپقەتسىز قوللىرى ئۇنى جازالىسۇن !

بۇ مەخپىي سۆھبەتكە ئىشتىراك قىلغۇچى يىگىتلەر قەسەمياد سۆزلىرىنى ئۇنلۇك تەكرارلىدى .

— ئەمىسە كېلىشتۇق ، — دېدى باشلامچىلىق قىلغۇچى يىگىت ، — ھەربىرىڭىز باشلايدىغان چاغدا قايتا يىغىلىمىز . ئەمدى قايتايلى .

يىگىتلەر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ، خۇددى شەھەر سىرتىغا ئويناشقا چىققان ئۇلپەت كەبى پاراڭلاشقاچ مەھەللە تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى .

※ ※

مىسىرىسلا باخشى دارۇغاچنىڭ ئالدىغا كىرىپ ، چوڭقۇر ئېگىلىپ تەزىم قىلغىنىچە بېشىنى كۆتۈرمەي سۆكۈت قىلدى . شۇ تۇرقىدا ئۇ ئاياغلىرى ئاستىدىكى گىلەمنىڭ رەڭدار نەقىشلىرىگە قاراپ تۇرسىمۇ ، قۇلاقلىرى سەگەكلىك بىلەن دارۇغاچنىڭ پەرمانىنى كۈتمەكتە ئىدى . دارۇغاچ تۆرگە سېلىنغان قات ـ قات تاۋار كۆرپە ۋە قاپلان ، ئېيىق تېرىلىرىنىڭ ئۈستىدە چازا قۇرۇپ ئولتۇراتتى . ئۇ ئالدىدا ئېگىلىپ تۇرغان باخشىغا بىر پەس تىكىلىپ قارىغاندىن كېيىن ھەربىر سۆزىنى سوزۇپ ـ سوزۇپ ، ئالدىرىماي ئىجازەت بەردى :

— ھە ، ئولتۇرۇڭ ، مىسىرىسلا باخشى .

مىسىرىسلا گىلەمگە يۈكۈندى .

— هازىر ئەل ئىچى تىنچ ئەمەس دەپ ئاڭلايمەن ، — دارۇغاچ يەنە سۆزلىرىنى سوزۇپ سۆزلىدى ، — سىزنى مۇشۇ ھەقتە سۆزلىشىپ باقاي ، دەپ چاقىرتتىم .

يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان مىسرىسلا يەنە بېشىنى ئەگدى .

— بۇيۇك دارۇغاچنىڭ بۇيرۇقلىرىنى ئورۇنداشقا تەييارمەن دارۇغاچ بىلىنەر ـ بىلىنمەس مەسخىرىلىك كۈلۈمسىرەپ قويدى .

— مەن بىلىمەن ، — دېدى ئۇ ، — هازىر قىتانلارنى ئۆچ كۆرىدىغان گەدەنكەشلەر ئاز ئەمەس . ئەنە شۇلار ئەلنىڭ تىنچلىقىنى بۇزۇپ ، توپىلاڭ كۆتۈرۈشىنى قەستلەپ يۈرىدۇ . ئەجەبا ، سىز ئاشۇنداق توپىلاڭچىلارنى بايقىمىدىڭىزمۇ ؟

— نۇرلۇق ساكيامونىنىڭ مۇقەددەس نامى بىلەن قەسەم قىلىمەن ، — دېدى مىسرىسلا قىتان دارۇغاچنى ئىشەندۈرۈشكە تىرىشىپ ، — پېقىر ئۇنداق يامان نىيەتلىك بۇزغۇنچىلاردىن بىرنى بايقىسام بىرىنى ، ئىككىسىنى كۆرسەم ئىككىسىنى ئۆز ۋاقتىدا بۇيۇك دارۇغاچقا مەلۇم قىلىپ تۇردۇم . . . مەسىلەن ، تېخى ئىككى كۈننىڭ ئالدىدا ئاقساقال بادرۇق باخشىنىڭ بۇيۇك گۇرخانغا تىل تەگكۈزۈپ ، قارا قىتان ھۆكۈمرانلىقىغا قارا چاپلىغان گەپ ـ سۆزلىرىنى بۇيۇك دارۇغاچقا مەلۇم قىلغانىدىم . . .

دارۇغاچ بۇ سادىق چاكىرىنىڭ بۇنداق قۇشقاچتەك ۋىجىرلاپ ئۇششاق گەپنى تولا قىلىشىدىن بىزار بولغانلىقىنى يوشۇرماي ، ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى :

— شۇنداق ، شۇنداق . بۇنى بىلىمەن . بىزگە خەقنىڭ قۇرۇق گەپلىرى كېرەك ئەمەس ، نەق ھەرىكەت قىلىدىغان توپىلاڭچىلارنى تېپىش كېرەك . تېخى يېقىندىلا بىر توپىلاڭچى خۇپىيانە ئوقيا ئېتىپ ، بىزنىڭ بىر چېرىكىمىزنى يارىلاندۇرۇپ قويدى . بۇ قارا نىيەتنى تا هازىرغىچە تاپالمايۋاتىمىز . پۇقرالار شۇنداق توپىلاڭچىلارغا يان بېسىپ ، ئۇلارنى قوغداۋاتىدۇ ، ئۇلارنى ئاشكارىلىمايۋاتىدۇ . چۆللەردە قىتان كارۋانلىرىغا ھۇجۇم

قىلىدىغان ، شەھەر ۋە يېزىلاردا نازارەتچىلىك قىلىۋاتقان قىتان ئەمەلدارلىرىغا تىل ـ ھاقارەت ياغدۇرىدىغان ئىشلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيۋاتىدۇ . ئەجەبا ، شۇنچە كۆپ گۇناھلىق ئىشلار يۈز بېرىۋاتسا ، ھېچنېمىنى كۆرمەيۋاتامسىز ؟ سىزنىڭ ئايغاقچىلىرىڭىز ، تىڭتىڭچىلىرىڭىز نېمە قىلىۋاتىدۇ ؟ مەخپىي سۈيىقەست ئۇيۇشتۇرۇپ ، توپىلاڭ كۆتۈرۈش قەستىدە بولۇۋاتقانلارنى نېمە ئۈچۈن تۇتالمايسىلەر ؟

مىسرىسلا قورقۇپ ، كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى .

— تاپمىز ، تاپمىز ، بۇيۇك دارۇغاچ . . . سۈيىقەستچىلەرنى چوقۇم تېپىپ تۇتىمىز . . . — دېدى ئۇ ھودۇقۇشتىن تىلى كالۋالىشىپ .

— بۇگۈن ئەتىگەن ئوردىغا بېرىپ ئىدىقۇت خانىغىمۇ بۇ ھەقتە يوليورۇق بەردىم ، — دېدى دارۇغاچ ، — ئۇ سېلىقنى ئۆز ۋاقتىدا تولۇق تاپشۇرىدىغانلىقىغا ۋەدە بەردى . لېكىن ، سۈيىقەستچىلەر توغرىسىدا ئېنىق بىرنېمە دېمەي ، مۇجمەللىك قىلىپ تۇرۇۋاتىدۇ . سىز بۇيۇك گۇرخانىمىزنىڭ قوچۇدىكى كۆزى ھەم قۇلىقى . بىز سىزگە ئىشىنىمىز . سىزنىڭ تۆھپىلىرىڭىزگە لايىق جاۋاب قايتۇرىمىز . بىز ئۆزىمىزگە سادىق ئادەملەرنى قەدىرلەيمىز . سىزمۇ سادىقلىقىڭىزنى داۋاملىق ئەمەلدە كۆرسىتىشىڭىز كېرەك . سۈيىقەستچىلەرنى تېزرەك تېپىپ چىقىڭ . سېلىققا يىغىلغان جانلىق ھەم جانسىز مۇلۇكنىڭ بىخەتەر يۆتكىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىشىمىز كېرەك .

— خوپ ، خوپ . . . چوقۇم شۇنداق قىلىمىز ، بۇيۇك دارۇغاچ ، — مىسرىسلا قايتا ـ قايتا باش ئېگىپ پۇكۇلدى .

دارۇغاچ ئۇنىڭغا قانداق قىلىش توغرۇلۇق يوليورۇق بەردى :

— ئايغاقچى ۋە تىڭتىڭچىلىرىڭىزنىڭ ھەممىسىنى ئىشقا سېلىڭ . ئۇلار توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىنىۋاتقانلار قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ ، مەھەللە ـ مەھەللە ، كوچا ـ كوچىلاردا قىتانلارغا قارشىلىق كۆرسىتىش ھەققىدە سۆزلەپ يۈرۈشسۇن . كېيىن

قىلتاقتا چۈشكەنلەرنىڭ ھەممىسىنى بىراقلا يىغىشتۇرىمىز .

— خوپ ، خوپ ، بۈيۈك دارۇغاچ . شۇنداق قىلايلى ، مەن دەرھال ئورۇنلاشتۇراي .

※ ※

بولدۇز قايانىڭ ھويلىسى خېلى كەڭرى بولۇپ ، ئۆينىڭ ئارقا تەرىپى ئۈزۈملۈك ئىدى . كۈز كىرىپ ، ھاۋا كۈندىن - كۈنگە سالقىنلاشقا باشلىغانىدى . بولدۇز قايا ئۈزۈملۈكتىكى ئىشلار بىلەن بەند ئىدى . ئىشلەمچىلەر تەكلەردىن ئۈزۈلگەن ئۈزۈملەرنى چوڭ - چوڭ باداڭ سېۋەتلەرگە قاچىلىماقتا ئىدى . بولدۇز قايا ئۆزىمۇ تەكلەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ ، ئىشنىڭ يۈرۈشىنى كۆزىتەتتى .

شۇ ئەسنادا كۆك بوز يەكتەك كىيگەن تاقىر باش خىزمەتكار كېلىپ مەلۇمات بەردى :

— ئاقساقال ، مېھمان كەلدى .

بولدۇز قايا ئۇستىبېشىنى قېقىشتۇرغاچ ئالدىنقى ھويلىغا ئۆتتى . ئۆينىڭ ئىشكى ئالدىدىكى بېدىش تېگىدە ۋىجىككىنە كەلگەن ئۆچكە ساقاللىق ئاقساقال ئۆي ئىگىسىنىڭ كۈتۈپ تۇرغانىدى .

— قۇت بولسۇن ، بادرۇق باخشى ، — دەپ سالام بەردى ئۇنىڭغا بولدۇز قايا .

— قۇت بولسۇن ، بولدۇز قايا باخشى ، — دېدى مېھمان .

ئۆي ئىگىسىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئىككىيلەن بېدىش تېگىدىكى سۇپىغا چىقىپ ئولتۇرۇشتى . ھال - ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن مېھمان ساھىبخانىغا يېقىنراق سۇرۇلۇپ ۋە ئاۋازىنى پەسەيتىپ مۇنداق دېدى :

— نۇرلۇق ساكيامونىنىڭ ئامىتابۇددا مەدەت بەرگەي ، ھۆرمەتلىك بولدۇز قايا باخشى . ئىككى كۈندىن بۇيان كۆڭلۈم جايىدا ئەمەس . ئىچىمدىكى گەپلىرىمنى سىزگە ئېيتاي دەپ

كەلدىم . «ھايۋانلىق ئالىسى تېشىدا ، ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە» دېگەن گەپ بىكارغا ئېيتىلماپتىكەن .

بولدۇز قايا سوئال مەنىسى ئىپادىلەنگەن كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا تىكىلدى .

— ئامىتابا ، نېمە ئىش بولدى ، بادرۇق باخشى ؟

بادرۇق باخشى ئېسەنگىرەپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى .

— مىسرىسلا باخشىنىڭ بۇنداق قىلار دەپ ئويلىماپتىكەنمەن ، — دېدى ئۇ .

— نېمە بولدى ؟ — دەپ سورىدى بولدۇز قايا دىققىتىنى يىغىپ .

بادرۇق باخشى گەپنى نەدىن باشلاشنى بىلمەيۋاتقاندەك قىلىپ ، ۋىجىك گەۋدىسىنى ئۇيان ـ بۇيانغا مىدىرلىتىپ قويدى ، ئاندىن چوڭقۇر ئولتۇرۇشقان كىچىك كۆزلىرىنى چىمچىقلىتىپ قويدى .

— ھېلىقى كۇنى دارۇغاچ مەھكىمىسىدىن يانغاندا ، — دېدى ئۇ ، — مىسرىسلا بىلەن پاراڭلىشىپ قالغانىدىم . مەن ئۇنىڭغا سېلىق يىغىدىغان ئىشنى ئىدىقۇت خان ئۆزى قىلىشى كېرەك ، دارۇغاچنىڭ بىزنى باشقۇرىدىغان نېمە ھەققى بار ، دېگەندەك گەپلەرنى دەپ ساپتىكەنمەن . . .

— ھە ، مىسرىسلا نېمە دېدى ؟ — دەپ ئىتتىك سورىدى بولدۇز قايا .

— شۇ چاغدا ئۇ ئارتۇق گەپ قىلمىغانىدى . . . ئەمما ، كېيىن ئۇ مېنىڭ بۇ گەپلىرىمنى دارۇغاچقا يەتكۈزۈپتۇ .

— شۇنداقمۇ ؟ بۇنى قانداق بىلدىڭىز ، بادرۇق باخشى ؟

— ئىككىنچى كۇنى ئەتىگەندىلا ئىككى قىتان چېرىك كېلىپ ، مېنى دارۇغاچنىڭ ئالدىغا ئاپىرىشتى . دارۇغاچ قاپاقلىرىدىن قار ـ مۇز ياغدۇرۇپ مېنى سوراق قىلدى . ئۇنىڭ بۇنداق قورقۇنچلۇق تەلەتىنى زادى كۆرۈپ باقماپتىكەنمەن . كۆردىڭىزمۇ بۇ ئىشنى ؟ مىسرىسلانىڭ بۇنداق قىلار دەپ زادى

ئويلماپتىكەنمەن .

— كىيىن قانداق بولدى ؟ — دەپ يەنە سورىدى بولدۇز قايا ، — دارۇغاچ يەنە نېمە دېدى ؟

— ئۇ مېنى قارا قىتانلارغا ئوچۇمەنلىك قىلدىك دەپ بىرمۇنچە ئەيىبلىدى ، دۇنيادا ھېچكىم قارا قىتانلارغا تەك كېلەلمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ ئۇزۇن سۆزلىدى . ئاندىن . . . ئاندىن . . . — بادرۇق باخشى ئاۋازىنى پەسەيتىپ ۋە ئاغزىنى بولدۇز قايانىڭ قولىقىغا يېقىن كەلتۈرۈپ دېدى ، — ھازىر قارا قىتانلارغا قارشى مەخپىي سۈيىقەستچىلەر بار دەيدۇ . يەنە تېخى مېنى شۇنداق سۈيىقەستچىلەرنى پاش قىل دەپ قىستىدى . ئامىتابا ! ئاۋالۇكى تېشىۋارا مەدەت بەرگەي ! مەن ئۇنداق مەخپىي ئىش قىلىدىغان ئادەملەرنى نەدىن بىلەي ؟ بۇ مىسىرىسلا دېگەن مۇناپىق تىرناقتىن توك ئۇندۇرۇپ ، مېنى مۇشۇنداق بالاغا تىقىپ قويدى ئەمەسمۇ . ئەمدى قانداق قىلارمەن ؟

بۇ چاغدا بولدۇز قايانىڭ ئوغلى توختامىش تاشقىرىدىن كىرىپ مېھمانغا سالام بەردى ۋە تىنچ ـ ئامانلىق سوراشقاندىن كېيىن خىزمەتكارنى چاقىرىپ داستىخان سېلىشقا بۇيرۇدى .

— يوقسۇ ، يوقسۇ ، لازىمى يوق ، ئامىتابا ، — دېدى بادرۇق باخشى سۆپىدىن چۈشۈپ ، — مېنىڭ يەنە قىلىدىغان ئىشلىرىم بار ئىدى ، مەن قايتاي . خوش .

ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن مېھماننى دەرۋازا سىرتىغىچە ئۇزىتىپ قويۇپ قايتىپ كىردى .

— بادرۇق ئاقساقال بايا مەخپىي ھەربىكەت قىلىدىغان كىشىلەر توغرىسىدا گەپ قىلغانىدى . مەن بۇياققا كېلىۋاتقاندا سۆزلىرى چالا ـ پۇچۇق قۇلىقىمغا كىرىپ قالدى . ئۇ نېمە دەيدۇ ؟ — دەپ سورىدى توختامىش ئاتىسىدىن .

— بالام ، ئۇنداق گەپلەرنى ئاڭلىساڭمۇ ئاڭلىمىغانغا سېلىپ ، قۇلاقنى يوپۇرۇپ يۈرگىن ، — دېدى بولدۇز قايا ئوغلىغا نەسىھەت قىلىپ ، — سەندىن ئەنسىرەپ قېلىۋاتىمەن . ھەدىسىلا قارا

قىتانلارغا ئۆكتە قوپىدىغان گەپلەرنى قىلىپ قويىسەن . جان بېقىش ئەۋزەل ، بالام . قارا قىتانلارغا تەڭ كەلگىلى بولامدۇ ؟ بىكاردىن - بىكار ئۆزىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشتىن باشقا ئىش چىقمايدۇ . بۇ ، تۇخۇمنى تاشقا ئۇرغاندەكلا ئىش ، بالام . ھەرگىز ئۇنداق ئىشلارغا چېتىلىپ قالمىغىن . تىنچ ياشاپ ، كۆتىنىڭ سېرىقىنى كۆرەيلى . ئەگەر سەن بىرەر پېشكەللىككە يولۇقۇپ قالساڭ ، مېنىڭمۇ تۇگەشكىنىم شۇغۇ .

توختامىش ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ قويدى .

— ھەممىمىز مۇشۇنداق بېشىمىزنى ئىچىمىزگە تىقىپ يۇرگەچكە ، ئۇ خەق مۇشۇنداق زوراۋانلىق قىلىۋاتىدۇ ، — دېدى ئۇ ئاتىسىدىن كۆزلىرىنى قاچۇرۇپ .

بولدۇز قايا تېرىكىپ كەتتى .

— ئۇنداق دېمىگىن ، توختامىش ، ئۇنداق دېمىگىن ! سېنىڭ مۇشۇ ئاغزىڭنىڭ ئىتتىكلىكىدىن قورقىمەن . سېنىڭ بىلەن بىز نېمە قىلالايمىز ؟ شۇنداق چوڭ ، شۇنداق قۇدرەتلىك قارا قىتان خانلىقىغا بىز تەڭ تۇرالامدۇق ؟

توختامىش ئارتۇق گەپ قىلمىدى . ئۇ ئاتىسىنىڭ بۇنداق نەسىھەتلىرىگە قايىل بولمىسىمۇ ، گەپنى ئۇلغايتىشنى خالىمىدى . ھالبۇكى ، بولدۇز قايا ئۇشتۇمتۇت ئىككى قولى بىلەن مەيدىسىنى بېسىپ تۇتقىنىچە سۇپىغا ئولتۇرۇپ تۇگۈلۈپلا قالدى . ئۇنىڭ چىرايى پۇرۇشۇپ ، يۈزى تاتىرىپ كەتتى .

— ئاتا ! نېمە بولدىڭىز ، ئاتا ؟ — توختامىش ئېتىلىپ كېلىپ ئاتىسىنى سۇپىغا ياتقۇزدى ۋە بېشىغا تەكىيە قويۇپ بەردى .

بولدۇز قايا بوشقىنا ئىڭراپ قويدى .

— يەنە يۇرەك كېسىلىڭىز قوزغىلىپ قالدىمۇ ، ئاتا ؟ بىردەم مىدىرلىماي ، مۇشۇنداق يېتىپ تۇرۇڭ ، مەن دەرھال ئەمچىنى چاقىرىپ كېلەي .

توختامىش يۇگۇرۇپ بېرىپ خىزمەتكارنى چاقىردى ۋە :

— ئاتامغا ئانار شەربىتىدىن ئازراق ئىچۇرۇپ ئوبدان قاراپ

تۇرغىن . مەن ھازىرلا قايتىپ كېلىمەن ، — دېدى ـ ، ده ، يۈگۈرگىنىچە چىقىپ كەتتى .

توختامىش باشلاپ كەلگەن ئاق ساقاللىق ئەمچى بولدۇز قايانىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ ، كۆز چاناقلىرىنى كېرىپ قاراپ باقتى .

— كېرەك يوق ، ئۆتۈپ كېتىدۇ ، — دېدى ئۇ بىمارنى رىغبەتلەندۈرۈپ ، ئاندىن توختامىشقا قاراپ دېدى ، — ئۆتكەندە مەن تەييارلاپ بەرگەن دورىلارنى ئۈزۈلدۈرۈپ قويماي ئىچىپ بەرسۇن ، يەنە بىر دورا ياساپ بېرەي . كەچكە يېقىن خىزمەتكار بېرىپ ئەكېلىۋالسۇن . ئاقساقال بولدۇز قايا بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولغىنىغا بىرنەچچە يىل بولۇپ قالدى . يۈرەكنىڭ سوقۇش تېزلىكى تۇراقلىق ئەمەس . كۆپرەك دىققەت قىلىش كېرەك . چارچاپ قالمىسۇن . قاتتىق ھەرىكەت قىلىدىغان ، جىددىيلىشىدىغان ئىشلاردىن ساقلىنىش كېرەك .

※ ※

مىسرىسلانىڭ قەسرى دارۇغاچ مەھكىمىسىدىنمۇ قېلىشمىغۇدەك دەرىجىدە ھەشەمەتلىك ئىدى . پۇتۇن قەسىر تاشقىرىقى قورۇ ، ئوتتۇرىدىكى قورۇ ۋە ئىچكى قورۇدىن ئىبارەت ئۈچ بۆلەككە ئايرىلاتتى . تاشقىرىقى قورۇدا دەرۋازىۋەنلەر ، ئات باقارلار ۋە چاكارلار ، ئوتتۇرىدىكى قورۇدا غوجىدار ۋە قورۇقچىلار ، ئىچكىرىكى قورۇدا خوجايىنىنىڭ ئائىلىسى ۋە مەھرەم ، ئاغۋاتلار جايلاشقانىدى . پۇتۇن قەسىر چاسا شەكىلدىكى ئېگىز تاملار بىلەن قورشالغان بولۇپ ، جەنۇب تەرەپتە تۇتقۇچ ئورنىدا چوڭ ـ چوڭ ئىككى تۆمۈر ھالقا ئورنىتىلغان قوش قاناتلىق ئاساسلىق دەرۋازا ، كۈنچىقىش ۋە كۈنپېتىش تەرەپلەردە ئادەتتىكىچە كىچىكرەك دەرۋازىلار بار ئىدى . بۇ دەرۋازىلار ھەمىشە ھىم يېپىقلىق بولۇپ ، مەخسۇس دەرۋازىۋەنلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى . يېقىنقى كۈنلەردىن بېرى دەرۋازىۋەنلەردىن سىرت يەنە

ئىككى نەپەر قىتتان چېرىكىمۇ مۇھاپىزەتچىلىككە سەپلەنگەنىدى .

ئاساسلىق دەرۋازا ئالدىدىكى سېرىق توپا ئۈستىگە شېغىل يانقۇزۇلۇپ چىڭدالغان كەڭرى ۋە تەكشى يولنى بويلاپ ياش بىر چەۋەندار بويلۇق جەدە ئېتىنى يورغىلىتىپ قەسىرگە يېقىنلاشتى . دەرۋازا ئالدىغا كەلگەندە ، چەۋەندار ئاتتىن چۈشۈپ تۆمۈر ھالقىنى قاپقىغا ئۇرۇپ تاراقلاتتى . ئىچىر دەرۋازا تەستە ئېچىلىپ ، كالتە نەيزە تۇتقان ئىككى قىتتان چىقتى ـ دە ، ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن تۇتۇپ تۇرغان ۋە زەر گۈللۈك يېشىل پەشمەت كىيىپ ، يېنىغا قىلىچ ، خەنجەر ئاسقان چەۋەندازغا سەپسېلىپ قارىدى .

— سىزگە كىم كېرەك ؟

شۇ ئەسنادا چار ساقالىلىق دەرۋازىۋەن يۈگۈرۈپ چىقىپ كەلدى ـ دە ، باشتا چەۋەندار يىگىتكە ، ئاندىن قىتانلارغا ئېگىلىپ چۈشەنچە بەردى :

— بۇ بېگىم خوجايىنىمىزنىڭ ئوغلى قاپلانبەگ بولىدۇ . مەرھەمەت قىلغايسىز ، قاپلانبەگ غوجام ، بۇ چېرىكلەر تېخى بۇگۈن ئەتىگەن نۆۋەت ئالمىشىپ كەلگەنىدى . شۇڭا ، خوجىمىزنى تونۇمايدۇ قالدى .

قاپلانبەگنىڭ غەزەپتىن قوشۇمىسى تۇرۇلدى ، لېكىن زۇۋان سۇرمىدى ۋە ئۇلگۈرۈپ كەلگەن ئات باقارغا ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تۇتقۇزۇپ قويۇپ ئىچكىرىگە كىردى .

مىسىرىسلا ئىچكى قورۇسىدىكى ئىچكىرىمۇ ئىچكىرى ئۆيلىرىنىڭ بىرىدە ئارام ئېلىپ ياتقانىدى .

— كەل ، ئوغلۇم ، ئولتۇرغىن ، — دېدى ئۇ ئىشىكتىن كىرىپ كەلگەن قاپلانبەگنى كۆرۈپ ۋە ئۈستىگە يېپىلغان تاۋار يوتقانىنى قايرىپ ئېلىۋېتىپ ، تەكىيىگە يۆلىنىپ ئولتۇردى .

— قۇت بولسۇن ، ئاتا ، — قاپلانبەگ تەزىم بەجا كەلتۇرگەندىن كېيىن سۇپىدىكى گىلەمگە سېلىنغان تاۋار كۆرپىگە چازا قۇرۇپ ئولتۇردى .

— يېقىندىن بېرى مەھكىمىدىكى ئىشلار ئالدىراش بولۇپ

كەتتى ، — دېدى مىسىرسىلا ، — ھېرىپ كېتىپتىكەنمەن ، ئارام ئېلىپ ياتقانىدىم . ھەر يىلى سېلىق يېغىش مەزگىلىدە مۇشۇنداق تېنەپ كېتىمىزغۇ .

قاپلانبەگ ئاتىسىدىن ھال ـ ئەھۋال سورىغاندىن كېيىن بىر ئەسناغىچە جىم بولۇپ ئولتۇرۇپ كەتتى ، ئاندىن ئاتىسىغا يەر تېگىدىن قاراپ سورىدى :

— تۇنۇگۈن يېرىم كېچىدە قىتانلار ئۆي ـ ئۆيلەرگە باستۇرۇپ كىرىپ ، بىر مۇنچە ياش يىگىتلەرنى تۇتۇپ كېتىپتۇ دەپ ئاڭلىدىم ، بۇ راستمۇ ؟

مىسىرسىلا نارازىلىق ئالامەتلىرى چىقىپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن ئوغلىغا قاراپ قويدى .

— يەنە مېنى ئەيىبلەش ئۈچۈن كەپسەن ـ دە ، — دېدى ئۇ ، — قاراقچى ، توپىلاڭچىلارنى بېسىقتۇرۇش ئىشى ئەلمىساقتىن تارتىپ ھۆكۈمدارلارنىڭ مۇقەددەس بۇرچى بولۇپ كەلگەن .

— ئۇلار قانداقمۇ قاراقچى ، توپىلاڭچى بولسۇن ، ئاتا ، — دېدى قاپلانبەگ ئۆزىنى سالماق تۇتۇشقا تىرىشىپ .

مىسىرسىلا ئوغلىنى قايىل قىلماقچى بولۇپ ، ئاۋازىنى يۇمشىتىپ سۆزلىدى :

— ئۇلار سېلىققا يىغىلغان ئات ، تۆگىلەرنى بۇلاپ كەتمەكچى بولۇشۇپتۇ . بۇ قاراقچىلارنىڭ قىلمىغان ئىشى ئەمەسمۇ ؟ ئۇلار دارۇغاچقا ئۆكتە قويۇشتى . دېمەك ، ئۇلار توپىلاڭچى بولماي نېمە ؟

قاپلانبەگ ئۆزىنى زورغا بېسىۋېلىپ ، ئاتىسىغا مۇراجىئەت قىلدى :

— خەنىڭ يۇرتىنى بېسىۋېلىپ ، سېلىق تۆلەشكە مەجبۇر قىلغانلار ھەقلىق بولۇپ ، ئۆزىمىزنىڭ بايلىقىمىزنى قايتۇرۇۋالىمىز دېگەنلەر گۇناھكار بولامدۇ ؟

مىسىرسىلانىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى .

— بولدى ، بەس ! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ ، — ئاغزىڭنى يۇم ! مۇشۇنداق گەپلىرىڭنى قىتانلار ئاڭلاپ قالمىغان بولسا ، كاللاڭ

كەتمەمدۇ ، ھە ؟ ئەقلىڭ بارمۇ سېنىڭ ؟ پەقەت ئۇچىغا چىققان دۆت ساراڭلا ئۆزىنى چاغلىماي مۇشۇنداق قۇدرەتلىك خانلىققا تىل تەگكۈزىدۇ . قىتانلار بىزگە نېمە يامانلىق قىلدى ؟ دارۇغاچ مېنىڭ مەرتىۋەمنى ئۆستۈرۈپ قولۇمنى ئۇزۇن ، يوقۇمنى بار قىلدى . قوچۇ بويىچە ئالدىنقى قاتاردا كۆن كۆرۈۋاتىمىز . ساڭا يەنە نېمە كېرەك ؟ سەنمۇ ئەسلىي مۇشۇ قەسىردە تۇرۇۋەرسەڭ ياخشى بولاتتى . گېپىمنى ئاڭلىماي ئۆيۈڭنى ئايرىۋېلىپ ، بولمىغۇر ئادەملەر بىلەن چېتىشىپ قالغانىدەك تۇرسەن . . .

— ئاتا ، — قاپلانبەگ ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى ، — خەقتىن ئاڭلىسام ، شۇ يىگىتلەرنى سىز تۇتۇپ بېرىپسىزغۇ ، بۇ راستمۇ ؟

مىسرىسلا بىردەملىك سۈكۈتتىن كېيىن ھۆكۈمدارلارغا تەقلىد قىلىنغان تەلەپپۇزدا :

— توغرىسىنى ئېيتقاندا ، ئۇلارنى مەن ئەمەس ، مېنىڭ ئادەملىرىم تۇتتى ، — دەپ قويدى .

قاپلانبەگ بېشىنى تۆۋەن سالدى .

— بىلەمسىز ، ئاتا ، — دېدى ئۇ ، — ھازىر كوچا ـ كويلاردا كىشىلەر سىزنىڭ يامان گېپىڭىزنى قىلىشىپ يۈرىدىغان بولۇپ كەتتى . ئەل ـ يۇرتنىڭ ئالدىدا بېشىمنى كۆتۈرۈپ يۈرەلمەيدىغان بولدۇم .

ئەمدى مىسرىسلانىڭ جۇدۇنى ئۆرلىدى .

— خەق نېمە دېسە دېسۇن ، — دېدى ئۇ كەسكىنلىك بىلەن ، — ئۇنداق ئەخمەق ساراڭلار مېنىڭ بىر تال تۈكۈمنىمۇ تەۋرىتەلمەيدۇ .

قاپلانبەگ ئەمدى ئۇنچىقمىدى ، لېكىن ئۇنىڭ چىرايىدا ئۆكۈنۈش ۋە ئىچكى ئىزتىراپ ئالامەتلىرى ئەكس ئېتىپ تۇراتتى . مىسرىسلا يەنە زەردە بىلەن دوق قىلدى :

— ئىسىت ! مېنىڭ بالامنىڭ مۇشۇنداق ئەقىلسىز ، دۆت بولۇپ قالغىنى ! ھەي ، ئەخمەق ، سەنمۇ دارۇغاچ مەھكىمىسىدە غوجىدار بولۇپ خىزمەت قىلىۋاتىسەنغۇ . ساڭا يەنە نېمە كېرەك ؟

ئوت بىلەن ئويناشما ، قاپلانبەگ ، ئۆزىنى ئوتقا ئۇرغان پەرۋانىدەك كۆيۈپ تۈگىشسەن . بىز قارا قىتتان خانلىقىغا ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلساق ، بۇنىڭدىن كېيىنكى كۈنلىرىمىز تېخىمۇ ياخشى بولۇپ كېتىدۇ . ئۇنداق قالايمىقان ئادەملەرگە ئارىلاشما...

قاپلانبەگ ئاتىسىنىڭ سۆزلىرىنى ئاخىرغىچە ئاڭلىماي ، روھى چۈشكەن ھالدا ئاستا قوپۇپ چىقىپ كەتتى .

«ئىسىت ، ئاتامنىڭ مۇشۇنداق ئادەم بولۇپ قالغىنى» دېدى ئۇ چوڭقۇر ھەسرەتلىك ندا بىلەن .

※ ※

قوچۇ شەھىرى گويا كى تۇرلۇك ئېتىقادلار توپلاشقان ئاجايىپ رەڭگارەڭ ئىلاھىي سورۇنغا ئوخشايتتى . بۇ يەردە ھەرخىل دىنلارنىڭ ئوخشاشمىغان ئۇسلۇبتا سېلىنغان ئىبادەتخانىلىرى ھەر تەرەپتىن ئۆزلىرىنى نامايان قىلىۋاتقاندەك ھەيۋەتلىك قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى . ۋەھالەنكى ، ئېگىز تاملار بىلەن قورشالغان ، ئۆگزىلىرىگە كاھىش يانقۇزۇلغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ھەممىدىن كۆپ ۋە ھەشەمەتلىك ئىدى . شۇنداقلا ، شەھەرنىڭ ئىچىي ۋە سىرتىدىكى نۇرغۇن جايلاردا يەتتە قەۋەت ، توققۇز قەۋەت قىلىپ سېلىنغان بۇددا مۇنارلىرى خېلى يىراق جايلاردىنلا كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى . بۇنداق بۇتخانىلاردىن قالسا ، خرىستىئانلارنىڭ نېستورى[1] چېركاۋلىرىمۇ خېلى كۆپ ئىدى . چېركاۋلارنىڭ ئۆگزىلىرىگە ئورنىتىلغان ئۇچلۇق مۇنار شەكىللىك قۇرۇلمىلارغا بېكىتىلگەن يوغان ـ يوغان كرېستلارمۇ يىراقتىنلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى . بۇلاردىن باشقا يەنە مانى دىنىنىڭ ئىبادەتخانىلىرى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ مەسچىتلىرىمۇ بار ئىدى .

ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ بۇ كاتتا ئاستانىسىدە كوچا ئارىلاپ سەيلە قىلىشقا توغرا كەلسە ، سېرىق تون كىيگەن بۇددا راھىبلىرىنى ،

① نېستورى — خرىستىئان دىنىنىڭ نېستورى مەزھىپى .

ئاق تون كىيگەن مانى مۇخلىسلىرىنى ، ئۇزۇن قارا لىباس كىيىپ بوينىغا كرېست ئاسقان ناسارالارنى ، باشلىرىغا سەللە ئورىغان مۇسۇلمانلارنى ۋە جۇلدۇر جەندە كىيىشكەن ئۇزۇن چاچلىق ئاشىق شامانلارنى ئۇچرىتىش مۇمكىن . ھەرقايسى دىنلارنىڭ ئىبادەتكە چاقىرىش ۋاقىت تەرتىپى بويىچە بىرەم بۇتخانىلاردىكى يوغان داڭلار ئۇرۇلسا ، بىرەم چېركاۋلاردىكى يوغان قوڭغۇراقلار جاراڭلايتتى ۋە بىرەم مەسچىت پەشتاقلىرىغا چىققان مەزىنلەرنىڭ سوزۇپ ئەزان توۋلاشلىرى ئاڭلانسا ، يەنە بىرەمدە شامان ـ پېرىخونلارنىڭ ئادەم يىغىپ داپ ـ دۇمباقلىرىنى داراڭلىتىۋاتقانلىقى قۇلاققا كىرىپ تۇراتتى .

چەت ئەللەردىن كەلگەن ساياھەتچى ۋە سودىگەرلەر شۇنچە كۆپ خىل دىنلارنىڭ بىر يۇرتقا توپلانغانلىقىدىن ھەيران بولۇشاتتى ھەمدە ئوخشاشمايدىغان ئېتىقاد تەرەپدارلىرىنىڭ تالاشماي ـ تارتىشماي تىنچ ياشاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە بولاتتى . ھەرقايسى دىن ۋە مەزھەپ روھانىيلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىبادەتخانىلىرىدا ئۆزلىرى خالىغانچە ئىبادەت قىلىشىپ ، باشقىلارنىڭ ئىشلىرىغا ۋە تەلىماتلىرىغا ئارىلاشمايتتى .

ئەجنەبىي سودىگەرلەر رازىمەنلىك بىلەن باشلىرىنى ئىرغىتىپ :

— جەننەتتەك تىنچ يەر ئىكەن . ھېچقانداق يەردە يوقسۇزلۇق ئىزلىرى كۆرۈنمەيدۇ . بۇ يەردە سودا ـ تىجارەت ئىشلىرى بىلەن خاتىرجەم شۇغۇللىنىشقا بولىدىكەن ، — دېيىشسە ، باشقا ـ باشقا ئەللەردىن كەلگەن يالاۋاچلار[1] :

— بۇ يەردىكى خەلق ئۆم ئىكەن ، تىنچلىقنى قەدىرلەيدىكەن . شۇڭا ، جېدەل ـ ماجىرالار كۆرۈلمەي ، خانلىقنىڭ پۇتۇنلۇكى ھەم ئامانلىقى كاپالەتكە ئىگە بولىدىكەن ، — دېيىشەتتى .

دەرۋەقە ، ئارسلان ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالغان ئىدىقۇت ئاھالىسى گەرچە قارا قىتانلارغا سېلىق تۆلەپ تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ ،

① يالاۋاچ — ئەلچى .

يەنىلا دۇنيانىڭ تەرەپ ـ تەرەپلىرىدىكى ئوخشاشمايدىغان ئەللەرنىڭ بەگ ـ خوجىلىرى ، يالاڭاچلىرى ، ساياھەتچىلىرى ۋە ئېلىپسىتار سودىگەر ـ تىجارەتچىلىرىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىپ ـ كېتىپ تۇراتتى . قارا قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان يىراق ـ يېقىندىكى ئەللەرگە داڭقى پۇر كەتكەن قوچۇ ۋە بەشبالىق شەھەرلىرىنىڭ قايناملىق تاشقىنلىق ھاياتىنى قىلچەمۇ سۈسلاشتۇرالمىغانىدى .

ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىن ھىندىستاندىن كەلگەن يالاڭاچلارنى ۋە جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىدىن كەلگەن بىرنەچچە سودىگەر ـ ساياھەتچىلەرنى باشلاپ قوچۇ شەھىرى بويىچە ئەڭ چوڭ بۇتخانىغا كەلدى . توققۇز بۇيرۇق[1] ۋە بىر قىسىم ئوردا ئەمەلدارلىرىمۇ ئۇلارغا ھەمراھ بولدى .

بۇتخانا قورۇسىنىڭ مەزمۇن ياسالغان قوش قاناتلىق ئېغىر دەرۋازىسىغا تۆمۇر قاداقلار مىخلانغان بولۇپ ، قىزىل رەڭدە سىرلانغانىدى . دەرۋازا تۆپىسىگە چېدىر شەكلىدىكى زىننەت راۋاقچىسى ئورنىتىلغان ، خىشتا قوپۇرۇلغان ئېگىز تاملار ئاق گەچ بىلەن سۇۋالغان بولۇپ ، يۆگىمەچ ئۆسۈملۈكلەر نۇسخىسىدىكى نازۇك نەقىشلەر يېشىل رەڭ بىلەن سىرلانغانىدى . سىرىق تون كىيىشكەن تاقىر باش راھىبلار ئالىقانلىرىنى جۇپلەپ ، بۇ ئالىي مەرتىۋىلىك بۇددا مۇخلىسلىرىنى قارشى ئالدى ۋە سىپايىلىك بىلەن باش ئېگىپ ، بۇتخانا ئىچىگە تەكلىپ قىلىشتى . قورۇ ئىچىگە كۆك خىش ياتقۇزۇلغان بولۇپ ، پاكىز سۈپۈرۈلگەنىدى . بۇتخانا ئىمارىتى ئالاھىدە ھەيۋەتلىك كۆرۈنەتتى . بىنانىڭ ئۇلى رەڭلىك خىشلار بىلەن چاقماق شەكلىدە گۈل چىقىرىپ يەردىن ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ سىلىنغان ، تاملىرى ئاق گەچ بىلەن سىلىق سۇۋالغان ، ئۆگزىسى بادرا ـ چەنزىلەر بىلەن چېدىر شەكلىدە يېپىلىپ ، تۆپىسى قىزىل ، گىرۇھكلىرى كۆك ـ يېشىل رەڭلەردە سىرلاپ نەقىشلەنگەن ، چېدىر شەكلىلىك ئۆگزىنىڭ ئىككى چېتىگە

---

① توققۇز بۇيرۇق — توققۇز ۋەزىر .

ياغاچتىن ياسالغان ئىككى سۈمۈرغ بېشى بىر - بىرىگە قارىتىلىپ ئورنىتىلغانىدى .

ئىدىقۇت خان ئۆزىنىڭ مېھمانلىرى ۋە توققۇز بۇيرۇقلىرى بىلەن بۇتخانا ئىچىگە كىردى . ھىندىستان ۋە جەنۇبىي سۇڭدىن كەلگەن مېھمانلار زوقلانغان ھالدا ئەتراپقا نەزەر تاشلايتتى . ئاق گەج بىلەن سۇۋالغان تاملارغا بۇددا نوملىرىدىكى [1] ھېكايەتلەرنىڭ ۋەقەلىكلىرى تەسۋىرلەنگەن رەڭلىك رەسىملەر سىزىلغانىدى . كەڭرى بىر ئۆيدە تام ياقلىتىپ چوڭ - كىچىك ئالتۇن رەڭلىك بۇتلار تىزىپ قويۇلغانىدى .

ھىندىستانلىق يالاۋاچلار قايىل بولغان تەرزدە باشلىرىنى ئىرغىتىپ خىتاب قىلىشتى :

— باركاللا ! بۇ ئىبادەتخانا دېھلى ۋە بومباي بۇتخانىلىرىدىن قېلىشمايدىكەن .

جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىدىن كەلگەن مېھمانلارمۇ بىر - بىرىگە چوڭقۇر مەنىلىك قارىشىپ تەسىراتلىرىنى سۆزلەشتى :

— ئارسلان ئۇيغۇرلىرى بىناكارلىق ھەم ھەيكەلتىراشلىق ، رەسساملىق ، نەققاشلىق ، سىرچىلىق ھۈنەر - سەنئىتىدە كامالەتكە يەتكەن خەلق ئىكەن !

ئۇزۇن سېرىق تون كىيگەن تاقىر باش راھىب كالان تەمكىنلىك بىلەن ئالىقانلىرىنى جۈپلەپ بۇ ئالىي مەرتىۋىلىك تاۋاپچىلارنى كۈتۈۋالدى . تاۋاپچىلارمۇ ئوخشاش ئۇسۇلدا ئالىقانلىرىنى جۈپلەپ ۋە باش ئېگىپ ، تەقۋادارلىقنىڭ ئىپادىسىنى بىلدۈردى .

— ئامىتابا ! ئامىتابا !

ھەممەيلەن سۈكۈت ئىچىدە تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ ، راھىب كالاننىڭ سانسكرىت تىلىدا ئوقۇغان سۇتراسىنى [2] ئىخلاس بىلەن تىڭشىدى .

---

① نوم — بۇددا دىنىنىڭ كىتابى .

② سۇترا — ساكيامونىنىڭ سۆزلىرى يېزىلغان نوم .

ئىبادەتتىن كېيىن ئىدىقۇت خان ھىندىستانلىق ۋە جەنۇبىي سۈكلۈق مېھمانلار بىلەن خوشلىشىپ ، توققۇز يۈيرۇقىنىڭ ھەمراھلىقىدا سارايغا قايتتى . ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم چوڭ بۇتخانىدىكى ئىبادەتتىن قايتقاندىن كېيىن خاقان ئۆز سارىيىدا پۇقرالارنىڭ ئەرز ـ دەردلىرىنى ئاڭلايدىغان تۈزۈم بار ئىدى . ئەرز قىلغىلى كەلگەنلەر ئوردىنىڭ سىرتىدا نۆۋەت كۈتۈپ تۇرۇشاتتى . مەخسۇس تەيىنلەنگەن مەھرەم ئۇلارنى بىردىن ـ بىردىن خان سارىيىنىڭ قوبۇلخانىسىغا باشلاپ كىرەتتى . ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېگىن ئۇن نەچچە ئادەمنى قوبۇل قىلىپ ، ھەق تەلەپ ۋە ئېلىم ـ بېرىم ئىشلىرىغا دائىر ماجىرالارنى بىر تەرەپ قىلدى . شۇ ئەسنادا ، ئالابارس تارخان ياش بىر يىگىتنى باشلاپ كىردى .

— ئاي تەڭرىدە ئەل تۇتمىش ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىن قۇتلۇق بولسۇن ، — ئالابارس تارخان ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ تەزىم بەجا كەلتۈردى . ئۇنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان يىگىتمۇ بېلىنى پۈكۈپ چوڭقۇر ئېگىلدى .

— قۇت بولسۇن ، ئالابارس تارخان ، — دېدى ئىدىقۇت خان ، — ئەرزىڭ بولسا ئولتۇرۇپ سۆزلە .

تارخان ۋە ئۇنىڭ بىلەن كىرگەن يىگىت قېلىن ۋە يۇمشاق گىلەمگە يۈكۈندى .

— بۇ يىگىت ئاقساقال بولدۇز قايا باخشىنىڭ يالغۇز ئوغلى توختامىش بولىدۇ ، — دېدى تارخان ئۆزىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان يىگىتنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ .

— ھە ، بولدۇز قايانىڭ ئوغلىمۇ ؟ — دېدى خاقان ئىلتىپات كۆرسىتىپ ، — ئاقساقال باخشى ئۆزى كەلمەپتىغۇ ؟

بۇ توختامىشنىڭ خان سارىيىغا تۇنجى قېتىم كىرىشى ئىدى . ئىدىقۇت خانىنى ئىلگىرى چوڭ مەرىكىلەردە ۋە ئىبادەت سورۇنلىرىدا بىرنەچچە قېتىم يىراقتىن كۆرگەن بولسىمۇ ، بۇنداق يېقىن ئارىلىقتا يۈزمۈيۈز ئولتۇرۇپ سۆزلىشىش پۇرسىتىگە مۇيەسسەر بولمىغانىدى .

ئۇ بارچۇق ئارت تېگىنىنى چىن قەلبىدىن ھۆرمەتلەيتتى ، ئۇنىڭغا ئەقىدە باغلاپ ، مۆمىنلەرچە چوقۇناتتى . «ئۇ بىزنىڭ ئۆزىمىزنىڭ يولباشچىمىز ، ئۆزىمىزنىڭ خاقانىمىز ، — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — بىزنىڭ خاقانىمىز ئارسلان ئېلىنى قۇتلۇق يولغا باشلايدۇ . بىزنىڭ بارلىق ئارزۇ - ئۇمىدلىرىمىز ئۇنىڭغا تاپشۇرۇلغان » .

خانغا بولغان ئەنە شۇنداق ئۇلۇغ ئېتىقاد تۇيەيلىدىن شۇ تاپتا توختامىش هاياجانلىنىپ ، تەمتىرەپ قالغانىدى . شۇڭا ، ئۇ ئىدىقۇت خانىنىڭ سوئالىغا ۋاقتىدا جاۋاب قايتۇرالماي قالدى .

— توختامىشنى مەن باشلاپ كەلدىم ، — دېدى ئالابارس تارخان ، — بولدۇز قايا ئوغلىنىڭ بۇ يەرگە كەلگەنلىكىدىن تېخى خەۋەرسىز .

بارچۇق ئارت تېگىن : «چۇشەندىم ، سۆزلەۋەر» دېگەننى ئىپادىلەپ ئۇنىڭغا كۆز تىكتى ۋە بېشىنى يېنىككىنە ئىرغىتىپ قويدى . شۇ پۇرسەتتە توختامىش ئەتراپىغا ئىتتىك كۆز يۈگۈرتۈپ چىقتى . ئۇ ئۆمرىدە تۇنجى قېتىم خاقان ئوردىسىغا قەدەم قويغانلىقى ئۈچۈن كۆڭلىدىكى هەۋەس ۋە قىزىقىشلىرىنى باسالماي ئولتۇراتتى . ئۇ گەج بىلەن سۇئالغان ئاپئاق تاملاردىكى رەڭدار بويالغان قاپارتما نەقىشلەرگە ، تۆت بۇلۇڭغا بىر كەلتۇرۇپ سېلىنغان ئوتقاشتەك گىلەمگە تېز - تېز قارىۋالغاندىن كېيىن تۆردىكى ئالتۇن تەختتە چازا قۇرۇپ ئولتۇرغان ئىدىقۇت خانغا نەزىرىنى ئاغدۇردى . بىر قاراشتىلا كۆرگىلى بولاتتىكى ، خان ئېغىر - بېسىق هەم سالاپەتلىك ئادەم ئىدى . ئۇنىڭ گەجگىسىگە چۇشۇپ تۇرغان قوڭۇر چاچلىرى ۋە تەكشى قىرقىپ ياسالغان ساقال - بۇرۇتلىرىنى ئاق ئارىلىغانىدى . زەرباپ تونى ئۇستىدىن ئالتۇن توقىلىق تاسما كەمەر باغلىغان ، بېشىدىكى قارامتۇل يېشىل مەخمەل بۆكى مەشۇت بىلەن كەشتىلەنگەنىدى . قارا ئۆتۈكلىرىنىڭ ئۇزۇن قونچلىرىغىمۇ ئالتۇن رەڭدە گۈل تۇتۇلغانىدى .

ئالابارس تارخان خاقانغا ئەھۋال تونۇشتۇرۇپ سۆزلىدى :

— توختامىش بۇ يىل ئەتىيازدا ئوردىدىن جايدۇلغان چوڭ كارۋاننىڭ قورۇقچىلىرى قاتاردا ئونبەشىي بولۇپ سەپەرگە چىققانىدى . ئىدىقۇت خانغا مەلۇمكى ، بۇ كارۋان ئوتتۇرا تۇزلەڭگە ئەۋەتىلگەنىدى .

بارچۇق ئارت تېگىن «شۇنداق» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەپ بېشىنى ئىرغىتتى . ئالابارس سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

— ئەپسۇسكى ، بۇ كارۋان تاڭغۇت يېرىدىن ئۆتكۈچە بۇلاپ كېتىلدى ، كارۋان ئەھلى قىرغىن قىلىنىدى . يالغۇز مۇشۇ توختامشلا ئامان قالدى .

ئىدىقۇت خان يەنە بېشىنى ئىرغىتتى .

— شۇنداق ، — دېدى ئۇ ، — مەن بۇ ھەقتىكى مەلۇماتنى ئاڭلىغاندىن كېيىن سىز يەنە ماڭا قۇتۇلۇپ كەلگەن ئونبېشى توغرىسىدا سۆزلەپ بەرگەنىدىڭىز . دېمەك ، شۇ ئونبېشى مۇشۇ يىگىت ئىكەن ـ دە .

— شۇنداق ، مۇشۇ توختامىش ، — دېدى ئالابارس تارخان .

— قېنى ، سۆزلەپ باققىنە ، — دېدى ئىدىقۇت خان توختامىشقا قاراپ ، — بولغان ۋەقەنى سېنىڭ ئۆز ئاغزىڭدىن ئاڭلاپ باقاي .

توختامىش بولۇپ ئۆتكەن پاجىئەنى باشتىن ـ ئاياغ تەپسىلي سۆزلەپ بەردى . ئىدىقۇت خان خىيالچان كۆزلىرىنى ئۇنىڭغا تىكىپ ، چوڭقۇر سۈكۈت ئىچىدە تىڭشىدى . توختامىشنىڭ بايانى تاماملانغاندىن كېيىن ئۇ خۇددى قازا تاپقان كارۋان ئەھلىگە قايغۇسىنى بىلدۈرگەندەك شۇك بولۇپ كەتتى ، ئاندىن ئالابارس تارخانغا قارىدى .

— تارخان ، — دېدى ئۇ ، — بۇ يىگىتنى ئۆز قوشۇنىڭغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇڭ . ئۇ يەنە ئونبېشى بولسۇن .

— باش ئۈستىگە ، بۇيۇك ئىدىقۇت خاقانىم ، — ئالابارس تارخان بېشىنى ئېگىپ ئىتائەتمەنلىك بىلدۈردى ، — مەنمۇ شۇنداق ئوي بىلەن خاقانىڭ ئالدىدىن ئۆتۈشكە كەلگەنىدىم .

توختامىش ئىدىقۇتنىڭ يەنە سۆزلىشىنى ئۈمىد قىلاتتى ، ئۇنىڭ تاڭغۇتلارغا ، قىتانلارغا قانداق تاقابىل تۇرۇش ھەققىدىكى يولىورۇقلىرىنى ئاڭلاشقا تەقەززا ئىدى . لېكىن ، خاقان ئارتۇق گەپ قىلمىدى ۋە تارخان بىلەن ئونبېشىنىڭ قايتىشىغا ئىجازەت بەردى . توختامىش خۇشاللىق ۋە دېلىغۇللۇق تۇيغۇلىرى ئارىلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ تەسىراتلار ئىلكىدە خان ساراىيىدىن قايتىپ چىقتى .

«ئىدىقۇت خاقانسىزنىڭ ئىچىدە قانداق ئوي ، قانداق تەدبىرلىرى باردۇ ؟ — دەپ مۇلاھىزە قىلاتتى ئۇ ئۆز ئىچىدە ، — ئۇ بىرەر ئۇنۇملۇك تەدبىر قوللىنىشنى ئويلامدۇ ؟ ياكى . . . كىم بىلىدۇ ؟ ھەر ھالدا ، خاقان بولغان ھۆكۈمدار يىراقنى كۆزلەپ ، بىز ئويلاپ يېتەلمىگەن ئىشلارنى ئويلايدىغاندۇ ، بىز كۆرەلمىگەن مەنزىللەرنى كۆرىدىغاندۇ» .

※ ※

بۇ چاغدا توختامىشنىڭ ئاتىسى بولدۇز قايا ئۆزىنىڭ قەدىناس بۇرادىرى بادرۇق باخشى بىلەن كوچا ئارىلاپ كېتىۋاتاتتى . بۇ ئىككى باخشىمۇ بايا ئىدىقۇت خانغا ئەگىشىپ بارغان جامائەت قاتارىدا ئىبادەتخانىدا كۈجە كۆيدۈرۈپ قايتقانىدى .

— بازارنى ئايلىنىپ ماڭايلىچۇ ، — دېدى بادرۇق باخشى .

— شۇنداق قىلايلى ، — دېدى بولدۇز قايا باخشى ، — بازارغا چىقىپ باقمىغىنىمغىمۇ خېلى كۈنلەر بولۇپ قاپتۇ .

قوچۇنىڭ بازارلىرى ھەر دائىم قاينام تاشقىنلىقتا تولۇپ تۇرىدۇ . يولنىڭ ئىككى قاسىنىدا چوڭ ـ كىچىك دۇكانلار ، ياىمىلار ۋە چەت جايلارغا توختىتىپ قويۇلغان ھارۋىلار قاتارلىشىپ تىزىلغانىدى . دۇكانلاردىكى ئەن رەخت ، قاچا ـ قۇچا ، زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى ؛ ياىمىلاردىكى خەنجەر ـ پىچاق ، كەكە ـ پالتا ،

ئېگەر ـ توقۇم دېگەندەك سايمان ـ جابدۇقلار ؛ ھارۋىلاردىكى قوغۇن ـ تاۋۇز ، ئۈزۈم ـ شاپتۇل دېگەندەك مېۋە ـ چېۋىلەر مولچىلىق ، بايلىقلىق مەنزىرىسىنى نامايان قىلاتتى . مەخسۇس چەت ئەللىك سودىگەرلەرنىڭ مال ئالماشتۇرۇشى ئۈچۈن ئايرىلغان كوچىلاردا ھىندىستان ، خارەزىم ، خۇراسان ، ئىراق ، شام[1] قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ يۈك ئارتىلغان ئات ، قېچىر ، تۆگىلىرى توپلىشىپ تۇراتتى ، ساتارمەن ۋە ئالارمەنلەر قىزىشىپ سودىلىشاتتى . كوچا ـ كوچىلاردا خەنزۇ ، نايمان ، قىتان ، تۈرك ، ئەرەب ، ئىران بايۋەچچىلىرى مال كۆرۈپ ، سالاپەتلىك قەدەم تاشلاپ يۈرۈشەتتى . دەرۋەقە ، پۈتۈن قوچۇ تۇرلۇك ـ تۇرلۇك لىباسلارنى كىيىشكەن ھەرخىل دىن ، ھەرخىل ئىرق كىشىلىرى بىلەن ئۇۋاتلىشىپ تۇراتتى .

بولدۇز قايا بىلەن بادرۇق باخشىنىڭ ئەنە شۇنداق ئۇۋات كوچىلاردىن بىرىدە ئۆزئارا مۇڭداشقاچ ئالدىرىماي كېتىپ باراتتى . ئۇشتۇمتوت كوچىنىڭ نېرىقى بېشىدىن يانلىرىغا قىلىچ ئاسقان بىر توپ چەۋەندىز ئاتلىرىنى تېز يورغىلىتىپ چىقىپ كەلدى . ئۆتكەن ـ كەچكەن خالايىق ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ ، ئۇلارغا يول بېرەتتى . ئاتلارنىڭ قىستاپ كېلىشى بىلەن بىر قىسىم دۇكانلارنىڭ كەڭ ئېچىۋېتىلگەن ئىشىكلىرى ئىتتىرىلىپ تاراقلاپ كەتتى ، بىر قىسىم يايمىكەشلەرنىڭ تەنزىلىرى ئۆرۈلۈپ چۈشتى . بولدۇز قايا بىلەن بادرۇق باخشىمۇ چەۋەندازلارنىڭ ھەيۋىسىگە قاراپ ئۆزلىرىنى چەتكە ئالدى . ئالتە ـ يەتتە چەۋەندازنىڭ ئەڭ ئالدىدا كېلىۋاتقىنى بويلۇق ئالا ئاتقا مىنىپ ، يېنىغا بېزەكلىك قىلىچ ئاسقان مىسىرىسلا ئىدى . ئۇنى كۆرۈپ بادرۇق باخشىنىڭ چىرايى ئۆڭدى .

— نېمە بالا بولغاندۇ ؟ ئۇنىڭ ئەلپازى يامانغۇ ، — دېدى ئۇ .

— ئىشقىلىپ ، ئۇ خەيرلىك ئىشقا ئات سىلىپ

---

[1] شام — سۈرىيە .

چىقمايدۇ ، — دېدى بولدۇز قايا .

قىلىچ ـ خەنجەرلەر بىلەن قوراللانغان ئاتلىق قىتان چېرىكلىرىنى باشلاپ كېلىۋاتقان مىسىرسىلا ئىككى باخشىنىڭ ئالدىدا ئېتىنى توختاتتى .

— قۇت بولسۇن ، — دېدى ئۇ ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىگە جىددىي ۋە سۈرلۈك قىياپەتتە قاراپ .

ئىككى باخشىمۇ ئەدەپ بىلەن باش ئېگىپ سالام يانداۋۇردى .

— بىز قاچقۇننى ئىزدەپ يۈرىمىز ، — دېدى مىسىرسىلا كەسكىن تەلەپپۇزدا ، — ئۇ تۇتۇق بەرمەستىن ، مۇشۇ بازارغا كىرىپلا يوقىلىپ كەتتى . سىلەرگە ئۇچرىمىغاندۇ ؟

— ياق ، ياق ! بىز كۆرمىدۇق ، — دېدى بادرۇق باخشى ئالدىراپ ـ تېنەپ . ئۇ مىسىرسىلانى كۆرسىلا كەيپى ئۇچىدىغان ۋە ئۇنىڭدىن ئىمكانقەدەر يىراقراق بولۇشقا تىرىشىدىغان بولۇپ قالغانىدى .

— نېمە ئىش بولدى ؟ — دەپ سوربىدى بولدۇز قايا مىسىرسىلاغا سىنچىلاپ قاراپ ، — نېمە گۇناھ قىلغان قاچقۇن ئۇ ؟

— بۇيۇك قارا قىتان خانلىقىغا ئۆكتە قوپقان سۈيقەستچىلەر گۇرۇھىنىڭ ئەزاسى ، — دېدى مىسىرسىلا قاپاقلىرىنى تۇرۇپ ۋە شۇ ئارقىلىق چىرايىغا تېخىمۇ سۈرلۈك تۈس بېرىشكە تىرىشىپ ، — ئۇلار سېلىققا يىغىلغان مىللارنى بۇلاشنى قەستلەپ ، گۇرۇھ ئۇيۇشتۇرغان ، كېيىن مەقسىتىنى ئەملگە ئاشۇرالماي تۇزاققا چۈشكەنىدى .

— بۇ گەپنى ئاڭلىغان ، — دېدى بولدۇز قايا ، — لېكىن بۇ ئىككى ھەپتىنىڭ ئالدىدىكى ئىشقۇ .

— شۇنداق ، — دەپ چۈشەندۈردى مىسىرسىلا ، — شۇ چاغدا سۈيقەستچىلەرنىڭ ئۆلگىنى ئۆلۈپ ، قاچقىنى قېچىپ يوقالغانىدى . يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن شۇ سۈيقەستچىلەرنىڭ بىرىنى بۈگۈن بىزنىڭ ئايغاقچىلىرىمىز بايقاپ قېلىپ تۇتماقچى بوپتىكەن ، ئۇ جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ ، قىتان چېرىكلىرىدىن

بىرىنى قىلىچ بىلەن چېپىپ تاشلاپ قاچتى . لېكىن ، ئۇ ئۆزىمۇ ئوق يەپ يارىدار بولغان ، يىراققا كېتەلمەيدۇ . ئۇ چوقۇم مۇشۇ ئەتراپتا بىر يەرگە يوشۇرۇندى .

ئىككى ئاقساقال ئۇنچىقماستىن مىسىرىسلاغا ۋە ئۇنىڭ ئارقىدىكى قىتتان چېرىكلىرىگە قاراپ تۇراتتى . بىر دەمدىلا نۇرغۇن ئادەم توپلاندى . ھەممەيلەن نېمە ئىش بولغانلىقىنى ئۇقۇپ يېقىشقا قىزىقاتتى .

— ھەممىڭلار خەۋەردار بولۇڭلار ، — دەپ ئۇنلۇك خىتاب قىلدى مىسىرىسلا ئوڭ قولىدىكى قامچىسىنى توپلانغان خالايىققا قارىتىپ سىلكىپ تۇرۇپ ، — قاچقۇن جىنايەتچىنى كۆرگەن يەردە تۇتۇڭلار ياكى بىزگە مەلۇم قىلىڭلار . خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە ئالتۇن ـ كۈمۈش ئىنئام قىلىنىدۇ . ئەگەر كىمدەكىم جىنايەتچىنى يوشۇرسا ، شۇنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ !

مىسىرىسلا شۇ گەپلەرنى دەپ بولۇپ گويا كېيىن جۇت ـ شۇرغان چىقىرىۋېتىدىغاندەك ھەيۋە بىلەن ئېتىغا قامچا سالدى . گەۋدىلىك ئالا ئات يۇلقۇنۇپ قوزغالدى ـ دە ، كوچا بويلاپ چېپىپ كەتتى . چېرىكلەرمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن دۈپۈرلىشىپ ئاتلىرىنى چاپتۇردى . خالايىق ئىچىدىن كىمدۇر بىرىنىڭ :

— ھۇ ، پەسەندە مۇناپىق ! — دەپ زەردى بىلەن خىتاب قىلغىنى ئاڭلاندى .

توپلانغان ئادەملەر تارقىلىپ كېتىۋاتقاندا يەنە كىمدۇر بىرىنىڭ :

— نېمىدېگەن زەھەرلىك سانقۇن بۇ ! — دېگىنى بولدۇز قايانىڭ قۇلىقىغا يەتتى .

ئىككى ئاقساقال بىر ئەسناغىچە كۆڭۈلسىز سۈكۈت ئىچىدە تۇرۇپ قالدى . بادرۇق باخشى چوڭقۇر بىر تىنىۋالدى .

— قانچە ـ قانچە ئادەمنىڭ بېشىغا چىقتى بۇ سانقۇن كۆيدۈرگۈ ، — دېدى ئۇ ئەلەملىك تەرزدە بېشىنى چايقاپ .

بولدۇز قايا ئۆچۈرىسىگە ئىتتىك بىر قارىۋالدى .

— ئاستا گەپ قىلمىڭ، بادرۇق باخشى، ئاستا! «تىل يۇگۈرۈكى باشقا چىقىدۇ» دېگەن ماقالنى ئۇنتۇپ قالمايلى. بۇ ئەتراپتا ئۇزۇن قۇلاق پايلاقچىلار يوق دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟ بۇ مىسىرىسلانىڭ چىشىغا تېگىپ قويغان ئادەم ئۇنىڭدىن قېچىپمۇ قۇتۇلالمايدۇ. ھەر بالا كېلىدۇ ئۇنىڭ قولىدىن.

— راست شۇنداق ئىكەن، — دېدى بادرۇق باخشى تەستىقلىغان تەرزدە بېشىنى ئىرغىتىپ، — ئۇنىڭ بۇنچىلىك ياۋۇزلۇقىنى بىلمەي يۈرۈپتىكەنمەن.

— يۈرۈڭ، بادرۇق باخشى، بۇ يەردىن تېزرەك كېتىۋالايلى، بېشىمىزغا بالا تېرىۋالمايلى.

ئىككى ئاقساقال دۇكان ۋە يايمىلارغا كۆز تاشلىماي قەدەملىرىنى تېزلىتىپ ماڭدى. شۇ مېڭىشىدا ئۇلار بازاردىن چىقىپ، خىلۋەت بىر كوچىغا كىردى. قورۇلارنىڭ سوقما تاملىرىدىن چىقىپ تۇرغان جۇجەم ۋە ئۆرۈك شاخلىرى، ئېچىلىپ قالغان دەرۋازىلاردىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ئۈزۈم تەكلىرى كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. بىرە - بىرە ئۆتۈپ قالمىغان ئېشەكلىك ھەم پىيادە يولۇچىلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ كوچا بوش ھەم جىمجىت ئىدى.

— بايا مىسىرىسلا چېرىكلەرنى باشلاپ مۇشۇ كوچا تەرەپكە كەتكەنىدى، — دېدى بادرۇق باخشى جىمجىتلىقنى بۇزۇپ.

— ھەئە، — دەپ قويدى بولدۇز قايا.

ئىككىيلەن يەنە جىمىپ قالدى. مىسىرىسلانىڭ بايىقى گەپلىرى ئۇلارنىڭ كۆڭۈللىرىنى غەش قىلغانىدى. ئۇشتۇمتۇت ئالدى تەرەپتىن كىشىلەرنىڭ ۋارقىرىغانلىقى ۋە ئات تۇياقلىرىنىڭ دۇپۇرلەشلىرى تۇتۇق ئاڭلىنىپ قالدى. ۋارقىراش ۋە دۇپۇرلەشلەر تېزلىكتە يېقىنلىشىپ كەلدى. ئەمدى مالمانچىلىق ئىچىدىن كىمدۇر بىرىنىڭ:

— قاچتى! تۇتۇڭلار! — دېگىنى خېلى ئېنىق ئاڭلاندى.

ئىككى ئاقساقال قەدەملىرىنى ئاستىلىتىپ، بىر - بىرىگە

قاراشتى . شۇ ئەسنادا ئۇلار كېتىۋاتقان جايدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردىكى پاكار سوقما تامدىن بىر ئادەم ئارتىلىپ چۇشتى ـ دە ، بىرنەچچە قەدەم دەلدەڭلەپ ماڭغاندىن كېيىن توپىلاڭ يەرگە يېقىلىپ يېتىپ قالدى . ئۇ قوپۇشقا ئۇرۇنۇپ ، ئۇيان ـ بۇيانغا ئۆرۈلۈپ تېپىرلاپ باقتى ، لېكىن ئورنىدىن تۇرالمىدى . ئىككى ئاقساقال ئۇستىبېشى قانغا بويالغان ھالدا يانتاق بۇ ئادەمگە قاراپ نېمە قىلارىنى بىلمەي تۇرۇپ قالدى .

— ۋۇي ، بۇ بىر كىچىككىنە . . . بالا ئىكەنغۇ ، — دېدى بادرۇق باخشى ئىختىيارسىز تۇردە بولدۇز قايانىڭ يېڭىدىن تارتىپ .

نېرىدىكى يان كوچىدىن قىلىچ تۇتقان ئىككى چېرىك يۇگۇرۇپ چىقىپ كەلدى .

— ئەنە ئۇ ! ئەنە ، ئاۋۇ يەردە يېقىلىپ يېتىپ قاپتۇ ! — دەپ ۋارقىراشتى ئۇلار .

يېقىلىپ يانتاق كىشى ھەقىقەتەن ، بۇرۇتىنى ئەمدىلا خەت تارتىپ چىققان ياش يىگىت ئىدى . ئۇنىڭ ئۇچىسىدىكى كالتە ئاق بوز يەكتىكى قان بىلەن نەملىشىپ ، مۇرىسى ۋە بېقىنىغا يېپىشىپ كەتكەنىدى . ئۇ چىرايى تاتارغان ، كۆزلىرى ئەلەڭ ـ سەلەڭ بولۇپ كەتكەن ھالدا ھەدەپ ئورنىدىن تۇرۇشقا ئۇرۇناتتى ، لېكىن ئامال قىلالماستىن ، ئىڭراپ يەنە يېتىپ قالاتتى . ئاڭغىچە ، قوغلاپ كەلگەن ھېلىقى ئىككى چېرىكمۇ يېقىنلا كېلىپ قالدى . ياردار يىگىت جان ئاچچىقىدا بىر تېپىرلىدى ـ دە ، ئېچىنىشلىق ئاۋاز بىلەن خىتاب قىلدى :

— ئاتا ! ئاتا . . . سەن قېنى ؟ ئاتا . . .

بولدۇز قايانىڭ يۈرىكىگە نەشتەر سانجىلغاندەك بولۇپ كەتتى . ئۇ ئۆزىنى ئونتۇغان ھالدا يۇگۇرۇپ بېرىپ ، ياردار يىگىتنى يۆلەشتۇردى ۋە يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ ، ئۇنىڭ تاقىر بېشىنى قۇچىقىغا ئالدى .

— بالام . . . بالام ، ئاتاڭ كىم ؟ ئۆيۈڭ نەدە ؟ — دېدى ئۇ

نەپەسلىرى بوغۇلغان ھالدا يىگىتنىڭ قان داغلىرى ئۇيۇپ قالغان يۈمران مەڭزىگە يىرىك ساقاللىرىنى يېقىپ .

يىگىت بىر نېمە دېمەكچى بولۇپ ئاغزىنى ئۆمەللىدىيۇ ، ھېچنېمە دېيەلمىدى ، ئاۋازى چىقمىدى . بادرۇق باخشى قانداق قىلىشنى بىلمەي ، ھاڭ - تاڭ بولۇپ تۇرۇپلا قالدى . بولدۇز قايا ئۆزىنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنى ۋە نېمە قىلىۋاتقانلىقىنى ئاڭقىرالماي ناتونۇش ياردار يىگىتنى چىڭ قۇچاقلاپ ئولتۇراتتى ۋە خۇددى كىچىك بالىنى پەپلىگەندەك ئۇنىڭ تاقىر بېشىنى سىلايتتى . قوغلاپ كەلگەن ئىككى چېرىك قىلىچلىرىنى تەڭلەپ تۇنقان ھالدا ئۇلارنىڭ يېنىدا توختىدى . دەل شۇ پەيتته مىسرىسلامۇ ئېتىنى چاپتۇرۇپ ، بەش - ئالته قىتان چېرىكلىرى بىلەن يېتىپ كەلدى .

— بەللى ، بولدۇز قايا ! — دېدى ئۇ ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپ كىنايىلىك تەلەپپۇز بىلەن ، — بۇ قانداق گەپ ؟ قاچقۇن جىنايەتچىنى قۇچاقلاپ ئولتۇرغىنىڭىز نېمىسى ؟

بولدۇز قايا يوغان ئېچىلىپ كەتكەن كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا قاراپ قويۇپ گەپ قىلمىدى .

— تۇتۇڭلار بۇ قاچقۇننى ! — مىسرىسلا چېرىكلەرگە بۇيرۇق بەردى .

— ئۆتۈنۈپ قالاي ، ئۇنداق قىلماڭلار . . . ئۇ بىر كىچىك بالىكەنغۇ . . . توختاپ تۇرۇڭلار ! — بولدۇز قايا ئاۋازى بوغۇلۇپ ۋارقىرىدى .

— ئۇنىمۇ تۇتۇڭلار ! — دەپ ئاۋازىنىڭ بارىچە ۋارقىرىدى مىسرىسلا قولىدىكى قامچىسى بىلەن بولدۇز قايانى كۆرسىتىپ .

چېرىكلەر ئېتىلىپ كەلدى . ئۇلاردىن ئىككىسى ياردار يىگىتنىڭ ئىككى قولىدىن سۆرەپ ماڭدى . يىگىت : «ۋايجان !» دەپ بوشقىنا بىر توۋلىدى - دە ، جىمىپ قالدى . ئۇنىڭ كىيىمى يېپىشىپ قالغان بەدىنىدىن قىپقىزىل قان سىرغىپ ئېقىشقا باشلىدى . يەنە ئىككى چېرىك ئاتلىرىدىن چۈشۈپ بولدۇز قايانى يېقىن كەلدى .

— ماڭ ! — دېدى ئۇلاردىن بىرى ئاقساقالنىڭ دۇمبىسىدىن ئىتتىرىپ .

بولدۇز قايا يېقىلىپ چۈشتى . چېرىكلەر ئۇنىڭ ياقىسى ۋە بىلەكلىرىدىن تارتىپ تۇرغۇزۇشتى . بولدۇز قايا تېخىچىلا چېرىكلەر سۆرەپ كېتىۋاتقان ياردار يىگىتكە تەلپۈنەتتى . ئۇنىڭ يۈرىكى تېز سوقۇپ ، پۈتۈن بەدىنىدىن ماغدۇرى ساقىپ چىقىپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى .

بادرۇق باخشى مىسرىسلانىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىپ يالۋۇردى :

— ئۆتۈنۈپ قالاي ، رەھىم قىلىڭ ، ئۇنىڭ يۈرەك كېسىلى بار . . . ياشىنىپ قالدى . . .

دېگەندەك ، بولدۇز قايانىڭ چىرايى تاتىرىپ ، نەپسى بوغۇلدى . ئۇ ئىككى قولى بىلەن مەيدىسىنى بېسىپ تۇتقىنىچە يەرگە يېقىلدى . بوي ـ تۇرقى ژۈجىك كەلگەن بادرۇق باخشى ئۇنى يۆلەپ قالالمىدى . ئىككى چېرىك توپىلىق يەردە ياتقان بولدۇز قايانى يەنە تارتىشتۇردى . لېكىن ، ئاقساقال ئەمدى ھېچنېمىنى سەزمەيتتى .

— ئۇ ئۆلۈپتۇ ، — دېدى چېرىكلەردىن بىرى .

مىسرىسلا ئويلىمىغان يەردىن بىردەمنىڭ ئىچىدىلا يۈز بەرگەن بۇ كۈتۈلمىگەن پاجىئەگە ھومىيىپ قاراپ قويدى ـ دە ، ئېتىنى دېۋىتىپ ، ياردار تۇتقۇنىنى سۆرەپ كېتىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ كەينىدىن كەتتى .

بولدۇز قايانىڭ ھاياتى ئەنە شۇنداق ئاياغلاشتى .

بەشىنچى باب

توختامىش

قەبرىستانلىق شەھەرنىڭ سىرتىغىراق توغرا كېلىدىغان سېرىق توپلىق توزلاڭدە ئىدى . مەرھۇم ئاقساقال بولدۇز قايانى باقىي ئالەمگە ئۇزىتىش ئۇچۇن بۇ يەرگە توپلانغان كىشىلەر ناھايىتى كۆپ ئىدى . بۇ يەردە راھىبلار ، ئەمەلدارلار ، ھۇنەرۋەنلەر ، دېھقانلار ۋە تالىپلاردىن بولۇپ ، ھەممە ساھەنىڭ ۋەكىللىرىنى كۆرگىلى بولاتتى . ئادەملەر تۇرماق قۇرت - قوڭغۇزلارغىمۇ ئازار بەرمەسلىكنى ئۆزىگە تەۋرەنمەس ئەقىدە قىلغان ۋە ھەرقانداق بىر دەردمەنگە قولىدىن كېلىشچە ياردەمنى ئايىمايدىغان بۇ ئاق كۆڭۇل ، مۆمىن ئاقساقالنىڭ جاي - جايلاردا ياخشى نامى بار ئىدى . شۇڭا ، ئۇنى تونۇيدىغانلار ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىۋاستە تونۇشلۇقى بولمىسىمۇ ، سىرتتىن ھۆرمەتىنى قىلىدىغانلار يىراق - يېقىندىن يىغىلىپ كېلىشىپ ، مۇسىبەت قايغۇسى ئىچىدە باشلىرىنى ئېگىپ تۇرۇشاتتى .

ئۇزۇن ئاق تون كىيىپ ، بېشىغا ئاق ياغلىق ، بېلىگە ئاق پوتا باغلىغان توختامىش بىلەن يەنە شۇنداقلا ماتەملىك ئاق لىباس كىيگەن بادرۇق باخشى جەسەت ساندۇقى يېنىدا قول باغلاپ تۇراتتى . توختامىشنىڭ قوشۇمىسى تۇرۇلگەن ، لەۋلىرى چىڭ يىمىرىلگەن بولۇپ ، قىزارغان كۆزلىرىدىن چوڭقۇر قايغۇ - ھەسرەت ئىپادىسى بىلەن بىللە يەنە قانداقتۇر ئاسانلىقچە تېگىگە يەتكىلى بولمايدىغان سىرلىق مەنە ئەكس ئېتىپ تۇرغاندەك تۇيۇلاتتى .

بادرۇق باخشى ئۇنىڭ كۆزلىرىگە قارىسىلا بەدەنلىرى تىكەنلىشىپ كېتەتتى . «توختامىش ئىچى كۇچلۇك بالا بولدى . ئاتىسىنىڭ دەردىدە ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي بىر چاتاق چىقىرىپ قويمىسا بولاتتىغۇ» دەپ ئويلاپ قالاتتى ئۇ .

جەسەت ساندۇقى گۆرگە چۈشۈرۈلدى ، توپا تاشلىنىپ ، بىر دەمدىلا قەبرە قوپۇرۇلدى ، قەبرىنىڭ باش تەرىپىگە تاش پۈتۈك ئورنىتىلدى . توختامىشنىڭ قىزارغان كۆزلىرىدىن ئىككى تامچە ياش ئېقىپ چۈشتى .

— بولدى ، بالام ، قايتايلى ، — دېدى بادرۇق باخشى ئۇنىڭ بىلىكىدىن تارتىپ ۋە ئۆزىنىڭ كۆزلىرىدىكى ياشلىرىنى ئاق لىباسىنىڭ يېڭى بىلەن سۈرتۈپ .

جامائەت ھارۋىلىرىغا ئولتۇرۇشۇپ ۋە ئات ـ ئېشەكلىرىگە مىنىشىپ تارقىلىشتى . بادرۇق باخشى بىلەن توختامىشمۇ گىلەم سېلىنغان سايىۋەنلىك ھارۋىغا چىقىپ ئولتۇرۇشتى . يول بويى توختامىش بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلمىدى . بادرۇق باخشى ، ئەكسىچە ، ماتەم قايغۇسىدىن ۋە ئۆزىنىڭ كۆز ئالدىدا بولۇپ ئۆتكەن ئېچىنىشلىق پاجىئەنىڭ تەسىراتىدىن ئېچىنىشلىق سۆزلەيتتى :

— ئامىتابا ! ئامىتابا ! — دەيتتى ئۇ ، — شۇنچە ئېھتىياتچان ، ياۋاش ، مۇلايىم بولدۇز قايا ھالقىلىق پەيتكە كەلگەندە ئەنە شۇنداق جاسارەتلىك ئىش قىلدى . ئۇ بەك دىيانەتلىك ، بەك رەھىمدىل ئىدى . ھېلىقى ياردار بالا : «ئاتا ، سەن قېنى ؟» دەپ توۋلىغاندا ، ئۇ پۈتۈنلەي ئۆزىنى ئۇنتۇدى . . . كېيىن ئۇقسام ، ئۇ بالىمۇ چىرىكلەر سۆزەپ كېتىۋاتقاندىلا جان ئۈزۈپتۇ . . . ھەي مىسرىسلا ، سەنمۇ ئادەم بولدۇڭمۇ ؟ ھەي ۋەھشىي ھايۋان !

ھارۋا بادرۇق باخشىنىڭ ئۆيىگە كەلگەندە توختىدى .

— سەن ئەمدى بىزنىڭ ئۆيدە تۇرغىن ، بالام ، — دېدى پېشقەدەم باخشى ، — يالغۇز ئۆيدە كۆڭلۇڭ بۇزۇلىدۇ .

— رەھمەت ، باخشىم ، — دېدى توختامىش ئۆزىنى تېتىك

كۆرستىشكە تىرىشىپ ، — سىز ئۆيىمىزدە نوم سۇتراسىنى ئوقۇپ ، ئىسرىق سېلىپ بەردىڭىز . شۇ يېتەرلىك . ئەمدى مەن توققۇز كۈنگىچە ئاتامنىڭ روھىغا ئاتاپ كۈجە كۆيدۈرۈپ سىرتقا چىقمايمەن .

دەرۋەقە ، توختامىش تولۇق توققۇز كۈنگىچە تالا ـ تۈزگە چىقماستىن ، ئاتا ئۆيىدە كۈجە كۆيدۈرۈپ ئىستىقامەتتە ئولتۇردى . ئونىنچى كۈنى سەھەر تۇرۇپ ئاتىسىنىڭ تۇپراق بېشىغا چىقتى ، ئاندىن يەنە ئۆيگە قايتىپ كېلىپ ، تامغا ئېسىپ قويۇلغان قىلىچ ۋە خەنجەرنى ئېلىپ كەمىرىگە ئاستى . دولقۇنلىنىپ ، چېچىلىپ چۈشۈپ تۇرغان قوڭۇر چاچلىرى ئۇستىدىن قىزىل شەلپەر ياغلىقنى چىڭ تارتىپ باغلىدى . شۇنىڭدىن كېيىن ھەرىكىتى سۈسلىشىپ ، تۆت ئەتراپىغا تېڭىرقىغان ھالەتتە قاراپ ، ئۇزاققىچە شۈك بولۇپ تۇرۇپ قالدى ، كۆزلىرىگە ياش كەلدى .

«ئاتا ، — دېدى ئۇ ئۆز ـ ئۆزىگە پىچىرلاپ ، — ئوغلىڭىزنى كەچۈرۈڭ ، مەن سىزنىڭ بۇ تەۋەررۈك ئۆيىڭىزنى تاشلاپ كەتمەكچىمەن . قىساس ئوتى مېنى يىراقلارغا كېتىشكە ئۇندىمەكتە » .

شۇ گەپتىن كېيىن توختامىش كەسكىن بۇرۇلۇپ ئۆيدىن چىقتى ۋە ئېغىلدا تۇرغان چىلان تورۇق ئارغىماقنى ئېگەرلەپ مىندى . بادرۇق باخشىنىڭ ئۆيىگە كەلگەندە ئۇ ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپلا دەرۋازىۋەنگە تۆت قاتلانغان بىر پارچە سىرىق قەغەزنى بەردى .

— بۇ بىتىكنى بادرۇق باخشىغا ئەكىرىپ بەرگىن ، — دېدى ئۇ ۋە سىرىق كۆن ئۆتۈكلىرىنىڭ قاتتىق ئۆكچىلىرى بىلەن ئېتىنىڭ بىقىنلىرىغا كۈچەپ نىقتىدى . چىلان تورۇق ئارغىماق چاپچىپ قوزغالدى ـ دە ، كوچا بويلاپ قۇيۇندەك چېپىپ كەتتى .

ئالدى تەرەپتە ھەيۋەتلىك قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان قەسىر كۆرۈندى . ئۇ مىسىرىسلانىڭ قەسرى ئىدى . توختامىش ئەتراپنى كۆزىتىپ ، ئۇياق ـ بۇياققا كۆز يۈگۈرتتى . يېقىن ئارىدا ئادەم

كۆرۈنمىدى . توختامىش ئاتتىن چۈشتى . قەسىرنىڭ ئارقا تېمىغا ياندىشىپ ئۆسكەن چىنارنىڭ بىر شېخىغا ئېتىنىڭ چۈلۈۋرىنى باغلىدى .

«مۇشۇ يەردە مېنى كۈتۈپ تۇرغىن ، جانىۋار ، ئىشىمنى پۈتتۈرۈپ ھازىرلا قايتىپ چىقىمەن» دېدى ئۇ ئېتىنىڭ بوينىنى ئالىقىنى بىلەن بوشقىنە ئۇرۇپ قويۇپ .

ئۇنىڭ كۆزلىرى بەئەينى غەزەپكە كەلگەن ئارسلاننىڭ كۆزلىرىدەك چاقناپ كەتتى . چوڭقۇر ـ چوڭقۇر تىنىق ئېلىشىدىن ئۇنىڭ كۆكرىكى خۇددى شىددەتلىك ئاقىدىغان دەريانىڭ دولقۇنلىرىدەك تېز ـ تېز كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى . ئۇ ھاياجان ئىچىدە ېېشىنى كەسكىن كۆتۈرۈپ ، مامۇقتەك ئاق بۇلۇتلار لەيلەپ قالغان كۆك ئاسمانغا قارىدى .

«قۇدرىتى ئۇلۇغ ھەممىگە قادىر تەڭرى ، — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ ، — ئاتامنىڭ قىساسىنى ئېلىشىمغا ئىجازەت بەرگەيسەن ! قىساس ئىلاھى ، ماڭا مەدەت بەرگەيسەن !»

توختامىش چىنارغا ئېچىلىلىك بىلەن يامىشىپ چىقىپ قەسىر ئىچىگە قارىدى . قورۇدا ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى . توختامىش چىنارنىڭ تام ئۈستىگە بوي تارتقان شېخىغا ئېسىلىپ ، قورۇ ئىچىگە سەكرەپ چۈشتى ـ دە ، قىلىچنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ ، ئىچكىرىدىكى قورۇنىڭ دەرۋازىسىغا يۈگۈردى .

— توختا ! كىم سەن ؟ — دەرۋازا يېنىدىكى كىچىك ئۆيدىن ئېتىلىپ چىققان دەرۋازىۋەن ۋارقىراپ كەتتى .

توختامىش بوش قولى بىلەن ئۇنىڭ ياقىسىدىن تارتىپ كېلىپ ، تۇمشۇقىغا كاللا بىلەن بىرنى سالدى . دەرۋازىۋەن قىپقىزىل قانغا بويالغان ئاغزى ـ بۇرنىنى ئىككى قولى بىلەن تۇتقىنىچە يەردە ئولتۇرۇپ قالدى . توختامىش ئىچەركى قورۇغا ئېتىلىپ كىردى . دەرۋازىۋەننىڭ ۋارقىرىشىنى ئاڭلاپ ئۆيدىن چىققان قاپلانبەگ قىلىچ كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان توختامىشنى كۆرۈپ ، بىر قولىنى ئالدىغا سوزۇپ ۋارقىرىدى :

— توختا ! ھەرقانچە گەپ بولسىمۇ چىرايلىقچە سۆزلىشەيلى .
توختامىش توختىمىدى ، قىلىچنى تۇتقان ھالدا چوڭ ـ چوڭ قەدەم تاشلاپ كېلىۋەردى .
— ئەي مىسىرىسلانىڭ كۇچۇكى ! ئاتا ـ بالا ئىككىڭنىڭ جېنىنى ئالىمەن ! ئاتام ئۇچۇن !
قاپلانبەگ قىلىچىنى قىنىدىن «شارتلا» قىلىپ سۇغۇرۇۋالدى . ئىككى يىگىت تۇتۇشۇپ كەتتى . قىلىچۇازلىقتا ئىككىسى بىر ـ بىرىدىن قېلىشمايتتى . توختامىش كۇتۇلمىگەندە پەيدا بولغان قاپلانبەگنى تېزرەك جايلىۋېتىپ ، مىسىرىسلانىڭ جازاسىنى بېرىشكە ئالدىراپ ، پۇتۇن كۇچ بىلەن قىلىچ ئۇراتتى . قاپلانبەگمۇ چەبدەسلىك بىلەن قىلىچ ئوينىتىپ ئۇنىڭ زەربىسىنى توسۇۋالاتتى ۋە ئەپچىللىك بىلەن ئۆزىنى چەتكە ئالاتتى .
شۇ ئەسنادا ئۆيدىن مىسىرىسلا چىقىپ كەلدى ۋە كۆز ئالدىدا بولۇۋاتقان بۇ ھايات ـ ماماتلىق ئېلىشىشنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتتى .
— قاراۋۇل ! تېز بولۇڭلار ! قاراۋۇل ! — دەپ ئەس ـ ھوشىنى يوقاتقان ھالدا چىرقىراپ كەتتى ئۇ .
توختامىش قاپلانبەگنى چەتتە قالدۇرۇپ مىسىرىسلاغا زەربە بەرمەكچى بولاتتى ، لېكىن قاپلانبەگ قىلىچنىڭ زەربىسىنى قىلىچ بىلەن ياندۇرۇپ ، ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇۋالاتتى . مىسىرىسلانىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ ، ئاۋازى بوغۇلۇپ ، توختىماي ۋارقىرايتتى . تاشقىرىقى قورۇنىڭ دەرۋازىسىنى ساقلايدىغان ئىككى قىتتان چېرىك ھاپىلا ـ شاپىلا يۇگۇرۇپ كېلىشتى ـ دە ، ئىككىيلەن ئىككى بېشىدىن تۇتقان تانا تورنى توختامىشنىڭ ئۇستىگە تاشلىدى . توختامىش كەينىگە بۇرۇلۇپ قاراشقىمۇ ئۇلگۇرمەي تورغا چىرمىشىپ قالدى . ئىككى چېرىك ئېتىلىپ كېلىپ ئۇنى يەرگە باستى . توختامىش جان ئاچچىقىدا يۇلقۇنۇپ ، بوشىنىشقا ئۇرۇنۇپ باقتى ، لېكىن ئامال بولمىدى . قەسىرىدىكى مالاي ـ چاكارلارمۇ يوپۇرۇلۇپ كېلىشتى . توختامىشنىڭ قوللىرى كەينىگە قايرىلىپ ،

قىل ئارقان بىلەن قاتتىق باغلاندى .

ھەددىدىن زىيادە قورقۇپ كەتكەن مىسىرىسلا خوجىنى يوقاتقان ھالدا غال ـ غال تىترەپ تۇرۇپ تېخىچىلا ۋارقىراۋاتاتتى :

— ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىڭلار ! ئانتا سۆرىتىپ قوملۇققا ئاپىرىپ ئۆلتۈرۈپ تاشلاڭلار . . .

قاپلانبەگ ھاسىراپ تۇرۇپ قىلىچىنى قىنىغا سالدى ۋە ئاتىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، ئۇنىڭغا ھاي بەردى :

— بولدى ، ئاتا ! ئۆزىڭىزنى بېسىۋېلىڭ . ئۇنى ئۆلتۈرسەك بولمايدۇ .

مىسىرىسلا ئۇنىڭغا قاراپ يەنە ۋارقىرىدى :

— ئەمىسە قانداق قىلىمىز ؟ ئۇنى قويۇۋېتەمدۇق ؟

— ئۇنى شەھەرلىك دېۋانغا تاپشۇرۇپ بېرەيلى .

— بولمايدۇ ! قاپلانبەگ ، كاللاڭ ئىشلەمدۇ سېنىڭ ؟ دېۋاندىكى ئىدىقۇت ئەمەلدارلىرى بېشىنى ئېچىگە تىقىپ مۆرىمەي يۇرگىنى بىلەن ، كۆڭلىدە ھەممىسى مۇشۇنداق توپىلاڭچىلارنى قوللايدۇ .

— ماقۇل ، ئاتا ، ئەمىسە ئۇنى دارۇغاچ مەھكىمىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرەيلى . بولامدۇ ؟

مىسىرىسلانىڭ قورقۇنچى بېسىلمىغانىدى . ئۇ تېخىچە دىر ـ دىر تىترەپ ، بېشى توختىماي گىلدىڭلاپ تۇراتتى .

— ئەمىسە شۇنداق قىلىڭلار ، مەھكىمىگە ئاپىرىپ بېرىڭلار . ئىككى قېتان چېرىك ئاتلىرىغا مىندى ۋە باغلاقتىكى توختامىشنى ئالدىغا سېلىپ ، قەسىردىن چىقىپ كېتىشتى .

توختامىش ئۆزىنى ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ھېسابلىدى . دەرمانسىز غەزەپ ۋە ئاچچىق ئەلەم ئۇنىڭ يۈرىكىنى ئېچىشتۇراتتى . ئۇ مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى . ھېچنېمە قىلالمىدى . چېرىكلەر ھەيدەپ ماڭغاندا ئۇ پۈتمەس ـ تۈگىمەس ئۆچمەنلىك ئوتلىرى چاقناپ كەتكەن كۆزلىرى بىلەن مىسىرىسلاغا بىر قارىۋالدى .

— پەيلىنىڭ يامانلىقىنى قارا ئۇنىڭ ! — دېدى مىسىرىسلا ئوغلى بىلەن يالغۇز قالغاندىن كېيىن ، — قوللىرى باغلاقتا تۇرۇپمۇ خودىدى كېيىككە ئېتىلىدىغان بۆرىدەك قارايدا ئادەمگە ! قاپلانبەگ بىر پەس بېشىنى تۆۋەن سېلىپ سۈكۈت قىلدى . ئاتىسىنىڭ گەپلىرى ئۇنىڭ قۇلىقىغا كىرمىدى . ئۇ قانداقتۇر بىر مەسىلە ئۈستىدە باش قاتۇرۇۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى .

— ئاتا ، مۇھىم ئىشىم بار ئىدى ، مەن قايتاي ، — دېدى ئۇ ۋە ئىتتىك مېڭىپ تاشقىرىقى قورۇغا چىقتى ـ دە ، ئېتىغا مىنىپ ، قەسىردىن بورانىدەك ئۇچۇپ چىقىپ كەتتى .

※ ※

دارۇغاچ مەھكىمىسى شەھەرنىڭ سىرتىغىراق جايلاشقان بولۇپ ، چەت مەھەللىدىن چىققاندىن كېيىن بىر قاقاس قۇملۇقنى بېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى . قىتانلار مەھەللە ئىچىدە ئاھالە بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىشتىن ئېھتىيات قىلىپ ، ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈش مەھكىمىسىنى ئەنە شۇنداق چەت جايغا ئورۇنلاشتۇرغاندى .

توختامىش مەھەللە بىلەن مەھكىمە ئارىلىقىدىكى شۇ قۇملۇقتا كېتىۋاتىپ ئۆزىنى ئاللىقاچان ئۇ دۇنياغا راۋان بولغاندەك ھېس قىلدى . «مەن نېمىدېگەن يارىماس ! — دەپ ئويلايتتى ئۇ چەكسىز ئازابلىنىپ ، — ھېچقانداق ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالماي بىكاردىن بىكارغىلا مۇشۇنداق تۇگىشىپ كېتەرمەنمۇ ؟ » ئۇ يەنىلا ئۇمىدسىزلىككە بېرىلمەي ئەتراپىغا تېز ـ تېز كۆز تاشلايتتى . «ئۆلمىگەن جاندا ئۈمىد بار » دېگەن ماقال ئۇنىڭ كاللىسىنىڭ بىر يېرلىرىدە ئەكس سادا پەيدا قىلاتتى . «بىر ئامال بولماسمۇ ؟ بىر ئامال قىلىپ بۇ يەردىن قېچىپ قۇتۇلغىلى بولماسمۇ ؟ » ئۇنىڭ قوللىرى كۆكرەك ۋە يەلكىلىرى بىلەن قوشۇپ قىل ئارقاندا چىڭ باغلۇۋېتىلگەن . ئۇنىڭ چىلان تورۇق ئېتى ھېلىقى چىنار شېخىغا

باغلاپ قويۇلغىنىچە شۇ يەردە قالدى . ئەمدى يەنە نېمە ئامال بار ؟

ئىككى نەپەر ئاتلىق چېرىك ئۇنى ئىككى ياندىن قىستاپ ، ئىتتىرىپ ۋە قامچا بىلەن ئۇرۇپ ، تېز مېڭىشقا مەجبۇرلايتتى .

— تېز ماڭ ، لەنىتى توپىلاڭچى !

— تېز ماڭ ، دارۇغاچ ساڭا قىتانلار بىلەن قارشىلاشسا قانداق بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويىدۇ .

ئۇشتۇمتۇت ئارقا تەرەپتىن تېز چېپىپ كېلىۋاتقان ئاتنىڭ تۇياقى كەلدى . چېرىكلەر ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قاراشتى . بېشىنى قارا ياغلىق بىلەن چۈمكەپ ئورىۋالغان چەۋەندار ئارغىماق ئېتىنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ ئۇدۇل مۇشۇ يەرگە قاراپ كېلىۋاتاتتى . كۇتۇلمىگەندە ئاجايىپ بىر ۋەقە يۈز بەردى . چېرىكلەرمۇ ھەم توختامىشمۇ نېمە ئىش بولۇپ كەتكەنلىكىنى ھە دېگەندە ئاڭقىرالماي قالدى . تۇيۇقسىز پەيدا بولغان ھېلىقى چەۋەندار خۇددى شىددەتلىك قارا قۇيۇندەك ئۇچۇپ كېلىپ ، چېرىكلەرنىڭ بىرىگە چاقماق تېزلىكىدە قىلىچ ئۇردى . چېرىك ئات ئۈستىدىن شامال ئۇچۇرغاندەك چۈشۈپ كەتتى . ئىككىنچى چېرىك خۇددى ھەسەن - ھۈسەندەك يالتىراپ كەتكەن قىلىچىنى ۋە يېقىلغان سەپدىشىنى كۆرۈپ ، جېنى چىققۇدەك قورقۇپ كەتتى ، ئەس - ھوشىنى يوقاتقان ھالدا قولىدىكى قامچىسى بىلەن ئېتىنىڭ بېقىنىغا قاتتىق بىرنى سالدى . بۇنداق كۇتۇلمىگەن زەربىدىن ئۇركۈپ كەتكەن ئات ئۇدۇل كەلگەن تەرەپكە چېپىپ كەتتى - دە ، كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە بىر دۆۋە قۇم بارخانىنىڭ كەينىدە غايىب بولدى .

توختامىش داڭقېتىپ تۇرۇپلا قالدى . بېشىنى قارا ياغلىق بىلەن چۈمكەپ ئورىۋالغان سىرلىق چەۋەندار ئۇنىڭ يېنىدىن ئېتىنى چاپتۇرۇپ ئۆتۈپ كەتتى ھەمدە بايىقى قىلىچ يەپ يېقىلغان چېرىكنىڭ قېچىپ كەتكەن ئېتىنى قوغلاپ تۇتۇپ كەلدى . ئۇ توختامىشنىڭ ئالدىغا كەلگەندىن كېيىن ئېتىدىن چۈشمەيلا بېشىدىكى قارا ياغلىقنى يېشىپ ئېلىۋەتتى . توختامىش چەكسىز تەئەججۈپ ئىچىدە نېمە دېيىشنى ۋە نېمە قىلىشنى بىلمەي

گاڭگىرىغان ھالدا تاشتەك قېتىپلا قالدى. بۇ سىرلىق چەۋەندار باشقا بىرى ئەمەس ، قاپلانبەگ ئىدى ، ئاشۇ مۇناپىق مىسسىرىسلانىڭ ئوغلى ، بايا قەسىر ئىچىدە ئۆزى بىلەن قىلىچۇازلىق قىلغان ئاشۇ قاپلانبەگ ئىدى ! ئۇ يېشىل مەخمەل پەشمىتىنى تەتۈر ئۆرۈپ ، ئاق ئەستىرىنى تېشىغا چىقىرىپ كىيىۋالغان ۋە بېلىگە باغلىغان قارا پوتىسىنى ياغلىق قىلىپ بېشىغا ئورىۋالغانىدى . ئۇنىڭ پەقەت ئىككى كۆزىلا ئوچۇق قالدۇرۇلغان بولۇپ ، شۇ تۇرقىدا ئۇنى ھېچكىم تونۇيالمايتتى . مانا ئەمدى ئۇ پەشمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ كىيىدى ۋە قارا پوتىسىنى قايتىدىن بېلىگە باغلىدى ، ئەينەكتەك ۋالىلداپ تۇرغان قىلىچىنى سول قولىدا تۇتۇپ تۇرغان قىنىغا سېلىپ پوتىسىغا ئاستى .

توختامىش قوشۇمىسىنى چىڭ تۇرگەن ھالدا ئۇنچىقماستىن ئۇنىڭغا قاراپ تۇراتتى . ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ، «نېمە قىلماقچى بولۇۋاتىسەن» دېگەن سوئال مەنىسى ئىپادىلىنىپ تۇراتتى . قاپلانبەگمۇ قوشۇمىسىنى تۇرگەن ھالدا ئۇنىڭغا تىكىلىپ قاراپ قويىدى ، ئاندىن ئۇ ئاتتىن چۈشۈپ ، توختامىشنىڭ باغلانغان قوللىرىنى يەشتى ۋە ئۆزى تۇتۇپ كەلگەن ھېلىقى ئىگىسىز ئاتنىڭ چۈلۈۋۈرىنى ئۇنىڭغا بەردى .

— بۇ ئاتنى مىنىپ ، بۇ يەردىن كەت ، — دېدى ئۇ .

توختامىش ئاتنىڭ چۈلۈۋۈرىنى قولىغا ئالدى ، بىراق نېمە ئىش بولۇپ كېتىۋاتقىنىنى چۈشىنەلمەي تېڭىرقىغان ھالدا قاپلانبەگكە يەنە تىكىلىپ قارىدى .

— بۇ يەردىن كەت ، قاچ ، — دېدى يەنە قاپلانبەگ ، — ئەمدى يەنە تۇتۇلۇپ قالساڭ ، ئامان قالمايسەن .

شۇ گەپنى دەپلا قاپلانبەگ ئېتىنى چاپتۇرۇپ ، مەھەللە تەرەپكە كەتتى . ھەيرانلىقتىن قەلبىدە كۆچلۈك داۋالغۇش بولۇۋاتقان توختامىشمۇ قاپلانبەگ تۇتۇپ بەرگەن جەدە ئاتقا مىندى . «بۇ نېمە كارامەت ! ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك ؟ نەگە بېرىشىم كېرەك ؟ » دەپ ئويلايتتى ئۇ . شۇ تاپتا توختامىشنىڭ ئىچى گويا كى

قاراڭغۇ بوشلۇققا ئوخشاپ قالدى . قاتمۇقات سوئاللار ئۇنىڭ بېشىنى ئايلاندۇرۇۋەتتى . «قايتىپ بېرىپ مەسىرىسلادىن ئالالمىغان ئۆچۈمنى ئالايمۇ ؟ بىراق ، قولۇمدا قورال بولمىسا ، قورال بولغان تەقدىردىمۇ ئەمدى مەھەللە ئىچىگە كىرسەم ئاسانلا تۇتۇلۇپ قالمامدىم . ئۇنىڭ ئۇستىگە ، بۇ قاپلانبەگنىڭ نېمە قىلغىنى ؟ ئۆزىنىڭ دۇشمىنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قويدىغۇ . ئۇ مېنى دۇشمەن دەپ قارىمامدۇ ؟ ئاتىسى قانداق بولسا ، بالىسىمۇ شۇنداق بولىدۇ ، ئالا ئىنەكنىڭ بالىسى چالا قۇيرۇق ، دېگەندەك ماقال - تەمسىلىلەر بىكار گەپ ئوخشىمامدۇ ؟ قاپلاَنبەگ ئاتىسىنى تارتمىغان ئادەم بولغان ئوخشىمامدۇ ؟ »

توختامىش بىر قارارغا كېلەلمەي ئاۋارە ئىدى . ئەمما ، بۇ يەردە گاڭگىراپ تۇرۇۋېرىشقا بولمايتتى . بايىقى قېچىپ كەتكەن چېرىك هايال بولماي ئادەم باشلاپ كېلىشى تۇرغان گەپ . توختامىش مىسرىسلادىن قىساس ئېلىشقا چىقىشتىن ئاۋۋال ، ئەلۋەتتە ، قوچۇدىن كېتىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ بولغان . ئۇ چانبالىقتىكى[1] تۇغقانلىرىنىڭ يېنىغا كېتىپ پاناهلىنىشنى ئويلىغانىدى . ئەمدى تۇرۇپلا بۇ قارارىدىن يانىدى . «ئۇلار ، ئەلۋەتتە ، مېنى ئىزدەپ قوچۇدىكى ۋە باشقا جايلاردىكى تۇغقانلىرىمىزنىڭ ئۆيلىرىنى ئاختۇرىدۇ » دەپ ئويلىدى ئۇ .

«كەچ كىرگۈچە يېقىن ئەتراپتىكى بىرەر يېزىغا بېرىپ يوشۇرۇنۇپ تۇراي . قاراڭغۇ چۈشكەندە بادرۇق باخشىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ، ئۇنىڭ مەسلىھەتىنى ئالاي » . توختامىش ئاخىر شۇ قارارىدا كۆڭلىنى توختىتىپ ، ئاتىنى دېۋىتتى . ئۇ مىنگەن قۇلا ئات راسا نەسىللىك ئارغىماق ئىدى . قىتانلار ئۆز چېرىكلىرىگە سېلىقتا يىغىلغان ئەڭ ياخشى ئاتلارنى تاللاپ بېرەتتى .

«ئەمدى ئۆز ئۆيۈمگە قايتالمايمەن ، — دەپ ئويلايتتى توختامىش ، — بۇنىڭدىن كېيىن هاياتىمنى قىساس ئېلىشقا ئاتاپ

---

① چانبالىق — ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ بىر شەھىرى ، هازىرقى سانجى شەھىرىنىڭ ئورنىدا بولغان .

قويدۇم . ئاتام ئۇچۇن ، ئەل ـ يۇرت ئۇچۇن مىسسىز سلادىن ، دار ۇغاچتىن ، قىتانلاردىن قىساس ئالىمەن ! ئەمدى ماڭا تىنچ ھايات ھارام بولدى » .

قۇلا ئارغىماق تەكشى يورغىلاپ كېتىۋاتاتتى . يىراقتا بىر توپ قىتان چېرىكلىرى كۆرۈندى . ئۇلار تېز ئىلگىرىلەپ مۇشۇ ياققا كېلىۋاتاتتى . ئۇلارنى كۆرۈپ توختامىش ئۆتۈكلىرىنىڭ ئۆكچىلىرى بىلەن قۇلا ئارغىماقنىڭ بىقىنلىرىغا قاتتىق نىقتىدى . ئارغىماق تۇياقلىرى ئاستىدىن قۇم ـ توپىلارنى پۇرقىرىتىپ چېپىپ كەتتى . كېلىۋاتقان چېرىكلەرمۇ توختامىشنى كۆردى ۋە ئاتلىرىنى قامچىلاپ مۇشۇ تەرەپكە بۇرۇلدى . قوراللىق قاچقۇنىنىڭ جانىنى قۇتقۇزۇش ئىستىكى بىلەن قوراللىق چېرىكلەرنىڭ جان ئېلىش ھەۋىسى ئوتتۇرىسىدىكى جىددىي قوغلاشماق باشلىنىپ كەتتى . توختامىش مىنگەن ئات خېلى يارىملىق بولۇپ چىقتى . ئۇ قوغلىغۇچىلارغا تۇتۇق بەرمەيدىغاندەك قىلاتتى . لېكىن ، چېرىكلەرمۇ توختىماي ، ئازماي ئىز بېسىپ كېلىۋاتاتتى . ئالدى تەرەپتە بىر يېزا بار ئىدى . قويۇق ئۆسكەن دەرەخلەر ئارىسىدا ئېگىز ـ پەس ئۆيلەر ۋە ئېرىق ـ ئۆستەڭلەردىكى ئېقىن سۇلار پىل ـ پىل چاقناپ كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى . توختامىش شۇ يېزىغا كىرىپ يوشۇرۇنۇشتىن ئۈمىد كۈتتى . مانا ، يېزىغا ئاز قالدى . شۇ ئەسنادا يېقىن يەردىكى بىر دۆڭنىڭ كەينىدىن خۇددى ئاسماندىن چۈشكەندەك بىر قىتان پەيدا بولدى ـ دە ، توختامىشقا يان تەرەپتىن ئېتىلدى ۋە قولىدىكى ئىنچىكە ئۇچار نەيزىنى كۆچىنىپ ئاتتى . نەيزە ۋىزىلداپ ئۇچۇپ كەلدى ـ دە ، توختامىشنىڭ ئوڭ يوتىسىنى شىلىپ ئۆتۈپ كەتتى . بۇنداق تۇيۇقسىز زەربىدىن ئۇركۈپ كەتكەن قۇلا ئارغىماق بار كۈچى بىلەن چاپقانچە يېزىنىڭ چېتىدىكى دەرەخزارلىققا كىرىپ كەتتى . ھېلىقى قىتان يېزىغا ئۆزى يالغۇز كىرىشكە جۈرئەت قىلالماي ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى ۋە ئارقىدا كېلىۋاتقان سەپداشلىرىنى كۈتۈپ توختاپ قالدى .

ئۇنىڭغىچە ، توختامىش خېلى ئۇزاپ كەتتى . بۇ يەردە ئادەم كۆپ ئەمەس ئىدى . ئېڭىزلىقتا قوي بېقىپ يۈرگەن پادىچى دەرەخلەر ئارىسىدىن غىل - پال كۆزگە ئىلىنىدى . يىراقتىكى ئۆستەڭ بويىدا سامان باسقان كالا هارۋىسى كېلەڭسىز چايقىلىپ كېتىۋاتاتتى . نەدىدۇر بىر يەردە ئىتنىڭ قاۋۇشى ، نەدىدۇر بىر يەردە كىمدۇر بىرنىڭ سوزۇپ - سوزۇپ ناخشا ئېيتقىنىنى ئاڭلىنىپ تۇراتتى . دەرەخزارلىقتىن چىقىپ ، بىر توپلىق تار كوچىغا كەلگەندە ئۇنىڭ ئېتى تېزلىكىنى ئاستىلىتىپ يورغىغا چۈشتى . توختامىشنىڭ يارىلانغان يوتىسىنى لوقۇلداپ ئاغرىپ كېتىۋاتاتتى ، يارىسىدىن ئاققان قان ئۆتۈكى ئىچىگە سىرغىپ چۈشۈپ ، چىلىق - چىلىق بولۇپ كەتكەندى . توختامىشنىڭ بېشى قېيىپ ، ماغدۇرسىزلىنىشقا باشلىدى . ئاخىر ، ئۇ ئېگەردىن سىيرىلىپ چۈشۈپ كەتتى . بىر هارۋا ئاران پاتقۇدەك بۇ تار كوچىدا بىرمۇ ئادەم كۆرۈنمەيتتى . توختامىش بىر قولى بىلەن سوقما تامغا تايىنىپ تۇرۇپ ، يەنە بىر قولى بىلەن توختاپ قالغان ئېتىنىڭ ساغرىسىغا بىر شاپىلاق ئۇردى .

«تېز چاپ ، جانىۋار !»

قۇلا ئارغىماق دۈپۈرلەپ چاپقانچە كوچىنىڭ نېرىقى بېشىدىن ئۆتۈپ غايىب بولدى . توختامىش تامنى تۇتقان هالدا يان كوچىغا بۇرۇلۇپ ئازراق ماڭدى . ئارقا تەرەپتىن ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرى ئاڭلاندى . «چېرىكلەر يېتىپ كەلدى» دېدى ئۇ ئۆز ئىچىدە ۋە تېخىمۇ كۈچەپ قېچىشقا ئۇرۇندى . لېكىن ، ئۇنىڭ ماغدۇرى خوراپ كەتكەندى ، يۈگۈرەلمىدى . تامنىڭ تۈتۈپ ، تىرىشىپ - تىرمىشىپ بەش - ئالتە قەدەم ماڭدى . بىر ئېرىققا دۇچ كەلدى . بۇ ئېرىق سۇڭگۇچ ئارقىلىق هويلىغا ئېقىپ كىرەتتى . ئويلاشقا ، ئىككىلىنىشكە ۋاقىت يوق ئىدى ، توختامىش ئېرىققا ئۆمىلەپ چۈشتى - ده ، سۇنىڭ ئېقىشىنىڭ بويلاپ سۇڭگۇچتىن ئۆتتى . ئۇ ئۆرۈك ، جۈجەم ، چىلان دەرەخلىرى ئۆسۈپ كەتكەن بىر باغ ئىچىگە كىرىپ قالغانىدى . ئۇدۇلىدا ئېگىز

قوپۇرۇپ سېلىنغان ياسىداق ئىمارەت كۆرۈنۈپ تۇراتتى . «بۇ بىر هاللىق جەمەتنىڭ قورۇقى بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپ قالدى توختامىش .

چېرىكلەر يېزا كوچىسىغا كىرىپ بولغاندى . تاشقىرىدىن ئۇلارنىڭ ئاغىل - تاغىل ۋارقىراشلىرى ، ئاتلىرىنىڭ پۇشقۇرۇشلىرى ۋە دۇپۇر - دۇپۇرلىرى ئېنىق ئاڭلىنىپ تۇراتتى . باغنىڭ دەرۋازىسى قېقىلدى .

— دەرۋازىنى ئېچىڭلار ! تېز بولۇڭلار !

توختامىش تام تۇۋىدىكى چۆپلۇكتە قىمىر قىلماي يېتىۋالدى . ئاق تاملىرىغا رەڭدار نەقىشلەر سىزىلغان ئىمارەتنىڭ قىزىل سىرلانغان ئىشىكى ئېچىلىپ ، ئىككى قىز چىقتى . ئالدىدا يۇگۇرۇپ چىققىنى دېدەك بولسا كېرەك ، كىيىنىشى ئاددىيراق بولۇپ ، ئۇششاق ئۆرۈلگەن چاچلىرى ئۇستىدىن گۈللۈك ياغلىق چىگىۋالغان ، يالاڭ پۇتلىرىغا كۆن كەشە سېپىۋالغاندى . ئۇنىڭ كەينىدىن چىققىنى هەقمقي باي قىزى ئىدى . ئۇ ئۇزۇن ئاق يىپەك كۆڭلىكى ئۇستىدىن هال رەڭ كالتە پەشمەت كىيىۋالغان ، پەشمىتىنىڭ ياقا ۋە جىيەكلىرىگە ئىجىر - مىجىر كەشتە بېسىلغان ، سارغۇچ قوڭۇر چاچلىرى تۆپىسىگە كۆپتۇرۇپ تۇرۇلگەن ۋە ئالتۇن زىنچىلار قادالغان ، ئاپئاق سۇزۇك بويىنىغا ئۇنچە - مەرۋايىتلار ئېسىلغانىدى . ئۇنىڭ قىزىل كۆن ئۆتۈكلىرىنىڭ تار ۋە قىسقا قونچلىرىغا نازۇك نەقىشلىك زەر تۇتۇلغانىدى .

ئالدىدا چىققان دېدەك قىز :

— كىم ئۇ ؟ كىم ؟ — دەپ توۋلىغىنچە دەرۋازا تەرەپكە ئالدىراپ ماڭدى . ئۇنىڭ كەينىدىن چىققان خانقىز بولسا :

— دەرۋازىنى نېمانچە قاتتىق ئۇرۇشىدىغاندۇ ؟ نېمانچە قاتتىق ۋارقىرىشىدۇ ؟ نېمە بولغاندۇ ؟ — دەپ قورۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا توختىدى .

توختامىش ئۆمىلەپ بېرىپ ، سەل چەتتىكى قويۇق ئۆسۈپ

كەتكەن تىكەنلىك جىغان چاتقاللىرىنىڭ ئارقىغا ئۆتۈپ يېتىۋالدى . دەرۋازىنىڭ يېنىدىكى ئايرىم سېلىنغان كىچىك ئۆينىڭ ئىشىكى غىچىرلاپ ئېچىلدى ـ دە ، ئاق ساقاللىق دەرۋازىۋەن بوۋاي ئېرىنچەكلىك بىلەن كەشىنى سۆرەپ چىقىپ كەلدى .

— كىم ؟ — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ دەرۋازىنىڭ ئالدىغا كېلىپ .

دەرۋازا سىرتىدىكىلەرنىڭ قوپال ۋارقىرىشى ئاڭلاندى :

— ئەزمەڭنى ئەزمەي دەرۋازىنى ئاچ ! بېز دارۇغاچ مەھكىمىسىنىڭ چېرىكلىرى .

دەرۋازىۋەن بوۋاي «دارۇغاچ» ، «چېرىك» دېگەن سۆزلەرنى ئاڭلاپ قورقۇپ كەتتى بولغاي ، دەرۋازىنى ئالدىراپ ئاچتى . ئىككى نەپەر ئاتلىق چېرىك قورۇغا كىردى ، باشقىلىرى يەنە سىرتتا قالدى .

— بۇ يەرگە ناتونۇش ئادەم كەلدىمۇ ؟ — دەپ سورىدى قاپىقى يامان چېرىك ئۇياق ـ بۇياققا كۆز يۈگۈرتۈپ .

— يوقسۇ ، يوقسۇ ، — دەپ جاۋاب بەردى دەرۋازىۋەن بوۋاي ، — بۇ يەر خوجايىنىمىزنىڭ يالغۇز قىزىغا سالدۇرۇپ بەرگەن قورۇقى . بىز بۇ يەرگە يات كىشىلەرنى كىرگۈزمەيمىز .

— بىر جىنايەتچى قېچىپ كەتتى ، — دېدى چېرىك ، — شۇنى ئىزدەپ يۈرۈۋاتىمىز . ئۇ يارىلانغان . ئەگەر شۇنداق يوچۇن ئادەمنى كۆرگەن بولساڭلار ، بىزگە مەلۇم قىلىڭلار . ئۇ بەك يامان جىنايەتچى .

— يوقسۇ ، يوقسۇ ، ئۇنداق ئادەمنى كۆرمىدۇق ، — دېدى دەرۋازىۋەن ، — ئۇ نېمە قىلغان جىنايەتچى ؟

— ئۇ قىتانلار بىلەن دۇشمەنلىشىدىغان مەخپىي گۇرۇھنىڭ ئەزاسى . ئۇنى تۇتۇپ بەرگەنلەرگە دارۇغاچ كاتتا مۇكاپات بېرىدۇ .

دەرۋازىۋەن بوۋاي : «ماقۇل ، ماقۇل» دېگىنىچە كونا قارا بۆك كىيگەن تاقىر بېشىنى گىلدىڭلىتىپ ، تەزىم قىلىپ كەتتى .

— جىنايەتچىنىڭ دېرىكىنى ئالساڭلار بىزگە مەلۇم قىلىڭلار . ئالتۇن ـ كۈمۈش بېرىمىز ، — دېدى چېرىك ۋە چىقىپ كەتتى .

تام كەينىدىن ئاتالارنىڭ دۇپۇرلەپ يىراقلاشقانلىقى ئاڭلاندى. دەرۋازىۋەن بوۋاي تاشقىرىغا چىقىپ چېرىكلەرنىڭ كەينىدىن بىرەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن قايتىپ كىرىپ دەرۋازىنى تاقىدى.

«بۇ خەققە: «هە، ماقۇل» دەپ قويمىسا‌ڭ بولمايدۇ، — دەپ غودۇڭشىدى ئۇ، — ماقۇلغا جاۋاب يوق. ھەر ھالدا باغنىڭ سۇڭگۇچىنى تاقىۋېتەيچۇ.»

توختامىش شەپە چىقارماسلىققا تىرىشىپ، چاتقاللارنى‌ڭ تېخىمۇ ئىچكىرىگىرەك سۈرۈلدى. لېكىن، يېقىن كېلىپ قالغان بوۋاي ئۇنى كۆرۈپ قالدى.

— ھەي كاساپەت! كىم سەن؟ — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ چۆچۈپ.

ئۆي تەرەپكە قايتىپ ماڭغان خانىمز بىلەن دېدەك بوۋاينىڭ خىتابىنى ئاڭلاپ توختىدى ۋە خاتىرجەمسىزلەنگەن ھالدا كەينىگە يېنىپ يېقىنراق كەلدى. توختامىش قىزلارنىڭ ئالدىدا سالپىيىپ يېتىشتىن ئۆيلىپ تەستە ئورنىدىن قوپتى. خانىمز ئۇنىڭ لاي سۈدا بۇلغانغان ئوستىبېشى، تاتارغان چىرايى ۋە يانپېشىدىكى قان داغلىرىنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتتى.

— ئاھ تەڭرىم! — دېدى ئۇ. ئۇنىڭ چوڭ - چوڭ قوي كۆزلىرى تېخىمۇ يوغىناپ كەتتى.

توختامىش ماغدۇرسىزلىقتىن نۇرسىزلانغان كۆزلىرى بىلەن ئۇلارغا قاراپ ئۇنچىقماي تۇراتتى.

— بايىقى چېرىكلەر ئېيتقان جىنايەتچى شۇ ئوخشىمامدۇ، — دېدى بوۋاي ئاۋازىنى پەسەيتىپ، — ئەمدى قانداق قىلىمىز، خانىمز؟ ئۇنى قورۇدىن چىقىرىۋېتەيمۇ ياكى...

— ياق، ياق، — دېدى خانىمز بېشى قاتقان ھالدا تىترەپ تۇرۇپ، — بۇ ھالى بىلەن ئۇ نەگە بارالايدۇ؟ كوچىغا چىقسىلا، چېرىكلەر تۇتۇۋالىدۇ شۇ.

— ئەمىسە... — بوۋاي ھاڭۋېقىپ توختامىشقا بۇرۇلۇپ قارىدى، — هەي، ماڭا قارا، چېرىكلەر سېنى قىتانلارغا قارشى

مەخپي گۇرۇھنىڭ ئەزاسى دەيدىغۇ ، بۇ راستمۇ ؟
— قىتانلارغا قارشى تۇرىدىغانلىقىم راست ، لېكىن مەخپي گۇرۇھنىڭ ئەزاسى ئەمەس ، — دېدى توختامىش راستچىللىق بىلەن .
— قىتانلارغا نېمە قىلغانسىڭ ؟ — بوۋاي ئەزۋەيلەپ سورىغىلى تۇردى .
— بولدى ، بولدى ، — دېدى خانقىز يېقىن كېلىپ ، — ئۇنى ئۆيگە باشلايلى . قان كۆپ چىقىپ كەتكەن ئوخشايدۇ ، ئاران تۇرۇۋاتامدۇ .
بوۋاي سەل ئىككىلەنگەندەك بولۇپ :
— باشقا بىر يامان ئىشلىرى بولمىسىلا بولىدىغۇ ، ئۇنىڭ ، — دەپ غودۇڭشىپ قويۇپ ، خانقىزنىڭ خاھىشى بويىچە توختامىشنى يۆلەشتۇرۇپ ماڭدى .
— چەتتىكى ئۆيگە ، — دېدى خانقىز ئالدىدا يول باشلاپ ماڭغاچ .
شۇنداق قىلىپ ، توختامىش ئەڭ چەتتىكى ئايرىم بىر ئېغىزلىق ئۆيگە كىردى ۋە گىلەم سېلىنغان سۇپىغا ئولتۇرۇشقا پېتىنالماي پەگاھدا تۇرۇپ قالدى . خانقىز بۇ ئۆيگە كىرمىدى .
— ئۇنىڭغا ئاتامنىڭ كىيىملىرىدىن ئاچىقىپ بېرىڭ ، يارىسىنى تېڭىپ قويۇڭ ، — دېدى ئۇ بوۋايغا قاراپ ۋە دېدەك قىزنى ئەگەشتۇرۇپ ئۆز ئۆيىگە كىرىپ كەتتى .
بوۋاي بىر قولىدا چىلاپچا ، بىر قولىدا سۇ تولدۇرۇلغان ئاپتۇۋىنى كۆتۈرۈپ كىرىپ ، توختامىشنىڭ يۇيۇنۇشىغا ياردەملەشتى . پاكىز كىيىملەرنى كىيدۈرۈپ ، يارىسىغا كۆيدۈرۈلگەن پاختا بېسىپ تېڭىپ قويدى ، ئاندىن سۈت ، نان ، ئۈزۈم ئەكەلدى . توختامىش بۇنداق كۈتۈنۈشتىن كېيىن خېلى ماغدۇرىغا كېلىپ قالدى .
— بۇ كىمنىڭ قورۇسى ؟ ئۇ خانقىز كىم بولىدۇ ؟ — دەپ سورىدى توختامىش دەرۋازىدىن بوۋايدىن .

— بۇ بىزنىڭ خوجايىنىمىزنىڭ تۇرالغۇسى ، ئۇ خانقىز خوجايىنىمىزنىڭ قىزى ، — بوۋاي مۇجمەللا جاۋاب بېرىپ چىقىپ كەتتى .

شۇ ئىشلار بولۇپ ئۆتكۈچە قاراڭغۇ چۈشۈپ قالدى . «ئەمدى بۇ يەردىن كېتىۋالاي» دەپ ئويلىدى توختامىش ۋە تېخىچە لوقۇلداپ ئاغرىپ تۇرغان ئوڭ پۇتىنى ئاستا سۆرەپ قورۇغا چىقتى . ئاي قاراڭغۇسى ئىدى . ئاسمانىنى قاپلىغان سۇس بۇلۇتلار ئارىسىدىن ئاندا ـ ساندا يۇلتۇزلار جىمىرلاپ كۆرۈنۈپ قالاتتى . توختامىش دەرۋازىغا يەتمەي تۇرۇپ ئىختىيارسىز تۇردە مەڭدەپ توختاپ قالدى . يىپەك رەختنىڭ نازۇك شىلدىرلىغان شەپىسى بىلەن تەڭ ئۇنىڭ ئالدىدا گويا كى ئەپسانىۋى پەرىزاتنىڭ سۈمبىلىق زىلۋا گەۋدىسى قاراڭغۇلۇق ئىچىدە نامايان بولۇپ يېقىنلاشتى . پەقەت قىزلاردىلا بولىدىغان يېنىككىنە خۇش پۇراق ئۇنىڭ دىماغلىرىغا يېتىپ كەلدى . ھېلىقى خانقىز ئۆيىدىن چىقىپ كەلگەنىدى . توختامىشنىڭ يۈرىكىنىڭ سوقۇشى تېزلىشىپ ، بېشى بىلىنەر ـ بىلىنمەس قايغاندەك بولدى . «تېخى ماغدۇرۇمغا كېلەلمەپتىمەن» دەپ ئويلىدى ئۇ ۋە توختىدى .

— نەگە بارىسىز ؟ — قىزنىڭ ئاۋازى توختامىشقا شۇنچە يېقىملىق ، شۇنچە لەززەتلىك تۇيۇلۇپ كەتتىكى ، شۇ تاپتا ئۇ گويا ئۆز ئىختىيارىنى شۇ ئاۋاز ئىگىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەندەك ياۋاشلاپ گەپ قىلالماي قالدى .

— يۈرۈڭ ، سىز بىلەن سۆزلەشكۈم بار ، — دېدى يەنە قىز .

توختامىش چوڭقۇر بىر تىنىۋېلىپ ، يۈرىكىنىڭ ئەسەبىي سوقۇشىنى بېسىۋېلىشقا تىرىشتى ۋە خانقىزغا ئەگىشىپ ھېلىقى ئۆزى يانقان ئۆيگە قايتىپ كىردى . ئىككىيلەن مەلۇم ئارىلىق قالدۇرۇپ سۇپىغا ئولتۇرۇشتى . دېرىزە تەكچىسىگە قويۇلغان مىس چىراغپايدىكى چىرىسلاپ كۆيۈۋاتقان ئوت يالقۇنى ئۆي ئىچىنى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى . توختامىش پۈتۈن غەيرىتىنى يىغىپ قىزنىڭ يۈزىگە قارىدى .

— سىز كىم بولىسىز؟ ئىسمىڭىز نېمە؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— ئىسمىم تۇركەنئاي، — دېدى خانقىز، — ئاتام بۇلتۇر تۇڭەپ كەتكەن، ئانام ئۇنىڭدىن بۇرۇن قازا قىلغان. بۇ قورۇقتا ھازىر مەن ئىگىدارچىلىق قىلىۋاتىمەن. ئارقا ھويلىدا خىزمەتكارلار بار. قوچۇدىكى بىر نەۋرە ئاكام ھەر كۈنى دېگۈدەك بۇ يەرگە كېلىپ ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، بىزنىڭ يوقلاپ تۇرىدۇ. ئەمدى سىز گەپ قىلىڭ. سىز كىم بولىسىز؟ ئېتىڭىز نېمە؟

— ئېتىم توختامىش.

— قىتانلارنىڭ چىشىغا تېگىپ قويغانمىدىڭىز؟

— شۇنداق دېسىمۇ بولىدۇ. توغرىسى، قىتانلارنىڭ بىر غالچىسىنى جايلىۋەتمەكچى بولغانىدىم.

تۇركەنئاي مۈڭلىنىپ ئولتۇرغان توختامىشقا زەن سېلىپ بىر قارىۋالدى.

— ئەمدى قانداق قىلاي دەيسىز؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

توختامىش بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، مۇلايىملاشقان ئاۋازدا ئالدىرىماي سۆزلىدى:

— مەقسىتىمنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدىم. ئاشكارىلىنىپ قالدىم. ئەمدى بۇ شەھەردە تۇرالمايمەن. ئاتام تۇڭەپ كەتتى. بۇ يۇرتتا مېنىڭ تارتىشقۇدەك ھېچ نەرسەم قالمىدى. باشقا بىر ياقتا كېتىشىم كېرەك.

— راست، ئېغىر ئەھۋالدا قاپسىز، — دېدى تۇركەنئاي، — بىراق، مۇشۇ ھالىڭىزدا نەگە كېتەلەيسىز؟ پۈتىڭىز يارىلانغان تۇرسا.

توختامىش گەپ قىلالماستىن، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى.

— يارىڭىز ساقايغۇچە مۇشۇ ئۆيدە تۇرۇڭ ئەمىسە، — دېدى تۇركەنئاي.

— ياق، بولمايدۇ. قىتانلار ھامان مۇشۇ ئەتراپتىكى جايلارنى

ئاختۇرۇشنى باشلايدۇ .

— راست ، — دېدى تۇركەنئاي جەددىيلەشكەن تەلەپپۇزدا ، — ئەمسە قانداق قىلساق بولىدۇ ؟ سىزگە ياردەملەشكۈم بار .

توختامىش بىر هازاغىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى ، ئاندىن ئۇ تۇركەنئاي خانقىزغا تىكىلىپ قاراشقا جۈرئەت قىلدى .

— ئەمسە ، سىزگە ئېغىرىمنى سالىدىغان بولدۇم . ماڭا بىر ياردەم قىلىڭ .

— هە ، قېنى ، ئېيتىڭ ، نېمە قىلاي ؟

— ئاتامنىڭ بادرۇق باخشى دېگەن بىر قەدىناس دوستى بار . بىر ئامال قىلىپ ، شۇ كىشىنى مۇشۇ يەرگە چاقىرىپ كەلسىڭىز بولاتتى .

— بولىدۇ . قاچان چاقىرىمىز ؟

— هازىرلا . قانچە تېز بولسا ، شۇنچە ياخشى .

— ماقۇل . خىزمەتكارلاردىن بىرىنى هازىرلا يولغا سالاي . سىز ئۇنىڭغا بىر پارچە بىتىك يېزىپ بېرىڭ ، ئۇ زاتىنىڭ تۇرار جايىنى ئوبدان چۈشەندۈرۈپ ئېيتىپ بېرىڭ .

شۇنىڭ بىلەن ، هايات ـ ماماتلىرى ئارىلىقىدىكى جىددىي پەيتتە توختامىشقا پاناه بولغان سەهرا قورۇقىدىن ئايىسىز قاراڭغۇ كېچىدە ياش بىر چەۋەندىاز ئېتىنى يورغىلىتىپ چىقىپ كەتتى .

تۇركەنئاي خانقىزمۇ ئۆز هۈجرىسىغا چىقىپ كەتتى . توختامىش ئاجايىپ بىر مۇرەككەپ روهىي داۋالغۇش ئىچىده يالغۇز ئولتۇرۇپ قالدى . ئۇ بىر كۈننىڭ ئىچىده بولۇپ كەتكەن شۇنچە كۆپ مەزمۇنلۇق ۋەقەنى بىر باشتىن ئويلاشقا باشلىدى . «توۋا ! بىر مەلئۇن سانقۇن ئاتامنىڭ ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولدى . ئۇنىڭدىن ئىنتىقام ئالىمەن دەپ بېرىپ ، كۈتۈلمىگەنده ئۇنىڭ ئوغلىغا ئۇچراپ قالدىم . ئاشۇ مەلئۇن سانقۇننىڭ شۇ ئوغلى مېنى چېرىكلەرنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قويدى . ئەمدى يەنه بۇ يات قورۇقتىكى ناتونۇش بىر قىز خەيرخاهلىق قىلىۋاتىدۇ . بۇ

دۇنيانىڭ ئىشلىرى ھەقىقەتەنمۇ بەك مۇرەككەپ ئىكەن!»

توختامىش چىگىش خىياللار ئىسكەنجىسىدە ئېغىرلاشقان بېشىنى تاۋار تەكىيىگە قويۇپ، سۇپىغا سېلىنغان گىلەمگە ياتتى. بارغانسېرى خىرەلىشىپ ۋە ئۇيقۇ بىلەن چىرمىشىپ كېتىۋاتقان خىياللار ئۇنىڭ كۆزلىرىنى تورلاشتۇردى.

قورۇدىكى ئاتلارنىڭ دۇپۇرلەشلىرى ۋە ئادەملەرنىڭ ئاۋازلىرىدىن ئۇ ئويغىنىپ كەتتى ۋە ئىتتىك ئورنىدىن تۇرۇپ ئىشىك تەرەپكە چاممىدى. ئىشىك ئېچىلىپ، تۇركەنئاي خانىمنىڭ بىلەن بادرۇق باخشى كىرىپ كەلدى.

— سىلەر سۆزلىشىڭلار، — دېدى تۇركەنئاي ۋە قايتىپ چىقىپ كەتتى.

— نېمە ئىشلارنى قىلىپ قويدۇڭ، بالام؟ — دېدى بادرۇق باخشى توختامىشنى قۇچاقلاپ، — يېنىكلىك قىلىپ قويۇپسەن. بۇ خەققە تەڭ كەلگىلى بولامدۇ، بالام. رەھمەتلىك ئاتاڭمۇ بۇ خەقتىن بەك ئېھتىيات قىلاتتى. بىر چوڭ ئىش تېرىپ قويغان ئوخشىمامسەن؟ نېمە ئىش بولدى؟

بادرۇق باخشىنىڭ چىرايىدىن ۋە گەپ ـ سۆزلىرىدىن بەك قورقۇپ كەتكەنلىكى چىقىپ تۇراتتى. مەرھۇم بولدۇز قايامۇ ھەم ئۇنىڭ بۇ قەدىناس بۇرادىرىمۇ ياشلارغا ئېھتىياتچان بولۇشنى، قىتانلارنىڭ چىشىغا تېگىپ قويماسلىقنى تولا جېكىلەيتتى. مانا بۇ قېتىممۇ بۇ ئاقساقال ئىشىنىڭ تېگى ـ تەكتىنى تېخى ئېنىق ئۇقماي تۇرۇپلا ئۆكۈنۈپ سۆزلەپ كەتتى. بايا دەرۋازا ئالدىدا تۇركەنئاي خانىمنىڭ بادرۇق باخشىغا توختامىشنى چېرىكلەرنىڭ ئىزدەپ يۈرگەنلىكىنى ۋە توختامىشتىن ئاڭلىغانلىرىنى قىسقىچە سۆزلەپ بەرگەنىدى. توختامىش بوۋاينى تېخىمۇ قورقۇتۇۋەتمەسلىك ئۈچۈن ۋەقەنىڭ تەپسىلاتىنى سۆزلىمىدى. بادرۇق باخشى سۇپىغا ئولتۇرۇپ بېشىنى چايقىدى.

— ھەي، ھەي... چاتاق بوپتۇ، چاتاق بوپتۇ. ئەمدى بۇ دارۇغاچ دېگەن مەرەزدىن قۇتۇلماق تەس.

— شۇڭا ، بۇ يەردىن كېتەي دەيمەن ، — دېدى توختامش ، — سىزنى ئاتامنىڭ ئورنىدا كۆرۈپ چاقىردىم ، ئەقىل كۆرسەتكەيسىز .

— ئەمدى بۇ يەردە تۇرۇۋېرىشكە بولمايدۇ ، ئەلۋەتتە ، — دېدى بادرۇق باخشى ، — ۋاقتىنچە ئۆزۈڭنى چەتكە ئېلىپ تۇرغايسەن . مۇنداق قىلايلى . سەن ئەمدى ئالتاي تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكىن . ئۇ يەردە مېنىڭ بىر كونا ساۋاقدىشىم بار . ئۇنىڭ بىلەن بىز ياش ۋاقتىمىزدا بەشبالىقتىكى ۋىخارادا بىللە ئوقۇغان . ئۇ ھازىر ئالتايدىكى نايمانلارنىڭ ئوردىسىدا خىزمەت قىلىدۇ ، نايمان خانىنىڭ بىتىكچىسى[1] ، ئىسمى تاتا تۇڭا . شۇ زاتقا مەن بىر بىتىك يېزىپ بېرەي . ئۇ سېنى مۇڭاپىق ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىدۇ . ئالتايدا بىر مەزگىل تۇرۇپ تۇرساڭ ، بۇ ئىشلار بىرئاز ئۇنتۇلغاندا قايتىپ كېلەرسەن .

توختامش «ماقۇل» دېگەننى بىلدۈرۈپ ، بېشىنى ئىرغىتىپ قويدى .

— يارىدار بوپسەن . يولغا چىقالارسەنمۇ ؟ — سورىدى بادرۇق باخشى خاتىرجەم بولالماي .

— يارام ئېغىر ئەمەس ، — دېدى توختامش ، — سۆڭەك ساق ، يوتامنىڭ ئېتى ئازراق شىلىنىپ كەتتى . كېرەك يوق ، ئاتقا مىنىۋالسام كېتىۋېرىمەن .

---

① بىتىكچى (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) — كاتىپ .

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئالتىنچى باب

ئالتاي

سۇبھى دەم مەزگىلىدە توختامىش قارا ئارغىماققا مىنىپ ، ھالقىلىق پەيتتە ئۆزىگە پاناھ بولغان قورۇقتىن چىقتى . قۇياش ئۇپۇقتىن كۆتۈرۈلگەندە ، ئۇ ئاللىقاچان قۇمسائىغۇ چۆلىدە ئېتىنى يورغىلىتىپ كېتىپ باراتتى . كۈتۈلمىگەن مۇرەككەپ تەسىراتلار ئۇنىڭ روھىيىتىنى چۈلغاپ تۇراتتى . تۇركەنئاي خانقىزنىڭ يېقىملىق چىرايى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن كەتمەيتتى . توختامىش سىلىق يورغىلاپ كېتىۋاتقان قارا ئارغىماقنىڭ تەكشى قىرقىلغان يالىنى بارماقلىرى بىلەن تاراشتۇرۇپ ، بوينىنى ئالىقىنى بىلەن سىلاپ قويدى . بۇ قارا ئارغىماقنى ئەنە شۇ خەيرخاھلىق قىلغۇچى تۇركەنئاي ئۇنىڭغا تەقدىم قىلغانىدى .

— خەير خوش ، ئامان بولۇڭ ، تەڭرىم ئىگەم سىزگە مەدەت بەرسۇن ، — دېگەنىدى ئۇ خوشلىشىپ .

«مەن يەنە قوچۇغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن چوقۇم ئۇ قىزنى يوقلاپ بارىمەن . ئۇنىڭغا ئالاھىدە مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن ، ئۇنىڭ بىلەن يەنىمۇ يېقىنراق تونۇشىمەن . ئۇ نەقەدەر ئاق كۆڭۈل ، نەقەدەر سۆيۈملۈك ! خۇددى ئەرشتىن چۈشكەن پەرىشتىدەك . . . » دەپ ئويلايتتى ئۇ . شۇ خىل شېرىن خىياللارغا بېرىلگەندە ئۇ سەل مۇڭلىنىپ قالاتتى . لېكىن ، ھامان كۆڭلىدە ئۇرغۇپ تۇرغان غەزەپ - نەپرەت تۇيغۇسى ئۇنى يەنە تېتىكلەشتۈرەتتى .

«قايتىپ كېلىمەن ، — دەيتتى ئۇ ئۆز - ئۆزىگە قەسەم

بېرىپ ، — ماڭا ئوخشاش سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن يۈرتداشلىرىمنى توپلاپ ، قورال تۇتۇپ قايتىپ كېلىمەن . دارۇغاچنىڭمۇ ، مىسرىسلانىڭمۇ كۆرگۈلۈكىنى كۆرسىتىپ قويىمەن ! »

خىيالى شۇ يەرگە يەتكەندە توختامىش تەئەججۈپ ئىچىدە تېڭىرقاپ قالاتتى . «ئەجەبا ، مىسرىسلانىڭ ئوغلى ئاتىسىغا ئوخشىمامدۇ ؟ بىر غالچىنىڭ ئوغلى غالچا ئەمەس بولۇپ چىقتىمۇ ؟ ئادەملەرگە ئالدىراپ باھا بېرىشكە بولمايدىكەن ـ دە ! »

تۇركەنئاي سوۋغا قىلغان قارا ئات ئېسىل نەسىللىك ئارغىماق ئىدى . «بۇ تۇركەنئاي كاتتا ئېسىلزادىنىڭ قىزى ئوخشايدۇ . بۇنداق دۇلدۇل سۈپەت ئارغىماق خېلى ـ خېلى ئادەملەردە يوق» دەپ ئويلايتتى توختامىش يەنە شۇ خانقىزنى ئېسىگە ئېلىپ ۋە مىنگەن ئېتىدىن ھەۋەسلىنىپ . دەرۋەقە ، بۇ ئات كۇن بويى توختىماي يۈرسىمۇ ، سىلىق ۋە تېز يورغىسى قىلچە سۇسلىشىپ قالمىدى . توختامىش چوڭ كارۋان يوللىرىدىن ئىلاجى بار ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ ، چاتقاللىقلار ياكى ئۇچرىغان بۇلاق بويلىرىدا ئارام ئېلىپ ، شىمال تەرەپكە ئىلگىرىلەپ كېتىۋەردى .

ھاۋانىڭ بارغانسېرى سالقىنلىشى ئالتاي تاغلىرىنىڭ يېقىنلاپ قالغانلىقىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى . قۇملۇق چۆللەر ئاياغلىشىپ ، بولۇق ئوت ـ چۆپلەر ۋە سۇزۇك ئېقىن سۇلار كۆپەيدى . توپ ـ توپ بولۇپ ئوتلاپ يۈرگەن قوي ۋە كالا پادىلىرى ئۇچراشقا باشلىدى . پۇتلىرىغا چورۇق تارتىپ ، تېرە ئىشتان ۋە كىگىز قالپاق كىيىشكەن چارۋىچىلار دوستانە رەۋىشته كېلىپ توختامىش بىلەن سالاملىشاتتى .

— قۇت بولسۇن ، يول قاياقتا ؟

— ئالتايغا ، نايمان ئوردىسىغا بارماقچىمەن .

چارۋىچىلار ئالدى تەرەپتىكى تاغلارنى قامچىسى بىلەن كۆرسىتەتتى :

— مۇشۇ يول بىلەن ئۇدۇل يۇر .

توختامش ئۇلارنىڭ ئېيتقىنىي بويىچە ئۇدۇل يۈردى . ئوتلاقتىن ئوتلاققا ، تاغدىن تاغقا ئۆتۈپ ، نايمانلارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كەتتى . كەچ كۈزدىكى سوغۇق ، نەمخۇش تاغ ھاۋاسى ، قويۇق ئۆسكەن چاتقاللار ، ئېگىز ئۆسكەن ئارچا ـ قارىغايلار ، قېيىنزارلىقلار ، يۇمشاق قارا تۇپراق . . . ھەرخىل ھايۋانات تېرىلىرىدىن قېلىن جۇۋىلارنى كىيىشكەن ئادەملەر ، ھەتتا ئىككى مەڭزى قىپقىزىل بالىلارمۇ سېمىز ئاتلارغا مىنىپ يۈرۈشىدۇ ، ئېشەكلىك ، ھارۋىلىق ئادەملەرنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ ، پىيادە يۈرىدىغانلارمۇ كۆپ ئەمەس . توختامىش ئۆزىنى گويا كى باشقا بىر دۇنياغا كېلىپ قالغاندەك سېزەتتى . ئۇ تاغ مەنزىرىسىگە ، ئورمان ياقىلىرىدىكى كىگىز ئۆيلەرگە ، چېدىرلارغا قىزىقسىنىپ قارايتتى .

— ئوردىغا نېمە ئىش بىلەن بارىسەن ؟ — دەپ سوراشتى نايمان چېرىكلەر ئۇنىڭ يولىنى توسۇپ .

— ئوردىدا خىزمەت قىلىدىغان تاتا تۇڭا ئىسىملىك بىتىكچىنى ئىزدەپ كەلدىم . ئۇنى تونۇمسىلەر ؟ — دېدى توختامىش .

نايمانلار تەستىقلىغان تەرزدە باشلىرىنى لىڭشىتتى .

— ئەلۋەتتە ، تونۇيمىز . بەشبالىقتىن كەلگەن بۇ مەشھۇر زات بىزنىڭ خاقانىمىزنىڭ يېقىن ئادىمى . ئۇ بىتىكچى ھەم تامغىچى . خانلىقىمىزنىڭ تامغىسىنى شۇ كىشى باشقۇرىدۇ .

شۇنىڭ بىلەن ، چېرىكلەر قوچۇدىن پاناھ ئىزدەپ چىقىپ قالغان بۇ تەنھا يىگىتنى ئۇيغۇر ، نايمان ۋە موڭغۇل تارىخىدىكى مەشھۇر شەخس تاتا تۇڭانىڭ ھوزۇرىغا باشلاپ باردى . قارىغايلىق ئورمان ياقىسىدىكى شوخ شىلدىرلاپ ئېقىپ چۈشۈۋاتقان سۇزۇك تاغ سۇيىنىڭ بويىغا ئالاھىدە چوڭ ھەم كۆركەم كىگىز ئۆي تىكىلگەنىدى . ئۆيدىن يىراق بولمىغان يەردە ئىككى پۇتى چۈشەلگەن نەسىلىك ئاق بوز ئات ، ئۇنىڭ نېرىسىدىكى دۆڭلۇكتە بىرنەچچە كالا ۋە موزايلار ئوتلاپ يۈرەتتى . تورپاقتەك يوغىناپ كەتكەن ئىككى ئىت بىر ـ بىرىنى قوغلىشىپ ، خىرىلدىشىپ ،

ئوينىشىپ يۈرەتتى . «ھەقىقىي تاغ مەنزىرىسى ، ئالتاينىڭ كىچىك بىر كۆرۈنۈشى» دېدى توختامىش ئۆز ئىچىدە .

چېرىكلەردىن بىرى كىگىز ئۆينىڭ چىرايلىق كەشتىلەنگەن ئىشىك يوپۇقىنى قايرىپ ئىچىگە كىرىپ كەتتى ۋە ھايال بولماي قايتىپ چىقتى .

— بۈياقتا كەل ، يىگىت ، — دېدى ئۇ توختامىشقا قول ئىشارىتى قىلىپ .

توختامىش كىگىز ئۆيگە كىردى . تۆرگە قويۇلغان كات ئۈستىدە قىرىق ـ ئەللىك ياشلار ئارىلىقىدىكى ئوتتۇرا بويلۇق بىر ئادەم چازا قۇرۇپ ئولتۇراتتى . قارىغاندا ، ئۇ توختامىش كىرىشتىن ئىلگىرى ئارام ئېلىپ ياتقان بولسا كېرەك . كاتتا گىلەم ۋە تاۋار كۆرپىلەر سېلىنغان ، تۈلۈمدەك چوڭلۇقتىكى مەخمەل تەكىيە قويۇلغانىدى .

— قۇت بولسۇن ، — دەپ سالام بەردى توختامىش ۋە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ئېگىلدى .

— قۇت بولسۇن ، باتۇر يىگىت ، ئولتۇرغىن .

توختامىش كاتقا يېقىنراق كېلىپ ، يەرگە سېلىنغان گىلەم ئۈستىدىكى ئېيىق تېرىسىگە ئولتۇردى .

— ھۆرمەتلىك تاتا تۇڭا باخشىنى پاناھ تارتىپ ئىدىقۇت زېمىنىدىن كەلدىم . ئىسمىم قوچۇلۇق توختامىش بولۇر .

— كىمنىڭ ئوغلى سەن ؟ نېمە سەۋەبتىن بۈياقتا يالغۇز كېلىپ قالدىڭ ؟

توختامىش ئۆرە قوپۇپ ، كەمەرگە ئېسىلغان كۆن قاپچۇقىدىن بادرۇق باخشى يېزىپ بەرگەن ھېلىقى بىتىكنى ئالدى ۋە تاتا تۇڭاغا قوش قوللاپ سۇنۇپ بەردى .

تاتا تۇڭا بىتىكنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن خىيالچان كۆزلىرىنى توختامىشقا قارىتىپ ئەھۋال سورىدى . ئۇلار ئىككىيلەن بادرۇق باخشى ، قوچۇ ۋە بەشبالىق تەرەپلەردىكى ئىشلار توغرۇلۇق ئۇزاق مۇڭداشتى .

— مەن ياشلىق دەۋرىمدە بەشبالىقتىكى چوڭ ۋېخارادا بادرۇق باغچىسى بىلەن بىللە ئېلىم تەھسىل قىلغان، — دېدى تاتا تۇڭا ، — نايمان ئېلىگە كەلگىنىمگە ئون يىلدىن ئاشتى . شۇنىڭدىن بۇيان يۇرتۇمنى كۆرمىدىم . مەنمۇ ساڭا ئوخشاش قىتانلاردىن قېچىپ بۇ يەرگە كەلگەن . ئىدىقۇت تەۋەسىدىن چىققان بىر ئادەمنى ئۇچرىتىپ قالسام ئەڭ يېقىن تۇغقىنىمنى كۆرگەندەك بولۇپ قالىمەن . بېشىڭغا كۈن چۈشۈپتۇ ، ئوغلۇم . ئەمدى مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قالغىن . مەن تايانخان بىلەن كۆرۈشۈپ ، سېنى مۇڭاپىق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويماي .

— تايانخان دېگەن كىم ؟

— نايمان خانلىقىنىڭ خاقانى .

شۇنىڭ بىلەن ، تاتاتۇڭا توختامىشقا ئايرىم كىگىز ئۆي تىكتۇرۇپ بەردى ، ئۇنى نايمان ھۆكۈمدارى تايانخانغا تونۇشتۇردى ۋە ئۆزىگە ياردەمچى بىتىكچى قىلىۋالدى . توختامىش تاتا تۇڭاغا ئاسانلا ئۆزلىشىپ كەتتى . تاتا تۇڭانىڭ ئېغىر ـ بېسىق تەبىئىتى ، ئىللىق چىرايى ۋە مېھرىبانلىقىدىن ئۇنىڭ يۇرىكى سۇ ئىچكەندەك بولاتتى . ئۇ تاتا تۇڭانىڭ تارلان ئىسىملىك ياش بىر شاگىرتى بىلەن سىرداش دوستلاردىن بولۇپ قالدى . بۇ يىگىت ئۇستازى تاتا تۇڭاغا ياردەملىشىپ بىتىكچىلىك ۋە تىلماچلىق قىلاتتى . لېكىن ، تايانخاننىڭ ئوغلى كۈچلۈك ئىسىملىك قامەتلىك يىگىت نېمە ئۈچۈندۇ توختامىشنى ئۆزىگە يېقىن يولاتمايتتى ، ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇنىڭغا گەپ قىلمايتتى ، گەپ قىلىشقا توغرا كەلسە توڭ تېگەتتى ، توختامىشنىمۇ ، ھەتتا تاتا تۇڭانمۇ كۆزگە ئىلمىغاندەك قىلىقلارنى قىلاتتى .

تارلان كۆڭۈلچەك ۋە سادىق دوست بولۇپ چىقتى . ئۇ توختامىشقا نايمانلارنىڭ تىل ـ شېۋىلىرىنى ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئۆگىتەتتى . توختامىش ئۇنىڭغا بېشىدىن ئۆتكەن كەچۈرمىشلىرىنى سۆزلەپ بەردى . بەزىدە ئۇلار مەي ئىچىشىپ ، ئۇزاق كېچىلەردە مۇڭدىشىپ قالاتتى . ئەنە شۇنداق مەي ئىچىشىپ ئولتۇرغان

كۇنلەرنىڭ بىرىدە ، توختامىش تارلاندىن تاتا تۇڭا ، تايانخان ۋە خانزادە كۇچلۇك ھەققىدە سۆزلەپ بېرىشنى سورىدى .

— تاتا تۇڭا ئەسلىي بەشبالىق شەھىرىدىن چىققان ، — دېدى تارلان ، — ئۇ ھازىر نايمان خانلىقىنىڭ تامغىسىنى تۇتۇپ ، خانىنىڭ بۇيرۇق - يارلىقلىرىنى يازىدۇ . ئۇ يەنە ئىقتىساد ئىشلىرىدىكى كىرىم - چىقىم ھېساباتىنى تۇتىدۇ . بارلىق ئاشلىق ئامبارلىرىنى باشقۇرىدۇ .

— دېمەك ، تاتا تۇڭا تايانخانىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن ئىكەن - دە ؟ — سورىدى توختامىش .

— شۇنداق ، — دېدى تارلان ، — تايانخان تاتا تۇڭانى ئىقتىدارلىق باخشى دەپ قەدىرلەيدۇ ، خانلىقىنىڭ چوڭ - كىچىك ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئۇنىڭ مەسلىھەتىنى ئاڭلايدۇ .

— تايانخان ، ھەقىقەتەن دىلكەش خان ئىكەن ، — دېدى توختامىش ، — ئۇ ماڭمۇ ئىلتىپات كۆرسىتىپ ، ياخشى مۇئامىلىدە بولۇۋاتىدۇ . . .

توختامىشنىڭ سۆزى ئاياغلاشماي تۇرۇپ ، كىگىز ئۆينىڭ سىرتىدا ئات تۇياقلىرىنىڭ دۇپۇرلەشلىرى ئاڭلاندى .

— ئۆيۇڭگە مېھمان كەلدى بولغاي ، — دېدى تارلان .

دەرۋەقە ، كىگىز ئۆي ئىشىكىنىڭ يوپۇقى قايرىلىپ ئىككى ئادەم كىرىپ كەلدى . ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ئۇچىسىغا گۈللۈك تاۋار تاشلىق قۇندۇز جۇۋا ، باشلىرىغا مەخمەل بىلەن قاپلانغان بۇلغۇن تۇماق كىيىشكەن بولۇپ ، بىر قاراشتىلا ئۇلارنىڭ ئېسىلزادىلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى . توختامىش بىلەن تارلان دەرھال قوپۇپ مېھمانلارغا سالام بەردى .

— قۇت بولسۇن ، داستىخانغا مەرھەمەت قىلغايسىلەر ، — دېدى توختامىش قول ئىشارىسى بىلەن گۆش ۋە مەي قويۇلغان شىرەنى كۆرسىتىپ .

— قۇت بولسۇن ، ئۇلۇغلىرىم ، — دېدى تارلان ئەدەپ بىلەن ئېگىلىپ تۇرغىنىچە .

ئىككى مېھمان تەكەللۇپسىز كېلىپ ، كىگىز ئۈستىگە سېلىنغان قوي تېرىلىرىگە ئولتۇرۇشتى . ئۇلارنىڭ بىرى ئېگىز بويلۇق كېلىشكەن يىگىت تايانخانىنىڭ ئوغلى كۇچلۇك ئىدى . توختامىش ئۇنى تونۇيتتى . لېكىن ، بويى پاكارراق ، دىققاق كەلگەن ياپما قاپاق مېھمانىنى ئۇنىڭ تۇنجى قېتىم كۆرۈشى ئىدى . كۇچلۇك ئۆزىنىڭ بۇ ھەمراھىنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ تونۇشتۇردى :

— بۇ مېنىڭ يېقىن بۇرادىرىم ، موڭغۇللارنىڭ ئاتاقلىق سەردارى جامۇقا بولىدۇ .

توختامىش سەل ئەجەبلەنگەندەك بولۇپ ، ئۆزىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان تارلانغا «لەپپىدە» قاراپ قويدى . ئۇ بۇ يەردە موڭغۇللارنىڭ بارلىقىنى بىلمەيتتى .

— شۇنداق ، بۇ زات مۆھتەرەم جامۇقا بولىدۇ ، — دېدى تارلان تەستىقلىغان تەرزدە بېشىنى ئىرغىتىپ .

— ئۇلۇغلىرىمنىڭ خىزمىتىدە بولاي ، — دېدى توختامىش سىپايىلىك بىلەن قول قوشتۇرۇپ ، ئاندىن ئۇ چۆچەكلەرگە ئىشۇرىقتىن مەي قۇيدى .

مېھمانلار توغرالغان گۆشكە ئېغىز تېگىپ ، مەي قۇيۇلغان چۆچەكلەرنى قوللىرىغا ئالدى .

— قىش كىرىپ قالدى ، كۈن سوۋۇپ كەتتى . بۇنداق كۈنلەردە مەيگە يېتىدىغان ئىچىملىك يوق ، — دېدى كۇچلۇك ۋە قولىدىكى چۆچەكنى بىر كۆتۈرۈپلا بوشاتتى .

ھەممەيلەن يەنە ئىككى چۆچەكتىن ئىچىشتى . كۇچلۇك ھۇزۇرلانغان ھالدا كېرىلىپ ئولتۇرۇپ ، بارماقلىرى بىلەن بۇرۇتىنىڭ ئۇچى تولغىدى .

— ماڭا قارا ، توختامىش ، — دېدى ئۇ ، — سېنىڭ قوچۇدىن مىنىپ كەلگەن ئېتىڭ قالتىس ئارغىماق ئىكەن .

باياتىن بېرى گەپ قىلماستىن مەي ئىچىپ ، گۆش يەپ ئولتۇرغان جامۇقامۇ ئەمدى باشقىچە جانلانغان ھالدا خىتاب قىلدى :

— توغرا ، ھەقىقىي قارا تۇلپار ئىكەن ! چاپتۇرساڭ ئۇچۇپ

كېتىدىغاندەكلا تۇرىدۇ .

توختامىش ئەدەپ يۇزىسىدىن ئۇنچىقماي كۇلۇمسىرەپ ، ئىككى مېھمانغا نۆۋەت بىلەن قاراپ ئولتۇراتتى .

— بىز سېنىڭ ئاشۇ قارا ئېتىڭنى دەپ كەلدۇق ، — دېدى كۇچلۇك ھۆكۇمرانلارغا خاس قاتتىق تەلەپپۇز بىلەن .

توختامىشنىڭ كۇلۇمسىرەشلىرى غايىب بولدى ، كۆزلىرى يوغان ئېچىلىپ ، بۇ نايمان خانزادىسىنىڭ تەكەببۇرانە چىرايىغا قاراپ قالدى .

— مېنىڭ ئېتىمنى ؟

— شۇنداق ، سېنىڭ ئېتىڭنى دەپ كەلدۇق . دوستۇم جامۇقانىڭ سېنىڭ ئېتىڭغا كۆزى چۈشۈپتۇ . مۇشۇ قارا ئېتىڭنى ماڭا بەرسىكەن ، دەيدۇ .

توختامىش ھودۇقۇپ قالدى . بۇ قارا تۇلپارنى ئۇنىڭغا سوۋغا قىلىپ ئۆزى يىراقتا قالغان تۇركەنئاي خانىمنى ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا كەلدى . ئۇ ھەر قېتىم مۇشۇ قارا ئېتىغا مىنگەندە ئىختىيارسىز تۇرە ئاشۇ ھەم ناتونۇش ، ھەم ئەڭ يېقىن تونۇش بولۇپ قالغان ئاق كۆڭۈل خانىمنى ئەسلەپ قالاتتى ۋە ھەر ئەسلىگەندە ئىچىنىڭ بىر يەرلىرى ئىللىپ قالغاندەك تۇيۇلاتتى .

— ھە ، جىمىپ كەتتىڭغۇ ؟ — كۇچلۇك ئۇنىڭغا روشەن ئىپادىلەنگەن نارازىلىق بىلەن قارىدى .

جامۇقا مىيىقىدا كۇلۇپ قويدى .

— ئاتىسىز قالمايسەن ، ساڭا باشقا ئات بېرەي . ئاز كۆرسەڭ ئىككى ئات بېرەي ، — دېدى ئۇ .

توختامىش ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ئۆتۈنگەن ئاھاڭدا قەلبىنى چۈشەندۈرۈشكە تىرىشتى :

— مېنى نېمە قىل دېسەڭلا قىلىپ بېرەي . قانداق ئىشقا سالساڭلارمۇ جان پىدالىق بىلەن ئورۇندايمەن . لېكىن ، بۇ ئاتنى سوراپ مېنى خىجىل قىلمىساڭلار . بۇ ئاتنى ماڭا باشقا بىر كىشى سوۋغا قىلغان .

ئېسىلزادە مېھمانلارنىڭ قاپاقلىرى تۇرۇلدى .

— كىم ئۇ ساڭا ئات سوۋغا قىلغان ؟ ئۇنىڭ يۈزى بىزنىڭ جامۇقادىنمۇ چوڭمۇ ؟

توختامىش نېمە دېيىشنى ۋە قانداق قىلىشنى بىلمەي قېيىن ئەھۋالدا قالدى .

— ئۇ مېنىڭ نىجاتكارىم . . . ئۇ ھازىر يۈرتۇم قوچۇدا قالدى . خانزادەم ، مېنى كەچۈرۈڭ تىز . . . مېنى چۈشەنسىڭىز . . .

خانزادە كۈچلۈكنىڭ كۆزلىرى غەزەپتىن يوغان ئېچىلىپ ، قان تولغاندەك بولۇپ كەتتى .

— خەپ ، — دېدى ئۇ چىشلىرىنى كىرىشتۈرۈپ ، — خان ئاتامنىڭ ئادىمى بولۇپ قاپسەن . بولمايدىغان بولسا ، مېنىڭ ئالدىمدا قانداق گەپ قىلىش كېرەكلىكىنى ئۆگىتىپ قويايتتىم . خورىكىڭ بەك ئۆسۈپ كېتىپتۇ سېنىڭ !

شۇ گەپ بىلەن ئۇ ئورنىدىن كەسكىنلىك بىلەن تۇردى . ئەپتىدىن قار ـ مۇز يېغىپ تۇرغان جامۇقامۇ ئۇنىڭغا ئەگەشتى . كۈچلۈك چوڭ ـ چوڭ قەدەم تاشلاپ ئىشىك ئالدىغا بارغاندىن كېيىن كەينىگە بۇرۇلۇپ ، توختامىشقا مىختەك قادالدى .

— بۇگۈنكى مۇشۇ ئەدەپسىزلىكىڭ ئۈچۈن ھامان بىر كۈنى پۇشايمان يەپ قالىسەن !

نايمان خانزادە بىلەن موڭغۇل سەردار چىقىپ كەتتى .

— چاتاق بولدى ، — دېدى تارلان خاتىرجەمسىزلەنگەن ھالدا توختامىشقا قاراپ ، — بەك چاتاق بولدى . خانزادە كۈچلۈكنىڭ تەلىپىنى رەت قىلمىسىڭ بولاتتى . ئۇنىڭ مىجەزى ئوسالراق . . . ئاتىسىغا ئوخشاشمايدۇ .

توختامىش مۇڭلىنىپ ، بېشىنى تۆۋەن سالدى .

— ئامىتابا ، بۇ يەردىمۇ كۈن ئېلىشىم تەس بولىدىغان ئوخشىمامدۇ ، — دېدى ئۇ .

※ ※

توختامىشىنىڭ كۆڭلى پاراكەندە ئىدى . ئۇ خۇددى مۇھىم بىر نەرسىسىنى يوقىتىپ قويغان ئادەمدەك دېلىغۇل بولۇپ ، پات ـ پات ئۇھ تارتىپ يۈرىدىغان بولۇپ قالدى . ئۇ بىكار بولۇپ قالغان چاغلىرىدا ئاپئاق قار بىلەن قاپلانغان چەكسىز دالىغا قاراپ ، ئۇزاققىچە خىيال سۈرۈپ تۇرۇپ كېتەتتى .

— بۇ يەرگە كەلمىسەم بوپتىكەن ، — دەيتتى ئۇ مەيۈسلەنگەن هالدا .

— ئۇنداق دەپ كەتمىگىن ، — دەپ ئۇنىڭغا تەسەللىي بېرەتتى ، يېڭى دوستى تارلان ، — مانا مەنمۇ ئىدىقۇت تەۋەلىكىدىن كېلىپ ، بىر ئوبدان ياشاپ كېتىۋاتىمەنغۇ .

توختامىش غەمكىن هالدا بېشىنى چايقاپ قويدى .

— بۇ يەرگە كۆنەلمەيدىكەنمەن ، يۈرتۇمنى سېغىندىم ، قايتىپ كېتەيمىكىن دەيمەن .

تارلان ئۇنى ئۆز پىكرىگە كۆندۈرۈشكە تىرىشاتتى :

— ئاستا ـ ئاستا كۆنۈپ قالىسەن . يۈرتۇڭدا بىر تالاي بالا تېرىپ قويۇپ بۈياقتا كەپسەن . ئەمدى ئۇياقتا قانداق بارىسەن ؟ مىسىرىسلانىڭ قوچۇ ، بەشبالىق تەرەپلەردە هوقۇقى چوڭ . ئەمدى ئۇنىڭ ئالدىغا بارساڭ ئۆزۈڭنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرگەن بولمامسەن . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، قاپلانبەگ ئۆلتۈرۈۋەتكەن هېلىقى چېرىكنىمۇ هازىر هەممە ئادەم سەندىن كۆرىدىغانلىقى ئېنىق .

توختامىش مۇشتلىرىنى تۈگۈپ ، چىشلىرىنى كىرىشتۈردى .

— مەن بىر كارغا كەلمەس لەقۋا ئىكەنمەن . ئۇ سانقۇن غالچىنى هەققانىي جازا تارتىمەن دەپمۇ قاملاشتۇرالمىدىم .

تارلان توختامىشنىڭ يەلكىسىگە قولىنى قويدى .

— ئۇنداق دېمە ، بۇ دۇنيادا ھەممە ئىشلار ئوڭۇشلۇق بولىۋەرمەيدۇ . يېڭىلمەيدىغان باتۇر يوق .

— ئىدىقۇت خان مېنى ئۆز قوشۇنىدا ئونبېشى قىلىپ ئورۇنلاشتۇرغانىدى ، — دېدى توختامىش بىردەملىك سۈكۈتتىن كېيىن ، — مەن ئالابارس تارخانىڭ قوشۇنىدا ئىدىم . ئۇ ئىچى قاينىاپ تۇرىدىغان ۋەجدانلىق سەركەردە . قايتىپ بېرىپ شۇنىڭ بىلەن كۆرۈشەيمىكىن دەيمەن .

تارلان بۇ گەپكىمۇ قوشۇلمىدى .

— ئالابارسمۇ سېنى قارا قىتانلارنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالالمايدۇ .

ئىككى دوست ئېگىز ئۆسكەن شاخلىق قارىغاينىڭ تۈۋىدە تۇرۇپ ، ئالتاينىڭ ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەم قىشلىق مەنزىرىسىنى تاماشا قىلغاچ ئۇزاق پاراڭلاشتى ، كۆڭۈللىرىدىكى باشقىلارغا ئاسانلىقچە ئېيتمايدىغان گەپلىرىنى دېيىشتى .

— ئىدىقۇت خان ئەلنى سەپەرۋەر قىلىپ ئاتلىنىپ چىقسا ، مۇشۇ قارا قىتان دېگەنلەرنى قوغلاپ چىقىرالماسمۇ ؟ — دېدى توختامىش .

— بولمايدۇ ، ئەتراپتىكى ئەللەرنىڭ بىرىمۇ ئىدىقۇتنى قوللىمايدۇ . تاڭغۇتلارمۇ ، قاراخانىيلارمۇ بىز بىلەن دۇشمەنلىشىپ تۇرۇۋاتسا ، — دېدى تارلان .

— نايمانلارچۇ ؟ نايمان خاقانى بىلەن ئىتتىپاقلاشقىلى بولماسمۇ ؟

— بولمايدۇ . تايانخان گەرچە بىز بىلەن دۇشمەنلەشمىگەن بولسىمۇ ، قارا قىتانلار بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە .

— شۇنداق . نايمانلار بىلەن بىزنىڭ باردى ـ كەلدى مۇناسىۋىتىمىز قويۇق بولسىمۇ ، تايانخان گۈرخانىڭ ھەيۋىسىدىن بەك قورقىدىكەن .

— راست دەيسەن .

— مۇبادا قىتتان چېرىكلىرى بۇ يەرگە مېنى ئىزدەپ كېلىپ قالسا ، نايمانلار مېنى ئۇلارغا تۇتۇپ بېرەرمۇ دەپ ئەنسىرەپ قېلىۋاتىمەن .

— شۇنداق ئىشلارمۇ بولغان ، — دېدى تارلان ، — لېكىن ، سەن بۇ يەردە تاتا تۇڭانىڭ ھامىيلىقىدا تۇرۇۋاتىسەن . تايانخان كۆپ ئىشلاردا تاتا تۇڭانىڭ سۆزىنى يېرمايدۇ .

— ئۇغۇ شۇنداق ، — دەپ ئۇنىڭ ئېيتقىنىغا قوشۇلدى توختامىش ، — بىراق ، خانزادە مەن بىلەن ئۆچەكىشىپ قالدى ـ دە .

— خانزادە دېگەن ھامان خانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ ، — دېدى تارلان ، — بىراق ، خانزادە كۆچلۈك ھازىر جامۇقا بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ تايانخاننى ئۇرۇش قوزغاشقا قىستاۋاتىدۇ .

— بۇ جامۇقا دېگەن زادى قانداق ئادەم ؟

— جامۇقا موڭغۇللارنىڭ ئۇلۇغلىرىدىن بىرى . ئۇ بۇلتۇر ئۆز ئۇلۇسىنى تاشلاپ بۇ يەرگە تايانخاندىن پاناھ تىلەپ كەلگەنىدى .

— ئۇ نېمە ئۈچۈن تايانخاندىن پاناھ تىلەيدۇ ؟

— ئۇزاقتىن بۇيان موڭغۇل قەبىلىلىرى ئۇستۇنلۇك تالىشىپ ، ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ كەلگەن . ئەڭ ئاخىردا تېمۇچىن ئىسىملىك بىرى ھەممىسىنى يېڭىپ ، بارلىق ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپتۇ .بۇ جامۇقا ئەنە شۇ تېمۇچىن بىلەن ئۇرۇش قىلىپ تەڭ كېلەلمەي ، تايانخاندىن پاناھلىق تىلەپ بۇ يەرگە كەلگەن . ئۇ ھازىر نايمانلار بىلەن بىرلىشىپ ، شۇ تېمۇچىننى يوقىتىش كويىدا يۈرىدۇ .

— تايانخان بۇنىڭغا قوشۇلۇپتۇمۇ ؟

— ئۇستازىمىز تاتا تۇڭا باخشىدىن ئاڭلىشىمچە ، تايانخان دەسلەپتە قوشۇلماپتىكەن . لېكىن ، خانزادە كۆچلۈك جامۇقانىڭ تەكلىپىگە ناھايىتى قىزىقىدىكەن .

توختامش تارلان ئىسمىلىك بۇ يېڭى دوستى بىلەن شۇ تەرىقىدە سۆھبەتلىشىپ يۇرۇپ ، نايمانلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى بارغانسېرى تولۇقراق چۈشەندى ۋە نەزەر دائىرىسى كېڭىيىپ ، نۇرغۇن ئىشلارغا بولغان كۆزقاراشلىرى يېڭىلاندى . ھالبۇكى ، ئۇ قانچە ئويلىسىمۇ ، ئۆزىنىڭ كۆڭۈل ئىستەكلىرىگە ئۇمىد بېغىشلىغۇدەك چىقىش يولىنى كۆرەلمەستىن ، يەنىلا مەيۈسلىنىپ يۇرەتتى . ئۇ ئۆز يۇرتىغا يەنە قاچان قايتار ؟ ئۇ ئاتا ئۆيىنى بادرۇق باخشىغا تاپشۇرۇپ ، مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كەتتى . ئەمدى يەنە شۇ ئاتا ئۆيىدە تىنچ ، خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرىدىغان ئاسايىشلىق كۈنلەرمۇ كېلەرمۇ ؟ تۇركەنئاي . . . ئۇ قىز ھازىر نېمە قىلىۋاتقاندۇ ؟ قاپلانبەگچۇ ؟ توۋا ، ئىنسانلار دۇنياسى نېمانچە مۇرەككەپ ، نېمانچە سىرلىق ؟ مىسرىسلادەك تەبىئىتى پەس بىر غالچىنىڭ ئوغلى مۇشۇنداق ئادەم بولۇپ چىقىدىغانلىقىنى كىم ئويلىغان ؟ توۋا ! دېمەك ، تەقدىرىمىزدىن ئانچە ئۇمىدسىزلىنىپ كەتمىسەممۇ بولغۇدەك . بىزدە چىن ئىنسانلار يەنىلا ئاز ئەمەسكەن . مەن دۇنيانى ، ئادەملەرنى تېخى يېتەرلىك چۈشىنىپ كېتەلمەپتىمەن ـ دە .

شۇ تەرىقىدە توختامش بەزىدە غېرىبسىنىپ كۆڭلى يېرىم بولسا ، بەزىدە گويا كى تۇمانلار ئىچىدىن يورۇق نۇقتىلارنى كۆرۈپ روھلىناتتى . ئۇنىڭ تاتا تۇڭاغا بولغان ھۆرمىتى كۈندىن ـ كۈنگە ئاشماقتا ئىدى . بۇ مويسىپىت ئالىم قىيىن مەسىلىلەرگە دۇچ كەلگەندە ، ئۆزىنىڭ چوڭقۇر مۇلاھىزىلىرى ۋە مەزمۇنلۇق بايانلىرى بىلەن توختامشىنىمۇ ، نايمانلارنىمۇ قايىل قىلاتتى . ئاق ساقاللىق تايانخانمۇ كۆڭۈلچەك خاقان ئىدى . توختامش ئۇنىڭغىمۇ ئۆزلىشىپ قالدى . پەقەت شۇ قاپقى يامان خانزادە كۈچلۈكتىنلا ئۆزىنى قاچۇرۇپ يۈرەتتى . جامۇقا ئۆزىنىڭ موڭغۇللىرى بىلەن بىر تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى قىشلاقتا تۇرۇۋاتقان بولغاچقا ، توختامش بىلەن كۆپ ئۇچراشمايتتى .

※ ※

قار - مۇزلار ئىچىپ ئەتىياز كېلگەندە ، نايمان ئوردىسىدا جېدەل - غوۋغا كۆتۈرۈلدى . خان جەمەتىنىڭ نوپۇزلۇق ئاقساقاللىرى تايانخانىنىڭ كەڭرى ئاق كىگىز ئۆيىگە يىغىلىپ ، بەس - مۇنازىرىگە چۈشتى . ئاقساقاللارنىڭ كۆپچىلىكى خانزادە كۈچلۈكنىڭ تېمۇچىنغا ھۇجۇم قىلىپ ، موڭغۇل ئۇلۇسلىرىنى بويسۇندۇرۇش تەشەببۇسىنى قوللايتتى . تايانخان بولسا ، ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن ئۆزىنىڭ پىكرىنى دەلىللەپ چۈشەندۈرۈشكە تىرىشاتتى :

— ئەي دانىشمەن ئاقساقاللىرىم ، باتۇر سانغۇنلىرىم ، — دەپ مۇراجىئەت قىلدى ئۇ ، — ئېيتقىنىڭلار دۇرۇس ، كۆكتە ئىككى قۇياش ، ئىككى ئاي بولسا بولمايدۇ . يەردىمۇ ئىككى خاقان بىللە تۇرسا بولمايدۇ . تېمۇچىن ھازىر خانلىق دەۋاسىنى قىلىپ قۇتراۋاتىدۇ . لېكىن ، بۇ قۇترىغان چۆل قاپلىنىغا يېنىكلىك بىلەن چېقىلىپ قويۇپ ، ئۇنىڭ يىرتقۇچلۇق قىلىقلىرىدىن زەرەر تارتىپ قالماسلىق ئۈچۈن پۈختا تەييارلىق قىلىشىمىز ، ئۇنىڭ يېقىنقى ئەھۋالىنى تېخىمۇ پىششىق ئىگىلەپ كۆرۈشىمىز كېرەك . تېمۇچىن ئۆز دۈشمەنلىرىنى قىلىچ ۋە ئوقنىڭ كۈچى بىلەن يوقلۇق دۇنياسىغا راۋان قىلدى . موڭغۇللارنىڭ بارلىق ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ئۇنىڭغا بېقىندى . ھازىر ئۇنىڭ ئات - ئۇلاغلىرى ۋە سانغۇن - چېرىكلىرى ناھايىتى كۆپ .

قېنى قىزىپ تۇرغان خانزادە كۈچلۈك تاقەت قىلالماي لوقما سالدى :

— موڭغۇللارنىڭ كۆپ قىسمى بىزنىڭ جامۇقا بىلەن بىرگە قوشۇلغان تۇرسا ، تېمۇچىننىڭ قول ئاستىدا نەدىمۇ ئۇنچىلىك كۆپ ئادەم بولسۇن !

تايانخان يەنە سەۋرچانلىق بىلەن چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇندى :

— ئىلگىرى ئەڭ چوڭ ، ئەڭ قۇدرەتلىك ھۆكۈمدار كەرەيلەرنىڭ خاقانى توغرۇل ۋاڭ خان ئىدى . ئۇمۇ تېمۇچىننىڭ زەربىسى ئاستىدا ۋەيران بولۇپ تۈگەشتى . مەركىتلەرمۇ ھازىر تاغمۇتاغ ، چۆلمۇچۆل قېچىپ ، پىتىراپ يۇرۇشىدۇ . ئەمدى ئورخۇن[1] سېلېنگا[2] ، تۇغلا[3] ئەتراپلىرىدا تېمۇچىنگە كۆز ئالايتىدىغان باتۇر قالمىدى .

تايانخاننىڭ يېقىن تۇغقانلىرىدىن ساقال ـ بۇرۇتلىرى ئۇچتەك ئاقارغان ، قۇندۇز جۇۋا ، سۆسەر تۇماق كىيگەن يۇقىرى مەرتىۋىلىك بىر تۆرە غەزەپتىن بوغۇلۇپ سۆزلەپ كەتتى :

— ئەي ھۆرمەتلىك خان ! سەن بىزنىڭ خوجمىز ھەم يولباشچىمىز . ئۇ تېمۇچىن دېگەن پەس موڭغۇلدىن نېمانچە قورقۇپ كېتىسەن ؟ سۈنىڭ بېشى لاي بولسا ، ئايىغىمۇ لاي بولىدۇ . سەن ئەلنىڭ بېشى . شۇڭا ، دادىل ، جاسارەتلىك بولۇشۇڭ كېرەك ! سەن شەۋكەتلىك ، داڭدار ئاتاڭغا ئوخشاشماي قېلىۋاتىسەن . ئىلگىرى مەرھۇم ئاتاڭ ئىنانچ بىلگە خان دائىم : «خوتۇنۇم تېخى ياش ، مەن قېرىپ قالدىم . بۇ تايانىنى دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ ، تەڭرىدىن تىلىۋالغانىدىم . لېكىن ، قېرىغاندا تاپقان بۇ ئوغلۇم بولۇمسىز بىر نېمە بولۇپ قالدى . مەندىن كېيىن بۇ ئۇلۇسنى باشقۇرۇپ كېتەلەرمۇ ؟ » دەيدىغان . توۋا ، مەڭگۈلۈك كۆك تەڭرى ! مۇشۇ كۈنلەردە ئىتلارمۇ غەلىتە ھۇۋلايدىغان بولۇپ قالدى ، ئوغلى ئاتىسىنى دورىمايدىغان زامان بولۇپ قالدى . ئەي مۆھتەرەم خاقانىم ، سەن قارچىغا قويۇپ بېرىپ ئوۋ ئوۋلاشتىن باشقا ئىشقا يارىمايدىكەنسەن !

بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان تايانخاننىڭ چىرايى ئۆڭۈپ كەتتى ، لېكىن ئۇ ئۆزىنى قاتتىق تۇتۇۋالدى . بۇ ئاچچىق كىنايىلىك سۆزلەرنى ئايىماستىن تۆكۈۋەتكەن ئاقساقال خان جەمەتى ئىچىدىكى ئەڭ ئابرۇيلۇق پېشقەدەم تۆرىلەردىن بىرى ئىدى . تايانخان

---

① ئورخۇن — ، ② سېلېنگا — ، ③ تۇغلا — موڭغۇلىيىدىكى ئۇچ چوڭ دەريانىڭ نامىلىرى .

كىچىكىدىنلا ئۇنى ئاتا ئورنىدا كۆرۈپ ئىززەتلەپ كەلگەن . خان جەمەتىنىڭ باشقا ئەزالىرىمۇ بۇ ئاقساقال تۆرىنىڭ ئالدىدىن ئۇدۇل ئۆتمەيتتى . بۇ قېتىممۇ كېڭەشكە ئىشتىراك قىلغان مۆتىۋەرلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۇنىڭ سۆزلىرىگە مايىللىقىنى ئىپادىلەپ ئولتۇرۇشاتتى . بولۇپمۇ ، تايانخانىنىڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر ئانىسى گۈربەسۇ خان ئوغلىغا ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتتى .

— مۆتىۋەر ئاقساقاللىرىمىزنىڭ دانا پىكىرلىرىگە قۇلاق سالغىن ، ئوغلۇم ، — دېدى ئۇ ، — تېمۇچىن دېگەن بەتبەخت كەرەيلەرنىڭ قۇدرەتلىك خاقانى توغرۇل ۋاڭ خانىنى ئۆلۈمگە مەجبۇرلىدى . ھازىر كەرەيلەر ، مەركىتلەر ، تاتارلار ۋە باشقا ئۇرۇق تائىپىلەر ئاشۇ تېمۇچىننىڭ قول ئاستىغا ئۆتۈپ كەتتى . ئەمدى نۆۋەت بىزگە كەلدى . ئۇ بىزگە ھۇجۇم قىلمايۋ قالارمۇ ؟ شۇڭا ، ئۇ تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتكۈچە ، ئالدى بىلەن بىز ئۆزىمىز قول سېلىپ ، ئۇنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىشىمىز كېرەك .

خانزادە كۈچلۈك دەرھال مومىسىنىڭ تەشەببۇسىغا ئاۋاز قوشتى :

— تېمۇچىن بىز ئۈچۈن يوشۇرۇن خەۋپ ، ھېچبولمىغاندا ، ئۇلارنىڭ ئات ـ يىلقا ، قىلىچ ـ ساداقلىرىنى بۇلاپ كېلەيلى .

ئاخىر تايانخانمۇ دەسلەپكى ئىھتىياتچانلىقىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ ، كۆپچىلىكنىڭ تەشەببۇسىغا قوشۇلدى .

— ئەمىسە شۇنداق بولسۇن ، — دېدى ئۇ ئۇزاق تالاش ـ تارتىشتىن كېيىن بىر قارارغا كېلىپ ، — كۈنچىقىش تەرەپتىكى موڭغۇللار تېمۇچىننىڭ باشچىلىقىدا شۇنچىلىك قۇتراپ كەتكەن بولسا ، بىز ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ قويايلى . ئۇلار ئوق ـ ساداقلىرى بىلەن ھەيۋە قىلىپ پېشقەدەم ۋاڭ خانىنى ئۆلۈمگە مەجبۇرلاپتۇ . تېمۇچىن ھەرقاچان خان بولۇش كويىدا يۈرىدىغاندۇ ، ئويلاپ باقسام ، ئاقساقاللار توغرا ئېيتىدۇ ، كۆكتىكى كۈنمۇ يالغۇز ، ئايمۇ يالغۇز ، يەر يۈزىدە قانداقسىگە ئىككى خان بولسۇن ؟ ئىككى قوچقارنىڭ بېشى بىر قازانغا سىغمايدۇ . بىز بېرىپ ، ئۇ

موڭغۇللارنى بېقىندۇرۇپ كېلەيلى !

خان ئانا گۈربەسۇ خان ئوغلىنىڭ غەيرەتكە كېلىپ، مۇشۇنداق كەسكىن قارار چىقارغانلىقىدىن سۆيۈنۈپ كۈلۈمسىرىدى .

— ئۇلارنى بېقىندۇرغاندىن كېيىن بۇ يەرگە يېقىن يولاتماڭلار ، — دېدى ئۇ قېرىلىقىغا ماس كەلمەيدىغان كۆتۈرەڭگۈ ئاۋازدا ، — ئۇلارنى بۇ يەردە نېمە قىلىمىز ؟ تاپ پۇرايدىغان ئەسكى چاپان سېپىق موڭغۇللار كۆزىمىزدىن قانچە يىراق تۇرسا شۇنچە ياخشى . ئەگەر چىرايلىق قىز ـ چوكانلىرى بولسا ئەكېلىڭلار . ئۇلارنىڭ پۈت ـ قوللىرىنى پاكىز يۇيۇپ تازىلىتىپ ، كالا ـ قويلىرىمىزنى ساغدۇرايلى .

خانزادە كۈچلۈك خۇشال بولۇپ ئورنىدىن دەس تۇردى .

— دوستۇم جامۇقاغا بۇ خۇش خەۋەرنى يەتكۈزەي ، —دېدى ئۇ ، — ئۇنىڭ موڭغۇللىرى بىزگە قوشۇلۇپ ، كۈنچىقىشتىكى شۇ موڭغۇللارنى باستۇرۇشقا ئاتلىنىدۇ . جامۇقا مۇشۇنداق پۇرسەتنى كۈتۈپ تاقىتى تاق بولۇۋاتىدۇ .

— يۇرۇش قىلىش ۋاقتىنى ئايرىم بېكىتەيلى ، — دېدى تايانخان .

كېڭەش ئاياغلاشتى ، كۆچمىلىك تارقالدى .

يەتتىنچى باب

توققۇز قۇيرۇقلۇق ئاق بايراق

مىلادىيە 1204 ـ يىلى ئەتىياز .

ئالتاينىڭ تاغ ۋە يايلاقلىرى يېشىللىققا پۈركىنىشكە باشلىدى . جىلغىلاردا سۇزۇك سۇلار تاشتىن تاشقا سەكرەپ ، شوخ ئوينىقلاپ ئاقماقتا ئىدى . تىنىق ئاسماندا ماموقتەك ئاپئاق بۇلۇتلار لەرزان ئۆزۈپ يۈرەتتى . ئورمانلاردىن تۇرلۇك ئۇچار قۇشلارنىڭ بەس ـ بەستە سايرىغان سادالىرى كىلىپ تۇراتتى .

ئۇشتۇمتوت ئاشۇ قۇشلار ساداسىغا تولغان ئاق قېيىن ئورمانلىقىدىن ئىككى چەۋەنداز ئاتلىرىنى شوخ يورغىلىتىپ چىقىپ كەلدى . سۇپسۇزۇك تاغ سۇيىدە ئېتىنى سۇغىرىۋاتقان توختامىش ئۇلارنى كۆرۈپ ، خۇشاللىقىدا قولىنى پۇلاڭلىتىپ ۋارقىرىدى :

— ئايھاي ! تارلان ! بۇياقتا كېلىڭلار !

چەۋەندازلارمۇ ئۇنى كۆردى ۋە ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ يېتىپ كەلدى . ئۇلارنىڭ بىرى تارلان ، يەنە بىرى ئۇنىڭ ئايالى ئايسۇلۇ ئىدى . ئوقۇرمەنلەرگە شۇنى مەلۇم قىلىشقا ئۇلگۇرمىدۇقكى ، ئىدىقۇت تەۋەلىكىدىكى سۇلمى[1] شەھىرىدىن مۇساپىر بولۇپ چىقىپ قالغان تارلان ئالتاي ياياقلىرىغا كەلگەندىن كېيىن ئىككى مەڭزى قىپقىزىل ئالمىدەك ئاشۇ ئايسۇلۇ ئىسىملىك پوندىلەك قىزغا ئاشىق بولۇپ قالغانىدى . ئۇستازى تاتا تۇڭانىڭ ئەلچى بولۇپ ئاربىدا يول مېڭىشى بىلەن ، يىگىت ـ قىز ئىككى ئايىنىڭ ئالدىدىكى

① سۇلمى — ھازىرقى قاراشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئورنىدا بولغان قەدىمكى شەھەر .

يەر ـ زېمىننى ئاق قار ، كۆك مۇز قاپلىغان قىش كۈنلىرىنىڭ بىرىدە توي قىلغانىدى . تارلان شۇنىڭدىن بېرى قېينىتا ـ قېينانىسىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ ، مانا ئەمدى ئاشۇ مېھرى ئوتلۇق ئايالىنى ئېلىپ قايتىپ كەلگەنىدى .

تارلان ئاتتىن چۈشۈپ ، توختامىش بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى . يېڭى كېلىنمۇ ئاتتىن چۈشتى ۋە تارتىنىپقىنا كۈلۈمسىرىگەن هالدا توختامىشقا ئېگىلىپ سالام بەردى .

— قۇت بولسۇن ، قۇت بولسۇن ، — دەيتتى توختامىش ئۇلارنىڭ هەر ئىككىسىگە خۇشال ـ خۇراملىق بىلەن كۈلۈپ قاراپ .

— ئەمدى ئۇستازىمىزغا سالام بېرىشكە بارايلى ، — دېدى تارلان .

ئۇستاز تاتا تۇڭا ئۇچەيلەننى ئۆزىنىڭ كىگىز ئۆيىدە قىزغىن قۇتلۇقلىدى . ئۇلار گۆش يەپ ، شورپا ئىچىپ ، بىر ۋاخ تاماقتا بىرگە بولدى .

— ئوردا ئىچىدە قانداق يېڭىلىقلار بار ؟ — دەپ سورىدى تارلان ئۇستازىدىن .

تاتا تۇڭا ئىككى شاگىرتىغا خىيالچان كۆزلىرى بىلەن قاراپ ، كىچىككىنە سۈكۈت قىلغاندىن كېيىن ئاۋازىنى پەسەيتىپ سۆزلىدى :

— كۆز ئالدىمىزدىكى ئەھۋال جىددىيلىشىپ قېلىۋاتىدۇ . چوڭ بوران ـ چاپقۇنىنىڭ شەپىسى كېلىۋاتىدۇ . تايانخان كۈنچىقىشتىكى موڭغۇللار بىلەن ئۇرۇش قىلىش قارارىنى قوبۇل قىلدى .

— بۇ يەردە تۇرۇۋاتقان جامۇقامۇ كۈنچىقىشتىن كەلگەن موڭغۇلغۇ ، — دېدى توختامىش .

— شۇنداق ، — دەپ جاۋاب بەردى تاتا تۇڭا ، — شۇ جامۇقا ئۇزاقتىن بۇيان تايانخاننى كۈنچىقىشقا يۈرۈش قىلىشقا دەۋەت قىلىپ كەلگەن . ئاخىر شۇنىڭ كۆڭلىدىكىدەك ئىش بولۇۋاتىدۇ .

— جامۇقا نېمە ئۈچۈن ئۇنداق قىلىدۇ؟

تاتا تۇڭا ئىككى شاگىرتىغا كۆڭۈل قويۇپ چۈشەندۈردى:

— كۈنچىقىشتا تېمۇچىن دېگەن بىر باتۇر موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپتۇ. جامۇقا ئىلگىرى شۇ تېمۇچىن بىلەن يېقىن دوست ئىدى. كېيىن ئۇ تېمۇچىن بىلەن دۈشمەنلىشىپ قاپتۇ.

— نېمە ئۈچۈن؟ — دەپ سورىدى تارلان.

— كىم بىلسۇن، يايلاقتىكى ئۇستۇنلۇك تالىشىش ماجىرالىرىدا بۇنداق ئەھۋاللار كۆپ كۆرۈلىدۇ. بەلكىم جامۇقا تېمۇچىننىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىشنى خالىمىغاندۇ.

— شۇنىڭدىن كېيىن قانداق بوپتۇ؟ — سورىدى توختامىش.

— جامۇقا تېمۇچىننى يوقىتىش قەستىدە توغرۇل ۋاڭ خان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپتۇ.

— توغرۇل ۋاڭ خان دېگەن كىم؟

— ئۇ كەرەي قەبىلىسىنىڭ سەردارى ئىدى. ئەسلىدە تېمۇچىننىڭ مەرھۇم ئاتىسى يەسۈكەي باتۇر ئاشۇ ۋاڭ خان بىلەن يېقىن دوست بولغانىكەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا تېمۇچىنمۇ ئۇنى ئاتا ئورنىدا كۆرۈپ، قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنىكەن. ۋاڭ خانمۇ تېمۇچىن بىلەن جامۇقانى ئۆز ئوغۇللىرىدەك كۆرۈپ، ئۇلار بىلەن يېقىن ئۆتكەنىكەن.

— كېيىن ئۇلار ئارازلىشىپ قاپتۇمۇ؟

— كېيىن ۋاڭ خانمۇ تېمۇچىننىڭ يايلاقتىكى چوڭ ھوقۇقنى ئىگىلىشىگە چىدىمايى قاپتۇ.

— ۋاڭ خان دېگەن قانداق گەپ؟ ۋاڭ دېگەننىڭ مەنىسى نېمە؟

— «ۋاڭ» دېگەن سۆز جىن سۇلالىسى خەلقىنىڭ تىلىدا «خاقان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. جىن سۇلالىسى تاتارلار بىلەن ئۇزاق تىركىشىپ، قانلىق جەڭلەرنى قىلىپ، ئۇلارنى بويسۇندۇرالمىغاندى، كېيىن جىن سۇلالىسىنىڭ خاقانى بىر

ۋەزىرنى كەرەي ئېلىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى . شۇنىڭ بىلەن ، جىن سۇلالىسى بىلەن كەرەيلەر تاتارلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزدى . تېمۇچىننىڭ ئاتىسىنى تاتارلار زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن بولغاچقا ، تېمۇچىنمۇ تاتارلاردىن ئۆچ ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ يۈرەتتى . شۇڭا ، ئۇمۇ ۋاڭ خاننىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ ، تاتارلارغا قارشى بۇ ئىتتىپاققا قاتناشتى . ھەل قىلغۇچ جەڭدە ئاخىر تاتارلار تارمار بولدى . جىن سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى بۇ غەلىبىدىن خۇشال بولۇپ ، كەرەيلەرنىڭ توغرۇل خانىغا «ۋاڭ» دېگەن يۇقىرى مەرتىۋە نامىنى تەقدىم قىلدى . شۇنىڭ بىلەن ، ئۇ ۋاڭ خان دەپ ئاتىلىدىغان بولغان .

— شۇنىڭدىن كېيىن جامۇقا بىلەن ۋاڭ خان بىرلىشىپ تېمۇچىنگە ھۇجۇم قوزغاپتىمۇ ؟

— شۇنداق .

— ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسى قانداق بولۇپتۇ ؟

— تېمۇچىن غەلىبە قازىنىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ، جامۇقا ئالتايغا قېچىپ كەلدى .

— ۋاڭ خانچۇ ؟

— ئۇمۇ بۇياققا كەلگەنىكەن . يولدا چارلاپ يۈرگەن نايمان چېرىكلىرى ئۇنى تونۇماي ئۆلتۈرۈپ تاشلاپتۇ .

— دېمەك ، ئەمدى جامۇقا نايمانلارنىڭ ياردىمى بىلەن تېمۇچىندىن ئۆچ ئالماقچى ئىكەن ـ دە ؟ — دەپ يەنە سورىدى توختامىش .

— شۇنداق . جامۇقا بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن تايانخانغا كۆپ قېتىم بۇ ھەقتە تەلەپ قويدى . تايانخاننىڭ ئەسلىي ئۇرۇش قىلغۇسى يوق ئىدى . لېكىن ، خانزادە كۈچلۈك ۋە خان جەمەتىنىڭ مۆتىۋەرلىرى جامۇقانىڭ تەرىپىنى ئېلىپ ، ئاخىر تايانخاننى قوشۇن تارتىشقا ماقۇل كەلتۈردى .

— ئەمىسە ئۇرۇش قاچان باشلىنىدۇ ؟ — سورىدى تارلان .

— تايانخان يەنىلا ئېھتىياتچان بولۇپ ، تېمۇچىن بىلەن

تىركىشىپ تۇرۇۋاتقان ئونغۇت قەبىلىسىنىڭ خانىغا ئەلچىسى ئەۋەتتى . ئەلچىلەر تېخى تۇنۇگۈن يۇرۇپ كەتتى . قوشۇن تارتىش ۋاقتى شۇ ئەلچىلەر قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بېكىتىلىدۇ .

※ ※

ئونغۇت قەبىلىسىنىڭ ماكانى سەددىچىن سېپىللىرىگە يېقىن جايلاردىكى يايلاقلاردا بولۇپ ، ئالتايدىن ئانچە يىراق ئەمەس ئىدى . تاغ ـ دالىلار يېشىللىققا پۈركىنىپ ، يايلاقلار ئاۋاتلاشقان ئەتىياز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ، تايانخاننىڭ ئەلچىلىرى ئونغۇت خانىنىڭ ئالاقۇشىنىڭ ئاق كىگىز ئۆيىگە كىرىپ تەزىم بەجا كەلتۈردى . ئالاقۇش خان نايمان ئەلچىلىرىنى قوي سويۇپ كۈتۈۋالدى . باش ئەلچى چاسا شەكىللىك قىزىل تامغا بېسىلغان تايانخاننىڭ مەخپىي بىتىكىنى ئونغۇت خانىغا قوش قوللاپ ئۇزاتتى . ئالاقۇش خان ئۇيغۇر يېزىقىدا قارا سىياھ بىلەن يۇقىرىدىن ـ تۆۋەنگە قارىتىپ يېزىلغان بىتىكنى قولىغا ئېلىپ قاراپ باققاندىن كېيىن يەنە باش ئەلچىگە قايتۇرۇپ بەردى .

— بۇنداق بىتىكنىنى مەن ئوقۇيالمايمەن . ئۆزۈڭ ئوقۇپ بەرگىن ، — دېدى ئۇ .

باش ئەلچى بىتىكنى قولىغا ئېلىپ دەرھال ئورنىدىن تۇردى ۋە بۇيۇك خاقانىنىڭ تامغىسى بېسىلغان بۇ قېلىن سىرىق قەغەزنى كۆكسىگە ۋە پېشانىسىگە تەككۈزۈپ ، بىتىك ئىگىسىگە ھۆرمەت بىلدۈرگەندىن كېيىن ھەربىر سۆزىنى دانە ـ دانە چىقىرىپ ، ئالاھىدە سەلتەنەتلىك ئاھاڭدا ئوقۇدى :

«مەنكى قۇدرەتلىك نايمان ئېلىنىڭ خاقانى ئالتايلىق تايانخان بولۇرمەن . باتۇر ئونغۇت خەلقىنىڭ شەۋكەتلىك داھىيسى بۇيۇك ئالاقۇش خانىغا ئالىي ئېھتىرام بىلەن سالام يوللايمەن . بىزلەر نايمانلار ۋە سىزلەر ئونغۇتلار يايلاق ـ

ماكانلىرىمىز تۇتىشىپ تۇرىدىغان يېقىن قوشنىلارمىز . تاغ سۇلىرى ئەلۋەك ، ئوت ـ چۆپلىرىمىز بولۇق بولسا ، سىزلەرمۇ ھەم بىزلەرمۇ يىلقا ـ پادىلىرىمىزنى بېقىپ سەمرىتىپ ، بايىاشاتچىلىقتا كۆكلەپ ياشايمىز . ناۋادا بۇ تۇتاش يايلاقلىرىمىزنى جۇت باسىدىغان بولسا ، سىزلەرمۇ ھەم بىزلەرمۇ قىيىن ئەھۋالدا قالىمىز . ئەگەركى ، قارنى يامان ياۋۇز دۇشمەنلەر بۇ يايلاقلارغا كۆز قىزارتىپ نىيىتىنى بۇزسا ، سىزلەرمۇ ھەم بىزلەرمۇ خەۋپ ئاستىدا قالىمىز .

ھازىر كۇنچىقىش تەرەپتە بىزنىڭ بۇ يايلاقلىرىمىزغا ، يىلقا ـ پادىلىرىمىزغا ، ئەل ـ يۇرتلىرىمىزغا ئاچ كۆزلۈك بىلەن كۆز تىكىۋاتقان بىر قىسىم موڭغۇللار بار دەپ ئاڭلايمەن . شۇ موڭغۇللارنىڭ ئاتامانى تېمۇچىن قەدىمى يەتكەنلا يەردىكى ھەممە قەبىلە ـ تائىپىلەرنى بېقىندۇرۇش قەستىدە بولماقتا . سىز شەۋكەتلىك ئالاقۇش خان ئوڭ قول بولۇپ ئاتلانسىڭىز ، مەن مۇشۇ يەردىن سول قول بولۇپ ئاتلىنىپ ، ئاشۇ موڭغۇللارنىڭ دەككىسىنى بېرىپ ، ئوق ـ ساداقلىرىنى ، ئات ـ ئۇلاغلىرىنى بۇلاپ كېلەيلى . »

ئونغۇت ھۆكۈمدارى نايمان خاقانىنىڭ بۇ چاقىرىقىدىن ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن چوڭقۇر ئويغا پاتتى . بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ، خېلى ئۇزاققىچە پۇشۇلداپ ئولتۇرغاندىن كېيىن سانىۋالغۇدەك شالاڭ ساقلىنى تومتاق بارماقلىرى بىلەن تاتىلاشتۇرۇپ ، ياغاچنىڭ يېرىقىدەك قىيسىق كۆزلىرىنى نايمان ئەلچىسىگە قاراتتى .

— مەن ئاقساقال تۆرىلىرىم بىلەن كېڭەشكەندىن كېيىن تايانخانغا ئەلچى ئەۋەتىمەن ، — دېدى ئۇ .

ھالبۇكى ، نايمان ئەلچىلەر ئالتايغا قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ئالاقۇش ئۆز ئەلچىلىرىنى تايانخانغا ئەمەس ، بەلكى تېمۇچىنگە

ئەۋەتتى .

بۇ كۈنلەردە تېمۇچىن ئۆزىنىڭ نويان[1] ۋە چېرىكلىرى بىلەن بىرلىكتە دالىلاردا ئات چاپتۇرۇپ ، كۆندۈرۈلگەن بۇركۇت ۋە قارچىغىلارنى قويۇپ بېرىپ ئوۋ ئوۋلاپ يۈرەتتى . ئونغۇت ئەلچىلىرى ئۇنى ئىزدەپ ئەنە شۇ ئوۋ بولۇۋاتقان دالىغا باردى .

تېمۇچىن ئوتلاققا سېلىنغان ئاق كىگىزدە چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلدى . ئالاقۇشنىڭ باش ئەلچىسى تاتار ، مەركىت ، كەرەيدەك كۇچلۇك قەبىلىلەرنى يېڭىپ ۋە يەنە نۇرغۇنلىغان چوڭ - كىچىك ئۇرۇق - تائىپىلەرنى ئۆز بايرىقى ئاستىغا بىرلەشتۈرۈپ داڭق چىقارغان بۇ موڭغۇل ھۆكۈمدارنىڭ قاۋۇل بەستى ۋە سۈرلۈك چىرايىغا قاراپ ھودۇقۇپ قالدى . شۇنداقتىمۇ ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ ، كېلىشتىكى مۇددىئاسىنى بايان قىلدى :

— نايمانلارنىڭ تايانخانى سىلەرنى تالان - تاراج قىلماقچى بولۇپ ، بىزنىڭ خوجىمىز ئالاقۇش خاقانىنى ئوڭ قول بولۇپ بېرىشكە ئۇندەپ ئەلچى ئەۋەتىپتۇ . لېكىن ، بىزنىڭ خوجىمىز ئۇنىمىدى ھەمدە سىلەرنى خەۋەرلەندۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن بىزلەرنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى . نايمانلاردىن پەخەس بولغايسىلەر .

تېمۇچىن ئونغۇت ئەلچىلىرىگە ئىلتىپات كۆرسىتىپ ، ئۇلارنى جەرەن ، بۆكەن گۆشلىرى ۋە مەي - شاراب بىلەن مېھمان قىلدى . ئەلچىلەر ئۇچ - تۆت كۈنگىچە ئارام ئېلىپ ، مېھمان بولۇپ قايتقاندىن كېيىن تېمۇچىن ئۆزىنىڭ نويانلىرىنى يىغىپ ، نايمانلارغا قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتى . بىر قىسىم نويانلار بېشى قېتىپ ئارىسالدى بولدى .

— ھازىر تېخى ئەتىياز پەسلى ئۆتۈپ كەتمىدى . ئاتلىرىمىز ئورۇق ، يۈرۈش قىلساق قىينىلىپ قالارمىزمۇ ، — دېيىشتى ئۇلار .

يەنە بىر قىسىم نويانلارنىڭ قېنى قىزىپ ، كۆزلىرىدىن ئوت

---

① نويان — موڭغۇللاردىكى يۇقىرى مەرتىۋە نامى .

چاقنىدى .

— ئاتلىرىمىز ئورۇق دەپ قاراپ ئولتۇرمايلى ! ياخشى بېقىلغان سېمىز ئاتلىرىمىزمۇ بار . مۇشۇنداق خەۋەر كەلسە يەنە قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرىمىزمۇ ! — دېيىشتى ئۇلار .

تېمۇچىننىڭ ئىنىسى بەلگۈتەي هەممىدىن بەكرەك قاينىاپ سۆزلەپ كەتتى :

— نايمانلار بىزنىڭ ئوق ـ ساداقلىرىمىزنى بۇلىماقچى بولۇشۇپتۇ . تىرىك تۇرۇپ ئوق ـ ساداقلىرىمىزنى تارتقۇزۇپ قويساق ، يەنە ياشاپ نېمە قىلىمىز ؟ ئاتىمىز ئوغۇل دەپ تاپقاندىكىن ئۇلسەكمۇ قىلىچ ۋە نەيزىلىرىمىزنى چىڭ تۇتۇپ ، ئوق ـ ساداقلىرىمىز بىلەن بىللە ياتقىنىمىز ئەۋزەل . نايمانلار ، «ئېلىمىز چوڭ ، ئادەملىرىمىز كۆپ» دەپ بىزگە هەيۋە قىلىۋاتىدۇ . بىز ئۇلارغا پۇرسەت بەرمەي ، ئالدى بىلەن ئۆزىمىز قول سېلىپ هۇجۇم قىلايلى . دەرهال ئاتلىنايلى ! ئۇلارنىڭ ئۇيۇر ـ ئۇيۇر يىلقىلىرىنى هەيدەپ كېلەيلى ، ئۇلارنىڭ ئۆي ، ئوردىلىرىنى تارتىۋالايلى ، ئۇلارنىڭ تاغلارغا قېچىپ كەتكەن ئادەملىرىنى تۇتۇپ كېلىپ ئۆزىمىزگە ئەل قىلايلى . ئۇلار هەيۋە قىلغانكەن ، يەنە نېمىنى ساقلاپ تۇرىمىز ؟ تېزدىن هۇجۇمغا ئۆتەيلى !

كۆپچىلىك بەلگۈتەينىڭ بۇ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشتى . تېمۇچىن نايمانلارغا ئالدىن قول سېلىپ ، ئۇرۇش باشلاشنى قارار قىلدى . شۇنىڭ بىلەن ، هەممەيلەن ئۇۋدىن قايتتى . تېمۇچىن قالقا دەرياسىنىڭ بويىدىكى كەلتەگەي قادا دېگەن يەرگە كەلگەندىن كېيىن ئادەملىرىنىڭ سانىنى ئېلىپ ، قوشۇننىنى تەرتىپكە سېلىشقا كىرىشىپ كەتتى . شامانلار قويىنىڭ تارغاق سۆڭىكىدە پال سېلىپ[1] ، چاشقان يىلى باش يازنىڭ 16 ـ كۈنىنى[2] «قۇتلۇق كۈن» دەپ تاللاشتى . شۇ كۈنى سەھەردە ئات ۋە تۆگىلەر بوغۇزلىنىپ ، موڭغۇللارنىڭ توققۇز قۇيرۇقلۇق ئاق بايرىقىغا ئاتاپ

① موڭغۇللار شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى .

② مىلادىيە 1204 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى .

نەزىر بېرىلدى . قوتاز تېرىسىدە ياسالغان يوغان دۇمباقلار ھەيۋەت بىلەن گۈمبۈرلىدى .

تېمۇچىن تەنھا ئۆزى ئېگىز تاغ چوققىسىغا چىقىپ ، شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ چىقىۋاتقان نۇرلۇق قۇياشقا نەزەر تاشلىدى . ئاجايىپ دولقۇنلۇق ، سىرلىق تەسىرات ئۇنىڭ قەلبىنى لەرزىگە سالماقتا ئىدى . تېمۇچىن ھازىر موڭغۇللارنىڭ زور قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ ، ئالتاي تاغلىرىنى ماكان قىلغان قۇدرەتلىك بىر تائىپە بىلەن ھايات ـ ماماتلىق جەڭگە ئاتلىنىش ئالدىدا تۇرماقتا . بۇ جەڭنىڭ نەتىجىسى قانداق بولار ؟ نايمانلار يېڭى كەڭ ، ئادەمى كۆپ ، مەدەنىيەتلىك ئەل . ئۇلارنىڭ مۇتەۋەرلىرى موڭغۇللارنى «سېسىق ياۋايىلار» دەپ مەنسىتمەيدۇ . «مانا مەن موڭغۇللارنىڭ قانداق خەلق ئىكەنلىكىنى ئۇلارغا تونۇتۇپ قويىمەن» دېدى تېمۇچىن ئۆز ئىچىدە .

بىراق ، موڭغۇللارنىڭ بېشىدا كۆيۈۋاتقان ئوتلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى . كۈنچىقىش تەرەپتە ھەشەمەتلىك جۇڭدۇ[1] شەھىرىنى ئاستانە قىلغان قۇدرەتلىك جىن سۇلالىسى موڭغۇل قەبىلىلىرىگە خىرىس قىلماقتا . ئىدىقۇت ۋە نايمان ئەللىرىدىن تارتىپ موڭغۇل يايلاقلىرىغىچە چېگرىلىرىنى تۇتاشتۇرغان تاڭغۇتلار بىلەن بولغان چوڭ ـ كىچىك ئۇرۇش ، توقۇنۇشلارنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمەيۋاتىدۇ . مانا ئەمدى نايمانلار بىلەنمۇ دۇشمەنلىشىدىغان جىددىي ۋەزىيەت شەكىللەندى .

تېمۇچىننىڭ تاڭ قۇياشىغا يۈزلەنگەن قاۋۇل بەستى تاغ چوققىسىدا خۇددى يېگانە قارىغايدەك مىدىر ـ مىدىر قىلماي تىك تۇراتتى . ئىزغىرىن تاغ شامىلى ئۇنىڭ شالاڭ ئۆسكەن ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى يەلپۈتەتتى . ئۇنىڭ قىيىسىق كۆزلىرى گويا كۈنچىقىش قۇياشىنىڭ نېرىسىدىكى ئاللىقانداق غايىۋى مەنزىللەرنى كۆرۈۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى .

تاغ ئېتىكىدە سەپ تارتىپ قاتار ـ قاتار تىزىلغان موڭغۇل

---

① جۇڭدۇ — ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى .

قوشۇنى ئۆزلىرىنىڭ تاغ چوققىسىدا تۇرغان يولباشچىسىغا چوڭقۇر سۇكۇنات ئىچىدە قاراپ تۇراتتى . مانا ، تېمۇچىن تىزلىرىغىچە چۈشىدىغان تونى ئۈستىدىن باغلانغان تاسما بەلبېغىنى پىشىپ بوينىغا سالدى ، ئاق مالىخىيىنى قولىغا ئېلىپ ، تاقىر بېشىنى يالىڭاچلىدى ، ئاندىن تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ ، ئۇپۇقتىن ئۆرلەپ چىقىۋاتقان قىزىل قۇياشقا كەينى ـ كەينىدىن توققۇز قېتىم سەجدە قىلدى .

«مەڭگۈلۈك كۆك تەڭرى ! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ تىزلانغىنىچە كۆككە كۆز تىكىپ ، — سەن بىزنى يارىتىڭ ، سەن ھەممىگە قادىر ! سېنىڭ قوللىشىڭ ۋە مەدەت بېرىشىڭ بىلەن مەن ئۇرۇق ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ياۋۇز دۈشمەنلىرىنى يەر بىلەن يەكسان قىلدىم . ئاتام يەسۈكەي باتۇرنىڭ تاتارلار زەھەرلەپ ئۆلتۈرگەندى . مەن جىن سۇلالىسى ۋە كەرەيلەر بىلەن بىرلىشىپ ، تاتارلارنىڭ كاتتىلىرىنى يوقاتتىم ، پۇقرالىرىنى ئۆزۈمگە ئەل قىلىپ قوشۇۋالدىم . كېيىن تەقدىرنىڭ ئۆزگىرىشچان شامالىلىرى مېنىڭ ئۈمىد ۋە ئىشەنچىمنى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىۋەتتى . كەرەيلەرنىڭ توغرۇل ۋاڭ خانى مەرھۇم ئاتامنىڭ قول بېرىشكەن دوستى ئىدى . جامۇقا باتۇر مېنىڭ بالىلىق دەۋرىمدە قول بېرىشكەن ئەڭ يېقىن دوستۇم ئىدى . ئەمدى ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ماڭا دۈشمەن بولدى . ئۇلار گۈمان ۋە ھەسەتنىڭ قامچىلىشى بىلەن مېنى يوقاتماقچى بولۇپ قوشۇن تارتىپ چېقىشتى . ئەي مەڭگۈلۈك كۆك تەڭرى ! سېنىڭ قۇدرىتىڭ بىلەن مەن ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىنى مەغلۇپ قىلدىم . توغرۇل ۋاڭ خان مەندىن قېچىپ ئالتايغا بارغانىدى ، نايمانلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى . جامۇقامۇ ئالتايغا قېچىپ بېرىپ ، نايمانلار بىلەن بىرلەشتى . ئۇ ئەمدى نايمانلارنىڭ تايانخانىنى كۈشكۈرتۈپ ، يەنە مەن بىلەن ئۇرۇشماقچى بولۇۋاتىدۇ . ئەي مەڭگۈلۈك كۆك تەڭرى ! ماڭا مەدەت بەرگىن ، توققۇز قۇيرۇقلۇق ئاق بايرىقىمغا غەلىبە ئاتا قىلغىن ! كۆك ئاسمان ، قوڭۇر يەرنى ماڭا ياردەمگە

سالغىن ! ياخشى - يامان روھلارنىڭ ھەممىسىنى دۇشمەنلىرىمنى تىز پۈكتۈرۈشكە ئەۋەتكىن ! ئەي مەڭگۈلۈك كۆك تەڭرى !»

تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىش پائالىيىتى تاماملانغاندىن كېيىن تېمۇچىن ئورنىدىن تۇرۇپ مالىخىيىنى قايتا بېشىغا كىيىدى ، بەلبېغىنى بېلىگە چىڭ تارتىپ باغلىدى ۋە دادىل قەدەم تاشلاپ تاغدىن چۈشتى - دە ، يۈرۈشكە تەييار ھالەتتە تۇرغان قوشۇن سېپىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، گەۋدىلىك ئاق بوز ئېتىغا مىندى . بايراقدار يىگىت توققۇز قۇيرۇقلۇق ئاق بايراقنى ئېگىز كۆتۈردى . قوتاز تېرىسىدىن ياسالغان دۇمباقلار ھەيۋەتلىك گۈلدۇرلىدى . تېمۇچىن باشچىلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنى كۈنپېتىش تەرەپكە ئاتلاندى .

نايمان چېگرىسىغا يېقىنلاپ كەلگەندە ، تېمۇچىن بىر تۈركۈم چارلىغۇچىلارنى ئايرىپ ، ئۇلارغا كونا ئېگەرلىك ئورۇق ئاتلارنى بەردى ۋە قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى چۈشەندۈرۈپ قويدى . چارلىغۇچىلار بىر تاغقا چىققاندا نايمانلارنىڭ قاراۋۇللىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى . ھەر ئىككى تەرەپ بىر - بىرلىرىگە ئوقيالاردىن ئوق ئۇزۇشتى . شۇنىڭدىن كېيىن موڭغۇل چارلىغۇچىلار كونا ئېگەرلىك ئورۇق ئىككى ئاتنى شۇ جايدا قالدۇرۇپ تېز چېكىنىپ كەتتى . نايمانلارنىڭ قاراۋۇللىرى موڭغۇللار قالدۇرۇپ كەتكەن بۇ ئورۇق ئاتلارنى تۇتۇپ ئەكەتتى .

تايانخان بۇ ھەقتىكى مەلۇماتنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئاق كىگىز ئۆيىدىن چىقىپ ، ھېلىقى موڭغۇل ئاتلىرىنى كۆردى .

— ئۇلارنىڭ ئاتلىرى بەك ئورۇق ئىكەنغۇ ، — دېدى ئۇ .

— ئېگەر - جابدۇقلىرىمۇ بەك كونا ئىكەن ، — دەپ سۆز قاتتى شۇ يەردە تۇرغان ئاقساقاللاردىن بىرى .

تايانخان بۇ ئاتلارنىڭ چۆرىسىدىن ئايلىنىپ بىر قۇر كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن يېنىدا تۇرغان بىر سەركەردىدىن سورىدى :

— موڭغۇللار قىستاپ كېلىپ قاپتۇ . ئۇلار بىلەن تۇتۇشۇپ باقساق ، يېڭىشكە ھۆددە قىلغىلى بولامدۇ ؟

— تېمۇچىن مۇشۇنداق ئاۋاق ئاتلار بىلەن كەلگەن بولسا قانداقمۇ ئۇرۇش قىلالىسۇن . بىزنىڭ يېڭىشىمىزدە گەپ يوق ، — دېدى سەركەردە .

تايانخان رازىمەنلىك بىلەن بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى .

— ئۇنداق بولسا ، جەڭگە تەييارلىق قىلايلى ، — دېدى ئۇ .

※ ※

مۇڭغۇل سەركەردىلىرى تېمۇچىننىڭ بارگاھىدا باش قوشۇپ ، نايمانلار بىلەن قانداق ئۇرۇش قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتى .

— بىزنىڭ جەڭچىلىرىمىز ئاز . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، ئۇزاق يوللارنى بېسىپ چارچاپ كەتتۇق ، — دېدى سەركەردىلەردىن بىرى ، — شۇڭا ، بىز مۇشۇ يەردە جەڭچىلىرىمىزنى تارقاقلاشتۇرۇپ ئارام ئالدۇرايلى ، ئاتلىرىمىزنىمۇ تويغۇزۇۋالايلى . ئادەملىرىمىزنىڭ ھەربىرى بەش يەرگە كېچىلەپ گۈلخان ياقسۇن . نايمانلار گۈلخان ئوتلىرىنى كۆرۈپ ، بىزنىڭ ئادەملىرىمىزنى ناھايىتى كۆپ ئىكەن دەپ ئويلاپ قالسۇن . ئوت بىلەن ئۇلارنى ئالداپ قورقۇتايلى . بىز ئۇلارنى گۈلخان بىلەن قورقۇتۇپ تۇرغۇچە ئاتلىرىمىزمۇ تويۇنۇپ بولىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن نايمانلارنىڭ قاراۋۇللىرىنى غول قوشۇنى تۇرۇشلۇق جايغىچە قوغلاپ بارساق ، ئۇلار پاتىپاراق بولۇپ كېتىدۇ . ئەنە شۇ چاغدا ھۇجۇمغا ئۆتسەك بولماسمۇ ؟

— شۇنداق قىلايلى ، — دېدى تېمۇچىن ئىشەنچىكە تولغان تەلەپپۇزدا .

شۇنداق قىلىپ ، قاراڭغۇ چۈشۈشى بىلەنلا ھەربىر جەڭچى بەش يەرگە گۈلخان يېقىپ ، كەڭ دالىدا تارقاقلىشىپ تۇنىدى .

ئېگىز تاغ چوققىسىدا تۇرۇپ ، سانسىزلىغان گۈلخانلارنى كۆرگەن نايمان قاراۋۇللىرى ئەجەبلەندى .

— مۇڭغۇل چېرىكلىرى ئاز دېيىشكەن ئىدىغۇ ؟ ياققان

گۇلخانلىرى يۇلتۇزلاردىنمۇ كۆپ تۇرمامدۇ ! — دېيىشتى ئۇلار ۋە تايانخانغا ئادەم ئەۋەتىپ ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى .

تايانخان تاڭ سەھەردە بۇ مەلۇماتنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بىتىكچىسى تاتا تۆڭانى ئاق كىگىز ئۆيىگە چاقىرتتى .

— ئوغلۇم كۆچلۈككە بىتىك يازايلى ، — دېدى خان .

— خوپ ، — دېدى بىتىكچى ۋە قەغەز ، قەلەم ، سىياھنى تەييارلاپ شىرە ئۇستىگە قويدى .

تايانخان بىتىكنىڭ مەزمۇنىنى ئالدىرىماي ، تەپسىلىي سۆزلىدى . تاتا تۆڭا قومۇش قەلەمنى قارا سىياھقا چىلاپ ، ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىنى قەغەزگە يازدى :

«ئوغلۇم كۆچلۈك ، تېمۇچىن دېگەن سېسىق موڭغۇل قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ قالدى . ئۇلارنىڭ كېچىدە ياققان گۇلخانلىرى يۇلتۇزلاردىنمۇ كۆپ دەيدۇ . قارىغاندا ، موڭغۇللار خېلى كۆپ ئوخشايدۇ . ھازىر ئۇلار بىلەن ئۇرۇشساق قانداق بولار ؟ بۇ موڭغۇل دېگەن ياۋايىلار يۇزىدىن قارا قان ئېقىپ تۇرسىمۇ ئۆزىنى دالدىغا ئالمايدىغان كاج خەق . مۇشۇنداق جاھىللار بىلەن تەييارلىقسىز ئۇرۇشقانىڭ پايدىسى بولارمۇ ؟ موڭغۇللارنىڭ ئاتلىرى ئورۇق ئىكەن . شۇڭا ، پۇتۇن ئېلىمىز بىلەن كۆچۈپ ، ئۇلارنى ئىتتەك كەينىمىزدىن ئەگەشتۈرۈپ ، ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئىچكىرىسىگە باشلاپ كىرەيلى . بىزنىڭ ئاتلىرىمىز سەمرىپ تېقىلىپ كەتتى . موڭغۇللارنىڭ ئورۇق ئاتلىرى ھېرىپ قالىدۇ . شۇ چاغدا بىز كەينىمىزگە بۇرۇلۇپ ئۇلارنىڭ جاجىسىنى بېرەيلى . »

تايانخان قېرىپ ئاجىزلاپ قالغان بولغاچقا ، خانلىقنىڭ چوڭ ـ كىچىك ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئۆزىنىڭ تەخت ۋارىسى كۆچلۈككە تاينىپ ۋە ئۇنىڭ پىكرىنى ئېلىپ ئىش قىلىشقا

ئادەتلىنىپ كەتكەنىدى . قېنى قىزىق كۆچلۈك بولسا ، ئۆزىنىڭ مۇلايىم ئاتىسىنى ھەمىشە بوشاڭلىقتا ئەيىبلەپ ، غۇدۇراپلا يۈرەتتى . بۇ قېتىممۇ شۇنداق بولدى . ئۇ تايانخاننىڭ چاپارمىنى ئەكەلگەن پۇتۇكنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ تۇرغان سانغۇنلارنىڭ ئالدىدا خان ئاتىسىنىڭ يۈز ـ خاتىرسىنى قىلماي ، ئۇنىڭغا ھاقارەت كەلتۈرىدىغان كىنايىلىك سۆزلەرنى ياغدۇرۇۋەتتى :

— خان ئاتامنىڭ خوتۇن كىشىدەك قورقۇپ كېتىپ دېگەن گېپىنى قاراڭلار ! موڭغۇللار كۆپ بولسا نېمە بوپتۇ ؟ دوستىمىز جامۇقانىڭ موڭغۇللىرى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئەمەسمۇ . ئۆزىنىڭ ئوردىسىدىن سىرتقا چىقىپ باقمىغان ، ھارۋا چاقىغا باغلاقلىق موزاينىڭ ئوتلىغان يېرىگىچە بېرىپ باقمىغان بىچارە خان ئاتام قورقۇپ كېتىپ مۇشۇ پۇتۇكنى ئەۋەتىپتۇ ـ دە . . .

ئۇ تېمۇچىنىنى مەنسىتمەسلىك تەلەپپۇزى بىلەن تايانخانغا تاپا ـ تەنە قىلىپ يەنە بىر مۇنچە قاينىدى .

چاپارمەن قايتىپ كېلىپ ، تايانخانغا كۆچلۈكنىڭ گەپلىرىنى ئەينەن يەتكۈزدى . تايانخان شۇكلەپ ، مىسكىنلىشىپ قالدى . ئۇ خاقانلىقنىڭ بەلگىسى بولغان ئاق كىگىز ئۆيدە ئاقساقال تۆرىلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا ئولتۇرۇپ خىتاب قىلدى :

— ھەي باتۇر ، ھاكاۋۇر كۆچلۈك ! ئۇرۇش كۈنى كەلگەندىمۇ مۇشۇنداق باتۇرلۇقۇڭدىن يانمىساڭ بولدىغۇ . دۈشمەنلەر بېسىپ كېلىپ ، ئۇرۇش ـ چېپىش باشلانسا ، ئۇلاردىن قۇتۇلمەن دەپ خام خىيال قىلمىغىن .

تايانخانىڭ بۇ ھەسرەتلىك خىتابىنى ئاڭلىغان كاتتا تۆرىلەردىن بىرى خانغا نارازلىق بىلدۈرۈپ تەنە قىلدى :

— ئەي ئۇلۇغ بۇزرۇكۋارىمىز ، تايانخان ! ئاتاڭ ئىنانچ بىلگە خان ئۆزى جەڭگە چۈشۈپ ، دۈشمەنلەرگە يىگىتلىك دۈمبىسىنى ، تۇلپارىنىڭ ساغرىسىنى كۆرسەتمىگەن . موڭغۇللارنىڭ كەلگىنىنى ئاڭلاپلا قورقۇپ كەتكىنىڭ نېمىسى ؟ ئەسلىي سېنىڭ ئورنۇڭدا

ئاناڭ گۈربەسۇ ئايال بولسىمۇ قوشۇنغا ئىگىدارچىلىق قىلسا بوپتىكەن . ئەپسۇسكى ، ئۇ قېرىپ كەتتى . ئەي بۇزرۇكۋار تايانخان ! باتۇر خانغا ئوخشاشماي قالدىڭ . موڭغۇللارنىڭ تەلىيى كەلدى .

ئەمدى ياۋاش تايانخاننىڭمۇ ئەرۋاھى ئۇچتى .

— بەربىر قىينىلىدىغان تەن ، ئۆلىدىغان جانغۇ بۇ ! سوقۇشساق سوقۇشايلى ! — دېدى ئۇ زەردە بىلەن ۋارقىراپ .

تاغ - ئورمانلار لەرزىگە كەلدى . نايمان قوشۇنى يۇرۇشكە ئاتلاندى . تايانخان : «پۇتۇن ئۇلۇس ، پۇتۇن ئەل قوزغىلىپ تېمۇچىننى يوقىتايلى ! » دەپ يارلىق چۈشۈرگەندى . تاتا تۇڭا ، توختامىش ۋە تارلانمۇ تايانخانغا ئەگىشىپ يولغا چىقتى .

— تايانخان ئاق كۆڭۈل ، پەزىلەتلىك خان ، ئەۋلىيا - ئەنبىيالارنىڭ پاك روھلىرى ئۇنىڭغا مەدەت بەرگەي ، — دېدى تاتا تۇڭا چار ساقلىنى تەمكىنلىك بىلەن سىيپاشتۇرۇپ .

— بۇ يەردىمۇ خاتىرجەملىك تاپالمىدىم . مەن ئەسلىي موڭغۇللار بىلەن ئەمەس ، قارا قىتانلار بىلەن ئۇرۇشۇشنى خالايتتىم ، — دېدى توختامىش تۇركەنئاي خانقىز بەرگەن قارا ئارغىمىقىنى يېگى ئۇستازى تاتا تۇڭانىڭ ئېتىغا يانداشتۇرۇپ كېلىۋېتىپ .

— بىز نايمان ئېلىدە پاناھلاندۇق . شۇڭا ، نايمانلارغا سادىق بولۇپ ، باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىشىمىز كېرەك ، — دېدى تارلانمۇ ئۇلار بىلەن بىر قاتاردا ئېتىنى يورغىلىتىپ .

ئۇچەيلەن نايمان چېرىكلىرىگە ئوخشاش ئوق ئۆتمەيدىغان كۆن ساۋۇتلارنى ۋە شۇنداقلا قاتتىق كۆن دۇبۇلغىلارنى كىيىشىپ ، يانلىرىغا قىلىچ - خەنجەرلەرنى ئاسقانىدى . نايمان قوشۇنى جىرا - جىرالاردىن چىقىپ ، تاغدىن تاغقا ھالقىپ ، ئالغا ئىلگىرىلەپ كېتىۋەردى . جامۇقانىڭ موڭغۇل قوشۇنىمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ ئاتلاندى .

تېمۇچىننىڭ چارلىغۇچىلىرى ئاتلىرىنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ

كېلىپ ، نايمان قوشۇننىڭ جەڭگاۋار ھالەتتە يېقىنلاپ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى يەتكۈزدى . موڭغۇل قوشۇنىمۇ ئاللىقاچان سەپەرۋەرلىككە كېلىپ بولغانىدى . ساۋۇت ـ دۇبۇلغا كىيىپ ، سەپ ئالدىدا ئاق بوز ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن تۇتۇپ تۇرغان تېمۈچىن ئۆز يېنىدا توپلىشىپ تۇرغان نويانلىرىغا ئاڭلىتىپ يۇقىرى ئاۋازدا مۇنداق دېدى :

— بۈگۈن شۇنداق بىر جەڭ قىلايلىكى ، تىللاردا داستان بولۇپ قالسۇن ! ئۇلار كۆپ بولسا كۆپىنى ، ئاز بولسا ئېزىنى ، قانچە بولسا شۇنچىسىنى بۇ جاھاندىن يوق قىلايلى !

تېمۈچىنىڭ يېنىدا تۇرغان سانغۇنلاردىن بىرى كۆزلىرىدىن ئوت چاقنىتىپ خىتاب قىلدى :

— دالىدا جەرەن قوغلىغاندەك تېز ئىلگىرىلەپ ، تاغ ـ دەريالىرىدەك شىددەتلىك ئېتىلىپ ، تۆمۈر پالتىدەك يېرىپ كىرىپ ، ئۇلار بىلەن ئېلىشايلى !

شۇنىڭ بىلەن ، تېمۈچىن چوڭ ئىنىسى قاسارنى غول قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىشقا ، كىچىك ئىنىسى ئوتچىگىننى زاپاس ئاتلارنى باشقۇرۇشقا بۇيرۇدى ۋە ئۆزى زەربىدار قوشۇننى باشلاپ ھۇجۇمغا ئاتلاندى .

بۇ چاغدا نايمان قوشۇنىمۇ تاغدىن چۈشۈپ ، سەپ تارتىپ تۇرغانىدى . تايانخان بىلەن جامۇقا ئۆز قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ جەڭگە چۈشتى . خانزادە كۈچلۈك ئوڭ قانات قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىپ ، يان تەرەپتىن قورشاپ كېلىش ئۈچۈن يۇرۇپ كەتتى . تېمۈچىنىڭ زەربىدار قوشۇنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئات سېلىپ ، تايانخان ۋە جامۇقانىڭ بىرلەشمە قوشۇنىغا زەربە بەردى . ئىككى تەرەپنىڭ سەپلىرى قوشۇلۇپ ، ئارىلىشىپ كەتتى . مىڭلىغان ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرىدىن يەر ـ زېمىن چاك ـ چاك بولۇپ يېرىلىپ كېتىدىغاندەك تۇيۇلاتتى . ھەر ئىككى تەرەپ جەڭچىلىرىنىڭ قوللىرىدا ئەجەل يەتكۈزگۈچى قىلىچلار رەقىبلەرنىڭ تەنلىرىنى پارچىلاپ يېقىتىشقا باشلىدى . ھەر ئىككى

تەرەپ جەڭچىلىرى بەجايىكى ئارسلان ئۆكۈزنىڭ قارىنىنى يارغاندەك سەپنى يېرىپ ئىلگىرىلەشكە تىرىشاتتى. كۈچەپ قىلىچ ئۇرۇۋاتقان، غۇلاچلاپ نەيزە ئېتىۋاتقان جەڭچىلەرنىڭ ئۈن سېلىپ توۋلاشلىرى، پولات تىغلارنىڭ بىر - بىرىگە ئۇرۇلۇپ جارانلاشلىرى پەلەككە ئۆرلىمەكتە ئىدى. ئەجەللىك زەربە يەپ يىقىلغان ئادەملەر كۆپەيگىلى تۇردى، ئىگىسىز قالغان ئاتلار قاتتىق كىشنەپ جەڭ مەيدانىدىن بەدەر قاچماقتا ئىدى.

بارا - بارا تېمۇچىن قوشۇنى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى. تايانخان ۋە جامۇقا قوشۇنلىرىنىڭ سەپلىرى يىمىرىلىشكە باشلىدى. موڭغۇللار غالىبانە «ھۇررا» توۋلاپ، كۈن نۇرىدا يالتىراپ تۇرغان ئەگرى قىلىچلىرىنى ئوينىتىپ شىددەت بىلەن بېسىپ كەلمەكتە ئىدى.

ئېگىز دۆڭگە چىقىپ جەڭ ۋەزىيىتىنى كۆزىتىپ تۇرغان تايانخان ئۆز يېنىدا تۇرغان جامۇقاغا ئەڭ ئالدىدا چېپىپ كېلىۋاتقان موڭغۇللارنى كۆرسىتىپ سورىدى:

— قارىغىنا، جامۇقا، خۇددى قوي قوغلىغان ئاچ بۆرىلەردەك قۇتراپ كېلىۋاتقانلار كىم ئۆزى؟

غەزەپ ۋە ھاياجاندىن تىترەپ تۇرغان جامۇقا چىشلىرىنى كىرىشتۇرۇپ چۇشەندۈردى:

— ئەڭ ئالدىدا كېلىۋاتقان تۆتىنى كۆردىڭىزمۇ؟ ئۇلار تېمۇچىننىڭ تۆت غالجىر ئىتى. ئۇ تۆت ئىتنى كىملەر دەپ سورىسىڭىز، ئاۋۇ ئوڭ ياندا كېلىۋاتقان ئىككىسى جەبە بىلەن قۇبىلاي، سول ياندا كېلىۋاتقىنى جەلمە بىلەن سۇبۇتاي. ئۇلار خۇددى ئادەم گۆشىنى يەم قىلىدىغاندەك ۋەھشىي نېمىلەر! بۇ تۆت قانخور ئىتنىڭ ئەمدى زەنجىرلىرىدىن بوشىنىپ، خۇشاللىقىدا ئۆيناقشىپ، شۆلگەيلىرىنى ئاققۇزۇپ كېلىۋاتقىنىنى كۆرمىدىڭىزمۇ؟ ئۇلار ئۆلۈمنىڭ نېمىلىكىنى ئويلاپمۇ قويمايدىغان، ئوتقىمۇ، سۇغىمۇ كىرىپ كېتىۋېرىدىغان تەلۋىلەر!

— ئۇنداق بولسا، ئۇ ياۋايى پەسلەردىن يىراقراق تۇرايلى، — دېدى تايانخان ۋە ئۆز قوشۇنىنى تۇزلەڭ دالىدىن

چېكىندۇرۇپ ، تاغ باغرىدا يېڭىدىن سەپ تۈردى .

لېكىن ، تېمۇچىنىڭ ھېلىقى «تۆت غالجىر ئىتى» توختىماي بېسىپ كېلىۋەردى . ئايمانلار ۋە جامۇقانىڭ موڭغۇللىرى يامغۇردەك ئوق ياغدۇرۇپ ، يېنىك ئۇچار نەيزىلەرنى ئېتىپ ، تۆپىلىكلەردىن تاشلارنى دومىلىتىپمۇ ئۇلارنىڭ يولىنى توسۇپ قالالمىدى . تېمۇچىنىڭ توققۇز قۇيرۇقلۇق ئاق بايرىقىنى كۆتۈرگەن زەربىدار قىسىم قىستاپ كېلىپ ، تاغ باغرىغا چىقىشقا باشلىدى .

ئېگىز تۆپىلىكتىن پەسكە قاراپ ۋەزىيەتنى كۆزىتىۋاتقان تايانخان يېنىدىكى موڭغۇل سەپدىشى جامۇقادىن يەنە سورىدى :

— ئاۋۇ بايراقنىڭ ئالدىدا ئاچ بۇركۈتتەك تۇمشۇقىنى سوزۇپ كېلىۋاتقان كىم ئۆزى ؟

جامۇقا پەس تەرەپنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ جاۋاب بەردى :

— ئاۋۇ ئاق بوز ئات مىنىپ كېلىۋاتقان دۈشمىنى دەمسىز ؟ ئۇ دەل تېمۇچىنىڭ ئۆزى شۇ . سىز بايا جەڭ باشلىنىشتىن بۇرۇن ، «ئەي نايمان پالۋانلىرى ، بۇ سېپىق ياۋايىلارنى چىچقاق ئوغلاقلىرىغچە قويماي قىرىپ تاشلاڭلار » دېگەنىدىڭىز . مانا ئەمدى شۇ گېپىڭىزنىڭ دەردىنى تارتىدىغان ئوخشايسىز .

— ئۇلار ھەقسىزەتەن بىرەك چىڭ تۇرۇپ سوقۇشىدىكەن ، — دېدى تايانخان ، — ئەمدى تاغقا چىقىپ سەپ تۈزەيلى .

شۇنداق قىلىپ ، تايانخان بىلەن جامۇقا ئېگىز تاغ چوققىسىنى ئەڭ ئاخىرقى ئىستىھكام قىلىپ تاللىدى . ئەپسۇسكى ، بۇ يەردىمۇ ئىش ئەپلەشمىدى . توختىماي ھۇجۇم قىلىۋاتقان موڭغۇللار ئۇزلۇكسىز قىستاپ كېلىپ ، تاغ چوققىسىغا يېقىنلاشماقتا ئىدى . قىرىلىپ ، سانى ئازلاپ كېتىۋاتقان نايمان جەڭچىلىرىنىڭ سەپلىرى بۇزۇلۇپ قالايمىقانلىشىپ كەتتى . موڭغۇللارنىڭ قىيقاس ـ چۇقان سېلىپ ۋارقىراشلىرى يېقىنلا بىر يەرلەردە ئاڭلىنىپ تۇراتتى . نايمان سەركەردىلىرى ئۆز چېرىكلىرىنى باشقۇرالماي قالدى . ۋەھىمە باشقان چېرىكلەر پىتىراپ قاچقىلى تۇردى . ئاخىر چار ساقاللىق تايانخانمۇ سادىق نۆكەر ۋە قورۇقچىلىرىنى باشلاپ جەڭگە

چۈشۈپ كەتتى .

ئۇ ئاخىرقى پەيتلەردە ئۆز نۆكەرلىرىگە باتۇرلۇقتىن ئۆلگە كۆرسەتتى . ئۇ ئۇزۇن پۇتلۇق ، غاز بويۇن ئاق بوز ئارغىمىقىنى بوراندەك چاپتۇرۇپ ، بۆسۈپ كەلگەن موڭغۇللارنىڭ ئارىسىغا شۇڭغۇپ كىرىپ كەتتى ۋە ئەينەكتەك ۋالىلداپ تۇرغان ئەگرى قىلىچىنى ئوڭغىمۇ ، سولغىمۇ پۇتۇن كۈچى بىلەن ئۇرۇپ ، ئىككى موڭغۇلنى دومىلىتىپ چۈشۈرۈۋەتتى ، بىرىنىڭ ئېتىنى يىقتتى . بۇنى كۆرۈپ روھلانغان نۆكەرلەر كۈچىگە كۈچ قوشۇلغاندەك بولۇپ ، جان تىكىپ ئېلىشتى . تاغ چوققىسىدىكى موڭغۇل ۋە نايمانلارنىڭ جەسەتلىرى بىلەن تولۇپ كەتتى . پۇتۇن ئالتاي دىيارىدا مۇنداق قانلىق قىرغىنچىلىق تېخى كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى .

شۇ ئەسنادا تەرەپ ـ تەرەپتىن كېلىۋاتقان قىلىچ ۋە نەيزىلەرنىڭ زەربىسىدىن تايانخان ياردار بولدى . ئاق بوز ئارغىماق ئۇنى جەڭ مەيدانىدىن ئېلىپ قاچتى . قىرغىنچىلىقتىن ئامان قالغان بىرنەچچە سانغۇن ۋە بىر تۇركۈم نۆكەرلەرمۇ خان بىلەن بىللە قېچىپ قۇتۇلدى . تاتا تۇڭا ، توختامىش ۋە تارلانمۇ شۇلارنىڭ ئىچىدە ئىدى .

ئالتاي تاغلىرى موڭغۇللارنىڭ ئاياغ ئاستىدا قالدى . تايانخان تاشلاپ كەتكەن ئاق كىگىز ئۆينىڭ يېنىغا موڭغۇللارنىڭ توققۇز قۇيرۇقلۇق ئاق بايرىقى قادالدى . غالىب تېمۇچىن تايانخانىنىڭ ئاشۇ ئاق كىگىز ئۆيىگە كىرىپ ئارام ئالدى ھەمدە ئات ، قوي سويدۇرۇپ ، جەڭچىلەرگە زىياپەت بېرىشنى بۇيرۇدى .

ئەسىرلەرنى يىغىشقا مەسئۇل بولغان چېرىكلەر تايانخانىنىڭ ئانىسى گۈربەسۇنى تېمۇچىنىنىڭ ئالدىغا ئەكېلىشتى . تېمۇچىن گۈللۈك تاۋار تون كىيىپ ، قولاقلىرىغا ئالتۇن سىرغىلارنى سالغان ئېسىل سۇپەت مومايغا كىنايىلىك نەزىرى بىلەن قاراپ كۈلۈمسىرىدى .

— سەن موڭغۇللارنى سېسىق دەپتىكەنسەنغۇ ، مانا ئەمدى نېمە دەيسەن ؟ — دېدى ئۇ .

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

سەككىزىنچى باب

قىزىل سۇرۇخلۇق تامغا

تايانخان قىلىچ تۇتۇپ ، جان تىكىپ جەڭ قىلىۋاتقان پەيتته ، جامۇقا ئۆزىنىڭ بۇ بەختى قارا ئىتتىپاقدىشىغا يارەملىشىش ئۈياقتا تۇرسۇن ، ئەكسىچە ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ بەدەر قاچتى . ئۇ ئەمدى نايمانلارنىڭ تۇڭەشكەنلىكىنى پەملەپ ، تېمۇچىن بىلەن دۇشمەنلىشىۋاتقان مەركىتلەرنىڭ ھۆكۈمدارى توقتابېككە قوشۇلۇشنى كۆزلىگەنىدى .

يارلانغان تايانخان تاغ ئۆڭكۇرىدە ئىككى كۈنگىچە يوشۇرۇنۇپ يېتىپ ، قان كۆپ ئېقىپ كەتكەنلىكتىن مەڭگۈلۈككە كۆز يۇمدى . نۆكەرلەر ئورمانلىقتىكى يۇمشاق قارا تۇپراقنى قىلىچ ۋە نەيزىلىرى بىلەن كولاپ ، مەرھۇم خانىنى كۆمۈپ قويدى . شۇ كۈنىلا موڭغۇللارنىڭ چارلىغۇچى قىسمى بۇ يەرگە كېلىپ قالدى . ئامان قالغان ئازغىنە نايمانلار ھەر تەرەپلەرگە قېچىپ پىتىراپ كەتتى . موڭغۇللار ئۇلارنى قوغلاپ بەزىلىرىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزدى ۋە بەزىلىرىنى سالما تاشلاپ ، ئارقان بىلەن باغلاپ ئېلىپ ماڭدى .

تاتا تۇڭا نايمان ئوردىسىنىڭ ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان تامغىسىنى قوينىغا تىقىپ ، نەگە بېرىشىنى ئۆزىمۇ بىلمەي ، ئېتىنىڭ چاپتۇرغىنىچە ئۆزى يالغۇز ئورمانغا ئىچكىرىلەپ كېتىۋەردى . پۇتۇن ئەتراپتا موڭغۇللار ئات چاپتۇرۇپ ، سۇرەن سېلىپ ، قاچقان نايمانلارنى قوغلاپ يۈرۈشەتتى . تاتا تۇڭا بۇ يەردىن تېزرەك قۇتۇلۇپ كېتىشكە ئالدىراپ ئېتىنى قامچىلايتتى . «ئەمدى نەگە بارارمەن ؟ باشقىلارنى نەدىن تاپارمەن ؟ توختامىش بىلەن تارلان

نەگە كەتكەندۇ؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ.

قوغلاپ كېلىۋاتقان موڭغۇللارنىڭ شەپىسى يېقىنلا يەردىن ئاڭلىنىپ تۇراتتى. «تۇتۇلۇپ قالىدىغان بولدۇم... باشقا نايمانلار نەگە كەتتى؟ خانزادە كۇچلۇك نەدە يۇرىدىغاندۇ؟» موڭغۇللارنىڭ قاتتىق ۋارقىراشلىرى ئاڭلاندى. دەرەخلەر ئارىسىدىن نۇرغۇن - نۇرغۇن موڭغۇل چەۋەندازلارنىڭ قارىسى كۆرۈندى. «قانداق قىلىش كېرەك؟ يەنە قېچىۋېرەيمۇ ياكى بىر يەرگە مۆكۈنۈۋالايمۇ؟» هالبۇكى، تاتا تۇڭا قېچىشقىنىمۇ، مۆكۈنۈشكىنىمۇ ئۇلگۈرمىدى. ئۇ قورشاۋدا قالغانىدى. موڭغۇللار ھەر تەرەپتىن قورشاپ كېلىپ، ئۇنى توختاشقا مەجبۇر قىلدى.

«ئەي مۇقەددەس بۇدساتۋا ساكيامونى! ئەۋلىيا - ئەنبىيالار مەدەت بەرگەيسىلەر!» دەپ خىتاب قىلدى تاتا تۇڭا ئېتىنىي توختىتىپ.

موڭغۇللار ئاتلىرىنى ئۇنىڭ ئەتراپىدا چۆرگىلىتىپ، ئۇنىڭغا قىزىقىپ قارىشىپ، ئۇن سېلىشتى:

— ئۇ جەڭچى ئەمەسكەنغۇ.

— ياشىنىپ قالغان ئادەم ئىكەن.

— چىرايىدىن قارىغاندا، نايمانلارغا ئوخشاشماي تۇرىدۇ.

تاتا تۇڭا ھازىرلا ئۆزىگە قىلىچ ئۇرۇلۇشىنى ياكى نەيزە سانجىلىشىنى كۈتۈپ، ئۇنچىقماي تۇراتتى. شۇ ئاردا موڭغۇللارنىڭ چوڭلىرىدىن بىرى ئېتىنى يورغىلىتىپ كېلىپ، ئۇنىڭغا سىنچىلاپ قارىدى.

— نېمە ئادەم سەن؟ قايسى يۇرتنىڭ ئادىمى؟— دەپ سورىدى ئۇ.

— مەن تايانخاننىڭ بىتىكچىسى، ئەسلىي بەشبالىق شەھىرىدىن بولىمەن، — دەپ جاۋاب بەردى تاتا تۇڭا.

— قارىغاندا، ئاددىي ئادەم ئەمەستەك كۆرۈنىسەن. قالغان گەپلەرنى يولباشچىمىز تېمۇچىن ئۆزى سورىسۇن. ماڭ!

موڭغۇللار تاتا تۇڭانى ئارىغا ئېلىپ قايتۇرۇپ ماڭدى.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

※ ※

تېمۇچىن تاتا تۇڭا توغرىسىدىكى گەپنى ئاڭلاپ ، ئۇنىڭغا قىزىقىپ قالدى .

— ئۇنى بۇ يەرگە ئەكېلىڭلار ، — دېدى ئۇ .

تاتا تۇڭا تاغلار ئىچىدىكى نايمان ئوردىسى قىلىنغان جايغا يەنە قايتىپ كەلدى . ئەمما ، بۇ يەردە ئەمدى نايمانلار يوق ئىدى . ھەممە يەردە مۇڭغۇللار كۆرۈنۈپ ، ھەممە يەردىن مۇڭغۇلچە سۆزلىشىشلەر ئاڭلىنىپ تۇراتتى . ئىككى مۇڭغۇل تاتا تۇڭانى ئالدىغا سېلىپ ، تايانخاننىڭ ئىلگىرىكى ئاق كىگىز ئۆيىگە باشلاپ كەلدى . بىراق ، بۇ ئۆيدە ئەمدى تايانخان يوق ئىدى . ئىلگىرى تايانخان ئولتۇرغان تۆردىكى قاپلان تېرىسى سېلىنغان ئورۇندا ساۋۇت ـ دۇبۇلغا كىيگەن باشقا بىر كىشى چازا قۇرۇپ كېرىلىپ ئولتۇراتتى . قارىماققا ، ئۇنىڭ ياش قۇرامىدا تايانخاندىن ئانچە پەرقلەنمەيتتى ، ئەمما بوي ـ بەستى ئېگىز ۋە قاۋۇل ئىدى . ئۇ ئىككى مۇڭغۇلنىڭ ھەمراھلىقىدا كىرىپ ، پەگاھدا توختاپ قالغان تاتا تۇڭاغا تىكىلىپ قارىۋالغاندىن كېيىن سۆرلۈك قىياپىتىنى ئۆزگەرتمەستىن بۇيرۇق قىلدى :

— ئولتۇر !

تاتا تۇڭا بۇ ناتونۇش مۇڭغۇل ھۆكۈمدارنىڭ ئالدىدىكى تەڭلىماتقا يۈكۈنۈپ ئولتۇردى . تاتا تۇڭانى يالاپ كەرگەن مۇڭغۇللاردىن بىرى يالتىراق شەلپەرگە ئورالغان قاتتىق بىر بۇيۇمنى تېمۇچىنىنىڭ ئالدىغا قويدى .

— بۇنى ئۇ قوينىغا تىقىپ يۈرگەنىكەن ، تارتىۋالدۇق ، — دەپ چۈشەندۈردى ئۇ .

— بولدى ، سىلەر قايتىڭلار ، — دېدى تېمۇچىن .

ئىككى مۇڭغۇل تەزىم قىلىپ چىقىپ كەتتى . تېمۇچىن ئۆزىنىڭ ئالدىدا قاپاقلىرىنى تۇرۇپ ئولتۇرغان تاتا تۇڭاغا يەنە

مختەك قادىلىپ قارىدى .

— ئېتىك نېمە ؟ قايسى تائىپىنىڭ ئادىمىسەن ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .

تاتا تۇڭا ئەلەملىك قىياپەتتە بىر تىنىۋالغاندىن كېيىن جاۋاب بەردى :

— ئېتىم تاتا تۇڭا ، ئۇيغۇر تائىپىسىدىن بولىمەن .

— ئۇيغۇر بولساڭ ، بۇ يەردە نېمە قىلىپ يۈرىسەن ؟

تاتا تۇڭا يەنە بىر ئېغىر تىنىق ئېلىپ ، تېمۇچىنگە تىك بېقىپ قارىدى .

— مەن نايمان ئوردىسىدا خىزمەت قىلىمەن . تايانخانىڭ بىتىكچىسى ۋە تامغىچىسى بولىمەن ، — دېدى ئۇ .

تېمۇچىن بۇ گەپلەرنى تازا چۈشىنەلمىدى .

— بىتىكچى ، تامغىچى دېگىنىڭ نېمە ئۇ ؟

تاتا تۇڭانىڭ كۆزلىرىدە ئەمدى ھەيرانلىق ئالامەتلىرى ئىپادىلەندى . «ئەجەبا ، شۇنداق چوڭ ۋە كۈچلۈك تائىپىنىڭ ھۆكۈمدارى بولغان ئادەم شۇنىمۇ بىلمەسمۇ ؟ »

— بىتىكچى دېگەن بىتىك يازىدىغان ئەمەلدار ، تامغىچى دېگەن تامغىنى باشقۇرغۇچى دېگەن بولىدۇ .

تېمۇچىن بۇ گەپلەرنى تېخىمۇ چۈشەنمىدى .

— نېمانداق غەلىتە گەپلەرنى قىلىسەن ، ئەي تەكەببۇر ئۇيغۇر ، — دېدى ئۇ ، — بىزنىڭ تىلىمىزنى ئوبدان بىلىدىكەنسەن ، چۈشەندۈرۈپ سۆزلىمەمسەن !

تاتا تۇڭا ئويلىنىپ قالدى . ئەمدى بۇنى قانداق چۈشەندۈرۈش كېرەك ؟

— قەلەمنى سىياھقا چىلاپ بىتىك يازىمىز ، — دېدى ئۇ قولىنى خۇددى خەت يېزىۋاتقاندەك ھەرىكەتلەندۈرۈپ .

— ھە ، بۇنى چۈشەندىم ، — دېدى تېمۇچىن ، — جىن ، سۇڭ سۇلالىلىرى ئادەملىرىنىڭ ھەم بىز ياقلارغا كېلىدىغان مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ سەن ئېيتقاندەك قەغەزلەرگە بىرنېمىلەرنى

سىجايدىغانلىقىنى كۆرگەنمەن ، لېكىن بۇنىڭ نېمىگە پايدىسى بار ؟

تاتا تۇڭا ئەمدى بايىقى ئەنسىرەش ۋە ھەيرانلىقلىرىنى ئۇنتۇپ ، ئەستايىدىللىق بىلەن چۈشەندۈرۈشكە تىرىشتى :

— خانىلىقنىڭ مۇھىم ئىشلىرى ، سودا ـ تىجارەتنىكى كىرىم ـ چىقىم ، ئېلىم ـ بېرىم ئىشلىرى بىتىك بىلەن خاتىرىلەپ قالدۇرۇلسا ، ئىشەنچلىك بولىدۇ ھەم ئۇنتۇلمايدۇ .

تېمۇچىن بۇ سۆھبەتكە پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بېرىلىپ كەتتى .

— سەن تايانخاننىڭ ئوردىسىدا نېمىلەرنى يازغانسىڭ ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .

— تايانخاننىڭ تۈرلۈك بۇيرۇق ۋە يارلىقلىرىنى قەغەزگە يېزىپ جاي ـ جايلارغا يەتكۈزەتتۇق ، ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش ۋە قالدۇرۇش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشلارنىمۇ يازاتتۇق .

تېمۇچىن چۈشەنگەنلىكى ھەم قايىل بولغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېشىنى ئاستا لىڭشىتىپ قويدى .

— ئەمىسە ، بۇ نېمە ؟ — دەپ سورىدى ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدىغا قويۇلغان ھېلىقى شەلپەرگە ئوراقلىق بۇيۇمنى كۆرسىتىپ .

— ئۇ ، تامغا ، — دەپ جاۋاب بەردى تاتا تۇڭا .

تېمۇچىن شەلپەرنى يەشتى . دەرۋەقە ، شەلپەرگە ئورالغىنى تاراشلانغان سۇس يېشىل قاشتېشىدىن ياسالغان چاسا شەكىللىك تامغا ۋە بىر قۇتا قىزىل سۇرۇخ ئىدى . تېمۇچىن سوراشنى داۋاملاشتۇردى :

— بىز تۆمۈرنى قىزىتىپ ، ئات ، كالىلىرىمىزنىڭ يانپاشلىرىغا ئۇرۇق ـ جەمەتىمىزنىڭ تامغىسىنى باسىمىز ، لېكىن بۇنداق تاش تامغىنى كۆرۈپ باقماپتىكەنمەن . بۇ نېمىگە ئىشلەيدۇ ؟

— خانىنىڭ يارلىقىنى قەغەزگە يېزىپ ، ئۇستىگە مۇشۇ تامغىنى باسىمىز ، — دېدى تاتا تۇڭا ، — بۇ ، يېزىلغان يارلىقنىڭ چىنلىقىنى ، ساختا ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ .

تېمۇچىن ئەمدى ھۆكۈمدارلىق تەلەپپۇزى بىلەن ئەمەس ،

دوستانه رەۋىشته سۆزلەشكه باشلىدى :

— بىزده خانلارنىڭ بۇيرۇق ۋە يارلىقلىرىنى چاپارمەنلەر قوشاققا قوشۇپ ئېغىزچه يەتكۈزىدۇ . ئەگەر سەن ئېيتقانده‌ك ، قەغەزگه يېزىپ ، تامغا بېسىپ يەتكۈزۈلسه تېخىمۇ ياخشى بولغۇده‌ك .

— شۇنداق ، — دېدى تاتا تۇڭا ، — ئېغىزچه يەتكۈزسه ئۇنتۇلۇپ قېلىپ ، تولۇق ۋە ئەينەن يەتكۈزۈلمەسلىكى مۇمكىن .

تېمۇچىن تەستىقلىغان تەرزده بېشىنى ئىرغىتتى ۋە تامغىنى قولىغا ئېلىپ ، ئۆرۈپ ـ چۆرۈپ قارىغىلى تۇردى .

— بۇنىڭغا بىتىك ئويۇلغانمۇ نېمه ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .

— شۇنداق ، تامغىغا بىتىك ئويۇلىدۇ ، — دەپ چۈشەندۈردى تاتا تۇڭا ئۆزىنىڭ ئەسىرلىكىنىمۇ ئۇنتۇپ ۋە تېمۇچىنگه يېقىن كېلىپ تامغىنى قولىغا ئالدى ـ ده ، سۇرۇخقا تەگكۈزدى ، ئاندىن سۇرۇخ قۇتىسى ئورالغان قېلىن سېرىق قەغەزنى تۇزلەپ ، تامغىنى بېسىپ كۆرسەتتى . قەغەز يۈزىگه چاسا شەكىللىك دائىره ئىچىدىكى قىزىل خەتلەر بېسىلىپ چىقتى . تېمۇچىن قەغەزگه قاراپ يەنه سورىدى :

— بۇ قانداق بىتىك ؟ ئىلگىرى مەن جىن ۋە سۇڭ سۇلالىلىرىدىن كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ هەم كۈنپېتىشتىن كېلىدىغان مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ قەغەزلىرىدىكى بىتىكلىرىنى كۆرگەنىدىم . ئۇلارنىڭ بىتىكلىرى بۇنىڭغا زادىلا ئوخشاشمايدىغۇ ؟

— شۇنداق ، — دېدى تاتا تۇڭامۇ تەستىقلىغان تەرزده بېشىنى ئىرغىتىپ ، — جىن ۋە سۇڭ سۇلالىلىرىنىڭ ئادەملىرى خەنزۇ يېزىقىدا يازىدۇ ، مۇسۇلمانلار ئەرەب يېزىقىنى قوللىنىدۇ . بۇ تامغىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى .

— بۇنىڭغا نېمه گەپلەر يېزىلغان ؟ — دەپ سورىدى تېمۇچىن ئالدىدىكى قەغەزگه بېسىلغان تامغىنىڭ خېتىنى كۆرسىتىپ .

تاتا تۇڭا ئوقۇپ بەردى :

كۆك تەڭرىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى چەكسىزدۇر ، خان شۇ

تەڭرىنىڭ زېمىنىدىكى كۇچ - قۇدرىتى .
تېمۇچىن قانائەتلەنگەن رەۋىشتە يەنە بېشىنى لىڭشىتتى .
— دېمەك ، تايانخانمۇ ئۇيغۇر يېزىقىنى ئوقۇيالايدىكەن - دە ؟
— شۇنداق ، نايمانلارمۇ مۇشۇ يېزىقنى ئىشلىتىدۇ .
تاتا تۇڭاغا بارغانسېرى قىزىقىپ قېلىۋاتقان تېمۇچىن ئەمدى سىناق نەزىرىدە ئۇنىڭغا تىكىلىپ قارىدى .
— چىن سۆزۈڭنى ئېيتقىنە قېنى ، بۇ تامغىنى قوينۇڭغا تىقىۋېلىپ قېچىپ كېتىپسەن . قېچىپ نەگە بارماقچىدىڭ ؟
تاتا تۇڭا يۈرەكلىك هالدا چىن سۆزىنى ئېيتتى :
— مەن تايانخانىڭ خىزمىتىنى قىلغان . شۇڭا ، ئۇنىڭغا سادىق بولۇپ ، ئاخىرىغىچە ئۇنىڭ يېنىدا بولدۇم . تايانخان قازا تاپتى . مەن ئۇنىڭ تەخت ۋارىسى كۆچلۈكنى تېپىپ ، بۇ تامغىنى شۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بەرمەكچىدىم .
— تايانخان مېنىڭ دۈشمىنىم ، — دېدى تېمۇچىن ، — سەن ئۇنىڭ مۇھىم ئادىمى ئىكەنسەن . سېنى ئۆلتۈرۈۋېتىشىمدىن قورقمىدىڭمۇ ؟ ئەجەبا ، تايانخانغا سادىق بولغانلىقىڭنى مەندىن يوشۇرمىدىڭغۇ ؟
تاتا تۇڭانىڭ چىرايىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى ، ئاۋازىمۇ تىترەپ قالمىدى .
— ئەي غالىب خاقان ، — دېدى ئۇ ، — باشلىقىمغا سادىق بولۇش مېنىڭ بۇرچۇم . ئەمدى سېنىڭ دۆلىتىڭنىڭ نۆۋىتى كەلدى ، نېمە قىلساڭ ، ئىختىيار ئۆزۈڭدە .
تېمۇچىن بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى .
— يارايسەن ، ئەي بىتىكچى ، — دېدى ئۇ ، — مەن ساڭا ئوخشاش مۇشۇنداق سادىق ، راستچىل ئادەملەرنى قەدىرلەيمەن . سېنى ئۆلۈمدىنمۇ ، قۇللۇقتىنمۇ ئازاد قىلدىم . ئەمدى چىقىپ ئارام ئالغىن .
شۇنداق قىلىپ ، تاتا تۇڭا موڭغۇللارنىڭ ئارىسىدا تۇرۇپ

قالدى . تېمۇچىننىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئۇنىڭغا ئايرىم بىر كىگىز ئۆي بېرىشتى ، يېمەك ـ ئىچمەك تەقسىماتىدىمۇ ئۇنى ئايرىپ قويۇشمىدى . ئۇنىڭغا ھېچكىم ئالىيىپ قارىمىدى ، ھېچكىم ئۇنىڭغا دۇشمەنلىك ئىپادىسىنى كۆرسەتمىدى ، چۈنكى تېمۇچىن ئۇنى ياقتۇرۇپ قالغانىدى .

شۇ تەرىقىدە ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن تېمۇچىن ئۇنى يەنە ئۆزىنىڭ ئاق كىگىز ئۆيىگە چاقىردى . بۇ قېتىم تېمۇچىن ئۇنى خۇددى كونا تونۇشلاردەك ، بەلكى كونا دوستلاردەك قوبۇل قىلدى .

— قېنى ، بۇياقتا كېلىپ ئولتۇرۇڭ ، ئەي بىلىملىك ئاقساقال ، — دېدى ئۇ ئۆزىنىڭ يېنىدىكى قاپلان تېرىسىنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ ۋە دوستانە رەۋىشتە كۈلۈمسىرەپ .

ئىشكتىن كىرىپلا پەگاھدا توختاپ قالغان تاتا تۇڭا ئۇ كۆرسەتكەن ئورۇنغا كېلىپ ئولتۇردى .

— سىلەر ئۇيغۇرلار بىلىملىك ئادەملەرنى ئۇلۇغلىغاندا نېمە دەپ ئاتايسىلەر ؟ — دەپ سورىدى تېمۇچىن .

— بىز بىلىملىك ، ئۇستاز بولۇشقا لايىق ئادەملەرنى باخشى دەپ ئاتايمىز ، — دەپ جاۋاب بەردى تاتا تۇڭا .

— ئەمىسە بۇنىڭدىن كېيىن سىزنى باخشى دەپ ئاتاي ، — دېدى تېمۇچىن تېخىچە كۈلۈمسىرەپ ، — ھە ، تاتا تۇڭا باخشى ، سىزدىن بىر گەپنى سورىغۇم كېلىۋاتىدۇ .

— سوراڭ ، قۇلىقىم سىزدە ، — دېدى تاتا تۇڭا .

تېمۇچىننىڭ چىرايىدىكى كۈلۈمسىرەش ئەمدى مۇھىم مەسىلە ئۈستىدە ئويلىنىۋاتقان ئادەمگە خاس ئەستايىدىللىق ئىپادىسىگە ئالماشتى .

— سىلەرنىڭ يېزىقىڭلار بىلەن موڭغۇلچە سۆزلەرنى يازغىلى بولامدۇ ؟ — تېمۇچىن كۈتۈلمىگەن بىر سوئالنى ئوتتۇرىغا قويدى .

— بولىدۇ ، — دەپ جاۋاب بەردى تاتا تۇڭا ، — بىزنىڭ يېزىقىمىز بىلەن ھەرقانداق تائىپىنىڭ تىلىنى يېزىپ ئىپادىلەشكە

بولىدۇ .

— ھىم ، ياخشى ، — دېدى تېمۇچىن تەمكىنلىك بىلەن بېشىنى ئىرغىتىپ ، — سىز ئەمدى بۇ يەردىن كەتمەك . سىز مېنىڭ ئوغۇللىرىمغا ھەم نەۋرىلىرىمگە ئۈيغۇر يېزىقىنى ئۆگىتىڭ . بىز يەنە ئىدىقۇت ئېلىدىن باشقا باخشىلارنىمۇ تەكلىپ قىلايلى . بارلىق ئاقسۆڭەك تۆرىلىرىمىزنىڭ پەرزەنتلىرى بىتەك يېزىشنى ئۆگەنسۇن . سىز بىزگە ھۆرمەتلىك ئۇستاز بولۇڭ .

تاتا تۆڭا بۇ كۆتۈلمىگەن تەكلىپتىن مەڭدەپ قالدى . «قانداق قىلىش كېرەك ؟ » دەپ ئويلىدى ئۇ . تايانخان ، كۆچلۈك ۋە باشقا تونۇش نايمانلار ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن سۈرەتلىنىپ ئۆتتى . تايانخان ۋاپات بولدى . تاتا تۆڭا ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان تامغىنى ئەمدى خانزادە كۆچلۈككە بەرمەكچىدى ، لېكىن بۇنىڭغا ئامال بولمىدى . ئۇ تامغىنى قويىنىغا تىقىۋالغان ھالەتتە موڭغۇللارغا تۇتقۇن بولدى . خانزادە كۆچلۈك ھازىر ھاياتمۇ ؟ نايمانلار ھازىر نەدە ؟ ئۇلار نەگە كەتكەندۇ ؟ تاتا تۆڭا موڭغۇللارنىڭ قولىدىن قېچىپ قۇتۇلغان تەقدىردىمۇ نەگە بارىدۇ ؟ نايمانلارنى نەدىن تاپىدۇ ؟ ئۇنىڭ ئۇستىگە ، خانزادە كۆچلۈك مەرھۇم ئاتىسىغا ئوخشاشمايدۇ ، مىجەزى بەك ئوسال . تاتا تۆڭانىڭ ئۇنىڭ بىلەن ئەپ بولۇپ كېتەلىشىگە كۆزى يەتمەيتتى . يۇرتى بەشبالىقتا كېتەي دېسە ، ئۇ يەردە قارا قىتانلار مۇشتۇمزورلۇق قىلىۋاتىدۇ . تاتا تۆڭا قىتانلار بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىشنى ھەرگىز خالىمايدۇ . ئۇ ئاشۇ قىتانلارغا قارشىلىق كۆرسىتىپ ، ئالتايغا قېچىپ چىققان ئەمەسمۇ .

— خانزادە كۆچلۈك نەگە كەتكەندۇ ؟ — تاتا تۆڭا ئاغزىدىن بۇ گەپنىڭ قانداق چىقىپ كەتكىنىنى ئۆزىمۇ سەزمەي قالدى .

— بۇ ناھايىتى ئېنىق ، — دېدى تېمۇچىن ، — ئۇ ئەمدى قىتان ھۆكۈمدارى گۈرخاننىڭ قويىنىغا ئۆزىنى ئاتىدۇ . كۆچلۈكنىڭ ئۇنىڭدىن باشقا بارىدىغان يېرى يوق . بۇ ئەتراپتىكى تائىپە ـ خانلىقلار ئىچىدە پەقەت شۇ قىتانلارلا نايمانلار بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولۇپ كېلىۋاتىدۇ .

— راست ، — دېدى تاتا تۇڭا روھى چۈشكەن ھالدا بېشىنى تۆۋەن سېلىپ .

— مېنىڭ سوئالىمغا جاۋاب بەرمەدىڭىزغۇ ، تاتا تۇڭا باخشى ؟ — دېدى تېمۇچىن ئۇنىڭغا تىكىلىپ قاراپ ، — بىزگە ئۇستاز بولۇپ ، يېزىق ئۆگىتىشكە قوشۇلدىڭىزمۇ ؟

— قوشۇلدۇم ، — دېدى تاتا تۇڭا مۇڭ يېغىپ تۇرغان كۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ .

— ياخشى ! — دېدى تېمۇچىن ، ئەمدى ئۇنىڭ ئاۋازىدا ھۆكۈمرانلارغا خاس بۇيرۇق تەلەپپۇزى ئىپادىلەندى ، — بۇگۈندىن باشلاپ سىز موڭغۇل ئوردىسىدا بىتىكچى ، تامغىچى ۋە ئۇستاز بولدىڭىز . تايانخاننىڭ شۇ تامغىسى بۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ تامغام بولسۇن . مېنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىمنى سىز قەغەزگە يېزىپ ، مۇشۇ تامغىنى بېسىڭ . ئەمدى مېنىڭ بۇيرۇقلىرىمنى چاپارمەنلەر قوشاققا قوشۇپ ئېغىزچە يەتكۈزىدىغان ئەنئەنىۋى ئادىتىمىزنى ئۆزگەرتەيلى !

تاتا تۇڭانىڭ تەقدىرى ئەنە شۇنداق كەسكىن ئۆزگەردى . ئۇ ئەمدى موڭغۇل ئېسىلزادىلىرىگە يېزىق ئۆگىتىشنى باشلىدى ، تېمۇچىننىڭ يارلىقلىرىنى قارا سىياھ بىلەن سېرىق قەغەزگە يېزىپ ، قىزىل سۇرۇخلۇق تامغىنى بېسىپ چاپارمەنلەرنى يولغا سالىدىغان بولدى . بەشبالىق شەھىرىدىن چىققان بۇ مۇساپىر باخشى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تېمۇچىننىڭ يەنى كېيىن چىڭگىزخان دەپ ئاتالغان ئالەمشۇمۇل جاھانگىرنىڭ ئەڭ يېقىن ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر ئادەملىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى . كېيىن چىڭگىزخان ئۇنىڭغا «دۆلەت ئۇستازى» دېگەن پەۋقۇلئاددە يۇقىرى ئاتاقنى تەقدىم قىلدى . ئۇ چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسىدىكى مۇھىم شەخسلەردىن بولۇش سۈپىتى بىلەن جۇڭگونىڭ يۈەن سۇلالىسى تارىخىدا يېزىلىپ قالدى .

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

توققۇزىنچى باب

دوستلارنىڭ جۇدالىقى

موڭغۇللار تايانخان ئوردىسىغا باستۇرۇپ كەلگەندە، توختامىش بىلەن تارلان بىر توپ نايمانلار ئىچىدە ئاتلىرىنى بولۇشىغا قويۇپ بېرىپ چاپقان پېتى ئالتاي تاغلىرىدىن يىراقلاشتى، پائىپاراقچىلىق ئىچىدە ئۇلار ئۇستازى تاتا تۇڭانمۇ تاپالماي قالدى. تەرەپ - تەرەپلەرگە چېچىلىپ كەتكەن نايمانلار توپ - توپى بىلەن قايتا يىغىلىپ، خانزادە كۈچلۈكنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشتى. ھايات قالغان نايمان تۆرىلىرى تايانخانىنىڭ قازا تاپقانلىقىنى ئۇقۇپ، بۇ خانزادىنى خان قىلىپ تىكلىدى.

قايتىدىن بىرلىككە كەلگەن نايمانلار كۈچلۈكخانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە كۈنپېتىش تەرەپكە ئىلگىرىلەپ كەتمەكتە ئىدى. كۆكلەم پەسلى كەلگەندە تاغ چوققىلىرىدىكى قار - مۇزلار ئېرىپ، جىرا ۋە قاپتاللاردىن سەل بولۇپ تۆزلەڭگە ئاقىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش، ئالتاي ئەتراپلىرىدا قۇدرەتلىك بولۇپ تونۇلغان بۈيۈك نايمان ئۇلۇسى ئەمدى تاغلاردىن چۈشۈپ، ئىدىرلار ۋە دالىلارنى قاپلاپ سەلدەك ئاقماقتا ئىدى. مىڭلىغان ئات ۋە تۆگىلەردە قىلىچ، نەيزىلەر بىلەن قوراللانغان ئەركەكلەر، گۆدەك بالىلىرىنى قۇچىقىغا ئالغان ئاياللار، ئۆسمۈرلەر ۋە قېرى - چۈرلەر كۈچلۈكخانغا ئەگىشىپ، ئۇي - ماكانلىرىنى تاشلاپ كەتمەكتە ئىدى.

— تاتا تۇڭا باخشى نەدە قالغاندۇ؟ ئۇ ھاياتمىدۇ؟ — دېدى توختامىش مۇڭلانغان ھالدا كۆچمەنلەر سەپلىرىگە نەزەر سېلىپ.

— تايانخانىڭ ئۆلگەنلىكى توغرىسىدا خەۋەر كەلدى ، تاتا تۇڭا توغرىسىدا ھېچقانداق گەپ ئاڭلىمىدۇق . مەڭگۈلۈك كۆك تەڭرى خالىغان بولسا ، ئۇنىڭغا بالا ـ قازا يەتمىگەندۇ ، — دېدى تارلان ئېتىنى توختامىشىنىڭ ئېتىغا يانداشتۇرۇپ كېتىۋاتقاچ .

— بۇدساتۇا ئۇنى ئامان قىلغاي ، — دېدى توختامىش ئىلتىجا قىلغان قىياپەتتە كۆزلىرىنى ئاسمانغا قارىتىپ .

— ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالارنىڭ مۇقەددەس روھلىرى ئۇنى قوغدايدۇ ، — دېدى تارلان ئۇنىڭغا جاۋابەن .

ھەر ئىككىيلەننىڭ كۆڭلى پەرىشان ئىدى . ئۇلار قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنمىغانلىقتىن ئۆز يۇرتلىرىدا تۇرالماستىن ، ئالتاي تاغلىرىغا پاناھ ئىزدەپ چىققان . مانا ئەمدى بۇ يەرلەردىمۇ تۇرالماي ، ئاللىقاياقلارغا كۆچۈپ كەتمەكتە . توغرىسىنى ئېيتقاندا ، ئۇلار نايمانلارغا قوشۇلۇپ كېتىۋاتقان بولسىمۇ ، بارار مەنزىلىنى ئۆزلىرىمۇ بىلمەيتتى . تارلان بۇ ھەقتە ئانچە باش قاتۇرۇپ كەتمەيتتى .

— مېنىڭ تەقدىرىم مۇشۇ نايمانلارغا باغلاندى ، — دەيتتى ئۇ ، — ئايالىم نايمان قىزى ، ئۇنى تاشلاپ كېتەلمەيمەن . ئۆزۈمۈمۇ نايمانلارغا كۆنۈپ قالدىم . ئۇلار نەگە بارسا ، مەنمۇ شۇلار بىلەن كېتىۋېرىمەن .

توختامىشنىڭ كۆزقاراشلىرى ئۇنىڭغا ئوخشاشمايتتى . «نەگە بارىمىز ؟ نېمە قىلىمىز ؟» دېگەن سوئاللار ئۇنىڭ چىگىشى خىيالىلىرىدىن نېرى كەتمەيتتى . ئۇنىڭ ھەممىنى بىلگۈسى كېلەتتى . ئۇ كۆز ئالدىدىكى ۋەزىيەتنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ ، ئۆزىنىڭ كېيىنكى قەدىمىنى بەلگىلەشنى ئويلايتتى . ئۇ زادىلا خاتىرجەم بولالمىدى .

— بۇ يەردىن كېتەيلىچۇ ، تارلان ، — دېدى ئۇ ، — باشقا يەرلەرگە كېتەيلى . قوچۇ ، بەشبالىق تەرەپلەرگە كېتەلمىسەكمۇ ، ئىدىقۇت تەۋەلىكىدىكى باشقا شەھەرلەرگە كەتمەمدۇق . مەن بۇ يەرگە تاتا تۇڭانى پاناھ تارتىپ چىققانىدىم . ئەمدى ئۇ بۇ يەردە يوق

بولدى . تايانخان كۆڭۈلچەك ، ياخشى خان ئىدى . ئەمدى ئۇمۇ يوق بولدى . كۈچلۈكخان ئاتىسىغا ئوخشاشمايدىغان ئادەم ئىكەن . ئۇ پەقەتلا كۆزۈمگە سىغمايدۇ . ئۇنىڭ ئېتىمغا كۆزى چۈشكەنىدى . ئەمدى يەنە كېلىپ مېنى ئاۋارە قىلامدىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن .

— ئۇنداقمۇ بولۇپ كەتمەس ، — دەپ تەسەللى بەردى تارلان ، — ئەسلىي سېنىڭ ئېتىڭغا كۆزى چۈشكىنى كۈچلۈكخان ئەمەس ، بەلكى ئۇنىڭ ھېلىقى موڭغۇل بۇرادىرى جامۇقا ئىدى . ھازىر جامۇقا دوستى كۈچلۈكخاننى تاشلاپ باشقا ياققا كەتتى . ئەمدى ئۇ بۇ تەرەپكە كەلمەيدۇ . شۇڭا ، بۇ جەھەتتىن خاتىرجەم بولساڭ بولىدۇ .

— ياق ، تارلان ، — دېدى توختامىش ، — كۈچلۈكخان يەنىلا كۆڭلىدە غۇم ساقلاپ يۈرىدۇ ، ئۇچراپ قالسىلا ، ماڭا يامان كۆزدە ئالىيىپ قارايدۇ .

— بولمىسا ، شۇ ئېتىڭنى كۈچلۈكخانغا تەقدىم قىلىپ بېرىۋەتمەمسەن ، — دەپ مەسلىھەت كۆرسەتتى تارلان ، — خانىنىڭ تەلىپىنى ئورۇنداش ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن قالغان ئۇدۇمغۇ . شۇنداق قىلساڭ غەمدىن خالاس بولمامسەن .

— ياق ، بولمايدۇ ، تارلان ، — دېدى توختامىش قەتئىيلىك بىلەن ، — بۇ ئات مېنىڭ ئەمەس . بۇ ئاتنى ماڭا...

— ھە ، بىلمەن ، بىلمەن ، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى تارلان ، — بۇ ئاتنى ساڭا ھېلىقى گۈزەل قىز سۇۋغا قىلغان .

— شۇنداق ، — دېدى توختامىش يوشۇرغىلى بولمايدىغان ئوتلۇق تىنىق بىلەن .

ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ قارا ئېتىنى يۈيۈپ تارىغاندا ، ئۇنىڭغا مىنىپ چەۋەندازلىق قىلغان ۋاقىتلىرىدا پات ـ پاتلا ئاشۇ تۈركەنئايىنى ئەسلەپ قالاتتى . «شۇ قىز مېنىڭ ھاياتىمنى قۇتقۇزۇپ قالغان ، — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — ئۇنى يەنە كۆرەلەمدىم ؟ قۇتلۇق كۈنلەردە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ ، ئۇنىڭغا مىننەتدارلىقىمنى

بىلدۇرۇپ ، قولۇمدىن كېلىشچە ياخشىلىقىنى ياندۇرۇۋالسام ئارمىنىم قالمايتتى» .

شۇنداق قىلىپ ، توختامىش دېلىغۇللۇق ئىچىدە بىر قارارغا كېلەلمەي نايمانلار ئاربىسىدا كېتىۋەردى . قايتىدىن بىرلىككە كەلگەن نايمان ئۇلۇسى ئاخىر ئېرتىش دەريا بويلىرىدىكى جايلاردا توختىدى . بۇ چاغدا تېمۇچىن ئۆزىنىڭ كونا دۇشمىنى بولغان مەركىتلەرنى جازالاشقا ئاتلانغان بولغاچقا ، بۇ تەرەپلەر ھازىرچە ئۇرۇش خەۋپىدىن خالىي بولۇپ تىنچىپ قالغانىدى . توختامىش ئۆزىنى دۇنيادىكى ئەڭ بەختسىز ئادەم ھېسابلاپ ، ھەمىشە مۇڭلىنىپ ، ھەسرەتلىنىپ پۇرەتتى . تارلان بولسا ، ئۆزىنىڭ ياشقىنا نايمان ئايالىغا بېرىلىپ ، نايمان يىگىتلىرى بىلەن قىمىز ئىچىشىپ ، ئوۋغا چىقىپ ، كۇنلىرىنى بەھۇزۇر ئۆتكۇزمەكتە ئىدى .

شۇ تەرىقىدە كۇز ۋە قىش پەسىللىرى ئۆتۈپ ، مىلادىيە 1205 - يىلىدىكى ئەتىياز كەلدى . قار - مۇزلار ئېرىپ ، تاغ - دالىلار قايتىدىن كۆكىرىشكە باشلىغان ئىللىق كۇنلەرنىڭ بىرىدە ، مەركىت ھۆكۇمدارى توقتابېك ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ ، ئېرتىش دەريا بويىغا يېتىپ كەلدى . ئۇ كۇچلۇكخان بىلەن كۆرۈشۈپ ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى :

— تېمۇچىن موڭغۇللارنىڭ بارلىق ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بەك كۈچىيىپ كەتتى . بىز ئۇلارغا تەڭ كېلەلمىدۇق . نۇرغۇن ئادەملىرىمىز قىرىلىپ كەتتى . ھازىر تېمۇچىن قوشۇن تارتىپ ، كەينىمىزدىن قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ .

تېمۇچىندىن قىساس ئېلىش ئۈچىدا يۈرىكى يالقۇنلاپ تۇرغان ياش ھەم قېنى قىزىق كۇچلۇكخان دەرھال ھەركەتكە كەلدى .

— بۇ قېتىم نايمان ، مەركىت بىرلىشىپ ، تېمۇچىن دېگەن ئىتنىڭ ئەدىپىنى بېرەيلى ! — دېدى ئۇ .

توقتابېك ئىككىلىنىپ تۇراتتى .

— بولماسمىكىن ، — دېدى ئۇ بېشىنى چايقاپ ، —

www.uyghurkitap.com

ياخشىسى ، بىز بۇ يەردىن بىرلىكتە چىكىنىپ ، قارا قىتانلاردىن ياردەم سورايلى .

غەزەپلىك كۈچلۈكخانىنىڭ قېنى قايناپ كەتكەن ئوخشايسەن ، ئەي باتۇر توقتابېك ! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ ، — ئۇ ھەمىشە غالىب بولۇۋاتقان ، بىزنىڭ مەغلۇبىيىتىمىز ۋاقىتلىق ھادىسە . مەن جامۇقا دېگەن ھېلىقى يارماسقا بەك ئىشىنىپ كېتىپتىمەن . ئۇ نامەردلىك قىلىپ ، جەڭنىڭ تازا ھالقىلىق پەيتىدە ، بىزنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى . ئەمدى سىلەر بىلەن ھەقىقىي ھەمكارلاشساق ، تېمۇچىننى چوقۇم يېڭەلەيمىز .

ئاخىر توقتابېكمۇ كۈچلۈكخانىنىڭ ئۇرۇش قىلىش تەلىپىگە قوشۇلدى . نايمان ، مەركىت قوشۇنلىرى تەرتىپكە سېلىنىپ ، ئات ـ ئۇلاغ ۋە ئوزۇق ـ تۇلۇك غەملەندى . «ئەتە جەڭنى باشلايمىز» دېگەن كۈنى ، كۈچلۈكخان ئات ۋە تۆگىلەرنى بوغۇزلىتىپ نەزىر قىلدى . نايمان ، مەركىت ئاقساقاللىرى بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ گۆش يەپ ، قىمىز ئىچىپ ، سۆھبەتلەشتى . ئۇشتۇمتوت كۈچلۈكخان سورۇندىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردىكى بىر دەرەخنىڭ شېخىغا باغلاپ قويۇلغان توقتابېكنىڭ ئېتىنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ :

— ئېتىڭ بەك ئورۇق ئىكەنغۇ ، — دېدى .

— شۇنداق ، — دەپ ئۇنىڭ دېگىنىگە قوشۇلدى مەركىت ھۆكۈمدارى ، — بىز بۇ يەرگە كەلگۈچە كېچە ـ كۈندۈز توختىماي دېگۈدەك يول يۈرگەنلىكىمىز ئۈچۈن ئاتلىرىمىز ئورۇقلاپ كەتتى .

— مەن ساڭا بىر ياخشى ئات بېرەي ، — دېدى كۈچلۈكخان ۋە چەتتە نۆۋەتچىلىك قىلىپ تۇرغان بىر نۆكەرگە بۇيرۇدى ، — ھېلىقى توختامىش دېگەننى چاقىرىپ كەل .

ھايال ئۆتمەي توختامىش كېلىپ داستىخان ئالدىدا توختىدى . كۈچلۈكخان قولىدىكى بىر چۆچەك قىمىزنى غورتۇلدىتىپ ئىچىۋېتىپ چۆچەكنى داستىخانغا قويدى ، بۇرۇتلىرىدىكى قىمىز

يۇقىنى ئالىقىنى بىلەن سۇرتتى ، ئاندىن ئۇنچىقماي تۇرغان توختامشقا قاراپ بۇيرۇق تەلەپپۇزىدا دېدى :

— دوستۇم توقتابېك ئۇزۇن يولدىن كەلگەچكە ئېتىي ئورۇقلاپ قاپتۇ . ئەتە جەك بولىدۇ . شۇڭا ، ئۇنىڭغا ياخشى ئات كېرەك . سەن ئېتىڭنى ئۇنىڭغا بەر !

«ئۆتكەن قېتىمدا مېنىڭ ئېتىمنى جامۇقا دېگەنگە ئېلىپ بەرمەكچى بولغانىدى ، ئەمدى بۇ مەركىتكە بەرمەكچى بولۇۋاتىدۇ ، — دەپ ئويلىدى توختامش ، — بۇ قېتىم ئېتىمنى ئالماي قويمايدۇ . بىر باشپاناھسىز مۇساپىرنى ئۇ نېمە قىلمەن دېسە قىلىۋېتەلەيدۇ ، ئەلۋەتتە . ئەمدى قاچمىسام بولمايدىغان يېرىگە كېلىپ قالدى» .

توختامشنىڭ ئېتى باغلاپ قويۇلغان جاي بۇ يەردىن خېلى يىراق ئىدى . ئۇ ئۇدۇل شۇ جايغا بېرىپ ئېتىنى يەشتى ـ دە ، باشقىلارنىڭ دىققىتىنى تارتماسلىق ئۈچۈن ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن يېتىلەپ ماڭدى . ئالدىغا ئۇچرىغان بىر نۆكەر :

— نەگە بارىسەن ؟ — دەپ سورىدى .

— ئېتىمنى سۇغىرىپ كېلەي ، — دېدى توختامش قەدەملىرىنى توختاتماي .

بىر دۆڭنىڭ كەينىگە ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ ئېتىغا مىندى . قارا ئارغىماق خۇددى چۆلدىكى بورانەك ئۈچۈپ كەتتى ، ئۇزاق ئۆتمەي نايمانلار ئۇنىڭ قاچقانلىقىنى بىلىپ قالدى ـ دە ، ئوپۇل ـ توپۇل ئاتلىرىغا مىنىشىپ قوغلىدى . بۇ چاغقىچە توختامش خېلى ئۇزاپ كەتكەنىدى . ئۇنىڭ ئۇستىگە ، تۇركەنئاي خانقىزنىڭ بۇ قارا دۇلدۇلى ئۆزىنىڭ كارامىتىنى يەنە بىر قېتىم كۆرسەتتى . قوغلىغۇچىلار ھەرقانچە كۈچەپمۇ ئۇنىڭغا يېتىشەلمىدى . بەزىلەر قاچقۇنىنىڭ كەينىدىن ئوق ئېتىپ باقتى ، لېكىن ئوقلارمۇ يېتىپ بارالمىدى . ئاخىر توختامش ھەممىنىڭ كۆزى چۈشىدىغان بۇ قارا تۇلپارنىڭ خاسىيىتى بىلەن قېچىپ قۇتۇلدى . نايمانلار قوغلاشتىن توختاپ قايتىپ كەتتى .

توختامش ئبتىنى تېز يورغىغا سېلىپ كېتىۋاتقانىدى ، ئۇشتۇمتوت يېقىن ئارىدىكى ئېدىرلىق ئىچىدىن بىر توپ چەۋەندار يوپۇرۇلۇپ چىقىپ ئۇنى قورشىۋالدى . پاكار دېقاق ئاتلارغا مىنىشكەن قىيىسىق كۆز ، يۇزلىرى كەڭ بۇ چەۋەندازلارغا توختامش بىر قاراش بىلەنلا : «موڭغۇللار» دېگەن ئوي ئۇنىڭ مېڭىسىدىن چاقماق تېزلىكىدە ئۆتتۈپ كەتتى . بۇلار ، ھەقىقەتەن ، موڭغۇللارنىڭ يىگىرمە ـ ئوتتۇزچە چارلىغۇچىلىرى ئىدى . ئۇلار غالىبانە چۇقان سېلىپ ، توختامشنى ئارىغا ئالدى ـ دە ، ھەيدەپ ماڭدى .

بىر ئاش پىشىم ۋاقىت ئۆتكەندە ، ئۇلار تېمۇچىننىڭ بارگاھىغا يېتىپ كەلدى . كەڭرى يايلاقتا چوڭ ـ كىچىك ھارۋىلار ئىككى قۇر قىلىپ چەمبەر شەكلىدە تىزىلغان بولۇپ ، موڭغۇللارنىڭ ئۇلۇغلىرى شۇ چەمبەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاشقانىدى . چارلىغۇچىلاردىن بىرى توختامشنى ئېتىدىن چۈشۈرۈپ ، تىزىلغان ھارۋىلاردىن ھاسىل قىلىنغان شۇ چەمبەر ئىچىگە ئەكىردى . موڭغۇللارنىڭ بىرنەچچە ئۇلۇغلىرى بۇ يەردە ئارام ئېلىۋاتقانىكەن . ئوتتۇرىغا سېلىنغان كىگىز ۋە گىلەملەردە بەزىلەر پاراڭلاشقاچ چازا قۇرۇپ ئولتۇراتتى . بەزىلەر يانپاشلاپ ياتاتتى . توختامش شۇنىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلدىكى ، بۇ ئۇلۇغلارنىڭ ئۇستىبېشى ئاددىي جەڭچىلەردىن ھېچقانچە پەرقلەنمەيتتى ، ھەممىسى ئۇچىسىغا قېلىن كۆن ساۋۇتلارنى كىيىشكەن ، بەزىلەر تاقىر باشلىرىنى قىزىل ـ يېشىل ياغلىقلار بىلەن تېڭىۋالغان ۋە بەزىلەر كىگىز ياكى تېرە مالىخايلارنى كىيگەن . ئۇشتۇمتوت خۇددى ئوچۇق ھاۋادا چاقماق چېقىلغاندەك توختامش قېتىپلا تۇرۇپ قالدى . بۇ موڭغۇل ئۇلۇغلىرىنىڭ ئارىسىدا تاتا تۇڭا ئولتۇراتتى . تاتا تۇڭامۇ بۇ ياش تۇتقۇننى كۆرۈپ ، ئىختىيارسىز تۇردە خىتاب قىلدى :

— توختامش ! بۇ يەرگە قانداق كېلىپ قالدىڭ ؟

— ئۇنى نايمانلار تەرەپتىن تۇتۇپ كەلدۇق ، — دەپ

چۇشەندۇردى چارلىغۇچى .

— بۇ مېنىڭ شاگىرتىم ، — دېدى تاتا تۇڭا ئۆزىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان باھادىر سۇپەت موڭغۇلغا توختامىشنى كۆرسىتىپ .

— كېلىپ ئولتۇرغىن ، ئۇستازىڭ بىلەن كۆرۈش ، — دېدى بۇ موڭغۇل توختامىشقا سىنچىلاپ قاراپ .

— بۇ زات موڭغۇللارنىڭ داڭدار ھۆكۈمدارى تېمۇچىن بولىدۇ . كېلىپ ئۇنىڭغا سالام بەرگىن ، — دېدى تاتا تۇڭا .

گاڭگىراپ قالغان توختامىش دەسلەپتە قانداق قىلىشنى بىلمەي بۇ يەردىكى ھەممەيلەنگە بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ چىقتى ، ئاندىن سەل ئېسىنى يىغىۋالدى ۋە بىر قەدەم ئالدىغا چاماپ كېلىپ ، ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ئېگىلىش بىلەن سالام قىلغانلىقىنى ئىپادىلىدى . تاتا تۇڭا تېمۇچىندىن ئىجازەت سوراپ ، توختامىشنى ئۆزىنىڭ كىگىز ئۆيىگە ئەكەتتى .

— ئۇستازىم ، سىز مۇشۇ موڭغۇللار بىلەن داۋاملىق بىللە تۇرۇشنى ئويلاۋاتامسىز ؟ — دەپ ئەجەبلىنىپ سورىدى توختامىش .

ئىككىيلەن كىگىز ئۆيدە خالىي بولۇپ ، يانمۇيان ئولتۇراتتى . تاتا تۇڭا بىر ئەسناغىچە شۇك بولۇپ ، خىيالچان كۆزلىرىنى بەلگىسىز بىر نۇقتىغا تىكىپ ئولتۇرۇپ كەتتى .

— بۇ ھەقتە مەنمۇ كۆپ ئويلاندىم ، — دېدى ئۇ ، — بىز ئىلگىرى نايمانلار بىلەن تۇرغان ، ئەمدى موڭغۇللارنىڭ ئارىسىغا كېلىپ قالدۇق . كىشىلىك مۇناسىۋەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ، بىز نايمانلار بىلەن ئاخىرىغىچە بىللە بولساق بولاتتى . لېكىن ، بىز ئۆزىمىزنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىمىزنى چۈشۈر تەھلىل قىلىپ باقساق ، ئەمدى باشقىچە يول تۇتۇشىمىز كېرەكلىكىنى چۈشىنىمىز .

— موڭغۇللار بىزگە خەيرخاھلىق قىلامدۇ ؟ — دەپ سورىدى توختامىش .

تاتا تۇڭا ئۇنىڭ سوئالىغا ئۇدۇل جاۋاب بەرمەي ، مۇلاھىزىسىنى داۋاملاشتۇردى :

— هازىر بىزنىڭ كۈنىمىز تەس . ئىدىقۇت زېمىنلىرى قارا قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇرۇۋاتىدۇ . تاڭغۇتلارمۇ بىزگە ئىزچىل تۇرده دۈشمەنلىك قىلىۋاتىدۇ . بىز ئىلگىرى نايمانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ، قارا قىتانلار بىلەن تاڭغۇتلارغا تاقابىل تۇرۇشنى ئۈمىد قىلغانىدۇق . لېكىن ، بىزنىڭ بۇ ئۈمىدىمىز يوققا چىقتى . نايمانلارنىڭ قارا قىتانلار بىلەن ئالاھىده يېقىنچىلىق مۇناسىۋىتى بار . ئۇلار تاڭغۇتلار بىلەنمۇ ياخشى ئۆتىدۇ . موڭغۇللار بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ چىقىۋاتىدۇ . تېمۇچىن تاڭغۇتلار بىلەن بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇشتى . موڭغۇللار بىلەن تاڭغۇتلار ھازىرمۇ ئۇرۇش ھالىتىده تۇرۇۋاتىدۇ . تېمۇچىن قارا قىتانلارنىڭ گۈرخانى بىلەنمۇ چىقىشالمايدۇ . شۇڭا ، ئويلاپ قالدىمكى ، بىزنىڭ ئىدىقۇت خانىمىز ئەمدى تېمۇچىن بىلەن ئىتتىپاقلاشسا بولىدىغانده‌ك تۇرىدۇ .

توختامىش خىيال سۈرۈپ قالدى .

— راست ، — دېدى ئۇ بېشىنى ئاستا ئىرغىتىپ ، — ئۇستازىمنىڭ ئېيتقانلىرى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن .

— تارلان قانداق تۇرۇۋاتىدۇ ؟ — دەپ سورىدى تاتا تۇڭا سۆھبەتنىڭ ماۋزۇسىنى يۆتكەپ .

— ئۇ ساق ـ سالامەت ، ياخشى تۇرۇۋاتىدۇ ، — دېدى توختامىش ، — ئۇ نايمان قىزىغا ئۆيلىنىپ ، شۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىگە كۆنۈپ قاپتىمەن ، ئەمدى باشقا يەرگە بارمايمەن ، دەيدۇ .

— مەيلى ، ھەركىم ئۆزى تاللىغان يولدا مېڭىشى كېرەك ، نەده بولسىمۇ ئامان بولسۇن .

شۇ كۈنى توختامىش تاتا تۇڭانىڭ كىگىز ئۆيىده قونۇپ قالدى . ئەتىسى تاڭ يورۇشى بىلەنلا موڭغۇل قوشۇنلىرى بىۋاستە تېمۇچىننىڭ يېتەكچىلىكىده يۈرۈشكە ئايلاندى . تاتا تۇڭا بىر قىسىم موڭغۇل ئاقساقاللىرى بىلەن بارگاھتا قالدى . توختامىشمۇ ئۇنىڭ يېنىدا بولدى .

ئاردىدىن ئون بەش - ئون ئالتە كۈن ئۆتكەندە ، تېمۇچىن قوشۇنلىرىنى باشلاپ بارگاھقا قايتىپ كەلدى . پۈتۈن موڭغۇل ئۇلۇسى شاد - خۇراملىققا تولدى . تېمۇچىننىڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرىدىن مۇقالى بارگاھ ئەھلىگە جەڭ نەتىجىسىنى ئېلان قىلدى :

— مەڭگۈلۈك كۆك تەڭرى مەدەت بەردى ! توققۇز قۇيرۇقلۇق ئاق بايرىقىمىز غالىب كەلدى ! يولباشچىمىز تېمۇچىن بىزنى غەلىبىگە باشلىدى . نايمان ، مەركىتلەرنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى مەغلۇپ بولدى . مەركىتلەرنىڭ توقتابېكى ئوق يېپ يوقلۇق دۇنياسىغا راۋان بولدى . ئۇنىڭ ئېلى تېرىقتەك چېچىلىپ ، تارقىلىپ كەتتى . نايمانلارنىڭ كۈچلۈكخانى خۇددى ئوق تەگكەن مارالدەك قېچىپ كەتتى . ئەمدى بۇ تەرەپلەردە بىزگە تەھدىت پەيدا قىلالىغۇدەك دۈشمەن قالمىدى .

مۇقالىنىڭ سۆزى تامامىلانغاندىن كېيىن كۆپچىلىك خۇشاللىقىدا تەنتەنىلىك چۇقان سېلىپ ، چاقناپ تۇرغان كۆزلىرىنى تېمۇچىنگە قارىتتى . بۇ يايلاق باھادىرىنىڭ بەستلىك گەۋدىسى شۇ تاپتا تېخىمۇ ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈپ كەتتى . ئۇ ئۆزىنىڭ دائىملىق ئادىتى بويىچە سۆز قىلىشقا ئالدىراپ كەتمىدى ، شالاڭ ساقىلىنى تەمكىنلىك بىلەن سىيپاشتۇرۇپ قويۇپ ، قىيىسىق كۆزلىرى بىلەن بۇ يىغىلىش ئىشتىراكچىلىرىغا بىر قۇر قاراپ چىقتى .

— ئۆتمۈشتە مەركىتلەر بىزنى بەك خارلىغانىدى ، — دېدى ئۇ ، — ئەمدى ئۇلار تۈگەشتى . بىراق ، نايمانلار تېخى تۈگەشمىدى . كۈچلۈك ئەمدى قېچىپ قىتانلار تەۋەسىگە بارىدۇ . ئۇ قىتانلار بىلەن بىرلىشىپ ، يەنە بىز تەرەپكە باستۇرۇپ كېلىشنى ئويلايدۇ . شۇڭا ، بۇنداق بولۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن «سۇ كەلگۈچە تۇغان تۈت» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بويىچە ، كۈچلۈككە داۋاملىق زەربە بېرىشىمىز ، نايمانلارنى باش كۆتۈرەلمەيدىغان قىلىۋېتىشىمىز كېرەك . كۈچلۈكنى يوقىتىش ئۈچۈن مەن ئايرىم

بىر قوشۇننى يۇرۇشكە ئاتلاندۇرىمەن . لېكىن ، جامۇقا نەگە كەتتى ؟ بۇنى بىلمىدىم . مېنىڭ بۇرۇنقى دوستۇم ۋە ھاياتىمنى دۇشمىنىم بولغان بۇ جامۇقامۇ ئۆزىنىڭ چېچىلىپ كەتكەن ئۇرۇق ـ ئايماقلىرىنى قايتىدىن يىغىپ ، مەن بىلەن يەنە كۈچ سىناشقىلى كېلىشى مۇمكىن . شۇڭا ، ھوشيارلىقىمنى بوشاشتۇرماي ، ھەمىشە تەييار تۇرۇشىمىز كېرەك .

ھالبۇكى ، تېمۇچىنىڭ جامۇقا توغرىسىدىكى ئەندىشىسى پات ئارىدا يوققا چىقتى . يازنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرى ئىدى . چارلاشقا چىقىپ كەتكەن جەڭچىلەر ھاياجانلانغان ھالدا ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ قايتىپ كەلدى ۋە ئۇدۇل تېمۇچىنىڭ ئالدىدا توختاپ خەۋەر يەتكۈزدى :

— جامۇقا كەلدى ! جامۇقا !

تېمۇچىن ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ قالدى . جامۇقا تۈيۇقسىز بۇ يەرگە قانداق كېلىپ قالدى ؟ بۇ قانداق بولغىنى ؟ قارىغۇدەك بولسا ، ئۇستىبېشى جۇل ـ جۇل بولۇپ كەتكەن ، چىرايلىرىدىن ئاچلىق ۋە ھارغىنلىق چىقىپ تۇرغان بەش چەۋەندىز پۇت ـ قوللىرى باغلانغان بىر ئادەمنى ئاتنىڭ ئۈستىگە ئارتىپ كەلمەكتە ئىدى . تېمۇچىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە ، ئۇلار ئاتلىرىدىن چۈشۈپ تىزلاندى .

— گۇناھىمىزدىن ئۆتكەيسەن ، ئەي تېمۇچىن باتۇر ، — دېدى ئۇلار ، — بىز ساڭا ئەل بولۇپ ، ساڭا قوللۇق بىلدۇرۇپ ، خىزمىتىڭنى قىلىش ئۈچۈن سېنىڭ ئەشەددىي دۇشمىنىڭ جامۇقانى تۇتۇپ كەلدۇق .

شۇ گەپ بىلەن ئۇلار ئاتقا باغلانغان ئادەمنى يەرگە چۈشۈردى . پۇت ـ قوللىرى قىل ئارقان بىلەن چىڭ باغلانغان بۇ كىشى دەل جامۇقا ئىدى . تېمۇچىن ئۇنىڭغا قاراپ ئۇنچىقماي تۇرۇپ قالدى . غەزەپ ۋە نومۇستىن بوغۇلۇپ قىزىرىپ كەتكەن جامۇقا ئۇنىڭغا قاراپ قاتتىق ۋارقىرىدى :

— مېنى ئۆلتۈرمەمسەن ! يەنە نېمىگە قاراپ تۇرىسەن ؟

تېمۇچىننىڭ قەلبى لەرزىگە كەلدى . ئۆز ۋاقتىدا يايلاقتىكى چوڭ بىر قەبىلىنىڭ سەردارى بولۇپ تونۇلغان بۇ داڭلىق باتۇر ئەمدى مۇشۇنداق ئېچىنىشلىق ، نومۇسلۇق ھالەتتە كىشىلەرنىڭ ئاياغ ئاستىدا ياتماقتا ئىدى . تەقدىرنىڭ يوللىرى نېمىدېگەن مۇرەككەپ ، ئىنسان ھاياتى نېمىدېگەن سىرلىق ! تېمۇچىن بىلەن جامۇقا تېخى بالىلىق دەۋرىدىلا تونۇشۇپ جان دوست بولۇشقان ، ياخشى ـ يامان كۈنلەردە ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ ، بىر تۇغقان قېرىنداشلاردەك ئۆتكەن . تېمۇچىن ئۆيلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي ، مەركىتلەر تۈيۇقسىز باستۇرۇپ كېلىپ ، ئۇنىڭ ئايالى بۆرتەنى بۇلاپ كەتكەندى . تېمۇچىن ئىنىلىرى بىلەن بۇرخان خالدۇن تېغىغا قېچىپ قۇتۇلدى . ئەنە شۇ چاغدا كەرەي قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغ خانى توغرۇل ۋاڭ خان بىلەن جاجرات قەبىلىسىنىڭ سەردارى بولغان مۇشۇ جامۇقا قوشۇن تارتىپ كېلىپ ، تېمۇچىنگە يارەم قىلدى . ئۇچ تەرەپ بىرلىكتە مەركىتلەرنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ ، تۇنقۇن قىلىنغان گۈزەل بۆرتەنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقتى . بۇ تېمۇچىننىڭ ھاياتىدىكى تۇنجى قېتىملىق رەسمىي جەڭگە قاتنىشىشى ئىدى .

شۇنىڭدىن كېيىن نۇرغۇن يىللار ئۆتتى . بۇ جەريانىدا ئۇ نۇرغۇن قېتىم دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇملىرىنى چېكىندۈردى ، نۇرغۇن قېتىم ئۆزى باشقا تائىپىلەرگە ھۇجۇم قىلدى . شۇ تەرىقىدە بۇگۈنكى كۈنگە كەلگۈچە ، ئۇ يايلاقتىكى ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرنى كەينى ـ كەينىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، داڭلىق باتۇر بولۇپ تونۇلدى . ئەنە شۇ چاغدا ۋاڭ خان بىلەن جامۇقا دوستلۇق ۋە ئىتتىپاقلىق تۈگۈنلىرىنى ئۈزدى . گۈمان ئىللەتلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەن ھەسەت شەيتانلىرى ئۇلارنىڭ ئىچىنى تاتلاشقا باشلىدى . ئاخىر ۋاڭ خان بىلەن جامۇقا بىرلىشىپ تېمۇچىننى يوقىتىش قەستىگە چۈشتى . سابىق دوستلار ئوتتۇرىسىدا قانلىق جەڭلەر بولۇپ ئۆتتى . بەخت قۇشى تېمۇچىننىڭ بېشىغا قوندى . تېمۇچىنگە قارشى بىرلەشمە قوشۇن ئەجەللىك زەربىگە ئۇچراپ

تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى . ۋاڭ خانىنڭ نايمانلار بىلەن مۇناسىۋىتى ياخشى ئىدى . ئۇ ئامان قالغان ئاز بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن قېچىپ ئالتايغا باردى . بىراق ، تاغ ئارىسىدا دوقۇرۇشۇپ قالغان نايمان چارلىغۇچىلىرى ئۇقۇشماسلىقتىن ۋاڭ خانىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى . كېيىن جامۇقا ئالتايغا قېچىپ كېلىپ ، بىر مەزگىل نايمانلارنىڭ پاناھلىقىدا ياشىدى . ئاندىن ، يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك ، تېمۇچىننىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بولغان جەڭدە يەنە بىر قېتىم تارمار بولدى ھەمدە نايمانلاردىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ ئالتايدىن كەتكەنىدى . لېكىن ئۇ ئەمدى ئۆزىنىڭ چېچىلىپ كەتكەن ئۇلۇسىنى قايتا يىغالمىدى ، ئۆزىنىڭ يېنىدا قالغان ئازغىنە ئادەمى بىلەن قاراقچىلىق ، بۇلاڭچىلىق قىلىپ جان بېقىشقا مەجبۇر بولدى . شۇ تەرىقىدە ئۈياق - بۇياققا تاسقىلىپ يۈرۈپ ، ئۇنىڭ ئاران بەشلا ئادەمى قالدى . شۇ بەش ئادەم ئۇ ئۇخلاپ ياتقاندا ئۇنىڭ پۇت - قوللىرىنى باغلاپ تېمۇچىننىڭ ئالدىغا ئەكەلدى .

تېمۇچىن ئۆزىنىڭ ئاياغلىرى ئاستىدا باغلىنىپ ياتقان سابىق دوستىغا قاراپ ئېغىر بىر تىنىق ئالدى .

— ئۇنى يېشىۋېتىڭلار ، — دېدى ئۇ شۇ يەردە تۇرغان نۆكەرلىرىگە .

جامۇقا يېشىۋېتىلدى . ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ تېمۇچىنگە تىك بېقىپ قارىدى . يەڭگۈچى بىلەن يېڭىلگۈچى ئوتتۇرىسىدا ئاجايىپ بىر تەتۇر مەنتىقىلىق كۆرۈنۈش شەكىللەندى . يەڭگۈچى تېمۇچىننىڭ كۆزلىرىدە غەزەپ ياكى كىبىر ئەمەس ، ئەكسىچە تەمكىنلىك ۋە مۇلايىملىق ئەكس ئېتىپ تۇراتتى . يېڭىلگۈچى جامۇقانىڭ قىياپىتىدە بولسا ، ئۆزىنىڭ پاجىئەلىك ھالىتىگە پەرۋا قىلماسلىق ۋە قارشى تەرەپنى مەنسىتمەسلىك ئىپادىسى بەكمۇ ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى .

— گەپ قىلمامسەن ، غەلىبەڭگە تەنتەنە قىلمامسەن ، — دېدى جامۇقا قەددىنى تىك تۇتۇپ ۋە بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ .

تېمۇچىن ئېغىز ئاچمىدى . جامۇقا يەنە سۆزلىدى :

— قارا قاغىلار ئېگىز ئاسماندا ئۇچىدىغان ، سۇزۇك سۇدا ئۇزىدىغان ئالتۇن باشلىق ئۆردەككە چاڭگال سالدى . قارا قۇللار ، پەس چاكارلار تەپ تارتماستىن ئۆز خانىغا قول سالدى ، ئۆز خوجايىنىنىڭ پۇت ـ قوللىرىنى باغلاپ ، ئاياغلىرىڭ ئاستىغا تاشلاپ بەردى . ئەي تېمۇچىن باتۇر ، بۇنىڭغا نېمە دېگۈلۈك ؟

تېمۇچىن ئەمدى ئېغىز ئاچتى :

— ئۆز خانىغا قول سالغان ئادەمنى ئاياپ قويۇشقا بولمايدۇ . ئۇنداقلاردىن كىمگە ۋاپا كەلسۇن ؟ ئۆز خانىغا قول سالغانلارنىڭ كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلىش كېرەك !

جامۇقانى تۆتۈپ كەلگەن بەشەيلەن ئۆزلىرىنى يەرگە تاشلاپ :

— بىز قوشۇق قېنىمىزنى تىلەيمىز !

— بىز تېمۇچىنگە سادىق بولىمىز !

— تېمۇچىنگە سادىقلىقىمىزنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۇنى باغلاپ كەلدۇق . . . — دېيىشىپ يىغلاپ يالۋۇرۇشتى .

— كاللىسىنى ئېلىڭلار ! — دەپ پەرمان قىلدى تېمۇچىن .

نۆكەرلەر بەش خائىنىنى سۆرەشتۈرۈپ چەتكە تارتىپ ئاپاردى ـ دە ، ھەممەيلەننىڭ كۆز ئالدىدىلا قىلىچ بىلەن ھۆكۈمنى ئىجرا قىلدى . بۇنى كۆرۈپ تۇرغانلار بىر ئەسناغىچە چوڭقۇر سۈكۈت ئىچىدە جىمىپ كەتتى . شۇنىڭدىن كېيىن تېمۇچىن جامۇقاغا مۇراجىئەت قىلدى :

— ئىلگىرى ئىككىمىز بىر ھارۋىنىڭ ئىككى شوتىسى ئىدۇق ، بىر شۇڭقارنىڭ ئىككى پەنجىسى ئىدۇق . لېكىن ، سەن جەڭگاھلاردا بىرلىكتە ئۇران توۋلاپ ، زەپەر دۇمباقلىرىنى بىرلىكتە ئۇرىدىغان كۈنلەردە باشقىچە غەرەزلەردە بولۇپ ، مېنى تاشلاپ كېتىپ قالدىڭ . خەير ! شۇنداقتىمۇ ، سېنى يەنە ئەزىزلەيمەن . ئۆتكەنكى دوستلۇقىمىزنىڭ يۈز ـ خاتىرىسىنى قىلىپ ، سېنى تۇتقۇنلۇقتىن ئازاد قىلىمەن .

جامۇقا ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئاچچىق كۈلۈپ قويۇپ بېشىنى چايقىدى ۋە مۇنداق دېدى :

— بالىلىق چاغلىرىمىزدا ئىككىمىز دوست بولۇپ ، بىر پارچە گۆش تاپساق تەڭ يېگەن ، بىر يوتقانىنى تەڭ تارتىشىپ ياتقانىدۇق . لېكىن ، پىتىنخورلارنىڭ كۈشكۈرتۈشىسى ، غەيۋەتخورلارنىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن دىلىڭگە ئازار بېرىپ ، سېنى تاشلاپ كەتتىم . شۇ قىلغىنىم ئۈچۈن قارا يۈزۈمنىڭ تېرىسىنى شىلىپ ، كۆزلىرىمنى ئويۇپ ، تىلىمنى كېسىۋەتسىمۇ ساڭا يۈز كېلەلمەيمەن . ھازىر سەن ماڭا شاپائەت قىلىپ ، مېنى تۇنقۇنلۇقتىن ئازاد قىلمەن ، دېدىڭ . لېكىن ، مەن بېشىڭغا كۈن چۈشكەندە ساڭا ھەمراھ بولالمىدىم . سەن ئۆز كۈچۈڭ بىلەن ئەل ـ ئۇلۇسنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، تاغ ـ دالىلارنى تىنچلاندۇردۇڭ . ئەمدى سەن خان بولۇشقا مۇناسىپ . بەخت قۇشى بېشىڭغا قونۇپ ، جاھان تىنچلانغان بۇگۈنكى كۈندە ساڭا ھەمراھ بولسام ، تۇنلەردە ئۇيقۇڭنى بۇزىدىغان ، كۈندۈزلىرى كۆڭلۈڭگە ئارام بەرمەيدىغان ياقاڭغا چۈشكەن پىتنەك ، يېڭەڭگە سانجىلغان تىكەندەك بولۇپ قالمامدىمەن . ئەي دوستۇم تېمۇچىن ، سېنىڭ چېچەن ئاناڭ ، ۋاپادار ئىنىلىرىڭ ، باتۇر نۆكەرلىرىڭ بولغانلىقى ئۈچۈن مېنى يەڭدىڭ . مەن ئاتا ـ ئانامدىن كىچىك يېتىم قالغان ، بىر تۇغقان قېرىنداشلىرىم يوق ، خوتۇنۇم غەيۋەتچى بولغانلىقى ، ئىشەنچلىك نۆكەرلىرىم بولمىغانلىقى ئۈچۈن سەندىن يېڭىلدىم . شۇڭا ، دوستۇم تېمۇچىن ، ماڭا شاپائەت قىلىشنىڭ ئورنىغا ، مېنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغىن . سېنىڭ كۆڭلۈڭمۇ ئەمىن تاپسۇن . سەندىن ئۆتۈندىغىنىم شۇكى ، مېنى ئۆلتۈرگەندە قان چىقارماي ئۆلتۈرگىن .

تېمۇچىن ئۇنىڭ گەپلىرىنى تىڭشاپ ، ئۇنىڭ تەقدىرگە تەن بېرىپ جەڭگىۋارلىق تۇسىنى يوقاتقان كۆزلىرىگە قاراپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى ۋە «ماقۇل» دېگەندىن ئىپادىلەپ بېشىنى ئاستا ئىرغىتىپ قويدى .

جامۇقا ئۆزىنىڭ ئاداققى ئۆتۈنۈشىنى ئېيتتى :

— مەن ئۆلگەندىن كېيىن جەستىمنى ئېگىز تاغقا قويغىن .

مەن شۇ يەردە سېنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىڭغا مەڭگۈلۈك بەخت ۋە ئامانلىق تىلەپ ياتاي . دېگەنلىرىنى ئۇنتۇماڭلار ، ئەتە - ئاخشاملىرى يادىڭلارغا يېتىپ قالسام گېپىمنى قىلىپ قويارسىلەر . تېمۇچىن ، ئەمدى ئۆلتۈرۈشكە تېزرەك بۇيرۇغىن .

تېمۇچىن بۇ كەم ئۇچرايدىغان سوراق - سۆھبەتنىڭ نەتىجىسىنى زور قىزىقىش بىلەن كۈتۈپ ئولتۇرۇشقان موڭغۇل ئاقساقاللارغا كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاندىن كېيىن مۇنداق دېدى :

— ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە كۆزۈم قىيمايدۇ . ئۇ مېنى تاشلاپ كەتكەن بولسىمۇ ، ئۇنىڭ بىز ئۆگىنىشكە تېگىشلىك نۇرغۇن ئارتۇقچىلىقلىرى بار . بىراق ، ئۇنىڭ ئۆزى ئۆلۈمنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ . جامۇقا ، سەن ئەسلىي ماڭا نۆكەر بولساڭ ياخشى بولاتتى . بىر قوشۇق قېنىڭدىن كەچتىم دېسەممۇ ئۇنىمىدىڭ . شۇڭا ، ئۆزۈڭنىڭ ۋەسىيىتىڭ بويىچە قان چىقارماي كۆز يۇمدۇرايلى . پەرمان ! ئۇنى قان چىقارماي ئۆلتۈرۈڭلار . جەستىنى ئوچۇقچىلىققا تاشلاپ قويماي ، ئېگىز تاغقا ئاپىقىپ يەرلىككە قويۇڭلار .

تۆت نۆكەر جامۇقانى ئالدىغا سېلىپ ، ئانچە يىراق بولمىغان يەردىكى تاغنىڭ چوققىسىغا ئەكەتتى . تېمۇچىن قول ئاستىدىكىلىرىگە قاراپ يەنە بۇيرۇق چۈشۈردى :

— ئات تۆگىلەر سويۇلسۇن ! قىمىز - شارابلار تەييار قىلىنسۇن ! ھەممىمىز بىرلىكتە جامۇقاغا مۇناسىپ دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزەيلى . جامۇقانىڭ گۇناھىنى تىلەپ ، مەڭگۈلۈك كۆك تەڭرى ھەققىدە قۇربانلىق قىلايلى .

تېمۇچىننىڭ بۇيرۇقى دەرھال ئىجرا قىلىندى . جامۇقانىڭ روھىغا ئاتاپ قان ئاققۇزۇلدى ، كۆپچىلىك گۆش يەپ ، مەي ئىچىپ ، مەرھۇمنىڭ يۇز - خاتىرسىنى قىلدى .

توختامىش يايلاق خەلقىنىڭ بۇنداق پەۋقۇلئاددە ئىش - ھەرىكەتلىرىگە قاراپ قاتتىق ئەجەبلەندى .

— ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئادەتلىرى بىزنىڭكىگە

ئوخشاشمايدۇ ، — دېدى تاتا تۆكا ئۇنىڭغا چۈشەنچە بېرىپ ، — ئۇلار تاغ ـ دالىلاردا ياشايدىغان كۆچمەن چارۋىچى خەلق . بىز شەھەر ـ يېزىلاردا دېھقانچىلىق ، ھۈنەرۋەنچىلىك ، سودىگەرچىلىك قىلىپ ياشايمىز . شۇڭا ، تۇرمۇش ئۇسۇلىمىز ئوخشاشمايدۇ . ئۇلار شامان دىنىغا ئەقىدە باغلىغان . بىزنىڭ خەلقىمىز بولسا ، بۇددا ، ئىسلام ۋە ناسارا دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلىدۇ . شۇڭا ، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمىزمۇ ئوخشاشمايدۇ .

— شۇنداق تۇرۇپمۇ سىز يەنە داۋاملىق تېمۇچىنىڭ ئوردىسىدا خىزمەت قىلىپ قالامسىز ؟ — دەپ سورىدى توختامىش .

تاتا تۆكا ئۆز ئادىتى بويىچە سەل ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن ئالدىرىماي سۆزلىدى :

— مەن ياش ۋاقتىلىرىمدا قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا باش ئەگمەي ، ئۇلارغا يامان كۆرۈنۈپ قالغاندىن كېيىن يايلاقلارغا قېچىپ كېتىپ ، موڭغۇل ـ تاتار چارۋىچىلىرىنىڭ ئارىسىدا ئۆزاق ياشىغان . شۇڭا ، موڭغۇل تىلىدىمۇ ئوبدان سۆزلىيەلەيمەن . ئۇلار مىجەزى تۆز ، ئاق كۆڭۈل خەلق . لېكىن ، مەن قوچۇ ھەم بەشبالىقتىكى ۋىخارالاردا ئوقۇپ بىلىم ئالغان ، يېزىقچىلىقنى كەسىپ قىلغان باخشى بولغاچقا ، موڭغۇل يايلاقلىرىدا ئۆزۈمگە مۇۋاپىق ئىش ـ ئوقەتنىڭ ئېپىنى قىلالماي ، ئاخىر يېزىق ئىشلىتىدىغان تايانخان ئوردىسىغا كەتكەنىدىم . ئەمدى يەنە موڭغۇللارنىڭ ئارىسىغا كېلىپ قالدىم . قارىسام ، تېمۇچىن مېنىڭ كۈتكىنىمدەك ھۆكۈمدار بولۇپ چىقتى . ئۇ تاڭغۇتلار بىلەن قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا بەل باغلاپتۇ...

— راستمۇ ؟ — توختامىش ھاياجانلىق خىتاب بىلەن ئۇستازىنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى ، — ئەگەر راست شۇنداق بولسا ، مانا مەنمۇ تېمۇچىنگە سادىق بولىمەن . بىراق ، تېمۇچىن خۇددى ئۆزىنىڭ خەلقىگە ئوخشاش يايلاقتا ئۆسكەن ساۋاتسىز كۆچمەن . ئۇ بىزگە ئوخشاش قەغەز ـ قەلەم بىلەن ھەپىلىشىدىغان باخشىلارنى يارىتامدۇ ؟

— ئۇ دەل بىزدەك باخشىلارنى قەدىرلەيدىكەن ، — دېدى تاتا تۇڭا ، — مەن ھازىر تېمۇچىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بالىلىرىغا يېزىق ئۆگىتىۋاتىمەن . تېمۇچىن بۇ ئىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىۋاتىدۇ . ئۇ پات ئارىدا ئىدىقۇت شەھەرلىرىدىن يەنە نۇرغۇن باخشىلارنى ئوقۇتقۇچىلىق ۋە تىلماچىلىققا تەكلىپ قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ . ئۇ مۇڭاپىق ئادەم تېپىش ئىشىنى ماڭا تاپشۇردى .

— ئۇنداق بولسا ، بۇ يەردە ماڭىمۇ بىرەر ئىش چىقىپ قالغۇدەكقۇ ، — دېدى توختامىش .

— توغرا ، — دېدى تاتا تۇڭا ، — مەن سېنى تېمۇچىنگە تونۇشتۇراي دەۋاتىمەن .

توختامىش تاتا تۇڭانىڭ تېمۇچىن ھەققىدە ئېيتقانلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دېلىغۇللۇقى بېسىقىپ ، كۆڭلى يورۇپ قالدى . ئۇ ئۆزىنىڭ نۆۋەتتىكى مۇساپىرچىلىق ھاياتىنىڭ چىقىش يولىنى تاپقاندەك بولۇپ قالدى .

— ئىسىت ، مۇشۇ كۈنلەردە تارلانمۇ بىز بىلەن بىرگە بولسىچۇ . ئۇ ھازىر نەلەردە يۈرىدىغاندۇ ؟ — دېدى ئۇ .

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

ئونىنچى باب

ئونون دەريا‌سى بويىدا

ئېيتقاندەك ، تاتا تۇڭانىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن توختامىشمۇ موڭغۇل ياشلىرىغا يېزىق ئۆگىتىدىغان ئوقۇتقۇچى بولۇپ قالدى . ئۇ ئۆزىگە ئايرىپ بېرىلگەن كىگىز ئۆيدە نايمانلاردىن ئولجا ئېلىنغان بىر شىرەگە قەغەز ـ قەلەملىرىنى قويۇپ ، شاگىرتلىرىغا دەرس ئۆتەتتى ، يۇڭ قەلىمىنى قارا سىياھقا چىلاپ سېرىق سامان قەغەزگە ھەرپلەرنى يازاتتى ۋە بۇلارنىڭ قانداق يېزىلىدىغانلىقى ، قانداق ئوقۇلىدىغانلىقىنى قايتا ـ قايتا ئۆگىتەتتى . موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تاقىر باش پەرزەنتلىرى قەلەم تۇتۇش ۋە ھەرپلەرنى قوشۇپ سۆزلەرنى يېزىشنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنەتتى .

— قېنى ، سەن ئۆز ئىسمىڭنى يېزىپ باققىنا ، — دېدى توختامىش شاگىرتلىرىدىن بىرىگە .

خۇددى ئېيتقاندەك تەمبەل يىگىت يوغان قوللىرىدا يۇڭ قەلەمنى تەستە ئەپلەشتۇرۇپ ، ئالدىدىكى بىر ۋاراق قەغەزگە «قارچۇس» دەپ يازدى .

— ياخشى ، — دەپ ئۇنىڭغا مەدەت بەردى توختامىش ۋە يەنە بىر يىگىتكە مۇراجىئەت قىلدى ، — قېنى ، ئەمدى سەن ئىسمىڭنى ياز .

ئىككىنچى يىگىتمۇ شىرەگە ئېڭىشىپ «بۇقاتۇ سالجى» دېگەن ئىسمىنى يازدى .

— مەنمۇ ئىسمىمنى يازدىم ! — شوخ ھەم جاراڭلىق ئاۋازدا ئېيتىلغان بۇ خىتابتىن توختامىش سەل مەڭدەپ قالغاندەك بولۇپ ،

قەغەزدىن بېشىنى كۆتۈردى .

ئىسمىنى يازغان بىر ۋاراق قەغەزنى قوش قوللاپ ئۇستازىغا كۆرسىتىۋاتقان ئوقۇغۇچى ياش ھەم چىرايلىق بىر قىز ئىدى . توختامىش شىرەنىڭ نېرىقى چېتىدە بولغاچقا ، قىز سۇنۇپ بەرگەن قەغەزنى قولىغا ئالدى .

— ناسىنجىرغىل ، — دەپ ئوقۇدى ئۇ .

— ھەئە ، مېنىڭ ئىسمىم ناسىنجىرغىل ، — دېدى قىز ئۇستازىغا كۈلۈپ تۇرغان نۇرلۇق قارا كۆزلىرى بىلەن قاراپ .

ناسىنجىرغىل بىر موڭغۇل مۆتىۋەرنىڭ يالغۇز قىزى بولۇپ ، ئاتىسى ئۇنى بەك ئەتىۋارلايتتى ، ئۇنىڭ دېگىنىنى قىلىپ بېرەتتى . شۇڭا ، ياشلارنىڭ يېزىق ئۆگىنىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ، «مەنمۇ ئوقۇيمەن» دېگەندە ، ئاتىسى ئۇنىڭ بۇ تەلىپىنى دەرھال قاندۇرغانىدى . دومباق مەڭزلىرىدە قىپقىزىل قان تەپچىپ تۇرىدىغان ، سۇغۇر ياكى تىيىننىڭ كۆزلىرىدەك شوخ ئويناپ تۇرىدىغان قاپقارا كۆزلىرىدە دائىما شادىيانە كۈلكە جىلۋىلىنىپ تۇرىدىغان بۇ ئەركە قىز تېخى ئىككى كۈننىڭ ئالدىدىلا ئوقۇشقا كەلگەنىدى . توختامىش شاگىرتلىرىنىڭ ئىچىدىكى بۇ يالغۇز قىزدىن ئەيمىنىپ ، ئۇنىڭ ئىسمىنى سورىمىغانىدى . بىر قىسىم ياش يىگىتلەردە شۇنداق بىر ئالاھىدە روھىي ھالەت بولىدۇكى ، قىزلارنى كۆرگەندە تىلى تۇتۇلۇپ ، باشقىچە مۇلايىملىشىپ قالىدۇ . ئەمما ، ناسىنجىرغىل ئىسىملىك بۇ ئەركىن تەبىئەتلىك دالا قىزىنىڭ روھىي ھالىتى ئۇنداق تىنچ كۆل سۈيىگە ئوخشاشمايتتى ، بەلكى بەئەينى تاشتىن تاشقا سوقۇلۇپ ، مەۋج ئۇرۇپ ، شىددەتلىك ئېقىپ چۈشۈۋاتقان تاغ سۈيىدەك جۇشقۇن ئىدى . توختامىش ئۇنىڭغا تىكىلىپ قارىماسلىققا ، ئارتۇق سۆزلىمەسلىككە تىرىشاتتى . بىراق ، ناسىنجىرغىل بۇنىڭ ئەكسىچە ، ئۇنىڭدىن تولا سوئال سوراپ كۆزىگە كىرىۋالاتتى ۋە : «مۇنۇ ھەرپ قانداق يېزىلىدۇ ؟ بۇ ئىككى ھەرپ قانداق ئۇلاپ يېزىلىدۇ ؟ ماۋۇ سۆزنى يازغىنىم توغرا بوپتۇمۇ ؟» دېگەندەك

سوئاللارنى ياغدۇرۇۋېتەتتى . توختامىش بولسا ، «بوپتۇ» ياكى «بولماي قاپتۇ» دېگەندەك قىسقا جاۋابلار بىلەنلا چەكلىنەتتى ۋە قانداق يېزىش كېرەكلىكىنى كۆرسىتىپ قويياتتى . مانا ئەمدى بۇ شوخ قىز ئۆزىنىڭ ئىسمىنىڭ ناسىنجىرغىل ئىكەنلىكىنى قەلەم بىلەن يېزىپ كۆرسەتتى .

دەرس تاماملاندى . ئوقۇغۇچىلار توختامىشنىڭ كىگىز ئۆيىدىن بىر ـ بىرلەپ چىقىپ كەتتى ، پەقەت ناسىنجىرغىللا چىقىپ كېتىشكە ئالدىرىمىدى .

— ئۇستازىم ، سىزنىڭ ئېتىكىز بەك ياخشىكەن . ئۇ قارا ئارغىماققا ھەۋەسلىنىپ قاراپ قالىمەن ، — دېدى ئۇ جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن كۈلۈپ تۇرۇپ ، — ئاتام ماڭمۇ بىر ياخشى ئات بەردى . يۈرۈڭە ، ئېتىمنى كۆرۈپ بېقىڭ .

ئىككىيلەن تالاغا چىقتى . ھەرقانداق موڭغۇل ئۆيىنىڭ يېنىدا يەرگە قېقىلغان ئىككى قوزۇقتا ئارقان تارتىپ باغلانغان بولىدۇ . سىرتتىن كەلگەنلەر ئاتلىرىنىڭ چۈلۈۋرىنى شۇ ئارقانغا باغلاپ قويىدۇ . ناسىنجىرغىلنىڭ ئېتىمۇ ئەنە شۇ قوزۇقلۇق ئارقانغا باغلانغانىدى .

— ياخشى ئات ئىكەن ، — دېدى توختامىش يالىي ۋە قۇيرۇقلىرى سىلىق تارالغان ئاق بوز ئاتقا قاراپ .

قىز بۇ ماختاشتىن خۇشال بولۇپ كۈلدى .

— ئۇستازىم ، ئېتىڭىزغا مىنىڭە ، ئىككىمىز ئاتلىرىمىزنى چاپتۇرۇپ باقايلى . قايسىمىزنىڭ ئېتى يۈگۈرۈك ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ باققۇم كېلىۋاتىدۇ .

ھەر ئىككىسى ئۆزلىرىنىڭ ئاتلىرىغا مىنىشتى .

— ئەمدى مېنى قوغلاڭ ! — دەپ ۋارقىرىدى قىز .

ئاق بوز ئارغىماق شوخ تېپىرلاپ بىر چاپچىدى ـ دە ، رەڭگارەڭ ياۋا گۈللەر بىلەن قاپلانغان يېشىل ئوتلاقنى بويلاپ ئۇچقاندەك چېپىپ كەتتى . توختامىشمۇ قارا ئارغىماقنىڭ تىزگىنىنى قويۇۋەتتى . ئاق بوز ئات ئالدىدا ، قارا ئات كەينىدە

ئويناقلاپ چاپقان پېتى ئوتلاققا ئىچكىرىلەپ كېتىۋەردى . توختامىش ياۋا گۈللەرنىڭ خۇش پۇراقلىرىنى ئەكىلىۋاتقان سەلكىن شامالدا ھۇزۇرلانغان ھالدا چوڭقۇر - چوڭقۇر نەپەس ئېلىپ يېنىكلىك ۋە ئازادىلىك ھېس قىلدى . ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدىدا ئاق بوز ئېتىنى خۇددى يايلاقتىكى شوخ شامالدەك يېنىڭ چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقان قىزنىڭ كەينىدىن قاراپ ، ئاللىقانداق لەززەت بېغىشلىغۇچى ھېسسىياتقا بېرىلىپ كەتتى . بىر دەقىقە ئىچىدە ئۇنى شۇنداق بىر خىيالىي تۇيغۇ چۈلغىۋالدىكى ، ئۇنىڭ ئالدىدا ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقىنى دالا قىزى ناسىنجىرغىل ئەمەس ، بەلكى قوچۇدا قالغان ئۇيغۇر قىزى تۇركەنئايدەك بىلىنىپ كەتتى . توختامىش يەنە دەرھال : «ئەپسۇس ، ئۇ تۇركەنئاي ئەمەس» دېگەن ئوي بىلەن خىيالىي تۇيغۇ ئىلكىدىن يۇلقۇنۇپ چىقتى . ئۇنىڭ ئالدىدا ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقىنى ، گۈللۈك چىت ياغلىقىنى بېشىغا چېكىلەپ تاڭغان ، ئۇزۇن ئىككى ئۆرۈمە قارا چېچى كۆك مەخمەل يەكتەك كىيىلگەن دۇمبىسىدە چار يىلاندەك تولغىنىپ تۇرغان موڭغۇل قىزى ئىدى . قوچۇدىكى تۇركەنئاي ئۇنىڭغا زادىلا ئوخشاشمايدۇ . ئۇنىڭ قېنىق قوڭۇر چاچلىرى بېشىنىڭ تۆپىسىگە ئېگىز تۇرمەكلىنىپ ئالتۇن زىخلار قادالغان ، سول چېكىسىگە كەلتۇرۇپ ئىككى تىزىق مەرۋايىت يېرىم ئاي شەكلىدە ئېسىلغان ، تاۋار كۆڭلەكلىرىگە خۇش پۇراقلىق گۈل سۈيى چېچىلغان . . . ئۇيغۇرلاردا ، باشقا ھەرقانداق شەھەرلەشكەن خەلقلەردىكىگە ئوخشاش ، تەبىقە پەرقى كىشىلەرنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىدىمۇ روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىدۇ . يۇقىرى تەبىقىدىكى خوتۇن - قىزلار ئاساسەن ئاشۇ تۇركەنئايدەك ياسىنىپ يۈرىدۇ . ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭ ئائىلىلىرىدىكى قىزلار چاچلىرىنى ئۇششاق ئۆرۈپ ، ئاياللار خۇددى مۇشۇ ناسىنجىرغىلدەك ئىككى ئۆرۈپ يۈرۈشىدۇ . موڭغۇلىلاردا ۋە باشقا كۆچمەن خەلقلەردە تەبىقە ئايرىمای ، خوتۇن - قىزلارنىڭ ھەممىسلا چاچلىرىنى ئىككى ئۆرۈيدۇ .

توختامىش موڭغۇل قىزنى قوغلاپ كېتىۋېتىپ كۆڭلىدە

ئۆز - ئۆزىنى ئاچچىق مەسخىرە قىلغۇسى كەلدى . «توۋا ! نېمە ئۈچۈن ناسىنجىرغىلغا قاراپ تۇركەنئاينىڭ كۆز ئالدىمغا كەلتۈرىمەن ؟ تۇركەنئاينى بۇرۇن تونۇمايتتىم ، كېيىنمۇ ئۇچراتمىدىم ، پەقەت شۇ بىر قېتىملا كۆردۈمغۇ... لېكىن ئۇ مېنىڭ ھاياتىمنى قۇتۇلدۇرۇپ قالدى . مەن ئۇنىڭغا ئۆمۈر بويى قەرزدار ، توۋا ، توۋا ! بىزنىڭ ئىچىمىزدىن ئاشۇ تۇركەنئايدەك ۋىجدانلىق ، ئاق كۆڭۈل ، ئالىيجاناب ئادەملەرمۇ چىقىدۇ ، مىسرىسلادەك ۋىجدانسىز ، قارا كۆڭۈل مۇناپىقلارمۇ چىقىدۇ » . توختامىش مىسرىسلانى ئويلىسىلا ئىچى ئاچچىق بولاتتى . ئۇنىڭدىن ئىنتىقام ئېلىش ، ئۇنى جازالاش ئىستىكى مۇساپىر يىگىتنىڭ يۈرىكىدە ئوت بولۇپ ياناتتى ، لېكىن ئۇ ھازىر بۇنداق قىلىشقا قۇربى يەتمەيدىغانلىقىنى ئويلاپ مەيۇسلىنەتتى . «توۋا ! — دەپ يەنە ئويلاپ قالاتتى ئۇ ، — ئاشۇ ساتقۇن مۇناپىقنىڭ ئوغلى پىداكارلىق بىلەن ئاتلىنىپ ، قىتتان چېرىكىنى قىلىچ بىلەن چېپىپ تاشلاپ ، مېنى تۇتقۇنلۇقتىن قاچۇرۇۋەتتى . توۋا ، بۇنىڭغا نېمە دېگۈلۈك ! ئوغلىنىڭ شاپائىتى ئۈچۈن ئاتىسىنى كەچۈرۈۋېتىش كېرەكمۇ ؟ ياق ، ياق... ئىنسانلار دۇنياسى نېمانچە مۇرەككەپ ، نېمانچە سىرلىق ؟ »

ئۇشتۇمتوت ناسىنجىرغىل ئېتىنىڭ بېشىنى ئارقىغا بۇراپ ، توختامىشقا ئۇدۇل كەلدى .

— نېمە بولدى ؟ نېمىشقا قوغلىمايسىز ؟ — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ شوخ چاقناپ تۇرغان قارا كۆزلىرى بىلەن ئۇستازىنىڭ خىيالچان قوي كۆزلىرىگە تىكىلىپ قاراپ .

— قوغلاۋاتىمەنغۇ .

— شۇمۇ قوغلاش بولدىمۇ ؟ خۇشياقمىغاندەك... باشقا بىر ئىشلارنى ئويلاۋاتقاندەك...

— ياق ، ئۇنداق ئەمەس . مەن قوغلاپ يېتىشەلمىدىم .

— ياق ، ئۇنداق ئەمەس ! قوغلىسىڭىز يېتىشۋالاتتىڭىز . ئەمدى سىز قېچىڭ ، مەن قوغلاي .

ناسىنجىرغىل توختامىشىنىڭ ئېتىنىڭ ساغرىسىغا ئالىقىنى بىلەن «پاق» قىلىپ قاتتىق بىرنى ئۇردى. قارا ئارغىماق بۇنداق كۆتۈلمىگەن زەربىدىن چاپچىپ سەكردى - دە، قۇيۇندەك پىرىلداپ چېپىپ كەتتى. ناسىنجىرغىل ئېتىنى دېۋىتىپ، ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەتتى. ئۇ ئېتىنى تېخىمۇ تېز يۈگۈرتۈشكە تىرىشىپ خېلى كۆچەپ باققان بولسىمۇ، قارا ئارغىماقنا زادى يېتەلمىدى. تۈز ئوتلاق ئاياغلىشىپ، ئالدى تەرەپتە ئېگىز - پەس ئېدىرلىقلار كۆرۈندى. توختامىش ئېتىنى توختاتتى.

— مانا، سىزمۇ ماڭا يېتىشەلمىدىڭىزغۇ؟ — دېدى ئۇ ئۆزىگە ياندىشىپ ئېتىنى توختاتقان قىزغا كۈلۈپ قاراپ.

— بىراق، مەن راستىنلا يېتىشەلمىدىم، — دېدى ناسىنجىرغىل، — سىزنىڭ ئېتىڭىز، ھەقىقەتەن بەك يۈگۈرۈك ئىكەن. مېنىڭ ئېتىمنى ئاتام بەك ماختىغانىدى، لېكىن بۇ ئات ماختىغۇدەك ئەمەسكەن.

— بۇنداق دېمىڭىز توغرا بولمايدۇ، — دېدى توختامىش چۈشەندۈرۈپ، — موڭغۇل ئاتلىرى دىققاق، پاكارراق، ئۇچقۇر ئاتلار تۇرىگە كىرمەيدۇ، لېكىن ئۇلار ئېگىز تاغلار ھەم قاقاس چۆللەردە يۈرۈشكە چىداملىق، ئۇزۇن سەپەرلەردە چارچاپ قالمايدۇ.

— سىزنىڭ ئېتىڭىز ھەم چىرايلىق، ھەم ئۇچقۇر ئىكەن، — دېدى ناسىنجىرغىل.

ئۇلار ئىككىسى ئاتلىرىنى يانداشتۇرۇپ، تاغدىن - باغدىن پاراڭلاشقاچ ئارقىسىغا قايتىپ ماڭدى.

شۇنىڭدىن كېيىنكى كۈنلەردە ناسىنجىرغىل يەنە ئىككى قېتىم توختامىشقا «ئات چاپتۇرۇپ كېلەيلىچۇ» دەپ تەكلىپ قويدى. توختامىشمۇ ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلمىدى. ئۇلار دالىلاردا تۈلكە، توشقانلارنى قوغلاپ ئويناشتى.

تېمۇچىنىڭ كۆچۈش ھەقىدىكى بۇيرۇقى ئۇلارنىڭ ئات چاپتۇرۇش مەشغۇلاتلىرىنى ئۈزۈپ قويدى. ھەممە بىردەك

www.uyghurkitap.com

ھەربىرىنى كەلدى . كىگىز ئۆيلەر سۆكۈلۈپ ، ئات ۋە تۆگىلەرگە ئارتىلدى . موڭغۇللار ئالتاي تاغلىرىدىن ئايرىلىپ ، ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ ماڭدى . توختامىشمۇ تاتا تۇڭا باخشى بىلەن بۇ كۆچمەنلەر سېپىگە قوشۇلدى .

— كۆڭلۈم يېرىم بولۇۋاتىدۇ ، يۇرتىمىز تېخىمۇ يىراقتا قالىدىغان بولدى ، — دېدى توختامىش تاتا تۇڭاغا ياندىشىپ كېتىۋېتىپ .

تاتا تۇڭا ئۇزۇن سوزۇلۇپ كۈنچىقىشقا كېتىۋاتقان ئاتلىق ، ھارۋىلىق ، تۆگىلىك كۆچمەنلەر ئېقىنىغا مۇڭلىنىپ قاراپ چوڭقۇر تىنىق ئالدى .

— بۇنداق مۇساپىرچىلىق بىزنىڭ پېشانىمىزگە پۈتۈلۈپ كەتكەن قىسمەت ئوخشايدۇ ، — دېدى ئۇ ، — قىتانلارنىڭ زۇلمىدىن ئۆز يۇرت ـ ماكانلىرىدا ياشىيالماي ھەر جايلاردا قېچىلىپ ـ سوقۇلۇپ يۈرۈۋاتقان يۇرتداشلىرىمىز ئازمۇ ؟

— ئەجەبمۇ خارلىنىپ قالدۇققۇ ، — دېدى توختامىش ھەسرەتلىنىپ ، — تەڭرىنىڭ ئالدىدا نېمە گۇناھىمىز باردۇ ؟

— ئۈمىدۋار بولۇشىمىز كېرەك ، — دېدى تاتا تۇڭا بىردەملىك سۈكۈتتىن كېيىن ، — بۇ تەقدىر مەڭگۈ مۇشۇنداق داۋاملىشىۋېرمەيدۇ . ئاينىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ ، ئون بەشى يورۇق ، ئاخىر بىر كۈنى بىزنىڭ قۇياشىمىزمۇ پارلاپ چىقىدۇ . ئۈمىدۋار ھەم غەيرەتلىك بولايلى .

توختامىش ئىچى قاينىاپ يەنە سۆزلىدى :

— مەرھۇم ئاتام مىسرىسلا دېگەن پەس مۇناپىقنىڭ كاساپىتىدىن ئۆلۈپ كەتتى ، لېكىن مەن ئاتامنىڭ ئۆچىنى ئالالماي مۇشۇنداق بىچارە ھالەتتە يۈرىمەن . شۇنى ئويلىسام ئىچىم قاينايدۇ ، يۈرىكىم ئاغرىيدۇ . بەزىدە ئويلاپ ـ ئويلاپ مۇشۇ تېمۇچىنگە ئۈمىد بىلەن قارايدىغان بولۇپ قالدىم . مۇشۇ موڭغۇللار ئاخىر بىزگە ئىتتىپاقداش بولۇپ قالامدۇ نېمە ؟ ئاڭلىشىمچە ، ئۇلار تاڭغۇتلارغا يەنە قوشۇن تارتماقچىكەن . ئۇلار قىتانلار بىلەنمۇ

ئەپ ئەمەسكەن .

تاتا تۇڭا تەستىقلىغان تەرزدە بېشىنى يېنىككىنە ئىرغىتىپ قويدى .

— ھەر ھالدا تېمۇچىندە بۇيۇك خانلاردا بولۇشقا تېگىشلىك خىسلەتلەر نامايان بولۇۋاتىدۇ ، — دېدى ئۇ ، — ئۇ چوڭ ئىشلارنى كۆڭلىگە پۈكۈپ ، ئەتراپلىق پىكىر يۈرگۈزىدىكەن . ئۇ مەندىن ئۈيغۇرلار ۋە ئىدىقۇت خانلىقى توغرىسىدا كۆپ گەپلەرنى قىزىقىپ سورىدى . ئۇمۇ ئۆزلىرىگە ئىشەنچلىك ئىتتىپاقداش ئىزدەۋاتقانەكەن ، بىزدىن ئۇمىد كۈتۈۋاتقانەكەن تۇرىدۇ . ئۇ بولۇپمۇ ، ئۈيغۇرلارنىڭ قەلەمكەش باخشىلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىۋاتىدۇ . ئۇ يەنە ئۆز ئۇلۇسىنىڭ ئىگىلىك ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا كۆپلەپ ئۈيغۇر باخشىلىرىنى تەكلىپ قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئېيتتى . شۇڭا ، مەنمۇ تېمۇچىندىن زور ئۇمىدلەرنى كۈتۈۋاتىمەن .

— تېمۇچىن سىزگە ئالاھىدە ھۆرمەت ئىپادىسىنى كۆرسىتىۋاتىدۇ ، — دېدى توختامىش .

— ئۇ ساڭىمۇ ئىلتىپات قىلىۋاتىدۇ ، — دېدى تاتا تۇڭا .

شۇ ئەسنادا ھېلىقى ناسىنجىرغىل ئىسىملىك شوخ قىز نەدىندۇ ئېتىنى چاپتۇرۇپ كەلدى ـ دە ، توختامىشنىڭ ئېتىغا سۇركىلىپ ئۆتۈپ كەتتى . يىگىتنىڭ قارا ئېتى ئۇركۈپ ، بىر چەتكە شوخشۇدى . قىز كەينىگە بۇرۇلۇپ :

— مېنى قوغلاڭ ! — دەپ ۋارقىرىدى ـ دە ، يەنە ئېتىنى چاپتۇرۇپ ، قوشۇننىڭ باش تەرىپىگە قاراپ كەتتى .

توختامىش تۇيۇقسىزلىق ھېس قىلىپ ، ئېسەنگىرەپ قالدى .

— قوغلا ! — دېدى تاتا تۇڭا كۇلۇپ كېتىپ .

توختامىش ئۆتۈكلىرىنىڭ ئۆكچىلىرى بىلەن ئېتىنىڭ بىقىنلىرىغا نىقتىدى . قارا ئارغىماق يۇلقۇنۇپ قوزغالدى ـ دە ، شوخ قىزنىڭ كەينىدىن ئۇچۇپ كەتتى .

شۇ تەرىقىدە سەپەر كۆڭۈللۈك داۋاملىشىپ ، تېمۇچىن

باشچىلىقىدىكى كۆچمەنلەر ئاخىر ئۆزلىرىنىڭ ياىلاقلىرىغا يېتىپ كەلدى . تاتا تۇڭا بىلەن توختامىش بۇ غالىب كۆچمەنلەرنىڭ يېڭىچە تۈرمۇش ئادەتلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ ، ياىلاق ھاياتىغا كۆنۈپ قالدى . تاتا تۇڭا شەخسەن تېمۇچىننىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە موڭغۇل ئوردىسىنىڭ مۇھىم ئەمەلدارلىرىدىن بولۇپ قالدى . ئۇ ئوردىنىڭ تامغىسىنى باشقۇراتتى . تېمۇچىننىڭ بۇيرۇق ۋە يولىيورۇقلىرىنى قەغەزگە يېزىپ ، ئۇنىڭغا تامغا بېسىپ ، چاپارمەنلەر ئارقىلىق جاي - جايلارغا تارقىتاتتى . ئۇ يەنە تېمۇچىننىڭ ئوغۇللىرى ۋە نەۋرىلىرىگە يېزىق ئۆگىتەتتى . تېمۇچىن ئۇنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەپ «دۆلەت ئۇستازى» دەپ ئاتىدى . توختامىشمۇ موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بالىلىرىغا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش ۋەزىپىسىنى داۋاملاشتۇردى .

شۇ يوسۇندا يولۋاس يىلى ، يەنى مىلادىيە 1206 - يىلى يېتىپ كەلدى . ئەتىياز پەسلى قۇچاق ئېچىپ ، ھاۋا ئىللىدى ، تاغ - دالىلار كۆكەردى . تېمۇچىننىڭ ئوردىسى بۇرخان خالدۇن تېغىنىڭ يېنىغا ، ئونون دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقانىدى . تېمۇچىن قويۇق ئورمان بىلەن قاپلانغان بۇرخان خالدۇن تېغىنى مۇقەددەس جاي ھېسابلاپ ئۇلۇغلايىتتى . بۇنىڭدىن نۇرغۇن يىللار ئىلگىرى ، تېمۇچىن تېخى ئون ئالتە ياش ۋاقتىدا ئۆيلىنىپ بىرنەچچە كۈن بولغاندا تۇيۇقسىز مەركىتلەر ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇنىڭ سۆيۈملۈك ئايالى بۆرتەنى بۇلاپ كەتكەنىدى . شۇ چاغدا تېمۇچىن ئىنىلىرى بىلەن مانا مۇشۇ بۇرخان خالدۇن تېغىغا قېچىپ چىقىپ قۇتۇلۇپ قالغان . كېيىن ئۇ ۋاڭ خان ۋە جامۇقانىڭ ياردىمى بىلەن مەركىتلەر ئۈستىگە باستۇرۇپ باردى ۋە ئايالى بۆرتەنى تۇنقۇنلۇقتىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقتى . ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تەقدىرنىڭ سىرلىق شامالىرى ئۆزگىرىپ ، ۋاڭ خان بىلەن جامۇقا تېمۇچىننىڭ ئەشەددىي دۈشمەنلىرى بولۇپ قالدى . ۋەھالەنكى ، ئاقىۋەتتە تېمۇچىننىڭ ئۆتكۈر قىلىچى غالىب چىقتى . ۋاڭ خان بىلەن جامۇقا ئارقا - ئارقىدىن يوقلۇق دۇنياسىغا راۋان بولدى .

ئۇلارنىڭ پۇقرالىرى تېمۇچىننىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى .

بۇرخان خالدۇن تېغى تېمۇچىننىڭ هاياتىدىكى ئەڭ شۇنداق مۇرەككەپ ، هايات ـ ماماتلىق ۋەقەلەرنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ قالغانىدى . شۇڭا ، تېمۇچىن بۇ تاغنى ئۆزىنى قۇتقۇزغان ۋە كېيىن يەنە پارلاق مەنزىلنى كۆرسەتكەن ئىلاهىي ماكان دەپ قاراپ ، ئۇنىڭغا تېۋىنىدى . ئۇ دائىما ئۇزۇن سەپەرگە ياكى قانلىق جەڭلەرگە ئاتلىنىشتىن بۇرۇن مۇشۇ تاغنىڭ چوققىسىغا چىقىپ ، كۆك تەڭرىگە سەجدە قىلاتتى .

ئونون دەرياسى ئەڭ شۇ «مۇقەددەس تاغ» بۇرخان خالدۇن جىرالىرىدىن باشلىنىپ ، زۇمرەتتەك پاك يېشىل يايلاقتا ئالماستەك سۇزۇك سۇلىرى بىلەن گۈزەل مەنزىرە هاسىل قىلاتتى .

ئونون دەرياسى بويىدىكى ئەڭ شۇ گۈزەل يايلاقتا قۇياشلىق كۆكلەم كۈنلىرىنىڭ بىرىدە چوڭ قۇرۇلتاي ئۆتكۈزۈلدى . قۇرۇلتايغا تېمۇچىننىڭ ئۇرۇق ـ جەمەتى ، سەپداشلىرى ۋە هەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقال ـ تۆرىلىرى بولۇپ ، ناهايىتى نۇرغۇن ئادەم قاتناشتى . بۇگۈن موڭغۇل خەلقىنىڭ ئالىي مەرتىۋىلىك ۋەكىللىرى خانىنىڭ نامىشەرىپى ۋە بۇيۇك ئورنىنى رەسمىي قانۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن بۇ يەرگە يىغىلغانىدى . يېشىل يايلاققا ئاق كىگىزلەر سېلىنىدى . باشقا جايلاردىن ئېگىزەك كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان دۆڭگە توققۇز قۇيرۇقلۇق ئاق بايراق تىكلەندى . ئاقساقاللار تېمۇچىننى ئوتتۇرىغا ئېلىپ ، ئاق كىگىزلەردە ئولتۇرۇشتى .

تېمۇچىننىڭ يېقىن سەپدىشى ، موڭغۇل قوشۇننىڭ چوڭ سەركەردىسى مۇقالى باتۇر ئوتتۇرىغا چىقىپ سۆز قىلدى :

— ئەي هۆرمەتلىك ئاقساقاللار ! ئەي شەۋكەتلىك باهادىرلار ! بىز ، موڭغۇللار ئۆتمۈشتە كۆپ خورلۇقلارنى تارتقانىدۇق . ئىلگىرى قىتانلار ، جۇرجىتلار ، تاتارلار ، تاڭغۇتلار بىزنى باش كۆتۈرگۈزمىگەنىدى . لېكىن ، مەڭگۈلۈك كۆك تەڭرى بىزنى تاشلىۋەتمەيدۇ ، چۈنكى بىز كۆك تەڭرىگە چىن ئىخلاسمىز بىلەن

سېغىندۇق ، تېۋىندۇق . قەدىمكى زامانلاردا بىزنىڭ شۇھرەتلىك خانلىرىمىز بولغان ، ئەمدى يەنە ئۆزىمىزنىڭ خانىمىز بولۇشى كېرەك . بۇ خان موڭغۇللارنىڭ بارلىق ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، بىزگە باشلامچى بولۇپ ، دۇشمەنلىرىمىزگە تاقابىل تۇرۇشى كېرەك . تېمۇچىن دەل ئەنە شۇنداق بۇيۇك خان بولۇشقا مۇناسىپ !

قۇرۇلتاي ئىشتىراكچىلىرى مۇقالىنىڭ بۇ سۆزلىرىگە ئاۋاز قوشۇپ ، تەنتەنىلىك چۇقان كۆتۈرۈشتى :

— مۇقالى دۇرۇس گەپ قىلدى ، بىزگە خان كېرەك !

— كۆك تەڭرى بىزگە تېمۇچىننى ئەۋەتتى ، تېمۇچىن بىزگە خان بولۇشقا مۇناسىپ !

— تېمۇچىن بىزنىڭ بۇيۇك خانىمىز !

مۇقالى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، كۆپچىلىكنى جىم بولۇشقا دەۋەت قىلدى .

— ئەمدى شامان ئوتتۇرىغا چىقىپ ، كۆك تەڭرىنىڭ ئىرادىسىنى جاكارلىسۇن ، — دېدى ئۇ .

كۆپچىلىك چوڭقۇر سۈكۈت ئىچىدە تېمۇچىننىڭ يېنىدا ئولتۇرغان شامانغا كۆز تىكتى . ئۇچلۇق كۆن قالپاق كىيگەن كوسا شامان ئورنىدىن تۇردى ۋە ئۇزۇن تونىنىڭ ئېتەكلىرىگە پۇتلىشىپ ، ئوتتۇرىدا بوش قالدۇرۇلغان مەيدانغا چىقتى .

— ئەي تېمۇچىن باتۇر ، — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ ، — قۇدرىتى ئۇلۇغ تەڭرى ساڭا يەر يۈزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى بەردى . بۇ يەرلەرنىڭ ئۆزلىرىنى خان دەپ ئاتىۋالغان ھۆكۈمدارلىرى سېنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىڭ بىلەن بويسۇندۇرۇلدى ، ئۇلارنىڭ ئەل ـ ئۇلۇسلىرى ساڭا تەئەللۇق بولدى . ئەمدى سېنىڭ نامىڭ «چىڭگىز» دەپ ئاتالسۇن . سەن خانلارنىڭ خانى بولدۇڭ . مەڭگۈلۈك كۆك تەڭرى سېنىڭ چىڭگىزخان دەپ ئاتىلىشىڭنى ، خانلارنىڭ خانى ، ھۆكۈمدارلارنىڭ ھۆكۈمدارى بولۇشۇڭنى ئىرادە قىلدى .

قۇرۇلتاي ئىشتىراكچىلىرى يەنە تەنتەنىلىك چۇقان سېلىشتى :

— بىزنىڭ خانىمىز چىڭگىزخان !

— چىڭگىزخان خانلار خانى ، ھۆكۈمدارلار ھۆكۈمدارى !

— چىڭگىزخان ! چىڭگىزخان !

شۇنداق قىلىپ ، ئونون دەرياسى بويىدا ئۆتكۈزۈلگەن شۇ قۇرۇلتايدىن كېيىن تېمۇچىن «چىڭگىزخان» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ تارىختا مەشھۇر بولدى . ئىلگىرى تېمۇچىن پەقەت ئۆز قەبىلىسىنىڭلا خانى ئىدى ، ئەمدى ئۇ پۈتۈن موڭغۇل ئېلىنىڭ بۈيۈك خاقانى بولدى .

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئون بىرىنچى باب

دالا شامالىرى

دېمەك ، ئونون دەريانىڭ بويىدىكى قۇرۇلتايدا بىرلىككە كەلگەن قۇدرەتلىك موڭغۇل خانلىقىنىڭ قۇرۇلغانلىقى رەسمىي جاكارلاندى . بالىلىق دەۋرلىرىدىن تارتىپ كۆپ جاپا - مۇشەققەتلەرنى تارتىپ ، خەتەرلىك ۋە قىيىن كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ، خۇددى ئېگىز تاغ چوققىلىرىدىكى قار - بورانلاردا قاناتلىرى قېتىپ يېتىلگەن قىران بۇركۇتتەك شۆھرەت ئاسمىنىدا پەرۋاز قىلىشقا باشلىغان تېمۇچىن ئەمدى چىڭگىزخان دەپ ئاتىلىپ ، موڭغۇل خەلقىنىڭ يېگانە يولباشچىسى بولۇپ قالدى . چىڭگىزخانىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ، موڭغۇل تارىخىدىلا ياكى كېيىن جۇڭگودا بارلىققا كەلگەن يۈەن سۇلالىسىنىڭ تارىخىدىلا ئەمەس ، بەلكى دۇنيا تارىخىدىكى پەۋقۇلئاددە زور ۋەقەلەرنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى . چىڭگىزخان ، ۋاقىت تەرتىپى بويىچە ئېيتقاندا ، ئالېكساندىر ماكېدونىسكىي (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين) دىن كېيىنكى ئەڭ چوڭ جاھانگىر سۈپىتىدە دۇنيا تارىخىدىن ئورۇن ئالدى .

ئونون دەريانىڭ بويىدىكى ئوتلاقتا ئات ، كالا ، قويلار سويۇلۇپ ، داش قازانلار ئېسىلدى . تۇلۇم ۋە تورسۇقلاردا مەي - شارابلار كەلتۈرۈلدى . سورۇندا جەم بولغان ئەر - ئايال ، قېرى - ياشلار ئۆزلىرىنىڭ خانلىقى ۋە خاقانىغا تەنتەنە قىلىشماقتا ئىدى . مويسىپىتلار مەمنۇنىيەت بىلەن كۈلۈشۈپ قىزغىن سۆھبەتلەشمەكتە . يېگىت - قىزلار زوق - ھەۋەس بىلەن بىر -

بىرىنى ئوتۇشۇپ ، ئۆزئارا قوشاق ئېيتىشماقتا .

چىڭگىزخان سەپداشلىرىنىڭ ئارىسىدا روھى كۆتۈرۈلگەن ۋە دىلى يورۇغان ھالەتتە ئولتۇرسىمۇ ، خىيال دەپتىرى بىر - بىرلەپ ۋاراقلانماقتا ئىدى . ئادەمنىڭ تەقدىرى نەقەدەر ئېگىز - پەس ، ئەگرى - توقاي ۋە سىرلىق ! چىڭگىزخان توققۇز يېشىدا ئاتىسىدىن يېتىم قالدى . ئۇنىڭ قەبىلە باشلىقى بولغان ئاتىسى يەسۈكەي باتۇرنى تاتارلار مېھمانغا چاقىرىپ ، زەھەرلەپ ئۆلتۈردى . يەسۈكەي باتۇرنىڭ ئۇرۇق - جەمەتى ئۇلاردىن يۈز ئۆرۈپ ، جان بېقىش ئۈچۈن باشقا ھۆكۈمرانلاردىن پاناھ تىلەپ تارقىلىپ كەتتى . توققۇز ياشلىق تېمۈچىن تۆت ئوغۇلنىڭ چوڭى ئىدى . ئۇ ئەمدى ئانىسى ۋە ئۈچ ئىنىسىنى بېقىشتەك ئېغىر ۋەزىپىنى زىممىسىگە ئالدى . ئۇنىڭ ئانىسى غەيرەتلىك ۋە جىگەرلىك ئايال ئىدى . ئۇ ئوغۇللىرىغا ئاتىسىنىڭ قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرىنى ، ئەجدادلىرىنىڭ شانلىق تارىخىنى سۆزلەپ بېرەتتى ، غۇربەتچىلىكتە ياشاش يوللىرىنى ئۆگىتەتتى . تېمۈچىن ئىنىلىرىنى باشلاپ دەريا - ئېقىنلاردا بېلىق تۇتاتتى ، قاپقان - تۇزاق قۇرۇپ توشقان ، كەكلىكلەرنى ئوۋلايتتى ، تاغ ، ئورمانلارغا بېرىپ ياۋا مېۋىلەرنى تېرىپ كېلەتتى .

يېتىملىكتىكى ئەنە شۇنداق جاپالىق كۈنلەردە تېمۈچىن جىسمانىي ھەم روھىي جەھەتتىن چېنىقىپ ، چىداملىق ، ئىرادىلىك ۋە قورقماس باتۇر يېگىت بولۇپ ئۆستى . ئۇ غايەت زور تىرىشچانلىقى ۋە ئەقىل - پاراسىتى بىلەن ئەل - جامائەتنى قايىل قىلىپ ، ئۆز ئۇرۇقىنى قايتا ئۈيۈشتۇردى ۋە تاتارلارغا جازا يۈرۈش قىلىپ ئاتىسىنىڭ قىساسىنى ئالدى . شۇنىڭدىن باشلاپ تاتار ئېلىمۇ موڭغۇللارغا قوشۇلدى . شۇڭا ، چىڭگىزخاننىڭ كېيىنكى ئالەمشۇمۇل ئىشغالىيەتچىلىك يۈرۈشلىرى تارىخچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە «موڭغۇل - تاتار ئىستېلاچىلىقى» ۋە ياكى «تاتار ھۆكۈمرانلىقى» دەپ خاتىرىلەندى . ھالبۇكى ، ياش تېمۈچىننىڭ يولىدا توسالغۇلار ۋە رەقىبلەر كۆپ ئىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ غەيرىتى ،

باتۇرلۇقى ۋە كۆپ تەرەپلىمە تالانت ـ ئىقتىدارى بىلەن بارلىق ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن دۈشمەنلىرىنى كەينى ـ كەينىدىن يېڭىپ، ئاخىر پۈتۈن موڭغۇل ئۇلۇسىنى بىرلىككە كەلتۈردى. ھازىرغا قەدەر تېمۇچىن ئۆز قەبىلىسىدىن باشقا يەنە شەرقتىكى جۇرجىت چېگرىلىرىدىن تارتىپ غەربتىكى ئالتاي، شىمالدىكى سىبىرىيە دالىلىرى ۋە جەنۇبتىكى سەددىچىن سېپىلىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى بارلىق تائىپىلەرنى بويسۇندۇرۇپ، ئۆمرىنىڭ ئەللىك ئىككىنچى يىلىدا مانا مۇشۇنداق موڭغۇل خانلىقىنى قۇرۇپ چىقتى ۋە ئۆزى چىڭگىزخان دەپ ئاتالدى.

سالماقلىق ۋە كەم سۆز چىڭگىزخانغا قاراپ، ئۇنىڭ يەنە قانداق ئىشلارنى تەۋرىتىشنى دىتلاۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى، ئەلۋەتتە.

چىڭگىزخاننى قۇتلۇقلاپ بۇ سورۇندا جەم بولغانلار تەنتەنىلىك كەيپىيات ئىچىدە ئويۇن ـ تاماشىنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى. يىگىت ـ قىزلار قوشاق ئېيتىشىش ئويۇنىنى تاماملاپ ئاتلىرىغا مىنىشتى ۋە جاراڭلىق ئاۋازدا كۈلكە ـ چاقچاق قىلىشىپ، بەسلىشىپ ئاتلىرىنى چاپتۇرۇشتى. ھەممىدىن شوخ ۋە ھەممىدىن جاراڭلىق كۈلىدىغان قىز يەنىلا ئاشۇ ناسىنجىرغىل ئىدى. ئىككى مەڭرى چوغدەك قىزىرىپ، قارا كۆزلىرى چاقناپ تۇرىدىغان بۇ دالا قىزى توپلىشىپ تۇرغان چەۋەندىز يىگىتلەرنىڭ ئالدىدىن ئېتىنى چاپتۇرۇپ ئۆتتى.

— مېنى كىم تۇتالايدۇ؟ قوغلاڭلار! — دەپ توۋلىدى ئۇ.

قىزلارغا كۆز تاشلاپ، قېنى قىزىپ تۇرغان يىگىتلەر دەرھال ئۇنىڭ كەينىدىن ئات سالدى. سورۇن داغدۇغىسى تېخىمۇ قىزىپ كەتتى. يىگىت ـ قىزلار تەرەپ ـ تەرەپتىن ئېتىلىپ كېلىپ بەيگىگە چۈشۈپ كەتتى. كۈلكە ـ چاقچاق، شادلىق سادالىرى دالا شامالىلىرىغا قوشۇلۇپ يىراق ـ يىراقلارغا تارقالدى. قوغلىشۋاتقان ياشلارنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، تۇياقلارنىڭ دۈپۈرلەشلىرى شادلىق ئۈستىگە

شادلىق قوشماقتا ئىدى .

توختامىشمۇ شاۋقۇن - سۇرەن ئىچىدە ئېتىنى چاپتۇرۇپ كەتتى ، لېكىن ئۇ باشقا يىگىتلەردەك قىزلارنى قوغلاشمىدى ، ناسىنجىرغىلىنىمۇ قوغلىمىدى ، پەقەت كۆپچىلىكنىڭ ئارىسىدا ئات چاپتۇرۇپلا يۈردى ، خالاس . ئۇ كۆڭلىنىڭ بىر چېتىدە شادلانسا ، يەنە بىر چېتىدە ھامان مەيۈسلىنىپ يۈرەتتى . بولۇپمۇ ، ئۇ ناسىنجىرغىلىنىڭ كۈلۈپ بېقىشلىرىنى كۆرگەندە ، نېمە ئۈچۈندۇر ئىختىيارسىز تۇردە ئاشۇ يىراقتا قالغان ئارزۇلۇق ۋە سىرلىق تۇركەنئايىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرەتتى . شۇنداق چاغلاردا ئۇ ھەمىشە ئۆزىگە ئۆزى تەنە قىلاتتى . «سارائ بولدۇممۇ ؟ — دەپ ئويلاتتى ئۇ ، — نېمانداق ئەخمەقلىق قىلىمەن ؟ تۇركەنئاي كىم ؟ ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى كىملەر ؟ ئۇنىڭ بېشى باغلانغانمۇ ؟ ئەگ مۇھىمى ، ئۇنىڭ ماڭا بىرەر كۆز قارىشى ، ھېسسىياتى بارمۇ ؟ شۇ بىر قېتىم پەۋقۇلئاددە شارائىتتا كۆرۈشۈپ قالغانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئۇنىڭ بىلەن ھېچقانداق ئىچكى باغلىنىشىم يوققۇ . ئۇ قىزنىڭ ماڭا قارىتا كۆڭۈل مايىللىقىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس . شۇنداق تۇرۇپ ، نېمە ئۈچۈن ئۇنى ئويلىسام ئىچمىنىڭ بىر يەرلىرى كۆيگەندەك بولىدۇ ؟ بۇ ھەقىقەتەن ئەخمەقلىق ئەمەسمۇ ! ئۇ مېنى خەتەرلىك پەيتتە ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالدى . مەن ئۇنىڭغا مىننەتدار بولۇشۇم كېرەك ، مەن ئۇنىڭغا قەرزدار . بىراق ، ھەرگىزمۇ باشقىچە شېرىن خىياللار ئىچىدە لەيلەپ يۈرسەم بولمايدۇ . »

توختامىش ئىچىدە شۇنداق ئويلىسىمۇ ، ئاشۇ قوچۇلۇق گۈزەل قىزنى زادىلا كۆڭلىدىن چىقىرىۋېتەلمەيتتى . بۇ قېتىممۇ ئۇ ئەنە شۇنداق ئايىغى چىقماس نازۇك ھېس - تۇيغۇلار ئەسىرلىكىدە مەقسەتسىز ھالدا ئېتىنى ئۇياقتىن - بۇياققا چاپتۇرۇپ يۈرەتتى . يىگىت - قىزلار قىزىقچىلىقتا قارا تەرگە چۆمگەن ئاتلىرىنى بەيگىدىن چىقىرىپ ، ھەركىم ھەر يەرلەرگە تارقىلىشتى . توختامىشمۇ ئېتىنى ئاستا ماڭدۇرۇپ كېلىۋاتاتتى ، ناسىنجىرغىل

ئۇنىڭ كەينىدىن يېتىشىپ كېلىپ يانداشتى.

— سىز نېمىشقا دائىم پەرىشان يۈرىسىز؟ سىز نېمانچە ياۋاش؟ — دېدى ئۇ ئويناپ تۇرغان شوخ كۆزلىرى بىلەن يىگىتكە قاراپ.

توختامىش ئۇنىڭ چوغدەك قىزىرىپ تۇرغان يۈمىلاق مەڭزلىرىگە قاراپ كۈلۈمسىرەپ قويدى.

— گەپ قىلمايسىزغۇ؟ — دېدى قىز ئۇنىڭغا يېنىشلاپ قاراپ.

— نېمە دەيمەن؟ — دېدى توختامىش ئۇنىڭغا جاۋابەن، — ئۆزۈمنىڭ مىجەزىم شۇنداق. تولا سۆزلەشنى قاملاشتۇرالمايدىكەنمەن.

— نېمىشقا مېنى قوغلمايسىز؟ — دېدى يەنە قىز.

توختامىش ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ بېشىنى تۆۋەن سالدى. لېكىن، ناسىنجىرغىل توختىماي سۆزلەۋەردى:

— مەن ئات چاپتۇرۇشنى ياخشى كۆرىمەن. باشقىلار مېنى قوغلاپ تۇتالمىسىكەن دەيمەن. ئېتىم قانچە تېز چاپسا، شۇنچە يايراپ كېتىمەن. لېكىن، سىز قوغلىغان بولسىڭىز، چوقۇم ماڭا يېتىشۋالغان بولاتتىڭىز، مېنى چوقۇم تۇتۇۋالغان بولاتتىڭىز.

— ناتايىن، — دېدى توختامىش، — سىزنىڭ ئېتىڭىز ئېسىل ئات، سىز ئۆزىڭىزمۇ ناھايىتى ياراملىق چەۋەندار.

— توغرا، — دېدى ناسىنجىرغىل، — شۇڭا، ماڭا ھېچكىم يېتىشەلمىدى. لېكىن، ئۆزىڭىزمۇ بىلىسىزغۇ، ئەگەر سىز مېنى تۇتىمەن دېگەن بولسىڭىز، مەن ئۆزۈم توختاپ بېرەتتىم.

توختامىش ئوڭايسىزلىنىپ، ئۇنىڭدىن كۆزىنى قاچۇردى.

— ئۇنداق دېسىڭىز بولمايدۇ، — دېدى ئۇ يىراقلارغا نەزەر تاشلاپ.

— نېمىشقا ئەمدى؟ سىز مېنى پەقەتلا ياراتمامسىز؟

— ئۇنداق ئەمەس... ئۇنداق دېمەك... بىز ئادەتتىكى دوست بولالايمىز، ئالاھىدە مۇناسىۋەتتىمىز يوق. بىلەمسىز، مەن

هامان بىر كۈنى يۈرتۇمغا قايتىپ كېتىمەن .

— سىز هازىر بىزنىڭ ئارىمىزدا تۇرۇۋاتىسىز . كېيىن مەن سىزنىڭ يۈرتىڭىزغا بارسام بولىدىغۇ ياكى شەھەرلەردىكى قىزلار بەك چىرايلىقمۇ ؟

— سىز بەك چىرايلىق ، ناسىنجىرغىل ، لېكىن سىزنىڭ گۈزەللىكىڭىز ئۆزگىچە . قوچۇ قىزلىرىنىڭ گۈزەللىكىمۇ باشقىچە . بىز بۇنداق گەپلەرنى دېيىشمەيلى . مېنىڭ يۈرىكىم قوچۇدا قالدى .

توختامىشىنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرى ناسىنجىرغىلغا خۇددى يىلان چاققاندەك تەسىر قىلدى . قىزنىڭ چىرايى ئۆڭۈپ كەتتى ، شوخ كۆزلىرىدىكى ئوت ئۇچقۇنلىرى غايىب بولدى . ئۇ ئېتىنىڭ بېشىنى كەينىگە بۇراپ ، يىگىتتىن يىراقلاشتى . توختامىش گاڭگىراپ قالدى . «نېمىلەرنى دەپ يۈرىمەن ؟ يەنە ئەخمەقلىق قىلغىلى تۇردۇمغۇ .»

شۇنىڭدىن كېيىن ناسىنجىرغىل توختامىشنى ئات چاپتۇرۇشقا چاقىرمايدىغان بولدى . توختامىش يەنە بۇرۇنقىدەكلا ئوقۇنقۇچىلىق قىلىپ ، موڭغۇل بالىلىرىغا يېزىق ئۆگىتىش ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇپ يۈرۈۋەردى .

تاتا تۇڭانىڭ كۈنلىرى ئالدىراشلىق ئىچىدە ئۆتىدىغان بولۇپ كەتتى . ئۇ «دۆلەت ئۇستازى» دېگەن ھۆرمەت نامى بىلەن ئاتىلىپ ، چىڭگىزخاننىڭ يېقىن يارەمچىلىرىدىن بولۇپ قالغاچقا ، ئالاھىدە ھوقۇق ۋە ئىمتىيازدىن بەھرىمەن ئىدى . ئۇ چىڭگىزخاننىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرىنى يېزىپ خاتىرىلەيتتى ۋە تارقىتاتتى ، خانلىقنىڭ مۇھىم ئىشلىرى مۇزاكىرە قىلىنىدىغان كېڭەشلەرگە قاتنىشاتتى ، چىڭگىزخان بىلەن بىللە يىراق ـ يېقىن جايلارغا سەپەرگە چىقاتتى...

شۇ تەرىقىدە كۈنلەر ، ئايلار ئۆتۈپ ، مىلادىيە 1207 ـ يىلى كەلدى . چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ ئاساسلىق كونا دۈشمەنلىرىدىن بولغان جۇرجىتلارنىڭ شىمالىي جۇڭگودىكى جىن سۇلالىسىگە

قوشۇن ئەۋەتتى . موڭغۇل قوشۇنى جۇرجىتلارنى كەينىدىن مەغلۇپ قىلىپ ، نۇرغۇن ئات ، تۆگىلەرگە ئارتىلغان ، ھارۋىلارغا بېسىلغان ئولپان ـ سېلىق ماللىرىنى ئېلىپ قايتتى . موڭغۇل يايلاقلىرىغا ئامەت ياغدىغان دەۋر باشلانماقتا ئىدى . يەنە كۈنلەر ، ئايلار ئۆتۈپ ، مىلادىيە 1208 ـ يىلى ئەتىيازدا چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ باتۇر سەركەردىلىرىدىن جەبە نويان بىلەن سۇبۇتاي باتۇرنى ھۇزۇرىغا چاقىردى .

— ھازىر ئۇچ چوڭ يىرتقۇچ بىزنى پايلاپ ياتىدۇ ، — دېدى چىڭگىزخان تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ ئولتۇرۇشقان ئىككى باتۇرغا ، — بۇ يىرتقۇچلارنىڭ بىرى جۇرجىتلار . بىز ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بەردۇق . لېكىن ، ئۇلار يەنىلا بىزگە كۆز ئالايتىپ ، چېشىلىرىنى بىلەپ ، پۇرسەت كۈتۈپ ياتىدۇ . ئىككىنچىسى يىرتقۇچ — تاڭغۇتلار . يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بىز ئۇلارغىمۇ بىرنەچچە قېتىم قاقشاتقۇچ زەربە بەردۇق . لېكىن ، ئۇلارمۇ يەنىلا بىزگە ھامان تەھدىت سېلىپ تۇرىدۇ . ئۈچىنچى يىرتقۇچ — نايمانلار . ئۇلار تارمار كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ ، كۈچلۈكخان تېخىچە بىزدىن ئۆچ ئېلىش قەستىدە كۈچ توپلاۋاتىدۇ ، بىزگە قايتۇرما زەربە بېرىشكە تەييارلىنىۋاتىدۇ . ئۇنىڭغا ھەرگىز سەل قارىماسلىقىمىز كېرەك . شۇڭا ، سىلەر ئىككىڭلار دەرھال ئاتلىنىپ ، كۈچلۈكنى ئۇزۇل ـ كېسىل يوقىتىڭلار !

جەڭ دۇمبىقلىرى گۈلدۈرلىدى ، تۇغ ـ ئەلەملەر ئېگىز كۆتۈرۈلدى . جەبە نويان ۋە سۇبۇتاي باتۇر قوماندانلىقىدىكى يىگىرمە مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئالتاينىڭ نېرىسىدىكى يىراق يەرلەرنى كۆزلەپ يۈرۈشكە ئاتلاندى . تاتا تۇڭا چىڭگىزخان بىلەن بىللە ئۇلارنى ئۇزاتقىلى چىقتى . توختامىشمۇ شۇ يەردە ئىدى . ئۇ يىراقلاپ كېتىۋاتقان موڭغۇل قوشۇنىنىڭ كەينىدىن ئۇزاققىچە قاراپ تۇرغاندىن كېيىن تاتا تۇڭانىڭ يېنىغا كەلدى .

— دوستۇم تارلان ھازىر نەلەردە يۈرىدىغاندۇ ؟ — دېدى ئۇ ، — ئۇ ئەمدى قانداق بولۇپ كېتەر ؟

تاتا تۇڭا خىيالچان كۆزلىرىنى يىراققا تىكىپ ئۇنچىقمىدى . ئۇ نېمە دېيەلىسۇن ؟ توختامىشىنىڭ بۇ سوئالى جاۋابسىز قالدى .

※ ※

تارلان كىگىز ئۆينىڭ ئالدىغا كېلىپ ، ئوۋلاپ كەلگەن جەرەننى ئات ئۈستىدىن يەرگە چۈشۈردى . كىگىز ئۆيدىن ئۇنىڭ ئايالى ، چىرايلىق نايمان چوكان ئايسۇلۇ شاد ـ خۇراملىق بىلەن يۈگۈرۈپ چىقتى .

— ۋاھ ، جەرەن ئوۋلاپ كەپسىز ـ دە ، — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ ، — مەن قازان ـ چۆمۈچلەرنى تەييار قىلاي .

ئۇچ پۇتلۇق تۆمۈر ئوچاققا قازان ئېسىلدى . جەرەن گۆشى پورۇقلاپ قاينىپ ، مەززىلىك پۇراق تارقاتماقتا ئىدى . تارلان ئايالى بىلەن شىرە يېنىدا ئولتۇرۇپ ، ياغاچ تەڭنىگە ئېلىنغان گۆشنى پىچاق بىلەن پارچىلاپ كەستى . ئەر ـ خوتۇن گۈڭگۇر ـ مۈڭگۇر پاراڭ بىلەن ئولتۇرۇپ گۆش يەپ ، شورپا ئىچمەكتە ئىدى . ئۇشتۇمتۇت يېقىن يەردىكى تاغنىڭ كەينىدىن بىر توپ نايمانلار ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ چىقىپ كەلدى .

— ئاي ـ ھاي ! موڭغۇللار كېلىۋاتىدۇ ! موڭغۇللار يېقىن كېلىپ قالدى ! — دەپ ۋارقىراپ جار سالدى ئۇلار .

ئەتراپتىكى كىگىز ئۆيلەردىن نايمانلار پاتىپاراق بولۇپ يۈگۈرۈپ چىقىشتى .

— تەييارلىنىڭلار !

— ئاتلىنىڭلار ! — دېگەن ئۇنلۇك بۇيرۇقلار ھەر تەرەپتىن ئاڭلىنىشقا باشلىدى .

تارلان سەكرەپ تۇردى ـ دە ، ئوتلاقتىكى چۈشەپ قويۇلغان ئېتىنى تۇتۇپ ئېگەرلىدى . ئايسۇلۇ ساراسىمە ئىچىدە :

— ئاھ ، تەڭرىم ، نېمە ئىش بۇ ! — دەپ ئۇن سالغىنىچە قاچا ـ قۇچىلارنى يىغىشتۇرغىلى تۇردى .

ئەركەكلەر ھەش - پەش دېگۈچە ئاتلىنىپ بولدى . كۈچلۈكخان قورۇقچى ، نۆكەرلىرىنى باشلاپ چىقىپ كەلدى . نايمانلار جەڭگە ئاتلاندى .

ئېرتىش دەريا ۋادىسىدا نايمانلار بىلەن موڭغۇللار ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر قېتىم قانلىق جەڭ بولدى . ھەر ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم چىقىم بولدى . كۈچلۈكخان ئومۇمىي سەپ بويىچە چېكىنىشكە بۇيرۇق بەردى . جەبە نويان بىلەن سۇبۇتاي باتۇر بەك تېز ئىلگىرىلەپ كېتىپ بۆكتۈرمىگە چۈشۈپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلدى ۋە قوشۇنلارنى قوغلاشتىن توختىتىپ ، قايتىدىن تەرتىپكە سېلىشنى قارار قىلدى .

نايمانلار شۇ چېكىنگىنىچە كۆكلەم ئۆتۈپ ، ياز كۈنلىرى كەلگەندە ، ئىلى دەرياسىغا يېقىن جايلارغا كېلىپ قالدى . بۇ جايلارغا ئىگىدارچىلىق قىلىۋاتقان قارلۇق قەبىلىسىنىڭ ھۆكۈمدارى ئارسلانخان قوشۇن تارتىپ چىقىپ نايمانلار بىلەن ئۇرۇشتى . نايمانلار قاتتىق زەربە بېرىپ قىستاپ كەلدى . ئارسلانخان قوشۇنلىرىنى ئىلى دەرياسى بويىدىكى قاياس شەھىرىگە چېكىندۈرۈپ ، سېپىل دەرۋازىلىرىنى تاقىدى . نايمانلار سېپىللەرگە قايتا - قايتا ھۇجۇم قىلىپ شەھەرگە كىرەلمىگەندىن كېيىن كۈنىپېتىش تەرەپكە يولنى داۋاملاشتۇرۇپ ، ئالمالىق [1] شەھىرىگە كەلدى . ئالمالىق ھاكىمى ئوزال قوشۇن تارتىپ قارشىلىق كۆرسەتتى . ئۇدا بىرنەچچە كۈنگىچە قايتا - قايتا جەڭ بولدى . ھەر ئىككى تەرەپ ئوستۇنلۇككە ئېرىشەلمىدى . ئاخىر كۈچلۈكخان ھىيلە ئىشلەتتى . نايمانلار ئالمالىق قوشۇنىغا تەڭ كېلەلمىگەن قىياپەتكە كىرىۋېلىپ چېكىنىپ كەتتى . ئوزال ئۆزىنىڭ غەلىبە قىلغانلىقىغا ئىشىنىپ ، ئالمالىق شەھىرىدە بىرنەچچە كۈننى خاتىرجەم ئۆتكۈزدى .

— ئوۋغا چىقىمەن ، تەييارلىق قىلىڭلار ، — بىر كۈنى ھاكىم ئوزال قول ئاستىدىكىلەرگە ئەنە شۇنداق بۇيرۇق چۈشۈردى .

---

① ئالمالىق — ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ ئورنىدا بولغان شەھەر .

ئوزالنىڭ بېكەسى پاراسەتلىك ئايال ئىدى . ئۇ ئېرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ تەشۋىشلىك كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا تىكىلدى .

— بېگىم ، ئوۋغا بارماڭ ، ئۇنداق قارامليق قىلماڭ ، — دېدى ئۇ يېلىنىش تەلەپپۇزىدا ، — ئۇرۇش تېخى ئاياغلاشمىدى . نايمانلار تېخى بۇ ئەتراپتىن كەتكىنى يوق . ئېھتىيات قىلغىنىمىز ياخشى .

ئوزال بەگ ئۇنىڭ سۆزلىرىگە پەرۋا قىلمىدى .

— نايمانلار قاتتىق زەربە يېدى ، — دېدى ئۇ ، — ئەمدى ئۇلار بىزگە چېقىلىشقا پېتىنالمايدۇ . ئۇلاردىن ئونچىلىك قورقۇپ كېتىشىنىڭ ھاجىتى يوق .

ئوزال بەگ ئوۋغا ھەۋەس بىلەن كىرىشىپ كەتتى . ئۇنىڭ قورۇقچى ۋە مەھرەملىرىدىن بولۇپ جەمئىي ئىككى يۈزچە ئادەم نەسىلنىڭ ئىلى ئاتلىرىنى مىنىپ ، دالىغا كەڭ يېيىلىپ ، قولانلارنى قوغلاپ يۈرەتتى . شۇ ئەسنادا نايمانلارنىڭ بۆكتۇرمە قورۇپ پايلاپ تۇرغان بىر تارماق ئاتلىق قوشۇنى ئۇشتۇمتوت ئېدىرلار ئارىسىدىن ئېتىلىپ چىقتى . قولان ئوۋلاۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى قىرىپ تاشلاندى . كۈچلۈكخان نايمان قوشۇنىنى باشلاپ ئالمالىق شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى . قورۇقچىلار بولغان ئوزال بەگنىڭ بېكەسى ئۇيغۇر ـ قارلۇق قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ شەھەرنى قوغدىدى . نايمان قوشۇنى شەھەر سىپىللىرىگە نەچچە كۈن ئۇدا ھۇجۇم قىلىپ ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى .

كۈچلۈكخان قانداق قىلىپ بولمىسۇن ، شەھەرنى ئېلىپ ، ئۆزلىرىگە يېڭى ماكان بەرپا قىلىش نىيىتىدە تىت ـ تىت بولۇپ ، قوشۇنلارنى ئۇزۇلدۇرمەي ھۇجۇمغا تەشكىللەپ تۇردى . يىراقتا ماڭدۇرۇلغان چارلىغۇچىلار خۇددى ئاتقان ئوقتەك تېزلىكتە قايتىپ كەلدى .

— موڭغۇللار ! يېقىن كېلىپ قالدى ! — دەپ خەۋەر يەتكۈزدى ئۇلار .

دەرۋەقە ، جەبە نويان ۋە سۇبۇتاي باتۇر قوشۇنلىرى ئالمالىق تەرەپكە تېز ئىلگىرىلەپ كەلمەكتە ئىدى . كۈچلۈكخان ھۇجۇمنى

توختىتىشقا مەجبۇر بولدى . نايمانلار ئالمالىقنى تاشلاپ ، داۋاملىق كۈنپېتىش تەرەپكە كېتىۋەردى . سۇبۇتاي قوشۇنى نايمان ۋە ئۇلارغا قوشۇلغان مەركىتلەرنى تاكى چۈ دەرياسىغىچە قوغلاپ بېرىپ ، قارا قىتان خانلىقى چېگرىسىغا يەتكەندىن كېيىن ئارقىغا قايتتى . كۈچلۈكخان شۇ قاچقانچە قىتانلار تەۋەسىگە ئۆتۈپ كەتتى . جەبە نويان ئالمالىقتا قالدى . ئالمالىق ئاھالىسى موڭغۇل قوشۇنىنى ئۆزلىرىنىڭ قۇتقۇزغۇچىلىرى سۈپىتىدە كۆرۈپ قارشى ئالدى . قارلۇق ھۆكۈمدارى ئارسلانخان ئالمالىققا كېلىپ جەبە نويانىنىڭ ھۇزۇرىغا داخىل بولدى ھەمدە ئۆزىنىڭ چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشۈش ئارزۇسىنى بىلدۈردى .

شۇنداق قىلىپ ، ئارسلانخان قىممەتلىك سوۋغا ـ سالاملارنى راسلاپ ، يېقىنلىرىدىن توققۇز مۆتىۋەرنى باشلاپ ، موڭغۇل قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە ئونون دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلدى . چىڭگىزخان ئۇنىڭ ئىززىتىنى قىلىپ قىزغىن كۈتۈۋالدى . ئىككى تەرەپ بىرلىشىشكە ئەھدىنامە تۈزۈشتى .

چىڭگىزخان خۇشال بولۇپ :

— بىر قىزىمنى ساڭا بېرەي ، ئۇرۇق ـ تۇغقان ، قۇدا ـ باجا بولۇپ ئۆتەيلى ، — دېدى .

شۇنىڭدىن كېيىن ئىلى تەۋەسىدىكى قەبىلىلەر قارا قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ۋە نايمان ـ مەركىتلەرنىڭ تەھدىت سىلىشىدىن قۇتۇلدى .

ئون ئىككىنچى باب

ئىدىقۇت خان ئورنىدىن تۇردى

مىلادىيە 1209 - يىلى ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تارىخىدىكى مۇھىم بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالدى. قىش ئۆتۈپ، ئۇزۇم تەكلىرى يېڭىدىن كۆكلەشكە باشلىغان كۈنلەر ئىدى. قوچۇ ئەتراپىدىكى جايلاردا ھايات ئۆز يولى بىلەن داۋاملاشماقتا ئىدى. يېزا - كەنتلەردە دېھقانلار تۆگە قوشۇلغان ساپان بىلەن يەر ئاغدۇراتتى، كەتمەن چېپىپ ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى تازىلايتتى، تەك ۋە بېدىشلەرنى ئوڭشايتتى، باغۋەنلەر مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئوغۇتلايتتى، پادىچىلار دالا - قىرلاردا قوي - كالىلارنى ئوتلىتاتتى... ئىشقىلىپ، ھەممە ئادەم ئۆز ئىشلىرى بىلەن ئالدىراش ئىدى.

قوچۇ شەھىرى ئىچىدىمۇ كۈندىلىك تۇرمۇش ئادەتتىكىدەك ئۆتمەكتە ئىدى. چوڭ - كىچىك كوچىلاردا ئاتلىق، ئېشەكلىك، تۆگىلىك، ھارۋىلىق ۋە پىيادە يولۇچىلار ئۆتۈشۈپ تۇراتتى. ھەر خىل ئەن رەخت، چىنە - قاچا، ئېگەر - توقۇم دېگەندەك تۇرلۇك ماللار تىزىۋېتىلگەن دۇكان - رەستىلەرگە خېرىدارلار كىرىپ - چىقىپ يۈرۈشەتتى، ئوتۇن - ۋە سامان باسقان ھارۋىلار ئۇچراپ تۇراتتى. بەزەن كوچىلاردىكى جۇجەم، چىنار، قارىياغاچلارنىڭ تۇۋىدە ھەقەمسايىلەر توپلىشىپ سۆھبەت قۇراتتى. ئومۇمەن، ئاسايىشلىق تىنچ كۈنلەر ئۆتمەكتە ئىدى.

پەقەت شەھەرنىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى ئېگىز ۋە مەزمۇت سېپىللار بىلەن قورشالغان ئوردا تەرەپتىلا قانداقتۇ ئالدىراش ۋە

جددي ئىشلار بېجىرىلىۋاتقاندەك تۇراتتى . ساۋۇت - دۇبۇلغا كىيىپ ، يانلىرىغا قىلىچ ۋە خەنجەر ئاسقان سانغۇنلار ۋە تاۋار تۇن كىيىشكەن مۇلكىي ئەمەلدارلار چىرايلىرى جەددىيلەشكەن قىياپەتتە ئوردىغا كىرىپ - چىقىپ يۈرۈشەتتى . ئۇلارنىڭ ھەربىكەتلىرى تېز ، گەپ - سۆزلىرى كەسكىن ئىدى . بۇ ھالەتكە دىققەت قىلغان بىر قىسىم پۇقرالار يىراقتىن ئوردا سېپىللىرىگە قاراپ :

— نېمە بولغاندۇ ؟ ئۇلۇغلار جەددىيلىشىپ قاپتۇغۇ ، — دېيىشەتتى .

دەرۋەقە ، ئوردا ئەھلى ھەم جەددىيلەشكەن ، ھەم ئالاھىدە بىر خىل جەڭگىۋارلىق كەيپىياتقا تولغانىدى . بولۇپمۇ ، ئىچى قاينىاپ تۇرىدىغان ئالابارس تارخانىنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشلىرى ۋە ئوت چاقناپ تۇرىدىغان كۆزلىرىدىن باشقىچە غەيرەت - شىجائەت ئىپادىلىنىپ تۇراتتى . ئۇ بويلۇق جەدە ئېتىنى چاپتۇرغان پېتى سېپىل دەرۋازىسىدىن كىردى ۋە خان ساربېينىڭ چوڭ ئىشكى ئالدىغا كەلگەندە قاسىراقسىمان پولات ساۋۇتىنى شاراقلىتىپ ئېگەردىن سەكرەپ چۈشتى . ئىشىك ئالدىدا ئۇزۇن نەيزىلەرنى تۇتۇپ قاراۋۇللۇقتا تۇرغان چېرىكلەر ئۇنىڭغا باش ئېگىپ يول بەردى . ئالابارس تارخان چوڭ - چوڭ قەدەم تاشلاپ ئۇدۇل ئىدىقۇت خانىنىڭ ئالدىغا كىردى ۋە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ بېشىنى ئەگدى .

— قۇت بولسۇن ، بۈيۈك خاقانىم .

ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىن ئادەتتە كىيىپ يۈرىدىغان تاۋار تونىنى سېلىپ تاشلاپ ، خۇددى جەڭ مەيدانىدىكى سانغۇن ، تارخانلاردەك پولات ساۋۇت كىيگەن ۋە يەلكىلىرىگە چېچىلىپ چۈشكەن قوڭۇر چاچلىرى ئۈستىدىن قىزىل تاۋار ياغلىقىنى چېكىلەپ تېڭىۋالغانىدى . خاقانىنىڭ بۇگۈنكى تۇرقىي پۇتۇنلەي باشقىچە ئىدى . ئۇنىڭ قاشلىرى يىمىرىلىپ ، چىرايى سۇرلۇك تۇس ئالغان ، ھەربىكەتلىرى تېز ھەم كەسكىن بولۇپ ، قانداقتۇر جەددي

ۋە مۇھىم بىر ئىش ئۇستىدە باش قاتۇرۇپ تۇرغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى . ئالابارس تارخان كىرگەندە ئۇ قوللىرىنى كەينىگە تۇتۇپ ، گىلەم سېلىنغان خانا ئىچىدە ئۇياقتىن - بۇياققا تېز - تېز مېڭىپ يۈرەتتى .

— قانداق بولدى ؟ تەييارلىق پۈتتىمۇ ؟ — دەپ سورىدى ئۇ تارخاننىڭ ئالدىدا توختاپ .

— ھەممە تەييارلىقلار پۈتتى ، بىز تەييار ! — دېدى ئالابارس تارخان ئوت چاقناپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن ئىدىقۇت خانغا تىكىلىپ .

خاقانمۇ تارخانغا تىكىلىپ قارىدى .

— ئەمىسە ، باشلايلى ! — دېدى ئۇ .

ئىككىيلەن سارايدىن چىقتى . ئات باقار خانىنىڭ ئۇزۇن پۇتلۇق ، غاز بويۇن ئاق بوز ئېتىنى ئېگەرلەپ ئەكەلدى . بارچۇق ئارت تېگىن سول پۇتىنى ئۇزەڭگىگە ئالدى - دە ، خۇددى ياش يىگىتلەردەك يېنىككىنە ئىرغىپ ئاتقا مىندى . ئالابارس تارخان ۋە ئىشىك ئالدىدا كۈتۈپ تۇرغان بىرنەچچە سانغۇنمۇ دەرھال ئاتلىنىپ خانغا ياندىشتى . ئۇلار ئوردا سېپىلىنىڭ سىرتىغا چىققاندىن كېيىن ئالابارس تارخان قىلىچ ۋە نەيزىلەر بىلەن قوراللىنىپ تەييار ھالەتتە كۈتۈپ تۇرغان ئۇچ يۈز چەۋەندازغا قاراپ :

— ئاتلىنىڭلار ! — دەپ بۇيرۇق بەردى .

ئۇچ يۈز چەۋەندار سەپ تارتىپ ، خاقان ۋە سانغۇنلارغا ئەگەشتى . خاقان ئۇلارنى شەھەرنىڭ چەت ۋە خىلۋەت بىر يېرىگە جايلاشقان قىتان دارۇغاچنىڭ تۇرار جايىغا باشلاپ باردى . قىتانلار ئۆزلىرىگە قارشى قوزغىلاڭ ۋە قەستلەش ھەرىكەتلىرىدىن قورقۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ مەھكىمە ۋە ئولتۇراق جايلىرىنى مەھەللىلەردىن يىراق بولغان ئايرىم بىر جايغا ئورۇنلاشتۇرغانىدى ھەمدە تۆت ئەتراپىغا سېپىل سوقتۇرۇپ ئېھتىيات ۋە مۇداپىئە چارىلىرىنى كۆرگەنىدى .

ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىن ئۆزىنىڭ يېنىدا كېلىۋاتقان

ئالابارس تارخانغا داروغاچ مەھكىمىسىنىڭ سېپىللىرىنى كۆرسىتىپ ، كەسكىن تەلەپپۇزدا بۇيرۇق قىلدى
— مەلئۇن قىتانلارنى يوقىتىڭلار !
ئالابارس تارخان قىلىچىنى «شارت» قىلىپ قىنىدىن سۇغۇرۇۋالدى ـ دە ، قوراللىق چەۋەندازلارغا قاراپ :
— ئالغا ! — دەپ ۋارقىرىدى ۋە ئالدى بىلەن ئۆزى ئات سالدى .
ئوچ يوز چەۋەنداز قىلىچلىرىنى يالتىڭلاپ ئونىڭ كەينىدىن ئاتلىرىنى چاپتۇردى . قىتانلار بوندىق كۆتۈلمىگەن ھوجۇمدىن گاڭگىراپ قالدى . ئولار ھەتتا سېپىل دەرۋازىلىرىنى ئېتىۋېلىشقىمۇ ئولگۇرمىدى . ئويغۇرلار خوددى چۆلدىكى قويۇندەك ئوچۇپ كېلىپ قىلىچ ، نەيزىلىرىنى ئىشقا سالدى . داروغاچ مەھكىمىسىنىڭ قورۇقچىلىرى تۇرۇكرەك قارشىلىق كۆرسىتىشكىمۇ پېتىنالمىدى . ئولارنىڭ ھەممىسى ھەش ـ پەش دېگۈچە قىلىچ ۋە نەيزىلەرنىڭ زەربىسىدىن ھالاك بولدى .
قىتان داروغاچ مەھكىمە بىناسىنىڭ دېرىزىسىدىن قورۇ ئىچىدە يوز بەرگەن بو دەھشەتلىك مەنزىرىنى كۆرۈپ مىسلىسىز قورقونچ ئىچىدە تىترەپ كەتتى . ئونىڭ كۆزلىرى يوغان ئېچىلىپ ، چىرايىدا قاندىن ئەسەر قالمىدى . ئو قانداق قىلىشنى بىلمەي تەمتىرەپ ۋە ھاڭۇېقىپ تورغان بىرنەچچە بىتىكچى ، مەھرەملىرىگە قاراپ جان ئاچچىقىدا ۋارقىرىدى :
— قاچايلى ! تېز قاچايلى ! قېچىپ قوتۇلغاندىن كېيىن قايتىدىن قوشون تارتىپ كېلىپ بو خەقنىڭ ئەدىپىنى بېرىمەن ، ئىدىقوت خان دېگەن ئەبلەخنىڭ كاللىسىنى ئالىمەن !
ئولار ئالمان ـ تالمان مەھكىمىنىڭ ئارقا ئىشىكىدىن چىقىپ ، بەزىلىرى ئېگەرلەنگەن ۋە بەزىلىرى ئېگەرلەنمىگەن يايتاق ئاتلارنى مىنىشتى ـ دە ، ئارقا دەرۋازىدىن قېچىپ چىقىپ كېتىشتى . ھوكومرانلىق قىلىشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن قىتانلار ئەمدى نېمە ئىشلار بولوپ كەتكەنلىكىنى ئاڭقىرالماي جان قايغۇسىدا

قالغاندى . لېكىن ، ئۇلار قېچىپ يىراققا بارالمىدى . ئالابارس تارخانىڭ چەۋەندازلىرى ئۇلارنى تېزلا قوغلاپ يەتتى . قىسقىغىنا «ئۇر ـ چاپ» تىن كېيىن قاچقۇچىلار بىرلەپ ، ئىككىلەپ يىقىلىپ تۇگەشتى . پەقەت دارۇغاچلا ئېتىنىڭ يۇگۇرۇكلۇكىدىن پايدىلىنىپ تېخىچە ئۆلەر ـ تىرىلىشىگە باقماي قېچىپ كېتىۋاتاتتى . لېكىن ، ئۇنىڭ قىسمىتىنىڭمۇ ئاخىرقى جۇملىسى يېزىلىپ بولغاندى . ئالابارس تارخانىڭ ئېتى تېخىمۇ يۇگۇرۇك ئىدى . تارخان دارۇغاچقا يېتىشۋېلىپ ئوڭ تەرەپتىن يانداپ كەلدى ـ دە ، ئالماستەك ژالىلداپ تۇرغان قىلىچىنى بېشىنىڭ ئۇستىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ غەزەپ بىلەن چاپتى . يەلكىسىدىن تۆۋەنگە قارىتا بىر غىرىچچە چېپىلىپ كەتكەن دارۇغاچ ئات ئۇستىدىن موللاقلاپ چۈشۈپ كەتتى .

خان ۋە باشقا چەۋەندازلارمۇ يېتىپ كېلىپ ئاتلىرىنى توختاتتى . ئىدىقۇت خان ئۆزىنىڭ ھەيۋەتلىك سالاپىتى بىلەن ئاق بوز ئېتىنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرۇپ ، قۇم ـ توپىلىق يەردە قانغا مىلىنىپ ياتقان دارۇغاچنىڭ جەستىگە بىر ئەسناغىچە ئۇنچىقماستىن قاراپ تۇردى ، ئاندىن ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۆز ئادەملىرىگە نەزەر تاشلىدى ۋە كۆتۈرەڭگۈ ئاۋازدا خىتاب قىلدى :

— ئېلىمىزدە قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلدى . بۇگۈندىن ئېتىبارەن قەدىمكى ئىدىقۇت زېمىنلىرى ھۆرلۈككە ئېرىشتى !

ئالابارس تارخانىڭ ھاياجاندىن نەپەسلىرى بوغۇلۇپ ، كۆزلىرىدىن ياش ئەگىدى .

— ئاخىر قۇتۇلدۇق ، بۇ مەرەزلەردىن ، — دېدى ئۇ .

شۇ ۋەقەدىن كېيىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى يېڭى بىر تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويدى . قوچۇ ۋە بەشبالىق شەھەرلىرىنى قوش ئاستانە قىلغان بۇ خانلىق قارا قىتان خانىغا قارام بولۇش دەۋرىنى ئاياغلاشتۇردى . ئەمدى ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىن ئىلگىرىكى ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ مەھكۇملۇق يولىغا ئوخشىمايدىغان

پۇتۇنلەي باشقىچە يېڭى يول تۇتقۇسى .

قوچۇ ئاھالىسى ئۆي ـ ئۆيلەردىن چىقىپ ئۆزئارا خۇش خەۋەر يەتكۈزۈشتى . سېپىللەردە ، بەزەن ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرىدە ، كوچىلاردا ناغرا ـ سۇنايلار ياڭرىدى . پۇتۇن شەھەر قاينام تاشقىنلىققا تولدى . بەزىلەر كۈلەتتى ، بەزىلەر يىغلايتتى ۋە بەزىلەر خۇشاللىقىدا ئۆزىنى بېسىۋالالماي ئۇسسۇل ئويناپ كېتەتتى .

بارچۇق ئارت تېگىن ئوردىغا قايتىپ كەلدى . بارلىق ۋەزىرلەر ، سانغۇنلار ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى يىغىلىپ كېڭەش ئۆتكۈزۈلدى .

— دارۇغاچ باشلىق قىتانلار يوقىتىلدى ، — دېدى ئىدىقۇت خان ، — بىز ئەمدى ئولپان ـ سېلىق تۆلىمەيمىز . بىراق ، قىتانلارنىڭ گۈرخانى بۇنىڭ بىلەن بولدى قىلماسلىقى مۇمكىن . شۇڭا ، ئۆزىمىزنى قوغداپ ، ياۋۇغا زەربە بېرىش ئۈچۈن ھازىردىن باشلاپ ھوشيارلىقىمىزنى ئۆستۈرۈپ ، پۈختا تەييارلىق كۆرۈشىمىز كېرەك . ئالابارس تارخان ، ئۇرۇش تەييارلىقىغا سىز مەسئۇل بولۇڭ .

— باش ئۈستىگە ، بۇيۇك خاقانىم .

— نۆۋەتتە ئۇمۇمىي ۋەزىيەت بىز ئۈچۈن پايدىلىق ، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى بارچۇق ئارت تېگىن ، — كۈنچىقىش تەرەپتىكى بىزگە خىرىس قىلىپ ، تەۋەيىمىزگە ئىغۋاگەرچىلىك قىلىپ كەلگەن تاڭغۇتلار يېقىندىن بۇيان بىرنەچچە قېتىم موڭغۇللارنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرىدى . بىزنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنىمىز بولغان قىتانلار بىلەن يېقىن ئالاقىدە بولۇپ كەلگەن نايمان خانلىقىمۇ موڭغۇللار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى . نايمانلارنىڭ كۈچلۈكخانى ھازىر پاناھ ئىزدەپ قىتانلار تەرەپكە كەتتى . شۇڭا ، گۈرخان بىلەن چېگىزخانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا دۈشمەنلىك ئۇرۇقلىرى چېچىلدى . دېمەك ، بىزنىڭ يەلكىمىزدىن بېسىپ تۇرغان زۇلمەت تاغلىرى كەينى ـ كەينىدىن غۇلىدى . بىز ئەمدى كۆكرىكىمىزنى كېرىپ ، چوڭقۇر ۋە ئەركىن نەپەس ئېلىش

پۇرستىگە ئېرىشتۇق .

كېڭەش ئىشتىراكچىلىرى جانلانغان ھالدا كۆتۈرەڭگۇ كەيپىياتتا ئۆزلىرىنى بېسىۋالالماي غۇلغۇلا قىلىشتى :

— قىتانلاردىن قۇتۇلدۇق ، ئاھۇ زارىمىز كۆك تەڭرىگە يەتتى .

— قېنى ، ئۇ تويمايدىغان زومىگەرلەر يەنە كېلىپ باقسۇنچۇ !

— كۆك تەڭرى ، كۆك بۆرە بىزگە مەدەت بەردى .

ئىدىقۇت خان كېڭەش ئەھلىگە بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ چىقتى .

— بىز ئىلگىرىكى چاغلاردا دۇشمەنلىرىمىزنىڭ قورشاۋىدا تەنھالىقتا پىغان چەككەنىدۇق ، — دېدى ئۇ ، — بىز بىلەن ھەمنەپەس بولىدىغان بىرمۇ دوست تاپالمىغانىدۇق . مانا ئەمدى مەنپەئەتلىرىمىز بىر يەردىن چىقىۋاتقان قۇدرەتلىك بىر خاقانىي كۆرۈۋاتىمىز . ئۇ بولسىمۇ ، تېمۇچىن چىڭگىزخان !

— توغرا ! — دەپ خىتاب قىلدى ئالابارس تارخان ئورنىدىن دەس تۇرۇپ ، — بىز ئەمدى چىڭگىزخان بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشىمىز كېرەك .

ئىدىقۇت خان قېلىن گىلەم ۋە يۇمشاق كۆرپىلەردە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇشقان كېڭەش ئىشتىراكچىلىرىغا يەنە بىر قېتىم سەپسېلىپ قاراپ چىقتى .

— ئالابارس تارخان توغرا دەيدۇ ، — دەپ ئاۋاز قوشتى ياش بىر سانغۇن ، — بىز قىتانلار بىلەن تاڭغۇتلارنىڭ ئىسكەنجىسىنى ئۆزۈل ـ كېسىل پاچاقلاپ تاشلاش ئۈچۈن جەزمەن موڭغۇللار بىلەن بىرلىشىشىمىز كېرەك . بىز بەك يالغۇز قالدۇق . بىزگە ئىتتىپاقداش كېرەك ، بىز ئىشەنچلىك دوست تېپىشىمىز كېرەك .

— مەن قوشۇلىمەن ، — دېدى يەنە بىر چار ساقاللىق ئەمەلدار ، — ھازىر پەقەت شۇ چىڭگىزخانلا بىزگە دوست ۋە يار ـ يۆلەك بولالايدۇ .

— بىراق ، چىڭگىزخان بىزنىڭ دوستلۇقىمىزنى قوبۇل

قىلارمۇ ؟ — دەپ ئۆزىنىڭ گۈمان ۋە ئەندىشىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى بىر ئاقساقال ۋەزىر .

ئالابارس تارخان دەرھال ئۇنىڭغا جاۋاب بەردى :

— ھازىر موڭغۇللارمۇ خۇددى بىزگە ئوخشاشلا بىر ئىشەنچلىك دوستقا موھتاج . ئۇلار بىر تەرەپتىن جۇڭدۇنى ئاستانە قىلغان جىن سۇلالىسى بىلەن ، بىر تەرەپتىن بىزگە چېگرىداش تاڭغۇتلار بىلەن ، يەنە بىر تەرەپتىن قىتانلارغا دوست بولغان نايمانلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ ، راسا يالغۇزلۇق ھېس قىلىۋاتىدۇ . مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە بىز موڭغۇللارغا ، موڭغۇللار بىزگە ئېھتىياجلىق .

كېڭەش ئىشتىراكچىلىرىنىڭ بەزىلىرى تارخاننىڭ سۆزلىرىنى تەستىقلىغان ۋە قايىل بولغان تەرزدە باشلىرىنى لىڭشىتتى ، يەنە بەزىلىرى بولسا ، قىيىن مەسىلىگە دۇچ كەلگەن ئادەملەرگە خاس ھالدا قاشلىرىنى يىمىرىپ ، باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ ، ئۆزلىرىنىڭ ئىككىلىنىۋاتقانلىقىنى روشەن ئىپادىلەپ ئولتۇراتتى . بارچىۇق ئارت تېگىن شۇلارغا كۆز تىكتى .

— ھەرقايسىلىرىنىڭ قانداق دانا قاراشلىرى بار ، مۆھتەرەم ئاقساقاللار ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .

ئاپئاق ساقال ـ بۇرۇتلىرى سىلىق تارالغان بىر مويسىپىت ئەمەلدار گېپىنى قىرىپ يۆتىلىپ قويدى ۋە ھەربىر سۆزىنى سوزۇپ ـ سوزۇپ ئالدىرىماي سۆزلىدى :

— مۆھتەرەم ئالابارس تارخاننىڭ ئېيتقانلىرى دۇرۇس ، بىزگە دوست كېرەك . لېكىن ، شۇنداق بىر ھەقىقەتنىمۇ ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەككى ، موڭغۇللار بىلەن بىزنىڭ تىلىمىزمۇ ، دىنىمىزمۇ بىر ئەمەس . ئۇلار ئۆزىنىڭ تىلىدا كالدىرلايدۇ ، بىزمۇ ئۆزىمىزنىڭ تىلىمىزدا سۆزلەيمىز . ئۇلار شامان ـ پېرىخونلارنىڭ يولىنى تۇتقان ، بىز بولساق بەزىلىرىمىز بۇددانىڭ تەرىقەت يولىنى تۇتقان ساكيامونىنىڭ مۇخلىسلىرى ، بەزىلىرىمىز ئىسانىڭ يولىنى تۇتقان ناسارالار ۋە يەنە بەزىلىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ

شەرىئەت يولىنى تۇتقان مۇسۇلمانلار . بىز ئۇيغۇرلار ئەنە شۇنداق ئۇچ خىل دىنغا ئېتىقاد قىلىۋاتقان بولساقمۇ ، شامان ئېتىقادچىلىقى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىمىز يوق . شۇنداق تۇرۇقلۇق ، موڭغۇللار بىلەن دوست تارتىشىپ كەتسەك توغرا بولماسمىكىن .

— توغرا گەپ بولدى ، — دەپ ئاۋاز قوشتى قاپقارا ساقال - بۇرۇتلىرىنى قىسقا قىرقىپ ياسىۋالغان ياش بىر سانغۇن ، — موڭغۇللار بىلەن بىزنىڭ تىلمىزمۇ ، دىنىمىزمۇ باشقا . «تىلى باشقىنىڭ دىلى باشقا» دېگەن گەپ بار . ئەلۋەتتە ، دىنى باشقىنىڭ يولىمۇ باشقا بولىدۇ . بىز ئۇلار بىلەن بىرلىشەلمەيمىز !

يەنە بىرنەچچەيلەن يۇقىرىقى پىكىرلەرنى قوللىدى :

— موڭغۇللار بىزگە يات خەلق . ئۇلارغا ھەرگىز يېقىنلىشىشقا بولمايدۇ !

— موڭغۇللار بىلەن بىزنى بىر قازاندا قاينىتىسمۇ قېنىمىز قوشۇلمايدۇ .

ئىدىقۇت خان ئوخشاشمايدىغان پىكىرلەرنى تەمكىنلىك بىلەن دىققەت قىلىپ تىڭشاپ ئولتۇردى . ئالابارس تارخان ھەممەيلەننى ئۆزىنىڭ تەشەببۇسلىرىغا قايىل كەلتۈرۈشكە تىرىشىپ سۆزلەيتتى :

— قىتانلارمۇ خۇددى بىزگە ئوخشاش بۇددا تەلىماتلىرىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلق . لېكىن ، بىز ئۇلاردىن نېمە ياخشىلىق كۆردۇق ؟ ئۇلار بىزگە رەھىم قىلدىمۇ ؟ ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشالىدۇقمۇ ؟ تاڭغۇتلارچۇ ؟ ئۇلارنىڭ دىنىمۇ بىزگە ئوخشاشقۇ . بۇ دۇنيادىكى مەنپەئەتلەر ئىنسانلارنىڭ تىلىغا ۋە دىنىغا باقمايدۇ . پەقەت ئورتاق مەنپەئەت ۋە ئورتاق نىشان ئىنسانلارنى ئۆزئارا يېقىنلاشتۇرالايدۇ . ھازىر موڭغۇللار بىلەن بىزنىڭ مەنپەئەتلىرىمىزمۇ ، نىشانىمىزمۇ بىر يەردىن چىقىپ قېلىۋاتىدۇ . شۇڭا ، مۇقەررەركى ، ئۇلار بىلەن بىز بىر يولدا ماڭالايمىز .

يەنە بىر قىسىم ئەمەلدار ، مۆتىۋەرلەر ئالابارس تارخاننى قوللاپ ئىپادە بىلدۈرۈشتى .

— ھېسسىياتقا ئەمەس ، ئەقىلگە تايىنىپ قاراپ باقىدىغان بولساق ، تىلمىز بىر ، دىنىمىز بىر تائىپىلەردىن ھېچكىم بىزگە ئەسقاتمىدى . ئىتتىپاقداشلارغا موھتاج بولۇپ تۇرۇۋاتقان بۇگۈنكى كۈنلىرىمىزدە ، دەل شۇ موڭغۇللار بىزگە ئەڭ باب كېلىدۇ . چىڭگىزخان بىزگە ئەڭ كېرەكلىك ھۆكۈمدار .

— كىم بىزنىڭ دۈشمەنلىرىمىزگە قارشى تۇرۇپ ، بىزگە مايىل بولسا ، شۇ بىزنىڭ دوستىمىز .

— بىز تىل ، دىن ، نەسەب سۈرۈشتۈرمەيمىز . بىز بىلەن ئىتتىپاقلىشىشنى خالايدىغانلا ئادەم بولسا ، ھەممىسىنى قارشى ئالىمىز .

— بىز قىيىن شارائىتتا ئۆزىمىزگە دوست تېپىشقا ماھىر بولۇشىمىز كېرەك . بىزگە مايىللار تۇرماق ، ھەتتا ئىتتىپاقلىشىشنى خالىمايدىغانلارنىمۇ بىز بىلەن ھەمكارلاشسا زىيان تارتمايدىغانلىقىغا ئىشەندۈرۈپ ، ئۆز تەرىپىمىزگە تارتىشنى بىلىشىمىز كېرەك . مانا بۇ ئەقىل ـ ئىدراكنىڭ ئىشى .

بەس ـ مۇنازىرە ئۇزۇن سوزۇلۇپ كەتتى . ھەتتا بەزىلەر قىزىپ كېتىپ ، بىر ـ بىرىگە تىل ـ ھاقارەت تەگكۈزۈشكە باشلىدى . بىرلىرى چىڭگىزخان بىلەن ئىتتىپاقلىشىش تەرەپدارلىرىنى «ئەجنەبىلەرگە چوقۇنىدىغانلار» دەپ تىللىسا ، يەنە بىرلىرى چىڭگىزخان بىلەن ئىتتىپاقلىشىشقا قوشۇلمايدىغانلارنى ، «چوڭ ۋەزىيەتنى مۆلچەرلەشنى بىلمەيدىغان خىيالپەرەس مۇتەئەسسىپلەر» دەپ ئەيىبلەشتى .

پۇتۇن بىر كۈن شۇنداق تالاش ـ تارتىش بىلەن ئۆتۈپ كەتتى . ئىدىقۇت خان ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ پىكىر ۋە دەلىللىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلىدى . ئۇ كېڭەشتە ئارتۇق گەپ قىلمىدى ، لېكىن ئۇنىڭ چىراي ئىپادىسىدىن ئاللىقاچان بىر قارارغا كېلىپ بولغانلىقى سېزىلىپ تۇراتتى . ئۇ پەقەت ئاقىل مۆتىۋەرلەرنىڭ كۆز

قاراشلىرىنى ئاڭلاپ بېقىش ئۈچۈنلا بۇ كېڭەشنى چاقىرغانىدى . بارچۇق ئارت تېگىننىڭ شۇنداق ئادىتى بار ئىدى . ئۇ دائىما بىرەر مۇھىم مەسىلە ئۈستىدە قارار چىقىرىشتىن بۇرۇن يېقىنلىرىنىڭ پىكىر مەسلىھەتلىرىنى ئاڭلايتتى . كېيىن شۇ ئاڭلىغانلىرىنى ئۆز ئىچىدە مۇھاكىمە قىلىپ خۇلاسە چىقىراتتى . بەزىدە كۆپچىلىكنىڭ پىكىر - تەكلىپلىرىنى قوبۇل قىلاتتى ، بەزىدە تولۇق قوبۇل قىلمىسىمۇ ، ئاقىلانە تەدبىر قوللىنىشتا ئاڭلىغانلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىناتتى . ئۇ ھەتتا ئۆزىگە قارشى پىكىرلەردىنمۇ ئەقىل تېپىشنى بىلەتتى .

ئارىدىن ئىككى كۈن ئۆتكەندە ئىدىقۇت خان يارلىق چۈشۈرۈپ ، ئوردا ئەھلىنى يەنە بىر قېتىم سارايغا يىغدى . ئۆتكەنكى قېتىملىق كېڭەشتە بارچۇق ئارت تېگىن گىلەم ۋە كۆرپىلەر سېلىنغان ئايرىمخانىدا كۆپچىلىك بىلەن بىللە ئولتۇرۇپ مۇزاكىرىلەشكەنىدى . بۇ قېتىم ئۇ سارايىنىڭ قوبۇلخانىسىغا كىرىپ ، تۆردىكى ئالتۇن تەختكە چىقىپ ئولتۇردى . تەختىنىڭ ئىككى يېنىدىن تارتىپ پەگاھقىچە ئىككى قاتار نەقىشلىك كۇرسلار تىزىلغان بولۇپ ، ۋەزىر ، سانغۇنلار ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرى ئۆز دەرىجىلىرى بويىچە ئولتۇرۇشتى . خانا ئىچىدە تەنتەنىلىك سۇكۇت ھۆكۈم سۈرەتتى . ھەممەيلەننىڭ كۆزلىرى خاقانغا تىكىلگەنىدى . ئىدىقۇت خان تەختتە ئولتۇرۇپ ، جامائەتنى ئۆز ھۇزۇرىغا جەم قىلغانىكەن ، دېمەك خانلىقنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك قارار ياكى بەلگىلىمىلەر ئېلان قىلىنىدۇ .

ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىن ئۈچىسىغا پەش ، ياقا ۋە يەڭلىرى مەشۇت بىلەن كەشتىلەنگەن قىزىل تاۋار تون ، بېشىغا قاتۇرۇپ تىكىلگەن يېشىل مەخمەل بۆرك كىيگەن ھالدا سېرىق ئالتۇن تەخت ئۈستىدە باداشقان قۇرۇپ ، كۆكرەكلىرىنى كېرىپ ، مەغرۇرانە قىياپەتتە ئولتۇراتتى . ئۇنىڭ بۆكىسى تېگىدىن يەلكىلىرىگە چۈشۈپ تۇرىدىغان قوڭۇر چاچلىرى ۋە ئاق ئارىلىغان ساقال - بۇرۇتلىرى تەكشى قىرقىپ ياسالغانىدى . ئۇ غەيرەت -

شجائەت ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇرىدىغان قوي كۆزلىرى بىلەن جەم بولغان ئوردا ئەھلىگە بىر قۇر نەزەر تاشلىدى.

— ئەي دانىشمەن ۋەزىرلەر، باتۇر سانغۇنلار، مۇھتەرەم مۆتىۋەرلەر، — دەپ سۆز باشلىدى ئۇ، — خانلىقىمىز مەھكۇملۇقتىن قۇتۇلۇپ، يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى. شۇڭا، بىز ئەمدى ئۆزىمىز ئۈچۈن ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلىرىمىز ئۈچۈن ئەڭ پايدىلىق بولغان يېڭى يول تېپىپ مېڭىشىمىز كېرەك. بۈگۈنكى كۈندە، بىز ئۈچۈن ئەڭ توغرا يول چىڭگىزخان بىلەن زىچ ئىتتىپاقلىشىپ، ئۆزئارا ھەمكارلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئورنىتىش يولىدۇر. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، بىز ئۆزىمىزنىڭ تاشقى دۈشمەنلىرىمىزدىن ئۆتۈقلۇق مۇداپىئە كۆرەلەيمىز. بىز قىتانلارنىڭ يۈرتىمىزغا قاراتقان مۇداخىلىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدۇق. ھالبۇكى، گۈرخان بۇنىڭغا ئاسانلىقچە تەن بەرمەيدۇ. ئۇ ھامان بىزگە ئىستېلاچىلىق يۈرگۈزۈشكە ئۇرۇنىدۇ. بۇنىڭغا ھەرگىز سەل قاراشقا بولمايدۇ. ھازىر كاشغەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىيلارمۇ، كۇنپېتىش تەرەپتىكى قۇدرەتلىك خارەزمشاھمۇ قىتانلارغا سېلىق تۆلەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىزگە قوشنا بولغان تاڭغۇتلار بىلەن نايمان، مەركىتلەرمۇ گۈرخان بىلەن ھەمكارلىشىدۇ. شۇڭا، بىزمۇ ۋاقىتنى قولدىن بەرمەي، دەرھال چىڭگىزخان بىلەن ئىتتىپاقلىشىشىمىز كېرەك. بىز جەڭ قىلىشقىلا ماھىر بولۇپ قالماستىن، دوست تېپىشقىمۇ ماھىر بولۇشىمىز كېرەك. بۇ بايانىدىن سوڭرە مۇددىئايىم مەلۇم بولسۇنكى، چىڭگىزخانغا ئەلچى ئەۋەتمەكچىمەن. خەۋەردار بولغايسىزلەر. بىر تەرەپتىن ئۇرۇشقا پۈختا تەييارلىق قىلايلى، يەنە بىر تەرەپتىن چىڭگىزخانىڭ جاۋابىنى كۈتەيلى. مېنىڭ قارارىم ۋە ھەرقايسىڭىزلارغا يەتكۈزىدىغان ئۇقتۇرۇشۇم ئەنە شۇنىڭدىن ئىبارەت. سۆزۈم تامام.

كۆپچىلىك ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى ۋە بەللىرىنى پۈكۈپ خانغا ئېھتىرام بىلدۈردى.

— بۇيۇك ئىدىقۇت خانىمىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرىغا بويسۇنۇش بىز ئۇچۇن ئەڭ ئالىي شەرەپ!

— بۇيۇك ئىدىقۇت خانغا مەڭگۇ سادىق بولۇپ ئىتائەت كەمىرىنى چىڭ باغلاش، بىزنىڭ مۇقەددەس بۇرچىمىزدۇر.

ئوردا ئەھلى توققۇز تەزىم بىلەن تارقىلىشتى. پەقەت ئوڭ قول ۋەزىر خاقانىنىڭ يېنىدا قالدى. ئىككىيلەن ئالدى بىلەن چىڭگىزخانغا ئەۋەتىلىدىغان ئىككى ئەلچىنىڭ نامزاتىنى مۇزاكىرىلىشىپ بېكىتتى، ئاندىن موڭغۇل خاقانغا يېزىلىدىغان پۇتۇكنىڭ مەزمۇنى ۋە ئەلچىلەرنىڭ ئېيتىدىغان گەپلىرى ھەققىدە مەسلىھەتلەشتى. ئەڭ ئاخىردا باش ۋەزىر مۇنداق دېدى:

— بۇيۇك خاقانىم، بىز ئۇچۇن چىڭگىزخان تېخى نامەلۇم شەخس. گەرچە ئۇ بىزنىڭ دۇشمەنلىرىمىزنىڭ دۇشمىنى بولۇپ دىققىتىمىزنى تارتقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ كۆڭلىدە قانداق ئويلىرىنىڭ بارلىقىنى، بىزگە بولغان كۆزقاراشلىرىنىڭ زادى قانداقلىقىنى بىز تېخى ئېنىق بىلمەيمىز. شۇڭا، بۇ قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەندە، ئۇنى بىر سىناپ كۆرسەك دەيمەن. ئەزىز خاقانىم بۇنىڭغا قانداق قارايدىكەن؟

— قانداق سىنىساق دەيسىز؟ ئويلىغانلىرىڭىزنى ئوچۇق سۆزلەۋېرىڭ، — دېدى بارچۇق ئارت تېگىن.

باش ۋەزىر ئىدىقۇت خانغا تىكىلىپ قاراپ قويۇپ مۇنداق دېدى:

— ھەرقانداق ئەلدە ئادەملەر ئۆزلىرى چوڭ كۆرىدىغان، ھۆرمەتلەيدىغان كىشىلەر بىلەن قۇدىلىشىشنى خالايدۇ. ئەگەر كىمكى قۇدىلىشىش تەلىپىنى رەت قىلسا، ئۇنىڭ باشقىچە كۆزقاراشلىرى بار دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. دېمەكچىمەنكى، بۇيۇك خاقانىم ئەلچىلەر ئارقىلىق ئىتتىپاقلىشىش ئارزۇسىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە، چىڭگىزخانغا كۈيئوغۇل بولۇش تەلىپىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇپ باقسا، قانداق بولاركىن؟

ئىدىقۇت خان ۋەزىرنىڭ كۆزلىرىگە سىنچىلاپ قاراپ خىيال

سۈرۈپ قالدى .

— شۇنداق قىلساق بولارمۇ؟ — دېدى ئۇ ئىككىلەنگەن تەلەپپۇزدا .

— جىددىي سىناق پەيتىگە كېلىپ قالدۇق ، — دېدى باش ۋەزىر ، — چىڭگىزخان بىلەن قانچىلىك دەرىجىدىكى مۇناسىۋەت ئورناتقىلى بولىدىغانلىقىنى تېزرەك ئېنىقلاش بەك زۆرۈر .

ئىدىقۇت خان تەختتىن ئاستا چۈشۈپ ئىككى قولىنى كەينىگە تۇتتى ـ دە ، ئۇياق ـ بۇياققا ئالدىرىماي ماڭغىلى تۇردى . باش ۋەزىرمۇ ئۆزى ئولتۇرغان كۆرسىدىن قوپۇپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى . بىر ئەسناغچە جىمجىتلىق هۆكۈم سۈردى . خاقان ۋەزىرنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى .

— نۆۋەتتە چىڭگىزخان بىلەن بىرلىشىشنىڭ ئەمەلگە ئېشىش ـ ئاشماسلىقى ، بىزنىڭ تەقدىرىمىز ئۇچۇن بەك مۇھىم بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ ، — دېدى ئۇ ، — بىز تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئەلچى ئەۋەتكەنىكەنمىز ، ئۆزىمىزنىڭ ئۇنىڭغا بولغان سەمىمىيىتىمىزنى ، هەقىقىي دوستلۇق هېسسىياتىمىزنى ئىپادىلىشىمىز كېرەك ، ئەلۋەتتە . قۇدىلىشىش تەلىپى ، بىزنىڭ چىڭگىزخانغا بولغان سەمىمىيىتىمىز ۋە ئىخلاسمىزنى بىلدۈرىدۇ .

— شۇنداق ، خاقانىم بەك توغرا مۇلاهىزە قىلدى ، — دېدى باش ۋەزىر تەستىقلىغان تەرزدە بېشىنى ئىتتىك لىڭشىتىپ .

شۇنداق قىلىپ ، چىڭگىزخان بىلەن بولىدىغان مۇناسىۋەت هەققىدىكى ئاخىرقى قارار قوبۇل قىلىندى . ئىككى كۈندىن كېيىن ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىنىنىڭ ئەلچىلىرى قوچۇ شەهىرىدىن چىقىپ موڭغۇل ئېلىگە راۋان بولدى .

ئون ئۇچىنچى باب

نايمانلار ۋە قىتانلار

ئاخىرقى كۈنلەردىن بۇيان تارلانىنىڭ روھى چۈشۈپ، جىمغۇر بولۇپ كەتكەندى. ئۇ موڭغۇللارنىڭ زەربىسىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ توختىماي كۈنپېتىش تەرەپكە كۆچۈۋاتقان نايمانلار ئارىسىدا كېتىۋاتقىنىغا بىر ئايدىن ئاشتى. نايمانلار ئالتاي تاغلىرىدىن چېكىنىپ چىقىپ، ئېرتىش دەرياسى بويلىرىدىمۇ ئۇزاق تۇرالمىدى. موڭغۇللار بۇ جايلارنىمۇ بېسىپ كەتتى. كۈچلۈكخان ئۆزىنىڭ نايمان ئېلىنى ۋە چىڭگىزخاندىن قۇتۇلۇپ قالغان بىر قىسىم مەركىتلەرنى باشلاپ داۋاملىق كۈنپېتىشقا كېتىۋەردى.

— ئەمدى نەگە بارىمىز؟ نەگە كېتىۋاتىمىز؟ — دەپ سورايتتى تارلان ھېچكىمدىن جاۋاب كۈتمىگەن ھالەتتە.

دەرۋەقە، ئۇنىڭ بۇ سوئالىغا ھېچكىم جاۋاب قايتۇرمىدى. ئۇنىڭغا ياندىشىپ ئاتلىق كېلىۋاتقان ئايالى ئايسۇلۇ غەمكىن كۆزلىرىنى ئېتىنىڭ يالىغا تىكىپ ئۇنچىقمىدى. تارلانىنىڭ سوئالىنى ئاڭلىغان يېقىن ئەتراپتىكى نايمانلار ئۇنىڭغا خۇشياقمىغان ھالدا قاراپ قويۇپ ئېغىز ئاچمايتتى.

تارلان ئاتقا مىنىپ، چۆل ـ دالىلاردا توختىماي كۈن پاتىدىغان تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقان بولسىمۇ، ئىختىيارسىز تۇردە پات ـ پاتلا ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ، كۈن چىقىدىغان تەرەپكە قاراپ قويىاتتى. شۇ يۇرۇشىدە ئۇ ئۆز يۇرتىدىن، كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئاشۇ ئىللىق ماكانىدىن بارغانسېرى يىراقلىشىپ كەتمەكتە ئىدى. «شۇ كەتكەنچە ئەمدى نەلەرگە بېرىپ توختارمەن؟ — دەپ

ئويلايتتى ئۇ ، — كەينىمدە قالغان ئاشۇ ئېتىبزلىقلار ، باغلار ۋە ئۇزۇمزارلارنى قاچان يەنە كۆرەرمەن ؟ ! »

— نېمە بولدۇڭ ؟ نېمانچە مۇڭلىنىپ كەتتىڭ ؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭغا يېقىندىن ياندىشىپ كېلىۋاتقان ئايسۇلۇ .

— يۇرتۇمنى سېغىندىم ، — دېدى تارلان ئېغىر بىر تىنىق ئېلىپ .

— سەن ھامان بىر كۈنى يۇرتۇڭغا كېتىسەن ، — دېدى ئايالىمۇ مەيۈسلەنگەن ھالدا ، — كەتكەندە مېنى تاشلاپ كېتەرسەنمۇ ؟

— نېمە دەيدىغانسەن ؟ — دېدى تارلان ۋە ئوڭ قولىنى سوزۇپ ، ئايالىنىڭ تىزگىن تۇتقان ئىسسىق قولىنى مەھكەم قىسىپ قويدى ، — كەتسەم سېنىمۇ ئەكېتىمەن ـ دە ، ئىككىمىز بىللە كېتىمىز .

ئايسۇلۇ كۈلۈمسىرەپ قويۇپ بېشىنى تۆۋەن سالدى .

— گەپ قىلمايسەنغۇ ، — دېدى يەنە تارلان ، — يا مەن بىلەن كېتىشنى خالىمامسەن ؟

— ئۇنداق ئەمەس ، — دېدى ئايسۇلۇ ئىتتىك بېشىنى كۆتۈرۈپ ، — بىراق ، مەن بۇنى ئويلاپ باقماپتىمەن . ئىككىمىز بىزنىڭ ئېلىمىزدىن باشقا يەرگە كەتمەيمىز دەپ ئويلاپ يۈرەتتىم .

— ئۇنداق بولۇشى مۇمكىنمۇ ، — دېدى تارلان ، — ھامان بىر كۈنى يۇرتۇمغا قايتىشنى كېچە ـ كۈندۈز ئويلايمەن ، يۇرتۇمغا قايتىش پۈرسىتى كەلگەندە ، سەن بىلەن بىللە كېتىمەن ، ئىككىمىز بىللە كېتىمىز .

نايمان چوكان بۇ گەپكە خېلىلا قىزىقىپ قالدى .

— سىلەرنىڭ يۇرتۇڭلاردا كىشىلەر چوڭ شەھەرلەردە ، يېزا ـ كەنتلەردە ياشايدىكەن . مەن ھازىرغىچە شەھەرلەرنىمۇ ، يېزىلارنىمۇ كۆرۈپ باقمىغان . بىز ئېگىز تاغلاردا ھەم كەڭرى يايلاقلاردا ياشايدىغان خەلق . يۇرتۇڭلاردىكى تۇرمۇشقا كۆنەلەرمەنمۇ ؟

— ئەلۋەتتە كۆنۇپ كېتىسەن . مانا مەنمۇ كۆچمەنلىك تۇرمۇشىغا كۆنۇپ كەتتىمغۇ .

— شەھەر ، يېزىلارنى كۆرۈپ بېقىشقا قىزىقمەن .

— چوقۇم كۆرىسەن . مەن سېنى قوچۇ ، بەشبالىق ، چانبالىق شەھەرلىرىگە ئاپىرىمەن . بىز يەنە ياڭىبالىق ، سۇلمى شەھەرلىرىگىمۇ بارىمىز ، تېخى . ئۇ يەرلەردە كىشىلەر ئازادە ، كەڭرى ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ . باغلاردا ئۈزۈم ، شاپتۇل ، ئۆرۈك ، جۇجەم قاتارلىق مېۋىلەر ئۆستۈرۈلىدۇ ، ئېتىزلارغا بۇغداي ، قوناق ، زىغىر ، قىچا قاتارلىق زىرائەتلەر ، قوغۇن ، تاۋۇزلار تېرىلىدۇ .

— شۇ يەرلەرنى بەك كۆرگۈم كېلىدۇ .

— چوقۇم كۆرىمىز .

تارلان بىر ياقتىن يۇرتىنى ئەسلەپ كۆڭلى يېرىم بولسا ، يەنە بىر ياقتىن ئايالىنىڭ سۆيۈملۈك چىرايىغا قاراپ ، ئۇنىڭ يېقىملىق ئاۋازىنى ئاڭلىغاندا مۇڭ ـ ھەسرەتلىرى ئۇنتۇلۇپ ، يۇرىكى شېرىن تۇيغۇلارغا چۆمۈلەتتى . ئەنە شۇنداق قوش تەسىراتنىڭ ئىلكىدە كۇن ۋە تۇنلەر بىر ـ بىرلەپ ئۆتۈپ ، تارلان ئۆزىنىڭ ئانا يۇرتىدىن ئاستا ـ ئاستا يىراقلاشماقتا ئىدى .

ئۇ پېشقەدەم ئۇستازى تاتا تۇڭانى ئۇنتۇمايتتى ، يېڭىدىن تونۇشقان دوستى توختامىشنىمۇ يادىدىن چىقارمايتتى . «ئۇلار ھازىر نەلەردە يۈرىدىغاندۇ ؟ ئۇلار ئامان ـ ئېسەنمىدۇ ؟ ئۇلار قازا تاپمىغانلا بولسا ، تايىنلىق موڭغۇللارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى . موڭغۇللار ئۇلارنى ئاياپ قويغاتمىدۇ ؟»

ئەنە شۇنداق كۆڭۈلسىز خىياللار تارلانغا ئارام بەرمەيتتى . نايمانلارنىڭ ئىلگىرىكى يەرلىرىنى ھازىر موڭغۇللار ئىگىلەپ كەتتى . ئۇلار ئەمدى ئىدىقۇت خانلىقىغا قانداق مۇئامىلىدە بولار ؟ ئىدىقۇت تەۋەلىكىدىكى يەرلەردە ھازىر نېمە ئىشلار ، قانداق يېڭىلىقلار بولۇۋاتقاندۇ ؟ تارلان بۇ سوئاللارغا جاۋاب تاپالماي تىت ـ تىت بولاتتى . ھالبۇكى ، ئۇ دەل مۇشۇ سوئاللارنىڭ ئېنىق

جاۋابىنى ئۇقماي تۇرۇپ كېيىنكى قەدەمنى قانداق ئېلىشنى مۆلچەرلىيەلمەيتتى .

كۇچلۇكخان باشچىلىقىدىكى نايمانلار داۋاملىق كۈنىپىتىش تەرەپكە كېتىۋەردى . ئاتلىق ، ھارۋىلىق ، تۆگىلىك ئادەملەر ، ئەرلەر ، ئاياللار ، قېرىلار ، ياشلار ۋە بالىلار ئۇزۇن سوزۇلغان كۆچمەنلەر ئېقىمىنى ھاسىل قىلىپ ، قەدىمىي دالا ـ قىرلارنىڭ تىمتاسلىقىنى بۇزدى . ئاتلارنىڭ پۇشقۇرۇشلىرى ، تۆگىلەرنىڭ بوزلاشلىرى ، ھارۋا چاقلىرىنىڭ غىچىرلاشلىرى ، ئادەملەرنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرىغا ، كىملەرنىڭدۇ سوزۇپ ئېيتقان ناخشىلىرىغا ۋە يەنە كىملەرنىڭدۇ كۈلۈشلىرىگە ياكى يىغلاشلىرىغا قوشۇلۇپ ، بۇ ئادەمزاتسىز دەشتىلەردە ئۇزۇلمەس تىرىكلىك شاۋقۇنىنى ھاسىل قىلاتتى .

ئومۇمىي شاۋقۇن ئىچىدە ، يېقىن ئەتراپتىكى چەۋەندازلارنىڭ گەپ ـ سۆزلىرى خىيالغا بېرىلگەن تارلاننىڭ دىققىتىنى تارتتى .

— ئىلگىرى كۆرۈپ باقمىغان چۆللەرگە كېلىپ قالدۇققۇ ؟

— ئىلگىرى مەن بۇ يەرلەرگە كەلگەن . ئۇچ ـ تۆت يىلنىڭ ئالدىدا مەرھۇم تايانخاننىڭ ئەلچىلىرىگە قورۇقچى بولۇپ ، مۇشۇ چۆللەردىن ئۆتۈپ قىتان ئوردىسىغا بارغانمەن .

— دېمەك ، بىز قىتان تەۋەسىگە كېتىۋاتىمىز دېمەكچىمۇ سەن ؟

— شۇنداق ، بىز ھازىر قىتانلار تەۋەسىگە كېلىپ قالدۇق .

— دېمەك ، ئەمدى قىتانلاردىن پاناھ تىلەيدىكەنمىز ـ دە…

نايمانلارنىڭ چىرايلىرى سولغۇن ، روھى چۈشكۈن ئىدى . ۋەھالەنكى ، تارلان تېخىمۇ بەتەر ئىچكى ئازابقا پاتتى . «ئاھ ، مەن نېمىدېگەن تەتۇر پېشانە ! — دەپ ئويلايتتى ئۇ يۈرىكى ئېچىشقان ھالدا ، — بۇ نىجىس قىتانلاردىن قېچىپ نايمانلارغا كەلسەم ، ئەمدى ئۆز پۇتۇم بىلەن يەنە شۇ قىتانلارنىڭ ئالدىغا بارامدىم ؟ ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك ؟ يەنە قاچايمۇ ؟ بىراق ، ئەمدى قېچىپ نەگە بارىمەن ؟»

تارلان ئۆزىنىڭ بۇ سوئاللىرىغا جاۋاب تاپالمايتتى . ئۇنىڭ ئىچى گويا كىي بىر قاراڭغۇ بوشلۇققا ئوخشاپ قالغاندى .

«قانداق قىلاي ؟ قانداق قىلاي ؟» دەپ خىتاب قىلدى ئۇ ئۆزىنى ئۇنتۇغان هالدا .

ئۇنىڭ يېنىدىن بىردەمدۇ ئايرىلماي يېقىن ياندىشىپ كېلىۋاتقان ئايالى بېشىنى ئىتتىك كۆتۈرۈپ ئەجەبلەنگەن ئاهاڭدا سورىدى :

— نېمە دەيسىز ؟ نېمە بولدى ؟

تارلان ئەمدى گەپ قىلمىدى . ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ياش ئەگمدى . ئايسۇلۇ ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى داۋالغۇشنى چۈشەندى ۋە ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويۇپ ، بېشىنى تۆۋەن سالدى .

شۇنداق قىلىپ ، مۇهەببەت ۋە هەسرەتنىڭ قوش ئوتىدا ئۆرتىنىۋاتقان بۇ دەردمەن مۇساپىر خۇددى چوڭ ئېقىنغا چۈشۈپ قالغان يېگانە غازاڭدەك نايمان كۆچمەنلىرىنىڭ ئىچىدە قارا قىتان خانلىقى تەۋەلىكىدىكى يەرلەرگە كېلىپ قالدى .

ئوت ـ چۆپلەر بولۇق ئۆسكەن كەڭرى يايلاقنى بىر چوڭ دەريا كېسىپ ئۆتەتتى .

— چۇ دەرياسىغا كەلدۇق ، — دېدى نايمان چەۋەندازلاردىن بىرى يىراقتىنلا قولىدىكى قامچا بىلەن ئاپتاپتا «پىل ـ پىل» چاقناپ ئېقىۋاتقان سۇزۇك سۇنى كۆرسىتىپ .

— قىتانلار كېلىۋاتىدۇ ، — دېدى يەنە كىمدۇ بىرى .

دەرۋەقە ، كۈنپېتىش تەرەپتىن قىلىچ ، نەيزە بىلەن قوراللانغان بىر بۆلۈك قوشۇن ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ كەلمەكتە ئىدى . نايمانلار يۈرۈشتىن توختىدى . كۈچلۈكخان بىرنەچچە مۆتىۋەرنىڭ هەمراهلىقىدا توپتىن ئايرىلىپ قىتانلارنىڭ ئالدىغا چىقتى .

— قايسى ئەل ، قايسى تائىپىنىڭ ئادەملىرى سىلەر ؟ نەگە بارماقچى ؟ — دەپ ۋارقىراپ سورىدى قىتان قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى .

— بىز نايمان تائىپىسىدىن بولىمىز ، — دېدى كۇچلۇكخان يېقىن كەلگەندىن كېيىن ، — بىز يىراق ئالتاي دىيارىدىن كېلىۋاتىمىز ، جاھاندا تەڭداشسىز قۇدرەتلىك ئۇلۇغ گۇرخانغا باش قويۇش ، بۇيۇك قىتان ئوردىسىنىڭ بوسۇغىسىنى تاۋاپ قىلىش ئىستىكى بىلەن ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلىنىپ چىقتۇق .

— ئەمدى ئالغا مېڭىشقا بولمايدۇ . خوجىمىز گۇرخاننىڭ ئىجازىتى يېتىپ كەلگۈچە ، مۇشۇ يەرنى چۇشكۇن قىلىپ كۈتۈپ تۇرۇڭلار ، — دېدى قىتان سەركەردىسى .

شۇ گەپ بىلەن قىتانلار يەنە كەلگەن يولىغا قايتىپ كەتتى . نايمانلار ئۇلاغ ۋە ھارۋىلىرىدىن چۇشۇپ چېدىر ۋە كىگىز ئۆيلەرنى تىكتى ، چوڭ ـ كىچىك قازان ۋە كورا ـ چۆگۈنلىرىنى ئۇچ ئاياغلىق تۆمۇر ئوچاقلارغا ئاستى .

تارلان ئۇپۇققا تاقاشقان كەڭ دالىغا مەيۇس كۆزلىرى بىلەن قاراپ ئۇزاققىچە جىمىپ تۇرۇپ كەتتى .

— تاماق تەييار بولدى ، كېلىڭ ، — دەپ چاقىردى ئايسۇلۇ .

تارلان ئوت ـ چۆپلەر ئۈستىگە سېلىنغان كىگىزگە كېلىپ ئولتۇردى ۋە ياغاچ تەڭنىدىكى قورۇلغان تېرىقنى ئوچۇملاپ ئېلىپ ، خۇشياقمىغان تەرزدە ئاغزىغا سالدى .

— ئايلىنىپ ـ ئايلىنىپ ، يەنە قىتانلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالغىنىمنى قارىمامدىغان ، — دېدى ئۇ ئەلەم بىلەن بېشىنى چايقاپ .

— بوپتۇ ، بەك قايغۇرۇپ كەتمەڭ ، — دەپ تەسەللى بەردى ئايسۇلۇ ، — ھېچ ئىش بولمايدۇ . قىتانلار بىز بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە بولۇپ كېلىۋاتىدىغۇ . شۇنداق تۇرۇپ نېمىدىن قورقىمىز ؟

تارلان ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى ۋە قورۇلغان تېرىقنى مەززە قىلماي چاينىدى .

ئۇزۇن سەپەردە ھېرىپ ـ ئېچىپ ھالى قالمىغان نايمانلار قورساقلىرىنى بىر قۇر تويغۇزۇۋالغاندىن كېيىن جىمىپ كەتتى .

تولىسى ئۇدۇل كەلگەن يەردە ئېغىناپ يېتىپ ئۇخلاپ كېتىشتى . بەزىلەر ئۇخلىمىغان بولسىمۇ ، مۇڭغا تولغان كۆزلىرىنى يىراقلارغا تىكىپ ، ئۇنچىقماستىن يانپاشلاپ ياتاتتى . بەزىلەر غەم بىلەن ئېغىرلاشقان باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ ، قاتۇرۇپ قويغاندەك ھەركەتسىز ئولتۇراتتى . ئۇشتۇمتوت كىمدۇ بىرى يۇقىرى ئاۋازدا سوزۇپ ناخشا باشلىدى ، بۇ قەدىمكى نايمان خەلق ناخشىسىغا يەنە بىرنەچچەيلەن قوشۇلدى . تارلان بىلەن ئايالىي ناخشا ئاۋازى ياڭراۋاتقان تەرەپكە ئىختىيارسىز تۇرده نەزىرىنى ئاغدۇرۇپ ، دەققەت بىلەن تىڭشىدى . ئۇخلاۋاتقانلارنىڭمۇ بەزىلىرى باشلىرىنى كۆتۇرۇپ قۇلاق سالدى ، بەزىلىرى ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ كېتىشتى ، ھەتتا قەغىشلىك قىلىپ چاتاق چىقىرىۋاتقان بالىلارمۇ يىغىسىنى توختىتىپ ناخشىچىلار ئولتۇرغان يەرگە يۇگۇرۇشتى . بۇ ناخشا نايمان خەلقىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك قايغۇ ـ ھەسرەت ۋە ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى بۇلۇتلاردىنمۇ ئېگىز كۆك ئاسمانىنىڭ قەرىگە ئاچىقماقتا ئىدى . گويا كى پۈتۈن كائىنات چوڭقۇر سۈكۈتكە چۆمگەنىدى . شۇ ناخشىدىن باشقا ھېچقانداق سادا ئىشىتىلمەيتتى .

ئاق كىگىز ئۆيده پۈت ـ قوللىرىنى ئۇزۇن سۈنۈپ ھاردۇق چىقىرىپ ياتقان كۈچلۈكخان ئاستىغا سېلىنغان قات ـ قات ئېيىق ۋە يىلپىز تېرىلىرىدىن قوپۇپ تاشقىرىغا چىقتى .

— كىملەر ئۇ توختىماي ناخشا ئېيتىۋاتقان ؟ — دېدى ئۇ قوشۇمىسىنى تۇرۇپ .

خانىنىڭ خىزمىتىگه تەييار ھالەتته كىگىز ئۆينىڭ ئىشىك ئالدىدا قول باغلاپ تۇرغان ئىككىي مۇلازىم دەرھال يۇگۇرۇپ كەلدى .

— ئۇلار ناخشىنى توختاتسۇن ، بىز بېرىپ ئۇلارغا خانىنىڭ بۇيرۇقىنى يەتكۈزەيلى ، — دېدى ئۇلار ۋە مېڭىشقا تەمشەلدى .

— ياق ، توختاڭلار ، — دېدى كۈچلۈكخان قول ئىشارىسى قىلىپ ، — بولدى ، ناخشىنى ئېيتىۋەرسۇن .

مۇلازىملار تەزىم قىلىپ كەينىگه ياندى . كۈچلۈكخان يەنىلا

قوشۇمسى تۇرۇلگەن قىياپەتتە ئۇنچىقماستىن تۇرۇۋەردى . ئۇ ناخشىنىڭ مۇڭغا بېرىلىپ كەتتىمۇ ياكى قانداقتۇر بىر چىگىش مەسىلىلەرنى ئويلاۋاتامدۇ ؟ ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشكە ئايلانغان غەمسىز كۈنلىرىنى ئەسلەۋاتامدۇ ياكى رەھىمسىز تەقدىرنىڭ سىناقلىرىغا يەنە قانداق تاقابىل تۇرۇش يوللىرى ئۈستىدە مۇلاھىزە قىلىۋاتامدۇ ؟ بۇنى بىلىپ بولمايتتى .

قايسىدۇ بىر چېدىر ۋە ھارۋىلارنىڭ ئارىسىدا ئولتۇرۇشقان ناخشا ھەۋەسكارلىرى خۇددى ئىچىدە يىغىلىپ قالغان دەرد ـ پىغانلىرىنى شۇ ناخشا بىلەن تۆكۈپ تۈگەتمەكچى بولغاندەك بارغانسېرى ھېسسىياتلىنىپ ، نايمان خەلقىنىڭ يۈرەكلىرىدە ئۇچقۇنلاپ ئۆچمەيدىغان ئاتا مىراس غايىلەرنى كۆيلىمەكتە ئىدى .

كۈن ئولتۇرۇپ ، ئاسمانىنىڭ غەربىي قىسمى ئوتقاشتەك قىزىرىپ كەتتى . نايمان كۆچمەنلىرىنىڭ قىتان تەۋەلىكىدىكى بىرىنچى كېچىسى يېتىپ كەلدى . بۇ كېچىنىڭ قاراڭغۇ پەردىسى ئۆزىنىڭ كەينىدە يەنە قانداق خۇشاللىق ۋە قانداق خاپىلىقلارنى يوشۇرۇپ تۇرغاندۇ ؟ ئەتىكى كۈن سەرسان بولغان جاپاكەش نايمانلارنى تەقدىرنىڭ يەنە قانداق يوللىرىغا سېلىپ قويار ؟

ھاۋا تۇتۇلۇپ ، ئاسمانىنى بۇلۇت قاپلاشقا باشلىدى . ئاي ۋە يۇلتۇزلار كۆرۈنمەي قالدى . ھېلى قىزىرىپ تۇرغان كەچكى شەپەقمۇ سوغۇق شامال بىلەن تۇرۇلۇپ ـ تۇرۇلۇپ كەلگەن قارا بۇلۇتلار ئاستىدا غايىب بولدى . كۈچلۈكخان بارغانسېرى كۈچىيىپ كېلىۋاتقان شامالغا يۈزلىنىپ چوڭقۇر نەپەس ئالدى . ناخشا توختىدى . شامال قاتتىق گۈركىرەپ ، بىردەمدىلا قارا بورانغا ئايلاندى . كىشىلەرنىڭ ئەنسىز ۋارقىراشلىرى ، قورقۇپ كەتكەن بالىلارنىڭ يىغلاشلىرى ، بوران ئۈچۈرۈپ كەتكەن نەرسە ـ كېرەكلەرنىڭ قالايمىقان تاراقلاش ۋە گۈلدۈرلەشلىرى ئاڭلانغىلى تۇردى . كۈچلۈكخان كۆزلىرىنى ئاچالماي قالدى ، نەپىسى بوغۇلدى ، مۇلازىملار ئىككى ياندىن كېلىپ ئۇنى يۆلىدى . ئۇلار كىگىز ئۆيگە كىرىپ ئولتۇرۇشتى . بوران توختىماي قۇتراپ ،

ئۆينى ئۇچۇرۇپ كېتىدىغاندەك تۇيۇلاتتى . بۇ نېمىنىڭ بېشارىتى ؟ كۇچلۇكخان گۇرخانىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى زېمىنگە كېلىشى بىلەنلا قارا بورانغا دۇچ كەلدى . گويياكى پۈتۈن تەبىئەت بۇ سەرگەردان خانغا تەتۇر قاراۋاتقاندەك ئىدى .

قارا بوران ئىككىنچى كۈنى چۈشكە يېقىن ئاران بېسىقتى . يول ئازابىنى يەتكۈچە تارتىپ ، تېخى ھاردۇق چىقىرىشقا ئۇلگۈرمىگەن كۆچمەنلەر جۇدۇنلۇق ئۇيقۇسىز كېچىنى تەستە ئۆتكۈزدى ۋە ئەمدى پۈتۈن دالىغا چېچىلىپ ، بوران ئۇچۇرۇپ كەتكەن نەرسە - كېرەكلىرىنى ، پىتىراپ كەتكەن ئات ۋە تۆگىلىرىنى يىغىشقا كىرىشتى . ئەنە شۇنداق پاراكەندىچىلىك ئىچىدە يەنە بىر كۈن ئۆتتى . ئۇچىنچى كۈنمۇ ئۈن - تىنسىز ئۆتۈپ كەتتى . تۆتىنچى كۈنى كەچكە يېقىن قىتان ئوردىسىنىڭ بىر ئەمەلدارى بىر توپ قورۇقچىلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا يېتىپ كەلدى . كۇچلۇكخان ئاقساقال - مۆتىۋەرلىرىنى باشلاپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقتى . كىگىز ئۆيدە ئولتۇرۇپ ، ھال - ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن قىتان ئەمەلدار كۇچلۇكخانغا مۇراجىئەت قىلدى :

— باھادىر كۇچلۇكخانغا مەلۇم بولسۇنكى ، خوجىمىز ۋە تەڭداشسىز خاقانىمىز چۇرۇق گۇرخان سىزلەرنى ئاستانىمىزگە تەكلىپ قىلدى .

قىتانلار 12 - ئەسىرنىڭ بېشىدا ئامۇر (خېيلۇڭجياڭ) ۋادىسىدىن چىققان ۋە ئىدىقۇت خانلىقى ، تارىم ۋادىسى ، يەتتەسۇ رايونى قاتارلىق جايلارنى بېسىۋېلىپ ، بۇ يەرلەردە ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىگەندىن كېيىن شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ چۇ دەريا سى ۋادىسىدىكى قىشلىق ئاستانىسى بولغان بالاساغۇن شەھىرىنى قىتان خانلىقىنىڭ ئاستانىسى قىلىۋالغانىدى .

شۇنداق قىلىپ ، نايمانلار بالاساغۇن ئەتراپلىرىدىكى جايلاردا ماكانلاشتى . كۇچلۇكخان ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن شەھەرگە كىردى . گۇرخان ئۇلارنى خۇش مۇئامىلە ۋە مېھرىبانلىق بىلەن

كۇتۇۋالدى . قىتانلارنىڭ چۇرۇق گۇرخان ئىسىملىك ھۆكۈمدارى چار ـ ساقاللىرى قاردەك ئاقىرىپ كەتكەن ، ئاغزىدا چىشلىرى قالمىغان ، ئورۇق گەۋدىسى مۈكچىيىپ قالغان بىر قېرى بوۋاي ئىدى . ئۇ نايمانلارنىڭ مەرھۇم خاقانى تايانخان بىلەن قويۇق باردى ـ كەلدى قىلىشىپ ، يېقىن بۇرادەرلىك مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلگەنىدى . شۇڭا ، تايانخانىنىڭ ئوغلى كۈچلۈكخانىنىمۇ خۇددى يېقىن تۇغقىنىنى كۆرگەندەك ئەزىزلىدى .

— تايانخانىنىڭ قازا تاپقانلىقىنى ئاڭلاپ بەك ئېچىندىم ، — دېدى ئۇ قېرىلىقتىن تىترەپ چىققان زەئىپ ئاۋازدا ياشقا تولغان نۇرسىز كۆزلىرىنى تېز ـ تېز چىمچىقلىتىپ .

كۈچلۈكخان بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئېغىر تىنىپ قويدى .

— تېمۈچىن دېگەن ناكەس ئىتتىن خان ئاتامنىڭ قىساسىنى ئېلىشقا يارىدىم بەرگەيسىز ، قۇدرەتلىك ئۇلۇغ گۇرخانىم ، — دېدى ئۇ ئىلتىجا ، غەزەپ ۋە ئۆچمەنلىك مەنىلىرى سىڭگەن ئاجايىپ بىر تەسىرلىك ئاۋازدا .

ئۇلار ئىككىسى قىتان ئوردىسىدىكى گىلەم ۋە تاۋار كۆرپىلەر سېلىنىپ كۆركەم بېزەلگەن ياسىداق ھۇجرىدا ئايرىم ئولتۇرۇپ پۇخادىن چېققۇدەك مۇڭداشتى .

— تايانخان بىلەن كۆڭلىمىز بەك يېقىن ئىدى ، — دەيتتى چۇرۇق گۇرخان ، — ئىككىمىز بۇزۇلماس ئىتتىپاق تۈزۈپ ، ھەمدەم ـ ھەمنەپەس بولۇپ ، تۇمشۇقلۇقنىڭ چوقۇشىغا ، قاناتلىقنىڭ قېقىشىغا بىرلىكتە تاقابىل تۇرغانىدۇق . ئىككىمىز گويا بىر ھارۋىنىڭ ئىككى چاقى ئىدۇق . بىر چاق سۇنۇپ كەتسە ھارۋا ئورنىدىن قوزغالماس بولىدۇ . شۇڭا ، ئەمدى سەن ئاتاڭنىڭ ئورنىدا شۇ ھارۋىنىڭ بىر چاقى بول . بىز يەنە بۇرۇنقىدەكلا بىر ھارۋىنىڭ ئىككى چاقى بولۇپ بىللە يۈرەيلى .

كۈچلۈكخان قولىنى كۆكسىگە قويۇپ بېشىنى ئەگدى .

— ئۇلۇغ گۇرخانىم ، مەن سىزنى ئاتامنىڭ ئورنىدا كۆرىمەن . سىز ئاتا ، مەن بالا . سىز ھارۋا بولسىڭىز ، مەن شۇ

هارۋىنىڭ شوتىسى بولاي ، سىز ئاسماندا پەرۋاز قىلىۋاتقان بۇركۇت بولسىڭىز ، مەن شۇ بۇركۇتنىڭ قانىتى بولاي ، مەن ئاتامنىڭ روھىنى خۇش قىلىپ ، ئوتتۇرىمىزدىكى ئىتتىپاقلىقنى تېخىمۇ كۈچەيتىمەن ، بۇ ئىتتىپاقتا مەڭگۈ سادىق بولىمەن !

— ئىشىنىمەن ، بالام ، سۆزلىرىڭگە ئىشىنىمەن ، چۈنكى سەن ھۆرمەتلىك تايانخانىنىڭ ئوغلى ئەمەسمۇ ، — دېدى چۇرۇق گۈرخان بېشىنى لىڭشىتىپ .

شۇنداق قىلىپ ، ئاتا ـ بوۋىلىرى ياشىغان ئالتايدىكى تاغ ۋە دالىلارنى تەرك ئېتىپ ، بەختسىزلىك قىسمىتىنىڭ خەۋپلىك سىقىشلىرى ئىچىدە سەرسان بولغان كۈچلۈكخان ئاخىرقىتان ئاستانىسى بولۇپ قالغان بالاساغۇن شەھىرىدە پاناھ تاپتى . گۈرخان ئۇنىڭغا ھەر تەرەپلىمە غەمخورلۇق قىلىپ تۇردى . بارا ـ بارا ئۇ خۇددى گۈرخان ئائىلىسىنىڭ ئەزاسىدەكلا بولۇپ قالدى . ئۇ بىكارچىلىقتا ئىچى پۇشسا يېقىنلىرىنىڭ ئەگەشتۈرۈپ ، كەڭ دالىلاردا ئات چاپتۇرۇپ ، كۆندۈرۈلگەن بۇركۇت ، قارچىغىلارنى ئۇچۇرۇپ ، ئوقيا ئېتىپ ئوۋ قىلاتتى . ئۇنىڭدىن باشقا چاغلاردا ئۆزىگە ئايرىپ بېرىلگەن ھەشەمەتلىك قەسىر ئىچىدە قات ـ قات ئېسىل گىلەمىلەر ۋە يۇمشاق كۆرپىلەردە ئېغىناپ كۈن ئۆتكۈزەتتى . پايانسىز قىرلاردا يايراپ ئۆسكەن تۈغما كۆچمەن ئەمدى ئۆزىنى قەپەسكە سولانغاندەك ھېس قىلىپ بۇرۇقتۇرما بولاتتى ، ئەركىن ، يۈگەنسىز يايلاق تۇرمۇشىنى ئەسلەپ مەيۈسلىنەتتى . شۇڭا ، ئۇ دائىم ئىچى پۇشۇپ زېرىكىپ قالسا ، گۈرخان قەسىرىگە بېرىپ مېھمان بولاتتى . گۈرخان ئائىلىسىدىكىلەرمۇ ئۇنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى قىلاتتى . قېرىپ كەتكىنىدە تالا ـ تۈزگە تولا چىقالمايدىغان بولۇپ قالغان چۇرۇق گۈرخان پاراڭلىشىپ ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىدىغان كۆڭۈلدىكىدەك سۆھبەتداشنىڭ كەلگىنىگە بۆلەكچە خۇش بولۇپ كېتەتتى . كۈچلۈكخان ھەركىمگە ئۆز لايىقىدا شېرىن سۆزلەرنى ياغدۇرۇپ ، كىشىلەرنىڭ قەلبىنى ئوۋلاشقا ماھىر ئىدى . شۇڭا ، قىتان

هۆكۈمدارىنىڭ ئائىلىسىدىكى چوڭ ـ كىچىك، ئەر ـ ئاياللىرىڭ ھەممىسى نايمانلارنىڭ بۇ دەردىمەن ياش خاقانىنى ياقتۇرۇپ قالدى . كېيىنچە يەنە بەزىبىر مۇھىم ئامىل بۇ خىل كۆڭۈلچەكلىكىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈردى .

كۈچلۈكخان كېلىشكەن يىگىت ئىدى . ئۇنىڭ باھادىرلارچە قاۋۇل بويى ـ بەستى ، قاراقاش ، ئۆتكۈر كۆزلىرى گۈرخانىنىڭ كەنجى قىزىدا ئۆچمەس تەسىراتلارنى قالدۇردى . بۇ ياش مەلىكە كۈچلۈكخاننى كۆرگەندە خۇشال بولۇپ ، يېقىملىق كۈلۈمسىرەپ نازلىناتتى ھەمدە بۇ خان يىگىت بىلەن ئايرىم كۆرۈشۈشكە ، يېقىن تۇرۇپ سۆزلىشىشكە ئىنتىزار بولغانلىقىنى قىلچە يوشۇرمايتتى . بۇ ھېسسىياتچان خان قىزنىڭ نايمان يىگىت ئۇستاتلىق بىلەن ئىنىدەككە كەلتۈرىدىغۇ ياكى ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا غايىبتىن ئىسسىقلىق چۈشتىمۇ ، ئىشقىلىپ ، ئاخىر ئاشىق ـ مەشۇقلۇق رىشتى باغلاندى . ئۇلار قىتتان ئوردىسىدىكى باغچىلاردا ۋە خاس ھۇجرىلاردا پات ـ پات كۆرۈشۈپ تۇرىدىغان بولدى .

ئون تۆتىنچى باب

ئىدىقۇت خان ۋە چىڭگىزخان

چىڭگىزخاننىڭ مۇھىم ياردەمچىلىرىدىن بىرى بولغان جەبە نويان توختامىشىنىڭ كىگىز ئۆيىگە كىرىپ كەلدى. توختامىش گىلەم ئۈستىگە سېلىنغان قوي تېرىلىرىدە ئارام ئېلىپ ياتقانىدى.

— خوش كېلىپسىز، جەبە نويان باتۇر، كېلىڭ، مەرھەمەت قىلىڭ، — دېدى ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ.

توختامىش جەبە نويان بىلەن يېقىنىدىن بۇيان خېلى ئوبدانلا چىقىشىپ قالغانىدى. بۇ باتۇر نويان توختامىشتىن ئۇيغۇرلار ۋە ئىدىقۇت خانلىقى توغرۇلۇق كۆپ گەپلەرنى قىزىقىپ سورايتتى. توختامىشمۇ ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەتلىشىشكە خۇشتار ئىدى. بىر كۈنى جەبە ئۆزىنىڭ هاياتىدا پەۋقۇلئاددە بۇرۇلۇش ياسىغان بىر ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى.

جەبە ئەسلىي چىڭگىزخاننىڭ ئەڭ چوڭ دۈشمەنلىرىدىن بىرى بولغان جامۇقانىڭ ئادىمى ئىدى. تېمۈچىن قوشۇنى بىلەن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە، ئۇ ئۆزىنىڭ ئوقيا ئېتىش ماهارىتىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ نامايان قىلدى. سەپ ئالدىدا قىلىچ ئوينىتىپ كېلىۋاتقان تېمۈچىننىڭ چىرايلىق ئاق بوز ئېتى مەرگەن جەبەنىڭ ئاتقان ئوقىدا يىقىلدى. تېمۈچىن ئېتىنىڭ ئالماشتۇرۇپ جەڭنى داۋاملاشتۇردى. جەڭ جامۇقانىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياغلاشتى. ئارىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندە ئوتتۇرا بوي، دىقماق كەلگەن بۇغداي ئۆڭلۈك بىر يىگىت تېمۈچىننى ئىزدەپ كەلدى.

— ئىسمىم جىرغۇتاي ، تايچىغۇت قەبىلىسىنىڭ ئەسۇت ئۇرۇقىدىن بولىمەن ، — دەپ ئۆزىنى تونۇشتۇردى ئۇ .

تېمۇچىن ئۇنىڭغا ھەيران بولۇپ قاردى .

— دېمەك ، سەن جامۇقانىڭ ئادىمى ئىكەنسەن ـ دە ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .

— شۇنداق ، — دەپ دادىل جاۋاب بەردى جىرغۇتاي ئىسىملىك بۇ تۈيۇقسىز پەيدا بولغان بۇ يىگىت ، — ئۆتكەنكى جەڭدە سېنىڭ ئېتىڭنى ئاتقان كىشى مەن .

تېمۇچىننىڭ ھەيرانلىقى ھەسسىلەپ ئاشتى .

— ئۇنداق بولسا ، قورقماي مېنىڭ ئالدىمغا نېمىدەپ كەلدىڭ ؟

— سېنىڭ خىزمىتىڭنى قىلاي دەپ كەلدىم . سېنىڭ باتۇرلۇقۇڭغا قايىل بولدۇم ، ئەمما ـ پاراسىتىڭگە كۆزۈم يەتتى . ئەگەر مېنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇساڭ ، پەقەت ئالمانچىلىك يەرنىلا قانغا بويايسەن . ئەگەركى ، مېنى ئۆلتۈرمەي خىزمىتىڭگە سالساڭ ، شىددەتلىك ئېقىن سۇنى كەينىگە يانداۋرىمەن ، تاغدەك ئۇيۇلتاشلارنى كۆكۈم ـ تالقان قىلىمەن !

تېمۇچىن ئۇنىڭغا ھەۋەسلىنىپ قاراپ قالدى .

— قورقۇمسىز مەرد ئوغلان ئىكەنسەن ، — دېدى ئۇ ، — گەپلىرىڭدىن سەمىمىيلىكىڭ چىقىپ تۇرىدۇ . ئادەم ئۆلتۈرگەن ياكى زىيانكەشلىك قىلغان دۈشمەن ئادەتتە بۇنى قارشى تەرەپكە ئۇقتۇرماي سىر ساقلايدۇ . لېكىن ، سەن ئۆز ئىختىيارىڭ بىلەن كېلىپ ، بولغان ئىشنى راستچىللىق بىلەن ئېيتتىڭ . مەنمۇ ساڭا قايىل بولدۇم . ئەمدى مېنىڭ نۆكىرىم بولۇپ قالغىن .

— مېنى قوبۇل قىلغىنىڭغا پۈشايمان قىلمايسەن ، ئەي باتۇر تېمۇچىن ، — دېدى جىرغۇتاي .

تېمۇچىن ئۇنىڭغا يەنە مۇنداق دېدى :

— سەن ماڭا قارىتىپ ئوق ئېتىپسەن . مۇشۇ قىلمىشىڭنىڭ

خاتىرىسى ئۇچۇن ئەمدى سېنىڭ ئىسمىڭ جەبە[1] بولسۇن .

شۇنىڭ بىلەن ، تايچىغۇت قەبىلىسىدىن كەلگەن جىرغۇتاي ئىسىملىك بۇ ئاجايىپ مەرد يىگىتنىڭ ئىسمى شۇنىڭدىن باشلاپ «جەبە» دەپ ئاتالدى . ئۇ ھەقىقەتەن تېمۇچىنىڭ ئۇمىدىنى يەردە قويمىدى ، چىڭگىزخانغا يېقىندىن ئەگىشىپ ، چوڭ ـ كىچىك نۇرغۇن جەڭلەردە قەھرىمانلىق كۆرسەتتى ۋە كېيىن «نويان» ئۇنۋانىغا ئېرىشتى . ھازىر ئۇ چىڭگىزخانىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋە باتۇر دەپ تونۇلغان سەركەردىلىرىدىن بىرى ئىدى .

جەبە نويانىڭ بۇ سەرگۈزەشتلىرى توختامىشقا تولىمۇ قىزىقارلىق تۇيۇلغان ۋە ئۇنى چوڭقۇر ئويغا سالغانىدى . بۇ ۋەقەنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇ چىڭگىزخانىمۇ ، جەبە نويانىمۇ يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا چۈشەنگەندەك بولدى . داڭقى چىقىپ قالغان بۇ تايچىغۇت باتۇر بوش ۋاقىتلىرىدا توختامىشىنىڭ يېنىغا كىرىپ بىرەر ـ يېرىم دەم پاراڭلىشىپ ۋە بەزىدە بىرەر ـ ئىككى چىنە مەي ئىچىشىپ چىقاتتى . لېكىن ، بۇ قېتىم ئۇ مەي ئىچىشكىلى كىرمىگەنىدى . ئۇ توختامىشىنىڭ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىشىغا قۇلاق سالماستىن مۇنداق دېدى :

— ھە ، باخشى ، مۇشۇنداق يېتىۋېرەمسەن ؟ يۇرتداشلىرىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى چىقمامسەن ؟

توختامىشىنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپلا قالدى .

— يۇرتداشلىرىم ؟ قايسى يۇرتداشلىرىم ؟ — دېدى ئۇ ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ .

— قوچۇدىن ئىدىقۇتنىڭ ئەلچىلىرى كەلدى ، — دېدى جەبە نويان .

— قېنى ئۇلار ؟ نەدە ؟

— چىڭگىزخانىڭ ھۇزۇرىدا .

توختامىش تالاغا ئىنتىلدى .

---

① جەبە — موڭغۇل تىلىدا «ئوق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

— جەبە نويان ، مېنى باشلاپ بارسىڭىز ، ئۇلار بىلەن كۆرۈشەي .

— بارساق بارايلى ، ئۇلار چىڭگىزخان بىلەن سۆزلىشىپ بولغاندىن كېيىن كۆرۈشسەك بولىدۇ . يۈر ، ئەمىسە .

چىڭگىزخاننىڭ تۇرالغۇسى بىر تاغنىڭ نېرىسىدە بولۇپ ، بۇ يەردىن ئاتلىق يۈرگەندە بىر ئاش پىشىم ۋاقىتتا بارغىلى بولاتتى . جەبە نويان بىلەن توختامىش ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ يېتىپ بارغاندا موڭغۇل ـ ئۇيغۇر ئىككى تەرەپ سۆھبىتى ئاياغلىشىپ ، كۆپچىلىك مەخمەلدەك يېشىل ئوتلاققا راسلانغان سورۇندا جەم بولغانىدى .

ئۇيغۇر ئەلچىلىرىنى يېنىغا تارتىپ ئولتۇرغان چىڭگىزخان ئەتراپىغا كۆز يۈگۈرتۈپ :

— جەبە نويان قېنى ؟ جەبە كۆرۈنمەيدىغۇ ؟ — دەپ سورىدى .

— مانا مەن ! — دەپ توۋلىدى ئېتىدىن چۈشۈپ سورۇنغا يېقىن كېلىپ قالغان جەبە نويان .

— نەدە يۈرسەن ؟ بۇياققا كېلىپ ئولتۇر ، — دېدى چىڭگىزخان .

— مۇنۇ ئۇيغۇر باخشىنى باشلاپ كەلدىم ، — دېدى جەبە نويان يېنىدا كېلىۋاتقان توختامىشنى كۆرسىتىپ .

— ھە ، يىگىت ، بۇياقىقا كەل ، يۈرتداشلىرىڭ بىلەن كۆرۈش ، — دېدى چىڭگىزخان توختامىشقا قاراپ ۋە ئۆزىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئىككى كىشىنى كۆرسىتىپ .

توختامىش ئالدى بىلەن چىڭگىزخانغا ، ئاندىن كۆپچىلىككە ئېگىلىپ تەزىم قىلدى ھەمدە ئۇچىلىرىغا يالتىراق تاۋار تون ، تاقىر باشلىرىغا كۆپتۇرمە مەخمەل بۆكلەرنى كىيىشىپ ، باشقىلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرغان ئىككى ئەلچىنىڭ يېنىغا كەلدى .

— قۇت بولسۇن ، ئاكىلار .

— قۇت بولسۇن ، باخشى ئۇكە .

شۇ يەردە ئولتۇرغان تاتا تۆكا شادىيانە كۈلۈمسىرەپ ، ئەلچىلەرگە توختامىشنى تونۇشتۇردى :

— بۇ يىگىت قوچۇدىن كەلگەن . ھازىر بۇ يەردە باخشى بولۇپ ، موڭغۇل ياشلارغا يېزىق ئۆگىتىۋاتىدۇ .
— بۇ يەرگە قاچان كەلگەنىدىڭىز ؟ — ئەلچىلەردىن بىرى قىزىقىپ سورىدى .
— قوچۇدىن چىقىپ كەتكىنىمگە بەش يىل بولدى .
— شۇنىڭدىن بۇيان قوچۇغا بارالمىدىڭىزمۇ ؟
— شۇنداق ، بارالمىدىم... بارالمىدىم . . .
— بۇنى مەن دەپ بېرەي ، — دەپ سۆزگە ئارىلاشتى تاتا تۇڭا ، — توختامىش قوچۇدىكى قىتان دارۇغاچىنىڭ بىر گۇماشتىسىنى جازالايمەن دەپ قولغا چۈشۈپ قالغان . كېيىن ئۇ قىتانلاردىن قېچىپ قۇتۇلۇپ ، مېنىڭ بىر قەدىناس بۇرادىرىمنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن ئالتايغا كەلگەن .
— دېمەك ، سىز قىتانلار بىلەن قارشىلاشقان باتۇر ئىكەنسىز ـ دە ، — دېدى ئەلچىلەردىن بىرى ، — ئەمدى قورقماستىن يۇرتىڭىزغا بارسىڭىز بولىدۇ . ئىدىقۇت تەۋەسىدە قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلدى .
— نېمە ؟ ھازىر قوچۇدا قىتانلار يوقمۇ ؟ — ئالدىراپ سورىدى توختامىش .
— ئەمدى ئۇيغۇر يۇرتلىرىنىڭ ھېچقايسىسىدا قىتانلار يوق . توختامىشنىڭ يۇرىكى قاتتىق سوقۇپ كەتتى .
— ئاخىر مەن تەقەززا بولغان كۈنلەر كەپتۇ ـ دە ! ئاخىر پۇتۇن ئەل تەڭرىدىن تىلىگەن دەۋر كەپتۇ ـ دە !
ئىدىقۇت ئەلچىلىرى ئۇنىڭغا قاراپ تەسىرلەنگەن ھالدا كۈلۈمسىرىدى . توختامىش ئۇلۇغلار ئالدىدا داۋاملىق سۆزلەشتىن ئەيمىنىپ ، ھاياجانلىق سۆكۈتكە چۆمدى . سۆھبەت ۋە زىياپەت دوستانە كەيپىيات ئىچىدە كۆڭۈللۈك ئۆتتى .
ئىككىنچى كۈنى توختامىش تاتا تۇڭانى ئىزدەپ كەلدى .
— ئۇستازىم ، مۇشۇ ئەلچىلەر بىلەن بىللە قوچۇغا قايتىپ كېتەيمىكىن دەيمەن ، — دېدى ئۇ .

تاتا تۇڭا ئويلىنىپ قالدى .

— سەن ھازىر چىگگىزخاننىڭ خىزمىتىنى قىلىۋاتسەن ، — دېدى ئۇ ، — خىزمىتىڭنى مۇشۇنداقلا تاشلاپ كەتسەڭ بولماسمىكىن ، ئاۋۋال قولۇڭدىكى شاگىرتلىرىڭنى ئوقۇتۇپ بول ، ئاندىن ئېپىنى كەلتۈرۈپ خاندىن رۇخسەت سورايلى .

توختامىش بېشىنى تۆۋەن سالدى . ئۇنىڭ ئىچىنىڭ بىر يەرلىرى تارتىشىپ كەتكەندەك بولدى . لېكىن ، ئۇ ئۇستازى تاتا تۇڭانىڭ گېپىنى يىرمىدى ، ئۇنىڭ بۇ مەسلىھىتىنى ئورۇنلۇق دەپ ئېتىراپ قىلدى . ئۇ كۆڭلى يېرىم بولغان ھالدا تاتا تۇڭانىڭ كىگىز ئۆيىدىن قايتىپ چىقىپ ئېتىغا مىندى . ئاتمۇ ئىگىسىنىڭ روھىي كەيپىياتىنى چۈشەنگەندەك بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئاستا كېتىۋاتاتتى . ئۇشتۇمتۇت غايىبانە بىر تۈيغۇدىن توختامىش ئىتتىك بېشىنى كۆتۈرۈپ يېنىغا قارىدى . ئاتقا مىنگەن چىرايلىق موڭغۇل قىزى ئۇنىڭ كەينىدىن يېتىشىپ كەلگەنىدى .

— ناسىنجىرغىل ... — دېدى يىگىت تېڭىرقاش ۋە ئەجەبلىنىش ئالامەتلىرى ئارىلاشقان غەمكىن كۆزلىرى بىلەن قىزغا قاراپ .

ناسىنجىرغىلنىڭ چىرايىمۇ غەمكىن كۆرۈنەتتى . خېلى بىر يەرلەرگە بارغۇچە ھەر ئىككىسى ئۇنچىقماستىن ياندىشىپ كېتىۋەردى . بۇ ئېغىر سۈكۈتكە ئاخىر قىز بەرداشلىق بېرەلمىدى .

— نېمىشقا گەپ قىلمايسىز ؟ — دېدى ئۇ ئىنتىزارلىق ئاھاڭلىرى سېزىلىپ تۇرغان تەلەپپۇزدا .

توختامىش ئۇنىڭغا قاراپ قويۇپ پەرىشانلىق بىلەن بېشىنى تۆۋەن سالدى .

— يۇرتۇمدىن ئەلچىلەر كەپتۇ ، — دېدى ئۇ باشقا گەپ تاپالماي .

— بۇنى بىلىمەن ، — دېدى ناسىنجىرغىل ، — ھازىر ھەممە خەق شۇ ھەقتە سۆزلىشىپ يۈرىدۇ ، ئەمدى ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىدىغان بولدۇق ، دېيىشۋاتىدۇ . لېكىن ، سىزنىڭ ماڭا

دەيدىغان باشقا گەپىڭىز يوقمۇ؟

توختامىش ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىدى. ئۇنىڭ گەپ قىلغۇسى بار ئىدى، بىراق شۇ تاپتا ئېمە دېيىشنى ئۆزىمۇ بىلمەيۋاتاتتى. ئۇنىڭ كۆڭلى پەرىشان، روھى چۈشكۈن ئىدى. ئۇ ھازىرچە قوچۇغا قايتىپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى ئويلاپ، گويا كى سۆزلەش ئىقتىدارىنى يوقتىپ قويغاندەك بولۇپ قالغانىدى. ناسىنجىرغىل بىردەم شۇك بولغاندىن كېيىن يەنە ئېغىز ئاچتى:

— توختامىش باخشى، ئاتا ـ ئانام مېنىڭ تويۇمنى قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ.

توختامىش چاقماق تېزلىكىدە ئۇنىڭغا «يالت» قىلىپ بىر قارىدى ـ دە، يەنە ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ كۆزلىرىنى قاچۇردى.

ئەمدى نېمە دېيىش كېرەك؟ ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ يىگىت كۆڭلىدە بۇ سوئاللارغا جاۋاب تېپىپ بولغۇچە، قىز ئېتىنى زەرب بىلەن قامچىلىدى. ئات يۇلقۇنۇپ چاپچىدى ـ دە، ئۇچقاندەك چېپىپ كەتتى. توختامىشنىڭ ۋۇجۇدى بەئەينى كۆرمەس، ئاڭلىماس ۋە سەزمەس بىر بوشلۇققا ئايلىنىپ قالغاندەك ئىدى. ئۇ تېگىرقىغان ھالدا ئېتىنى توختىتىپ قىزنىڭ كەينىدىن قاراپ قالدى. قىز يىراقلىشىپ، كۆزدىن غايىب بولغاندىن كېيىنمۇ ئۇنىڭ ئۇزۇن ۋە توم ـ توم ئىككى ئۆرۈمە قارا چېچىنىڭ خوددى چار يىلاندەك تولغىنىپ جەۋلان قىلىۋاتقان كۆرۈنۈشى ئۇزاققىچە يىگىتنىڭ كۆز ئالدىدىن كەتمىدى.

توختامىش ئۆزىنى خودىدى گاراڭ بولۇپ قالغاندەك ھېس قىلاتتى، شۇ تاپتا كۆڭلىنىڭ نېمىنى تارتىدىغان ۋە نېمىنى تارتمايدىغانلىقىنى ئۆزىمۇ ئاڭقىرالمايتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن قوچۇنىڭ توپلىق كوچىلىرى، ئۆزىنىڭ تاشلىۋېتىلگەن ئاتا مىراس ئۆيى، مەرھۇم ئاتىسى بولدۇز قايا، ئاتىسىنىڭ جان دوستى بادرۇق باخشى ۋە باشقا ئورۇق ـ تۇغقان، ئەل ـ ئاغىنىلەرنىڭ سېغىنىشلىق كۆرۈنۈشلىرى بىر ـ بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى. ئەنە شۇنداق خىيالىي كۆرۈنۈشلەر ئىچىدىن قوڭۇر چاچلىرىنى ئۇششاق

ئۆرۈگەن ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ گۈلدەك چىرايلىرى ئاقار يۇلتۇزلاردەك نۇرلىنىپ ئۇچۇپ ئۆتۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قايناق يىگىتلىك ھېسسىياتى گويا كى قورام تاشلار ئاستىدا قېلىپ پىغان چېكىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى.

«ناسىنجىرغىلىنى نېمە ئۈچۈن رەت قىلدىم؟ ئۇ شۇنداق ياخشى قىز ئىدىغۇ! نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭ سۆيگۈسىنى قوبۇل قىلمىدىم؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ ۋە نېمە ئۈچۈنلۈكىنى ئۆزىمۇ چۈشەندۈرەلمەيتتى. ئەنە شۇنداق چاغلاردا تۇرۇپلا ئۇنىڭ ئالدىدا ھېلىقى نىجاتكار، ئاق كۆڭۈل، مېھرى ئىللىق تۈركەنئاي دېگەن قىز پەيدا بولاتتى. توختامىش ئۇنى ئارتۇقچە ئويلاپ كەتمەسلىككە، ئويلاپ قالغان تەقدىردىمۇ ئارتۇقچە ئەخمىقانە ھېسسىياتقا بېرىلىپ كەتمەسلىككە تىرىشاتتى، لېكىن ھامان شۇ بىر قىزنىڭ غايىبانە ئەسىرلىكىدىن قۇتۇلالمايتتى. «توۋا! ئادەم بالىسىنىڭ كۆڭلى ئاجايىپ چۈشىنىكسىز بولىدىكەن ـ ھە! — دەيتتى توختامىش ھەيرەت ئىچىدە ئۆزىنى تىكشاپ، — تۈركەنئايغا پەقەت مىننەتدارلىقتىن باشقىچە ھېسسىياتىمنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەسقۇ. كۆڭلۈمدە داۋالغۇش يۈز بەرگەن پەيتلەردە، نېمە ئۈچۈن ئۇنى ئەسلەپ قالىمەن؟»

توختامىش خىيال ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلالماي نەلەرگە كېتىۋاتقانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى. ئۇ ئېتىنىڭ يۈرۈشىنى باشقۇرمىدى. ئېتى ئۆزى خالىغانچە توختاپ ئوتلاپ، ئۆزى بىلگەن يەرلەرگە كېتىۋاتاتتى. «تۈركەنئاي بۇ چاغقىچە ئاللىقاچان ياتلىق بولۇپ، پەرزەنت يۈزى كۆرگەندۇ، — توختامىشنىڭ جاھىل خىياللىرى قېرىشقاندەك تۇرۇپ ـ تۇرۇپلا ئاشۇ قوچۇدا قالغان قىزغا مەركەزلىشىپ قالاتتى، — ئۇنى پەقەت بىر قېتىملا كۆردۈم، شۇ بىر كۆرگەندىن كېيىن مانا بەش يىل ئۆتتى. بۇ چاغقىچە قىز بالا دېگەننى باغلاپ قويسىمۇ تۇرمايدۇ ـ دەۋ... مەن بولسام، تېخىچە مۇشۇنداق يۇرىمەن... تېخىچىلا ئەقلىدىن ئازغان مەجنۇندەك ئاشۇ غىل ـ پال كۆرۈنۈپ ئۆتۈپ كەتكەن ئاقار

يۇلتۇزنى ئويلاپ يۇرىمەن . بىر كۆرۈپ ئاشىق بولۇش دېگەن شۇ ئوخشىمامدۇ ؟ »

شۇ كۈنى توختامىش بېشى قايغان يەرلەردە يۇرۈپ ، ئۆيىگە ناھايىتى كەچ قايتتى .

※ ※

ئىدىقۇت خانىمنىڭ ئەلچىلىرى قوچۇغا قايتىپ كەلدى ۋە ئوردىنىڭ قوبۇلخانىسىغا كىرىپ ، ئالتۇن تەختتە ئولتۇرغان خان ئالدىدا تىز چۆكتى .

— چىڭگىزخان بىزنى تولىمۇ قىزغىنلىق بىلەن كۈتىۋالدى ، — دەپ مەلۇمات بەردى ئەلچىلەر ، — ئۇ خاقانىمىز بارچۇق ئارت تېگىنىنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئېلىپ ، ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇق ـ تۇغقانلارچە ئەڭ يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىش تەلىپىنى خۇرسەنلىك بىلەن قوبۇل قىلدى . پات ئارىدا چىڭگىزخانىنىڭ ئەلچىلىرى قوچۇغا كەلمەكچى .

ئىدىقۇت خان رازىمەنلىك بىلەن كۈلۈمسىرىدى . ئىشلار كۆڭۈلدىكىدەك بولماقتا ئىدى . ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ يەلكىلىرىنى بېسىپ تۇرغان ئېغىر تاغلار بىر ـ بىرلەپ يىمىرىلمەكتە ئىدى . قىتانلار ئەمدى بۇ تەرەپلەرگە تۇمشۇقىنى تىقالماس بولدى ، تاڭغۇتلار موڭغۇللاردىن داۋاملىق قاتتىق زەربە يەپ ئۆزلىرىنى ئوڭشۇۋالالمىغۇدەك يەرگە يەتتى . كاشغەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار تېخىچە قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇرماقتا ئىدى ، لېكىن ئۇ يەرلەردىكى قىتانلار ئەمدى ئەتراپتىكى ئەللەرگە تەھدىت سالالمايتتى . نۆۋەتتىكى ئەڭ زور ئۆزگىرىش شۇ بولدىكى ، ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئەمدى قۇدرەتلىك بىر ئىتتىپاقداش بىلەن بىرلىشىپ ، ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش مۇمكىنچىلىكى روشەنلەشمەكتە ئىدى . بارچۇق ئارت تېگىن قوشنا ئەللەر بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش ، بولۇپمۇ چىڭگىزخان بىلەن

بولغان ئالاقىنى كۆچەيتىشكە پۈتۈن زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلماقتا ئىدى . ئىدىقۇت خانىنىڭ بۇ خىل تىرىشچانلىقلىرىغا چىڭگىزخانمۇ پائال ماسلاشماقتا ئىدى .

مىلادىيە 1210 ـ يىلى ئەتىيازدا چىڭگىزخانىنىڭ ئەلچىلىرى قوچۇغا يېتىپ كەلدى . بارچۇق ئارت تېگىنمۇ ئۇلارنى دوستانە كەيپىيات ئىچىدە قىزغىن كۈتۈۋالدى . موڭغۇل ئەلچىلىرى چىڭگىزخانىنىڭ سالىمىنى ۋە ئىدىقۇت خانىغا ئېيتقان ياخشى تىلەكلىرىنى يەتكۈزدى .

— بۇيۇك ۋە قۇدرەتلىك خاقانىمىز چىڭگىزخان دىدار كۆرۈشمەك ئىستىكى بىلەن ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىننى ئونون دەريا ۋادىسىغا ئالاھىدە تەكلىپ قىلدى ، — دېدى ئەلچىلەردىن بىرى ۋە چىڭگىزخانىنىڭ نامىدا يېزىلغان پۈتۈكنى قوش قوللاپ ئۇزاتتى .

بارچۇق ئارت تېگىنمۇ پۈتۈكنى قوش قوللاپ ئېلىپ ، تەخت يېنىدا ئولتۇرغان پۈتۈكچىگە بەردى . پۈتۈكچى پۈتۈكنى ئوقۇدى :

«نامى بەلەن ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىنگە مەندىن سالام ! ئەي ئۇيغۇر ئېلىنىڭ مۇناسىپ خاقانى ، سىزنىڭ بەختىڭىزنى كۆرۈش مېنىڭ ئىستىكىم . ئەلچىلىرىڭىز سىزنىڭ ياخشى تىلەكلىرىڭىزنى بىزلەرگە يەتكۈزدى . بىزلەر بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقان بولۇپ ئۆتۈشنى خالايدىكەنسىز . شۇنداق ئىرادىڭىز بولسا ، بىز تەرەپكە قەدەم تەشرىپ قىلغايسىز » .

ئىدىقۇت خان پۈتۈكنى يەنە قولىغا ئېلىپ ، قىزىققان ھالدا زەن سېلىپ قاراپ چىقتى . پۈتۈك ئۇيغۇر يېزىقىدا سىرىق قەغەزگە قارا سىياھ بىلەن يېزىلغان بولۇپ ، تېگىگە تىك تۆتبۇلۇڭ شەكلىدىكى يوغان قىزىل تامغا بېسىلغانىدى . تامغىغا ئويۇلغان خەت مۇنداق ئىدى :

«كۆكته تەڭرى . خاقان تەڭرىنىڭ يەردىكى قۇدرىتى . ئادەمزات ھۆكۈمدارىنىڭ تامغىسى» .

— بۇ قۇدرەتلىك چىڭگىزخاننىڭ تامغىسى ، — دەپ چۈشەندۈردى ئەلچىلەردىن بىرى .

— سىلەرمۇ ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىدىكەنسىلەر ـ دە ؟ — ئىدىقۇت خان قىزىقسىپ سورىدى .

ئەلچىلەر كۈلۈمسىرەپ ، تەستىقلىغان تەرزدە باشلىرىنى لىڭشىتتى :

— شۇنداق . ئىلگىرى نايمان خانىنىڭ تامغىچىسى بولغان بىر ئۇيغۇر باخشى ھازىر خاقانىمىزنىڭ خاس پۈتۈكچىسى بولۇپ خىزمەت قىلىۋاتىدۇ . ئۇ بىزگە بۇ يېزىقنى ئۆگەتتى .

— ئۇ باخشىنىڭ ئىسمى تاتا تۇڭامۇ ؟ — دەپ سورىدى خان .

— شۇنداق ، شۇنداق ، — دەپ جاۋاب بېرىشتى ئەلچىلەر ، — بۈيۈك ئىدىقۇت خان ئۇنى تونۇيدىكەن ـ دە ؟

— يۇز كۆرۈشمىگەن بولساممۇ ، نامىنى ئاڭلىغان ، — دېدى ئىدىقۇت خان ، — ئۇنىڭ بىلىملىك ، پاراسەتلىك ئالىم دەپ نامى بار .

ئەلچىلەر يەنە باشلىرىنى لىڭشىتتى :

— توغرا ، بۈيۈك خاقانىمىز چىڭگىزخان تاتا تۇڭا باخشىنى «دۆلەت ئۇستازى» دەپ ئاتىدى .

— دېمەك ، تاتا تۇڭانىڭ موڭغۇل ئوردىسىدا ئورنى بار ئىكەن ـ دە ؟

— ئەلۋەتتە ، تاتا تۇڭا باخشى ھازىر چىڭگىزخانىنىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى .

ئىدىقۇت خان رازىمەنلىك بىلەن كۈلدى .

— ياخشى ، ياخشى . دېمەك ، تاتا تۇڭا باخشى موڭغۇللار بىلەن دوستلىشىشنى بىزدىن بالدۇر باشلاپتۇ ـ دە .

ئەلچىلەرمۇ كۈلۈشتى :

— راست ، شۇنداق بولدى . ئەمدى بىزمۇ تېزرەك رەسمىي

دوستلىشايلى .

— ئەلۋەتتە ، شۇنداق قىلىمىز . مەن چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشكىلى بارىمەن .

چىڭگىزخاننىڭ ئەلچىلىرى قوچۇدا بىر ئاي مېھمان بولدى . ئالابارس تارخان ئىدىقۇت خانغا ۋاكالىتەن ئەلچىلەرنى كۇتۇش ، سايا‌ھەت قىلدۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى . مۇڭغۇللار ئالابارس تارخاننىڭ ھەمراھلىقىدا شەھەر كوچىلىرىنى ، رەستە ـ بازارلارنى زىيارەت قىلىشتى . ئۇلار ساراي ـ قەسىرلەرنىڭ گەچ بىلەن قاپارتما نەقىش ئورنىتىلغان ھەيۋەتلىك ئىمارەتلىرىنى كۆرۈپ ، قايىل بولغان رەۋىشتە باشلىرىنى لىڭشىتاتتى ؛ ئىبادەتخانا ۋە ئوخارا ـ مەكتەپلەرنىڭ ئايئاق گەچ بىلەن سۇۋالغان ئېگىز تاملىرىدىكى رەڭلىك رەسىملەرگە قاراپ ھەۋەسلىرىنى باسالماي ئۇزاققىچە تۇرۇپ كېتەتتى ؛ ئۇ يەرلەردە ساقلىنىۋاتقان كىتاب ۋە قولىيازمىلارنىڭ كۆپلۈكىدىن ، دۇكان ۋە يايمىلاردىكى تۇرلۇك مال ـ دۇنيانىڭ خىلمۇخىللىقىدىن ھەيران بولۇشاتتى ؛ ساراي سەنئەتكارلىرىنىڭ ساز ۋە ناخشا ـ ئۇسۇللىرىنىڭ پەيزىنى سۈرەتتى ؛ ئۇيغۇر ئەمەلدارلار بىلەن مەي ـ شاراب ئىچىشىپ ، ياخشى كۆڭۈللىرىنى ئىزھار قىلىشاتتى .

ئەلچىلەر ئىنتايىن ياخشى تەسىراتلارنى كۆڭۈللىرىگە پۈكۈپ قايتىشتى . ئۇلار كېتىپ ئۇزاق ئۆتمەي ، ئىدىقۇت خان سەپەرگە جابدۇندى ۋە قىرىق تۆگىگە قىممەت باھالىق سوۋغا ـ سالاملارنى ئارتىپ ، ئۇچ يۈز قورۇقچى چەۋەندازنىڭ ھەمراھلىقىدا چىڭگىزخاننىڭ ئونون دەرياسى بويىدىكى تۇرار جايىغا يېتىپ كەلدى . چىڭگىزخان شەخسەن ئۆزى ئونىڭ ئالدىغا چىقىپ قىزغىن كۇتۇۋالدى . رەڭگارەڭ تاغ گۈللىرى پورەكلەپ ئېچىلىپ كەتكەن يېشىل يايلاقنىڭ ئوتتۇرىسىغا چوڭ ـ چوڭ ئىككى ئاق كىگىز ئۆي تىكىلگەنىدى . بۇلارنىڭ بىرى چىڭگىزخاننىڭ خاس ئۆيى ئىدى ، ئىككىنچىسىگە ئىدىقۇت خانىنى باشلاشتى . ئىككى خان ئۆزئارا سالاملىشىپ ، تونۇشۇپ ، گۈش يەپ ، قىمىز ئىچىپ ، كەڭ ـ

كۇشادە مۇڭداشتى . ئىككىنچى كۈنى يايلاقتا كاتتا سورۇن هازىرلىنىپ ، شاهانە زىياپەت بېرىلدى . تاتا تۇڭا بىلەن توختامىش تەكلىپ بويىچە تۆردىكى ئورۇندا چىڭگىزخانغا يانداش ئولتۇرغان بارچۇق ئارت تېگىنىنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇرۇشتى .

ئۇچىنچى كۈنى ناشتىدىن كېيىن ئىدىقۇت خان چىڭگىزخانىنىڭ ئاق كىگىز ئۆيىگە ئۆزى يالغۇز كىرىپ كەلدى . سالام - سەھەتتىن كېيىن بارچۇق ئارت تېگىن مۇنداق دېدى :

— ئەي قۇدرەتلىك خاقان ! دوستلۇق مېھرىنى يۇرىكىمگە پۈكۈپ ، ئەڭ ياخشى تىلەكلەر بىلەن هۇزۇرىڭىزغا يېراقتىن كەلدىم . تەڭرى سىزنىڭ ئورنىڭىزنى تېخىمۇ يۈكسەك قىلسۇن . بىزنىڭ دوستلۇقىمىز تېخىمۇ قويۇقلاشسۇن . ئىككىمىزنىڭ مۇناسىۋىتىمىز ئەڭ زور دەرىجىدە يېقىنلاشسۇن . سىزنىڭ تۆت ئوغلىڭىز بار ئىكەن . ئەمدى مېنى بەشىنچى ئوغلۇم دەپ هېسابلىسىڭىز ، كۆڭلۈم كۈندەك يورۇپ كېتەرىدى .

چىڭگىزخان ئۇنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنى چۈشەندى .

— ئەي قۇتلۇق خان ، — دېدى ئۇ ، — تىلىكىڭىز شۇ بولسا ، مۇرادىڭىزغا يەتكەيسىز . قىزىم ئالتان[1] بېكەنى سىزگە بېرەي . سىز ماڭا كوراگان[2] بولۇڭ .

شۇنىڭ بىلەن ، قىرىق كۈن توي بولدى . ئىدىقۇت خان چىڭگىزخانغا كوراگان بوپتۇ ، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ يىراق - يېقىندىن خالايىق يىغىلدى . تۆت يەرگە چوڭ - چوڭ ئوچاقلار ياسىلىپ ، داش قازانلار ئېسىلدى . تۆت يەردە كەينى - كەينىدىن قوي ، كالىلار سويۇلدى . شۇ ئەتراپتىن ئۆتۈپ قالغان هەرقانداق يولۇچى بۇ توي زىياپىتىدىن بەهرىمەن بولدى . يىغىلغان خالايىققا تۇرلۇك يېمەك - ئىچمەك ، كىيىم - كېچەك ، ئەن رەخت قاتارلىق ماللار تارقىتىپ بېرىلدى ، ئالتۇن ۋە كۈمۈش تەڭگىلەر چېچىلدى .

---

① ئالتان — موڭغۇل تىلىدا ، ئالتۇن .
② كوراگان — كۈيئوغۇل .

چەۋەندازلار بەيگىگە چۈشتى ، پالۋانلار چېلىشىپ ماھارەت كۆرسەتتى ، يېگىت ـ قىزلار ناخشا ئېيتىپ ، ئۇسسۇلغا چۈشتى .

قىرىقىنچى كۈنى كەچتە يەڭگىلەر بىر جۇپ ئاق ئات قوشۇلغان ئىككى چاقلىق ھارۋىدا كېلىننى ئەكېلىشتى . ئالتان بېكەنىڭ ئۇزۇن قارا چاچلىرى ئىككى ئۆرۈلۈپ ، ئالتۇن چاچتەڭگىلەر ئېسىلغان ، بېشىغا مەشۇت بىلەن زىننەتلەنگەن ئېگىز ئۇچلۇق بۆرك ، ئۇچىسىغىمۇ مەشۇت بىلەن كەشتىلەنگەن چوغدەك قىزىل تاۋار تون ، قونچلىرىغا گۈل تۇتۇلغان ئۇچلۇق ئۆتۈكلەر كىيىلگەنىدى . ئىدىقۇت خان ئۇنىڭ قېيقىزىل ئالمىدەك مەڭزلىرىگە قاراپ ئىللىق كۈلۈمسىرىدى . ئالتان بېكە ئىزا تارتىپ قاپقارا مونچاقتەك كۆزلىرىنى يەرگە قارىتتى .

يەڭگىلەر قىزنى ئاتىسىنىڭ ئالدىغا باشلاپ كىردى . ئالتان بېكە ئاق كىگىز ئۆينىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلاپ كىرىپ ، تۆردىكى تەختتە ئولتۇرغان ئاتىسىغا تەزىم قىلدى . چىڭگىزخان قىزىنى يېنىدا ئولتۇرغۇزۇپ ، ئۇزىتىش ئالدىدىكى ئاخىرقى نەسىھەتلىرىنى ئېيتتى :

— سەن ئۇيغۇر ئېلىگە كېتىش ئالدىدا تۇرۇۋاتىسەن . ئاتاڭنىڭ مۇنۇ گەپلىرىنى ئېسىڭدە چىڭ ساقلىغىن ، قىزىم . بەختلىك ئايالنىڭ ئۇچ ئېرى بولىدۇ . بۇلارنىڭ بىرى دۆلەت ، ئىككىنچىسى ياخشى نام ، ئۇچىنچىسى ئۆز ئېرىڭ . مانا ، مۇشۇ ئۇچ ئەرگە ئىگە بولالىساڭ ، سەن بەختلىك بولىسەن . ئەگەر سەن دۆلەتكە سادىق بولۇپ ، ئەدەپ ـ قائىدىلەرگە ئەمەل قىلساڭ ، تەبىئىي ھالدا ياخشى نامدىن ئىبارەت ئىككىنچى «ئەر»گە ئىگە بولىسەن . ياخشى نامىڭنى مەھكەم ساقلىيالىساڭ ، ھېچقانداق ئەرنىڭ سېنى تاشلىغۇسى كەلمەيدۇ .

گېپىمنى ئاڭلا ، قىزىم ، سەن ئىدىقۇت ئېلىگە بارغاندىن كېيىن مېنىڭ بىر پۇتۇم بول ، مېنىڭ ئۇيغۇر ئېلىدىكى تايانچىم بول ، توغرا يولنى تاللاپ چاپىدىغان يۈگۈرۈك تايچىقىم بول .

ئېسىڭدە بولسۇن ، تەن ۋاقىتلىق ، ياخشى نام مەڭگۈلۈك

بولىدۇ . پاك ـ دىيانەتلىك بولساڭ ، ئەخلاق ـ پەزىلەتلىرىڭ سېنىڭ نامىڭنى ئەبەدىيلەشتۈرىدۇ . بىلمىگەننى ئۆگىنىشكە ، زېرىكمەي ، بوشاشماي داۋاملىق ئۆگىنىشكە دىققەت قىل . شۇنداق قىلساڭ ئىشلىرىڭ ئۇتۇقلۇق بولىدۇ . ئىرادەڭ چىڭ بولسا ، ھېچ نەرسىدىن قورقمايدىغان غالىب بولۇپ ياشايسەن . بۇلارنى ئېسىڭدە چىڭ ساقلا !

ئالتان بېكە ئاتا ئۆيىدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي قارا كۆزلىرىگە ياش ئالدى .

تويدىن كېيىن ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىن چىڭگىزخاننىڭ قىزى ئالتان بېكەنى ئېلىپ قوچۇغا قايتتى .

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئون بەشىنچى باب

ئۆتمۈشكە ئايلانغان ئىزلار

توختامىش چىڭگىزخاننىڭ ئىجازىتىنى ئېلىپ ئىدىقۇت خان بىلەن قوچۇغا قايتىپ كەلدى . ئۇ ھېلىقى تۇركەنئاي خانىمنى تەقدىم قىلغان قارا ئاتنى مىنىپ يولدا كېتىۋاتقان چاغدا ، يېنىدىكى چەۋەندازلارغا بىرنەچچە قېتىم مۇراجىئەت قىلغانىدى :

— يۇرتۇمدىن چىقىپ كەتكىنىمگە مانا ئالتە يىل بولاي دەپ قالدى . قوچۇدا قانداق ئۆزگىرىشلەر بولۇپ كەتتى ؟

— قوچۇ يەنە شۇ قوچۇ ، ئالتە يىلنىڭ ئالدىدا ئۆزۈك كۆرگەندەك ، — دەيتتى خانىنىڭ قورۇقچىلىرى ، — ئۇ يەردە ھازىر قارا قىتانلار يوق . بولغان ئۆزگىرىش ئەنە شۇ ، باشقا گەپ يوق .

— شەھەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى بىر كەنتتە تۇركەنئاي ئىسىملىك بىر قىز بولىدىغان . ئۇنى تونۇمسىلەر ؟

— ياق ، تونۇمايدىكەنمىز .

— مىسىرىسلا دەيدىغان بىر ئەمەلدار بولىدىغان ، قىتانلارنىڭ غالچىسى . ئۇ ھازىرمۇ بارمۇ ؟

— ئىدىقۇت خان قارا قىتانلارنى قىرغىن قىلىپ ، گۈرخان ھۆكۈمرانلىقىدىن ئازاد بولغانلىقىمىزنى جاكارلىغاندىن كېيىن پۇقرالار ئۆي ـ ئۆيلىرىدىن قوزغىلىپ چىقىپ ، دارۇغاچىنىڭ غالچىلىرى ھەم ئايغاقچىلىرىنى قوغلاپ تۇتۇپ ، كالتەكلەپ ، سۇر ـ توقاي قىلىۋەتتى . ئاسىي مۇناپىقلارنىڭ بەزىلىرى خەقنىڭ تاياق ـ توقماقلىرى ئاستىدا ئۆلۈپ تۈگەشتى ،

بەزىلىرى ھەر ياقلارغا قېچىپ كېتىشتى ، يەنە بەزىلىرى كەچۈرۈم قىلىنىپ ياشاۋاتىدۇ .

— ھە ، ئۇقتۇم . مىسىرىسلاچۇ ؟ مىسىرىسلا قانداق بولدى ؟

— ئۇنىمۇ بىر يەرلەردە ئۆلدى دەپ ئاڭلىدۇق . بەلكىم ئۆلگەندۇ ياكى قېچىپ كەتكەندۇ . ئىشقىلىپ ، ئۇ ھازىر قوچۇدا يوق .

— بادرۇق باخشى ئىسىملىك بىر بوۋاي بولىدىغان ، ئاتامنىڭ يېقىن دوستى ئىدى . ئۇنى تونۇمسىلەر ؟

— تونۇمايدىكەنمىز .

توختامىش يول بويى سەپەرداش چەۋەندازلاردىن نۇرغۇن ئىشلارنى سوريدى . ئۇ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ، دوست - بۇرادەرلىرى ، قولۇم - قوشنىلىرى توغرىسىدا ۋە ئومۇمەن ئىدىقۇت ئېلى توغرىسىدا كۆپرەك سۆزلىشىشكە ۋە كۆپرەك بىلىشكە ئىنتىزار ئىدى . ئەنە شۇنداق ئىنتىزارلىق ئىچىدە ، ئۇلار ئاخىر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ بۈيۈك ئاستانىسى قوچۇ شەھىرىگە يېتىپ كەلدى .

توختامىش ئىچى سىقىلغان ھالدا ئۆز ئۆيىگە كەلدى . ئۆي ، قورۇ يەنە شۇ بۇرۇنقىدەكلا تۇراتتى . ھېچقانداق ئۆزگىرىش يوق . ئۆزگىرىش پەقەت توختامىشنىڭ قەلبىدە يۈز بەرگەندەك تۇيۇلاتتى . بۇ تەۋەررۈك ئۆي شۇ تاپتا توختامىشقا بۇرۇنقىدىنمۇ ئىللىق ۋە تېخىمۇ قەدىرلىك بىلىنمەكتە ئىدى . ئوچۇق تۇرغان دەرۋازىدىن قورۇ ئىچى ۋە ئۆي تولۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى .

ئۆيدىن ئاق ساقاللىق ۋۇجۇك بىر بوۋاي ئۆزىگە چوڭ كېلىپ قالغان كونا كەشنى پالاقلىتىپ سۆرەپ ۋە يۆتىلىپ ، ئىنچىقلاپ چىقىپ كەلدى . ئۇ ئىشىك ئالدىدىكى بېدىشتىن ئۆتتى - دە ، قورۇغا كىرىپ ، ئېتىنىڭ چۈلۈۋرىدىن تۇتۇپ تۇرغان توختامىشنى كۆرۈپ توختىدى .

— كەلگىن ، بالام ، ئىشىڭ بارمىدى ؟ كىمنى ئىزدەيسەن ؟—

دېدى ئۇ زەئىپ ۋە خىرقىراق ئاۋازدا .

توختامىش ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ، ئېگىلىپ سالام بەردى :

— قۇت بولسۇن ، بوۋا . ھازىر بۇ ئۆيدە كىم تۇرۇۋاتىدۇ ؟

— بۇ ئۆيدە مەن تۇرۇۋاتىمەن . سەن ئۆزۈڭ كىم بولىسەن ، بالام ؟

— مەن بولدۇز قايانىڭ ئوغلى توختامىش بولىمەن .

بوۋاي نۇرسىز كۆزلىرى بىلەن ئۆز ئالدىدا تۇرغان يىگىتكە تىكىلىپ قارىدى .

— ھە ، مۇنداق دېگىن ! دېمەك ، سەن مۇشۇ ئۆينىڭ ئېگىسى ئىكەنسەن ـ دە .

— شۇنداق ، بوۋا .

— ھە ، قېنى ، ئېتىكنى ئېغىلغا ئەكىرىپ قويۇپ ، بۇياققا كېلىپ ئولتۇرغىن ، بالام .

توختامىش ئېتىنى بوش قالغان ئېغىلغا باغلاپ قويۇپ ، بېدىش ئاستىدىكى سۇپىغا چىقىپ ئولتۇردى . بوۋاي داستىخان سېلىپ ، بىر مىس لېگەندە ئۈزۈم قويدى ۋە ئەھۋال چۈشەندۈرۈپ سۆزلىدى :

— مەن جاھاندارچىلىق ھەلەكچىلىكىدە چانبالىق دىيارىدىن مۇساپىر بولۇپ چىقىپ قالغانىدىم . بالا ـ چاقام يوق بىر سەرگەردان قېرى مەن . مەرھۇم بادرۇق باخشى...

— نېمە ؟ بادرۇق باخشى قازا تاپتىمۇ ؟

— شۇنداق ، رەھىمدىل ، ئاق كۆڭۈل بادرۇق باخشى بىرنەچچە ئاي كېسەل تارتىپ يېتىپ ، ئاخىر بۇلتۇرقى مۇشۇ كۈنلەردە تەڭرىنىڭ يېنىغا كەتتى . ئۇ ھايات چېغىدا ماڭا پاناھلىق بېرىپ ، ھالىمدىن خەۋەر ئالغانىدى . كېيىن ئۇ مېنى مۇشۇ ئۆيگە ئەكېلىپ قويدى . ئۇ ماڭا : «مۇشۇ يەردە يېتىپ ـ قوپۇپ ، ئۆيگە قاراپ تۇرۇڭ ، ئۆي ئېگىسى بولدۇز قايانىڭ ئوغلى توختامىش قايتىپ كەلگەندە ، ئامانەتتى ئۇنىڭغا قايتۇرۇپ بېرىمىز »

دېگەندى . مانا ئەمدى سەن كېپسەن ئەمەسمۇ ، بالام . ئەمدى بۇ ئۆيۈڭنى ئۆز قولۇڭغا ئالغىن . مەنمۇ ئۆزۈمگە باشقا بىر ماكان تاپاي .

— ياق ، ياق ، سىز يەنە بۇ يەردە تۇرىۋېرىڭ . مەنمۇ يالغۇز بىر جان ئادەم . بىللە تۇرايلى .

— رەھمەت ، بالام ، تەڭرى سېنى قۇتلۇق قىلسۇن .

توختامىش ئۆيگە كىرگەندە ئىختىيارسىز تۇردە كۆڭلى بۇزۇلدى . ئۇ ياشقا تولغان كۆزلىرى بىلەن ئۆزىگە شۇنچە تونۇش بولغان ئۆي بىساتلىرىغا ، گەج بىلەن سۇۋالغان ئاق تاملارغا ، كېمىرلەنگەن تورۇسلارغا ، بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلارغىچە قاراپ ـ قاراپ تۇرۇپ كەتتى . ئۆينىڭ بىر يېرلىرىدىن ئاتىسى بولدۇز قايانىڭ ئاۋازى چىقىۋاتقاندەك ، قوشنا خانىنىڭ ئىشىكىدىن ئاتىسى تەمكىنلىك بىلەن قەدەم بېسىپ كىرىپ كېلىدىغاندەك بىلىنىپ كەتتى . توختامىش گىلەم سېلىنغان سۇپىغا كېلىپ ئولتۇردى . مانا مۇشۇ سۇپىدا ، ئەنە ئاۋۇ ئويۇقتىكى تاۋار يوتقان ـ كۆرپىلەرنى سېلىپ ، ئۇنىڭ ئاتىسى ياتاتتى . مانا مۇشۇ سۇپىدا توختامىشنىڭ مېھرىبان ئانىسى كېسەللىكتىن شىپا تاپالماي ئۇزاق يېتىپ مەڭگۈلۈك دۇنياغا كۆچكەندى . ئاتا ـ ئانىسىنىڭ سۆزلەپ بېرىشىدىن قارىغاندا ، توختامىشنىڭ ئۆزىمۇ مانا مۇشۇ سۇپىدا دۇنياغا كەلگەنمىكەن . ئەمدى قېنى شۇ سۆيۈملۈك كىشىلەر ؟ قەدىردان ئاتا ، كۆيۈمچان ئانا... ئانىسى توختامىشتىن دائىم ئەنسىرەپلا يۇرەتتى . «بالام توختامىش ! ئاتىڭ يېقىلىپ چۈشمىگىن ، ئاتىنى تېز چاپتۇرمىغىن... » ، «بالام ، قورسىقىڭ ئېچىپ قالدى ، تامىقىڭنى يەۋالغىن... » ، «بالام ، بىر يېرىڭ ئاغرىمدۇ ؟ جۇدەپ قالدىڭغۇ... » . مانا ئەمدى توختامىشتىن ئەنسىرەيدىغان ھېچكىم يوق . ئاتىسى بولدۇز قايا سىرتلارغا چىققاندا كىچىك توختامىشنى ئاتىنىڭ كەينىگە مىنگەشتۇرۇۋېلىشنى ياخشى كۆرەتتى ، ئوغلىغا ئامراقلىقى كېلىپ ، ئۇنىڭ تاقىر

بېشىنى سىلاشتۇرۇپ قويۇتتى ، كېچىلىرى ئوغلىنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ ، ئۇنىڭ دۇمبىسىنى سىلاپ ئۇخلىتىپ قويۇتتى .

«ئاھ ئاتا ! جېنىم ئانا . . .» توختامىشىنىڭ كۆكسىنىڭ چوڭقۇر بىر يېرىدىن يىغىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئېغىر نىدا ئىختىيارسىز تۇرده ئۇرغۇپ چىقتى .

هالبۇكى ، ئاتا ـ ئانىسى ئەمدى ئۇنىڭ يېنىدا ئەمەس ئىدى . توختامىش ئېغىرلاشقان بويىنى تەستە كۆتۈرۈپ سۇپىدىن چۈشتى ۋە قورۇغا چىقىپ ، ئۇياق ـ بۇياققا ماڭدى ، ئېغىل ـ قوتانلارنى كۆرۈپ چىقتى ، باغقا كىرىپ ئۇزۇم تەكلىرى ۋە ئۆرۈك ، جۇجەم دەرەخلىرىنى ئارىلاپ خېلى ئۇزاققىچە هايال بولدى .

— خوجايىن ، ئۇسساپ قالغانسىز ، چاي ئىچىۋالامسىز ؟ ئۇزۇپ قويغان ئۇزۇم بار ، ئېغىز تېگەمسىز ؟ — بۇ هېلىقى مۇساپىر بوۋاي ئىدى .

— ياق ، رەهمەت ، — دېدى توختامىش ، — مەن چىقىپ بىر ئايلىنىپ كىرەي .

قوچۇنىڭ كوچىلىرى يەنە بۇرۇنقىدەكلا شۇنچە تونۇش ، شۇنچە ئىللىق ، شۇنچە سۆيۈملۈك . بۇ كوچىلاردا پۈتۈن ئىدىقۇت خەلقىنىڭ ئومۇمىي تىرىكچىلىك ئەھۋالىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈش مۇمكىن . مانا ، بای ۋە بەگلەرنىڭ هەشەمەتلىك قەسىرلىرى . قورۇلارنىڭ ئېگىز تاملىرى پىشىق خىشتا قوپۇرۇلغان بولۇپ ، تۆپىسىگە كۆپتۈرمە شەكىلده كاھىش تىزىلغان ، تاملاردىنمۇ ئېگىزرەك چىقىرىلغان قوش قاناتلىق كەڭ ياغاچ دەرۋازىلار تۆمۈر بىلەن قاپلانغان ۋە قارا ، قىزىل رەڭلەردە سىرلانغان ، بەزى دەرۋازىلارنىڭ تۆپىسىگە ياغاچتىن يونۇپ ياسالغان بىر جۈپ شۇڭقار بېشى بىر ـ بىرىگە قارىتىپ ئورنىتىلغان ، بەزى تاملار هاكلانغان ، بەزىلىرى گەچ بىلەن سۈۋىلىپ رەڭدار گۈل ـ گىياھ نەقىشلىرى سىزىلغان ؛ بەزەن ئېچىپ قويۇلغان دەرۋازىلاردىن قورۇ ئىچىدىكى ئىمارەتلەر كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . چېدىر شەكلىدىكى ئۆگزىلىرىگە

قىزغۇچ ـ سېرىق كاھىش يانتۇزۇلغان بۇ ئىمارەتلەرنىڭ تاملىرىمۇ ئاق گەچ بىلەن سۈۋالغان بولۇپ ، كۆك ، قىزىل ، يېشىل رەڭلىك سىرلار بىلەن نازۇك نەقىشلەر سىزىلغان . بۇ قەسىرلەردىن زەرياپ ، تاۋار تونلارنى كىيىشكەن سۈلەتلىك باي ۋە ئەربابلار نەسىللىك ئارغىماقلارغا مىنىشىپ ، گىلەم سېلىنغان سايىۋەنلىك ھارۋىلارغا ئولتۇرۇشۇپ چىقىپ كېلىشىدۇ .

مانا ، ئاددىي پۇقرالارنىڭ ئۆي ـ جايلىرى . ھاكلانمىغان ئېگىز ـ پەس كېسەك تاملارنىڭ تۆپىسىدىن مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ يېشىل يوپۇرماقلىق شاخلىرى ساڭگىلاپ تۇرىدۇ . دەرەخلەرنىڭ ئارىسىدىن چاققان كېمىر ئۆيلەر كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . چەت ـ ياقا مەھەللىلەردە ئۆگزىسىگە تۆڭلۈك ئېچىلغان قارا ئۆيلەرمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ .

يوللاردا ئاتلىق ، ئېشەكلىك ، تۆگىلىك ، ھارۋىلىق ۋە پىيادە يولۇچىلار ئۆتۈشۈپ تۇراتتى . بازار قىلىنغان كوچا ۋە مەيدانلاردىكى دۇكان ۋە يايمىلار ئالدىغا ھەرخىل تەبىقە كىشىلىرى ئۈزۈلمەي كېلىپ ـ كېتىپ تۇراتتى . بۇنداق جايلاردا چەت ئەللىك سودىگەرلەرمۇ مالليرىنى تۆكمە قىلىپ ، يەرلىك خېرىدارلار بىلەن قىزغىن سودىلىشاتتى . ھەرقايسى سەھرا ـ يېزىلاردىن چىققان دېھقانلار ئىككى چاقلىق ئېگىز كۆتەك ھارۋىلىرىغا تاغار ـ تاغارلاردا بۇغداي ، قوناق ، تېرىقلىرىنى بېسىپ ، ئېشەك ۋە قېچىرلىرىغا سېۋەت ـ سېۋەت مېۋە ، كۆكتاتلارنى ئارتىپ كېلىشەتتى . ئىشقىلىپ ، ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ بۈيۈك ئاستانىسى قارا قوچۇدىكى قاينام ـ تاشقىنلىق ھايات بۇرۇنقىدەكلا داۋاملاشماقتا ئىدى .

توختامىش گۈگۈم چۈشكۈچە شەھەر ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى جايلارنى ئايلىنىپ يۈردى . ئەتىسى سەھەردە ئورنىدىن تۇرۇپ مەرھۇم بادرۇق باخشىنىڭ ئۆيىگە باردى . گۈللۈك چىت كۆڭلەك كىيىپ ، قوڭۇر چاچلىرىنى ئۇششاق ئۆرۈگەن بىر ئاق پىشماق قىز ئىشىك ئالدىدىكى بېدىشتىن ئۈزۈم ئۈزۈپ قولىدىكى كىچىك

سېۋەتكە سالماقتا ئىدى . ئۇ دەرۋازىدىن كىرىپ كېلىۋاتقان توختامىشنى كۆرگەندە ھەيران قېلىپ ، بالىلارچە مەسۇم قوي كۆزلىرى چوڭ ـ چوڭ ئېچىلىپ كەتتى .

— توختامىش ئاكا ! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ .

توختامىش ئۇنىڭغا يېقىن كەلدى .

— يۇلتۇزمۇ سىز ؟ قۇت بولسۇن ، سىڭلىم . مەن كەتكەندە سىز تېخى كىچىككىنە قىزچاق ئىدىڭىز ، ئەمدى قارىڭە ، چوڭ بولۇپ كەتكىنىڭىزنى ! بىر قاراپ تونۇمايلا قاپتىمەن جۇمۇ .

— يۇرۇڭ ، ئۆيگە كىرەيلى ، توختامىش ئاكا ، — يۇلتۇز قولىدىكى ئۇزۇم سېلىنغان سېۋەتنى تەكىنەك تۇۋۇگە قويۇپ يول باشلىدى .

توختامىش ئۇنىڭ كەينىدىن ئازادە كېمىر ئۆيگە كىردى .

— ئاپا ، توختامىش ئاكام كەلدى ! — يۇلتۇز ئىچكىرىكى ئۆيگە قاراپ توۋلىدى .

— ۋاي بالام ، بارمۇ سەن ؟ قاچان كەلدىڭ ؟ — يۇلتۇزنىڭ ئانىسى ، بادرۇق باخشىنىڭ تۇل قالغان ئايالى ئاق چاچلىرىنى رومال بىلەن تاڭغاچ چىقىپ كەلدى .

توختامىش ئۇنىڭغا چوڭقۇر ئېگىلىپ سالام بەردى :

— قۇت بولسۇن ، ئانا . ئۆيىڭىچى تىنچلىقمۇ ؟ ھەممىڭىزلەر ساق ـ سالامەت تۇردىڭىزلەرمۇ ؟

ئۆي ئىچى خېلى سالقىن ئىدى . ئۇچەيلەن سۇپىدا ئولتۇرۇپ ، ئۇزۇم بىلەن يۇمشاق نانغا ئېغىز تەگكەچ ھال ـ ئەھۋال سورىشىپ ، ئۆتكەن كۈنلەرنى ئەسلىشىپ ئۇزاق مۇڭداشتى . غېرىبسىنغان توختامىش بۇ ئائىلىدە ئىللىقلىق ھېس قىلىپ ، دىلى يورۇپ ، خۇش بولۇپ قالدى .

توختامىش خوشلىشىپ ماڭغاندا ، يۇلتۇز ئۇنى دەرۋازا سىرتىغىچە ئۇزىتىپ چىقتى .

— خوش ، سىڭلىم ، تۇرۇپ قېلىڭ .

— خوش ، توختامىش ئاكا ، يەنە كېلىپ تۇرۇڭ .

توختامىش بىرنەچچە كوچىدىن ئۆتۈپ ، ھەيۋەتلىك بىر قەسىر ئالدىغا كەلگەندە ئېتىنى توختاتتى . ئۇنىڭ كۆزلىرى غەزەپ ئوچقۇنلىرىغا تولۇپ قىزىرىپ كەتتى . بۇ قەسىر مىسىرسلا ئائىلىسىنىڭ تۇرالغۇسى ئىدى . ئالتۇن ۋە مەنسەپ ھېرىسمەنلىكىدە قارا قىتانلارنىڭ تەۋرەنمەس غالچىسى بولۇپ كەتكەن بۇ مەلئۇن مۇناپىق خوجايىنلىرىغا سادىقلىقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن قانچىلىغان ئادەملەرنىڭ جېنىغا زامىن بولدى ، قانچىلىغان تۇل خوتۇن ، يېتىم بالىلارنى زار قاقشاتتى ، قانچىلىغان ئائىلىلەرنى ۋەيران قىلدى !

«ئۇنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىنى ھەرگىز كەچۈرۈشكە بولمايدۇ ! — دېدى توختامىش ئۆز ئىچىدە ، — ئۇ ھازىر نەدە ؟ بەلكىم بۇ تۇرالغۇسىدا ئەمەستۇ ، تايىنلىق ئاللىقاچان قېچىپ كەتكەندۇ » .

قەسىر دەرۋازىسىدىن مۇكچىيىپ قالغان بىر قېرى چاكار چىقىپ كەلدى .

— خوش ، تەقسىر ، كىمنى ئىزدەيسىز ؟

— بۇ يەردە ھازىر كىم تۇرۇۋاتىدۇ ؟ — دەپ سورىدى توختامىش .

— بۇ مىسىرسلا بېگىمنىڭ قەسىرى بولىدۇ ، — دەپ جاۋاب بەردى چاكار .

— ئۇ ھازىر نەدە ؟

— مىسىرسلا بېگىمنى دەمسىز ؟ ئۇ بۇ يەردىن باشقا يۇرتقا كۆچۈپ كەتكەنىدى ، يېقىندا يەنە قايتىپ كەلدى . . .

— ئۇ ھازىر مۇشۇ يەردىمۇ ؟

قېرى چاكار توختامىشنىڭ ئەلپازىدىكى قورقۇنچلۇق ئۆزگىرىشىنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتتى .

— تەقسىر ، بۇنىڭدىن ئىلگىرىمۇ بىرمۇنچە ئادەملەر بېگىمنى

قەستلەپ كەلگەندى . . . شۇڭا ، بېگىم بۇ يەردىن كۆچۈپ كەتكەن . . . ئۇنى ئاۋارە قىلمىسىڭىز ، تەقسىر . ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنى ئۆتكۈزۈۋاتىدۇ .

توختامىش ئېتىنى دېۋىتىپ دەرۋازىدىن كىردى . بېزەكلىك ئىمارەت ئالدىغا كەلگەندە ئۇ ئېگەردىن سەكرەپ چۈشتى - دە ، ئاتنىڭ چۈلۈۋۈرىنى پەلەمپەي سالاسۇنىغا باغلاپ قويۇپ ئىچكەركى ئۆيگە كىردى .

— كىم ئۇ ؟ — بىر ئايال كىشىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى .

توختامىش ئاشۇ ئاۋاز چىققان خانىغا قەدەم تاشلىدى . گىلەم سېلىنغان سۇپىدىكى ئىككى قات تاۋار كۆرپە ئۈستىدە بىر ئادەم پۈت - قوللىرىنى ئۇزۇن سۇنۇپ ياتاتتى . ئۇنىڭ يېنىدا گۈللۈك دۇردۇن كۆڭلەك كىيگەن ياشانغان بىر ئايال پۈتلىرىنى سۇپىدىن ساڭگىلىتىپ ئولتۇراتتى . ئۇ ئىشىكتىن تەكەللۇپسىز كىرىپ كەلگەن توختامىشنى كۆرۈپ خاتىرجەمسىزلەنگەن ھالدا سۇپىدىن ئالمان - تالمان چۈشۈپ ، كەشنى كىيدى .

— سىز كىم ؟ نېمە ئىشىڭىز بار ؟ — ياشانغان ئايال چارلاشقان چاچلىرىغا رومىلىنى ئارتقاچ ھودۇقۇپ سورىدى .

— مىسىرىسلانى ئىزدەپ كەلدىم .

— ياق ، ئۇنىڭغا چېقىلماڭ ، ھەرقانچە گۇناھ قىلغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭغا رەھىم قىلىڭ . ئۇ تەڭرىنىڭ ئالدىغا سەپەر قىلىش ئالدىدا تۇرۇۋاتىدۇ . كۆرمەيۋاتامسىز ؟ بۇدساتۇا ساكيامونى سىزگە رەھمەت قىلسۇن ، ئۇنى تىنچ ياتقىلى قويۇڭ .

توختامىش سۇپىغا يېقىن كەلدى . ياتقان بىمار ، ھەقىقەتەن مىسىرىسلا ئىدى . لېكىن ، ئۇ بەكلا قېرىپ ۋە ئورۇقلاپ تونۇۋالغۇسىز بولۇپ قالغانىدى . ئۇنىڭ تاتىرىپ كەتكەن قانسىز چىرايى ئاق ساقىلى بىلەن رەڭ تالاشقانىدى . ئۇ ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆزلىرىنى چىڭ يۇمۇۋالغانىدى . «ئۇ ئۇخلاۋاتامدۇ ياكى قەستەن كۆزلىرىنى يۇمۇۋالدىمۇ ؟» دەپ ئويلىدى توختامىش

ئۇنىڭغا قاراپ .

ياشانغان ئايال توختامشىنىڭ غەزەپلىك چىرايىغا قاراپ تىترەڭگۈ ئاۋازدا توختامشتىن :

— رەھىم قىلىڭ ، باتۇر ئەزىمەت ، رەھىم قىلىڭ ، — دەپ يالۋۇراتتى .

— سىز قاپلانبەگنىڭ ئاپىسى بولامسىز ؟ — دەپ سوراپتى توختامش .

— شۇنداق . قاپلانبەگ مېنىڭ ئوغلۇم ، — دېدى ياشانغان ئايال رومىلىنىڭ ئۇچى بىلەن كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ .

— ئۇ قېنى ؟

— بەشبالىقتا كەتكەنىدى ، تېخى كەلمىدى .

بۇ يەرگە قىساس ئوتى بىلەن تاۋلىنىپ كىرگەن توختامش ئەمدى قانداق قىلىشنى بىلمەي ئېسەنگىرەپ قالدى . مىسىرىسلا ۋە قاپلانبەگ... بىر ـ بىرىگە نەقەدەر ئوخشاشمايدىغان ئىككى شەخس ، بىر ـ بىرىگە نەقەدەر ئوخشاشمايدىغان ئىككى خىل مەۋقە ! لېكىن ئۇلار ئاتا ـ بالا . بۇ نېمىدېگەن مۇرەككەپ دۇنيا !

— قاپلانبەگنى تونۇمسىز ؟ — دەپ سوراپتى ياشانغان ئايال .

— تونۇيمەن ، — دېدى توختامش ، — ئۇ بىر باتۇر ئەزىمەت .

— مىسىرىسلا ئۇنىڭ ئاتىسى . مانا ، ئۇ كېسەل بولۇپ ياتىدۇ ، — دېدى ياشانغان ئايال توختامشنى تەسىرلەندۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ .

توختامش غەزەپ بىلەن خىتاب قىلدى :

— لېكىن ، ئۇ قانچىلىغان ۋىجدانلىق كىشىلەرنىڭ بېشىغا چىقتى ؟ قانچىلىغان ئىللىق ئائىلىلەرنى ۋەيران قىلدى ؟

— رەھىم قىلىڭ . . . رەھىم قىلىڭ . . .

— ئۇ مېنىڭ ئاتامنىڭ ئۆلۈشىگىمۇ سەۋەبچى بولغان !

— رەھىم قىلىڭ . تەڭرى ئۇنى جازالىدى . مانا ئۇنىڭ ھالىغا

قاراڭ . . . شۇمۇ يېتەر ئەمدى...

توختامش سۇپىغا تېخىمۇ يېقىنراق كېلىپ قاردى . مىسىرىسلا بىر تېرە ، بىر ئۈستىخان بولۇپ ، بەئەينى مومىيالا ئوخشاپ قالغانىدى . ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا جان بارەدەك ئەمەس ئىدى . ئۇشتۇمتۇت ئۇنىڭ يۈمۇق كۆزلىرىدىن ياش قۇيۇلۇپ كەتتى . پەقەت مۇشۇ كۆز ياشلىرىلا ئۇنىڭ تېخى جېنى چىقمىغانلىقىدىن بېشارەت بەردى . توختامش ئۇنىڭغا قاراپ تۇرۇپ كەتتى . مۇشۇنداق شارائىتتا ، مۇشۇنداق يېرىم جان ئۆلۈمتۇك قېرىغا قول تەگكۈزگىلى ياكى يۈرەككە تەگكۈدەك ئىككى ئېغىز گەپ قىلغىلى بولامدۇ ؟ شۇنچە ئۇزاقتىن بېرى توختامش يۈزمۇيۈز ئۇچرىشىشنى كۈتكەنىدى . مانا ئەمدىچۇ ؟ قارىغاندا ، تەقدىر بۇ ئىشلارنى توختامشنىڭ ئويلىغىنىدەك ئورۇنلاشتۇرماپتۇ . ئىچى قايناپ تۇرغان توختامش ئاستا ـ ئاستا پەسكويغا چۈشتى . ئۇ ئاستا ئارقىغا بۇرۇلۇپ ئۆيدىن چىقىپ كەتتى .

«ئەمدى نەگە باراي ؟ ئۆيگە قايتايمۇ ؟» توختامش قارا ئارغىمىقىنى مىنىپ مىسىرىسلا قەسىرىدىن چىققاندىن كېيىن پىكىر ـ خىياللىرى چېچىلىپ بىر پەس تۇرۇپ قالدى . شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆڭلى گويا كى قاراڭغۇ بوشلۇققا ئوخشاپ قالغانىدى . ئۇشتۇمتۇت «تۇركەنئاي» دېگەن يېقىملىق ئىسىم ئۇنىڭ شۇ كۆڭۈل قاراڭغۇلۇقىدا بىر يورۇق نۇقتا ھاسىل قىلدى . توختامش قارا ئارغىماقنىڭ بېشىنى شۇ تەرەپكە بۇرىدى . «تۇركەنئاي ھازىرمۇ شۇ ئۆيدىمۇ ، ئەمەسمۇ ؟ — دەپ ئويلىدى ئۇ ، — بەلكىم ئاللىقاچان بالا ـ چاقىلىق بولۇپ ، ئېرىنىڭ ئۆيىگە كۆچۈپ كەتكەندۇ» .

قارا ئارغىماق ئۇنى شەھەر سىرتىغا ئاپىقتى . مانا ، ھېلىقى قۇمساڭغۇ توپىلىق يەر . مانا ، دەل مۇشۇ يەردە ھېلىقى قاپلانبەگ قىتان چېرىكىنى ئۆلتۈرۈپ ، توختامشنىڭ تۇنقۇنلۇقتىن قۇتۇلدۇرغانىدى . ئاشۇ قاپلانبەگ ، ئاسىي مۇناپىق مىسىرىسلانىڭ

ئوغلى... ئەي ئادەملەر ، ئادەملەر ! بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان خىلمۇ خىل ئادەملەر . بەش بارماق تەكشى بولمىغاندەك ، بىر جەمەت ، بىر ئۇرۇق ئادەملىرىمۇ ئوخشاش بولىۋەرمەيدىكەن . بەزەن ئۆيلەردە بەش جان ئادەم بولسا ، بەشى بەش خىل . بۇ دۇنيادىكى نۇرغۇن ئىشلارنىڭ مۇرەككەپلىكى ۋە قىيىنلىقى ئەنە شۇنىڭدىن بولسا كېرەك .

مانا ، ھېلىقى يېزا ، ئەگرى - بۈگرى توپىلىق ھارۋا يوللىرى . مانا ھېلىقى دەرۋازا . مانا ھېلىقى سۈڭگۈچ . يارىدار بولغان توختامىش مۇشۇ سۈڭگۈچتىن ئۆملەپ كىرىپ ، مۇشۇ باغلىق ھويلىدا يوشۇرۇنغانىدى . مۇشۇ ھويلىدا ئۇ تۇركەنئاينى كۆرگەنىدى . ئۇنىڭ قۇتقۇزغۇچىسى تۇركەنئاي !

توختامىش ئاتتىن چۈشۈپ دەرۋازىنى قاقتى . ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايال چىقىپ دەرۋازىنى ئاچتى ، تۇرقىدىن قارىغاندا ، مۇشۇ ئۆينىڭ دېدىكى بولسا كېرەك .

— تۇركەنئاي خانقىز ھېلىمۇ مۇشۇ ئۆيدە تۇرۇۋاتامدۇ ؟ — دەپ سورىدى توختامىش .

— ھەئە ، شۇنداق ، بېگىم .

— ئىسمىم توختامىش . كىرسەم بولامدىكىن ؟

بۇ چاغدا باغ تەرەپتىن تۇركەنئاي ئۆزى چىقىپ كەلدى . ئۇ توختامىشنى تونۇدى ۋە ئۇنىڭغا تىكىلىپ قاراپ توختاپ قالدى . لېكىن ، توختامىش ئۇنى تەستە تونۇدى . ئۇ تۇركەنئاينى تۇنجى كۆرگەندە ، ئۇ قىز ئۇچىسىغا قىممەت باھالىق تاۋار تون كىيگەنىدى . ئەمدى قارىسا ، ئاددىيلا چىت كۆڭلەك كىيگەن بولۇپ ، چاچلىرىدىمۇ بۇرۇنقىدەك ئالتۇن زىنچىلار ۋە مەرۋايىت تىزىقلىرى كۆرۈنمەيتتى . ئەڭ مۇھىمى ، ئۇنىڭ چىرايى سولغۇن بولۇپ ، كۆزلىرىنىڭ نۇرى قاچقان ، ئۆزى جۈدەپ ئورۇقلاپ قالغانىدى .

— ھە . . . بۇ سىز ئىكەنسىزغۇ ، — دېدى ئۇ يىگىت تەرەپكە

يېقىنراق كېلىپ .

ئۇنىڭ ئاۋازىمۇ جارانسىز ، مىسكىن ئاڭلاندى . ئۇ ھەتتا توختامىشىنىڭ بۇنداق كۈتۈلمىگەندە تۈيۈقسىز پەيدا بولغىنىغا ئەجەبلەنگەندەكمۇ ئەمەس ، پەرۋاسىز قىياپەتتە كۆرۈنەتتى . توختامىش ئۇنى بۇنداق ھالەتتە كۆرىمەن دەپ ئويلىمىغانىدى ، شۇڭا ، ئۇ بىر ئەسناغىچە ئېسەنگىرەپ تۇرۇپ قالدى .

— قۇت بولسۇن . . . — ئۇ تۇركەنئاينى «خانقىز» ياكى «خانىم» دەپ ئاتاشنى پەملىيەلمەي ئوڭايسىزلاندى .

— ھە . . . كېلىڭ . . . ئۆيگە كىرىڭ ، — دېدى تۇركەنئاي بوش ۋە بوغۇق ئاۋازدا .

توختامىش ئېتىنى ئېغىلغا ئەكىرىپ قويۇپ ، ئۇنچىقماي ئۇنىڭ كەينىدىن قەدەم تاشلىدى . ئۇلار يەنە ھېلىقى ئۆيگە كىردى ، ئۇلار تۇنجى نۆۋەت كۆرۈشكەندە كىرگەن ئاشۇ ئۆيگە . بۇ ئۆيدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش يوق ئىدى . يەنە شۇ بۇرۇنقى ئاق تاملار ، يەنە شۇ گىلەم سېلىنغان سۇپا ، پاكىز سۈپۈرۈپ تازىلانغان سالقىن ئۆي .

— ئولتۇرۇڭ ، — دېدى تۇركەنئاي ۋە ئۆزىمۇ ئاستا كېلىپ سۇپىنىڭ بىر چېتىگە ئولتۇردى .

توختامىش ئۇنىڭغا قىياپىتى ۋە كەيپىياتىنى ئاڭقىرالماي ، ئۇنىڭغا قىيا كۆزدە قاراپ قويۇپ ۋە ئۇنىڭدىن ئارىلىق ساقلاپ سۇپىغا ئولتۇردى . ئارىغا ئادەمنىڭ ئىچىنى پۈشۈرغۇدەك جىمجىتلىق چۈشتى . تۇركەنئاي ېشىنى تۆۋەن سېلىپ ، يەرگە قاراپ ئولتۇراتتى .

— ئەھۋالىڭىز قانداق ؟... تاۋىڭىز يوقمۇ ؟ — دەپ سورىدى توختامىش .

تۇركەنئاي ېشىنى ئىتتىك كۆتۈرۈپ ، يىگىتكە كۆز تاشلىدى ۋە سوئالىغا جاۋاب بەرمەستىن سورىدى :

— قاچان كەلدىڭىز ؟ نەلەردە يۈردىڭىز ؟

توختامش ئۇنىڭغا بېشىدىن ئۆتكەن سەرگۈزەشتلىرىنى قىسقىچە سۆزلەپ بەردى. تۇركەنئاي كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلىدى. توختامش سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن ئارىغا يەنە جىمجىتلىق چۈشتى. تۇركەنئاي يەنە ئۇنچىقماستىن بېشىنى تۆۋەن سالدى. يىگىت ئۇنىڭغا قاراپ تېڭىرقاپ قالدى. تۇركەنئاي نېمە بولغاندۇ؟ «بىمەزگىل كېلىپ قالدىممۇ نېمە؟ — دەپ ئويلىدى توختامش، — ئاستا خوشلىشىپ كېتەيمۇ يا؟» ياق، توختامش ئۇنداق قىلالمايتتى.

— تۇركەنئاي، — دېدى ئۇ سەل قورۇنۇپ، — ئۆزىڭىز توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرسىڭىزچۇ.

تۇركەنئاي ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى.

— ئۆزۈم توغرۇلۇق نېمە دەي ئەمدى؟ — دېدى ئۇ بىر خىل خۇشياقمىغان تەلەپپۇزدا، — ئۆزىڭىز كۆرۈۋاتىسىزغۇ، يەنە مۇشۇ ئۆيدە تۇرۇۋاتىمەن.

— بۇ ئۆيدە ئۆزىڭىز يالغۇز تۇرۇۋاتامسىز؟

— دېدەكلەر بار، خىزمەتكارلار بار... بىر نەۋرە ئاكام پات ـ پات كېلىپ يوقلاپ تۇرىدۇ... مۇشۇنداق بىر تەنها يېتىممەن.

— سىز... ياتلىق بولمىدىڭىزمۇ؟ — توختامش ئېھتىيات بىلەن سورىدى.

تۇركەنئاي يەنە ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ، كۆزلىرىنى پەسكە قارىتتى.

— ياق، — دېدى ئۇ.

توختامش يەنىمۇ ئەجەبلەندى، ئەجەبا، شۇنچە يىللاردىن بېرى... بۇ قانداق گەپ؟ ھالبۇكى، بۇ ھەقتە يەنە كوچىلاپ سوراش ئەدەپسىزلىك بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

— تۇركەنئاي، سىز مېنىڭ ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغان، — دېدى يىگىت، — سىزگە مىننەتدارلىقىمنى

بىلدۇرۇش ئۈچۈن كەلدىم . سىزنىڭ قىلغىنىڭىزنى ئۆلسەممۇ ئۇنتۇمايمەن . مەن سىزگە مەڭگۈ قەرزدار... قانداق ئىشىڭىز بولسا ماڭا دەڭ ، مەن سىزگە قولۇمدىن كېلىشچە ياردەم قىلىشقا دائىم تەييار .

— مەن سىزگە ھېچقانچە ئىش قىلىپ بەرگىنىم يوق ، — دېدى تۈركەنئاي كۆزلىرىنى قاچۇرۇپ ، — بۇ ھويلىغا ئۆزىڭىز كىرىپ قاپسىز . مەن ناھايىتى كەتسە ، سىزنى ئۇزىتىپ قويدۇم شۇ ، مېنىڭ ئورنۇمدا باشقا بىرى بولغان بولسىمۇ شۇنداق قىلاتتى .

— ياق ، ئۇنداق ئەمەس ، — دېدى توختامىش ، — ھەممە ئادەم سىزدەك ۋىجدانلىق ، ئاق كۆڭۈل بولىۋەرمەيدۇ .

تۈركەنئاي يەنە گەپ قىلماستىن بېشىنى تۆۋەن سالدى .

«ئۇنىڭغا زادى نېمە بولغاندۇ ، نېمە بولغاندۇ ؟ — دەيتتى توختامىش ئۆز ئىچىدە ، — يا ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى خۇلقى ـ مىجەزى شۇنداقمۇ ؟ ياق ، ئۇلار تۇنجى كۆرۈشكەندە ئۇ بۇنداق ئەمەستىغۇ » .

ئەمدى قىلىشقۇدەك گەپ ـ سۆزمۇ قالمىغانىدى . توختامىش خوشلىشىپ ماڭغاندىمۇ تۈركەنئاي گەپ قىلماستىن ئۇنى ئۇزىتىپ چىقتى .

توختامىش ئېغىلدىن قارا ئارغىماقنى يېتىلەپ چىقتى .

— بۇ ھېلىقى سىز بەرگەن ئات ، — دېدى ئۇ .

تۈركەنئاي گەپ قىلماي ۋە چىرايىنىمۇ ئۆزگەرتمەي بېشىنى يېنىككىنە ئىرغىتىپ قويدى .

— بولدى ، تۇرۇپ قېلىڭ ، خەيرخوش ، — دېدى توختامىش .

— خوش ئەمىسە ، — دېدى تۈركەنئاي ۋە ئۇزاپ كېتىۋاتقان مېھماننىڭ كەينىدىن بىردەم قاراپ تۇرۇپ ، ئاۋۇالقىدەكلا ئالدىرىماي ئۆيگە كىرىپ كەتتى .

بايىقى دېدەك توختامىشنى ئۇزىتىپ سىرتقا چىقتى .

— خانقىزىنىڭ تەن ساقلىقى يوقمۇ ، قانداق ؟ — توختامىش ئۇنىڭدىن سورىدى .

— ۋاي ، بىزنىڭ بۇ خانقىزغا بەك ئۇۋال بولدى ، — دېدى دېدەك ، — بەك ئاق كۆڭۈل ، مېھرىبان خانقىز ئىدى . بۇ دۇنيادا ياخشىلارغا ياخشىلىق يوقكەن .

— نېمە بولدى ؟ چۇشەندۇرۇپ سۆزلىگە ، — دېدى توختامىش تاقەتسىزلىنىپ .

دېدەك چۇشەندۇرگىلى تۇردى :

— تۇركەنئاي خانقىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى كەينى ـ كەينىدىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن بۇ يەردە تاغىسىنىڭ ھامىيلىقىدا تۇرۇۋاتىدۇ . ئۇزاق ئۆتمەي ئويلىمىغان يەردىن چوڭ بەختسىزلىك يۈز بەردى . خانقىزىمىزنىڭ بەشبالىقتا تۇرۇۋاتقان ئىككى ئاكىسى سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىناتتى . ئۇلار سودا كارۋىنىنى باشلاپ سەمەرقەنت ، بۇخارا تەرەپلەرگە ماڭغانىكەن ، يولدا قىتانلار كارۋانىنى بۇلاپ ، ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەننى ئۆلتۇرۇپ تاشلاپتۇ . تۇركەنئاي خانقىز بۇ زەربىنى كۆتۈرەلمەي قالدى . ئۇ كېچە ـ كۈندۈز ئۆزىنى ئۇرۇپ يىغلاپ ، ئاخىر كېسەل تارتىپ يېتىپ قالدى . تېۋىپلارنىڭ دورىلىرىمۇ ، پېرىخونلارنىڭ ئامال ـ چارىلىرىمۇ كار قىلمىدى . خانقىزىمىز باشقىلارنىڭ تەسەللىي ، نەسىھەتلىرىگىمۇ قۇلاق سالماي ، شۇ يانقانچە بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندە سۆزلەپ قالدى .

— ھە ! شۇنداق ئىش بولدىمۇ ؟ — توختامىش ئۆزىنى باسالماي خىتاب قىلدى .

دېدەك پەشتامىسىنىڭ ئېتىكى بىلەن كۆز ياشلىرىنى سۈرتتى .

— شۇنداق بولدى ، بېگىم . خانقىزىمىز ئاتا ـ ئانىسىدىنمۇ ، بىر تۇغقان قېرىنداشلىرىدىنمۇ ئايرىلىپ ، چۆلدىكى تىكەندەك

يالغۇز قالدى ئەمەسمۇ . بۇ ئاسان گەپمۇ ، بېگىم . تېۋىپ - دورىگەرلەرنىڭ كۆپ كۆچ چىقىرىشى بىلەن خانىمزات ئاخىر ئۆكشىلىپ قالدى . بىراق ، مانا مۇشۇنداق مىسكىن - بىچارە بولۇپ ، تالا - تۈزگىمۇ چىقماي ، تويمۇ قىلماي زاھىتلارچە ياشاۋاتىدۇ . ئۇنىڭ تاغىسىمۇ ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بۇيان كېسەلچان بولۇپ ، بۇ يەرگە كېلەلمەيدىغان بولۇپ قالدى . پەقەت شۇ تاغىسىنىڭ ئوغلىلا كېلىپ يوقلاپ تۇرۇۋاتىدۇ .

— شۇ تاغىسىنىڭ ئوغلى بىلەن كۆرۈشسەم بوپتىكەن . ئۇ بۇ يەرگە قاچان كېلىدۇ ؟ — دەپ سورىدى توختامىش .

— ئۇ بېگىم ھازىر قوچۇدا ئەمەس ، بەشبالىقتا كەتكەنىكەن . شۇڭا ، بۇ يېقىن ئارىدا كېلەلمەسلىكى مۇمكىن ، — دېدى دېدەك .

توختامىش ئېتىغا مىندى ۋە شۇنچە كۈتۈلمىگەن تەسىراتلار ئىلكىدە دېلىغۇل بولۇپ ئۆيىگە قايتتى .

ئەتىسى سەھەر تۇرۇپ ئۇ ئوردىغا باردى .

— ئالابارس تارخان بىلەن كۆرۈشمەن ، — دېدى ئۇ ئوردا دەرۋازىسى ئالدىدىكى قاراۋۇلغا .

ئالابارس تارخان ئۇنى ئوردا ئىچىدىكى ئايرىم خانىدا قوبۇل قىلدى .

— توختامىشمۇ سەن ؟ يەردىن ئۇنگەندەكلا تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ قالدىڭغۇ . نەلەردە يۈردۈڭ ؟ نەدىن كەلدىڭ ؟

توختامىش بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى بىر قۇر سۆزلەپ بەردى .

— ھە ، ئەمدى قانداق قىلاي دەيسەن ؟ — دەپ سورىدى تارخان .

— يەنە ئالدىڭىزغا قايتىپ كەلدىم ، يەنە سىزنىڭ قول ئاستىڭىزدا خىزمەت قىلسام دەيمەن ، — دېدى توختامىش .

— ياخشى گەپ ، — دېدى ئالابارس تارخان ، — سېنى قوشۇنغا قوبۇل قىلاي . يەنە بۇرۇنقىدەك ئونبېشى بول .

شۇنداق قىلىپ ، توختامىش ساۋۇت ، دۇبۇلغا كىيىپ ، كەڭ تاسما كەمەرگە قىلىچ ، خەنجەر ئېسىپ ، ئالابارس تارخان قوماندانلىقىدىكى مۇنتىزىم قوشۇنغا كىرىپ ، شەھەر سىرتىدىكى دالا مەشقىلىرىگە قاتناشتى . ئۇ ، قوشۇندىكى ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار يېڭى تۇرمۇشىنى باشلىدى . ئۇ موڭغۇللار ئارىسىدا قەلەم تۇتۇپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغانىدى ، ئەمدى قەلەمنى ئەلەمگە ئالماشتۇردى . ئالابارس تارخان ئۇنىڭغا نەسىلنامە چىلان تورۇق ئارغىماقتىن بىرنى سوۋغا قىلدى .

— ئۆزۈڭنىڭ ئېتىمۇ ياخشى ئىكەن ، — دېدى تارخان ، — بىراق ، سەل قېرىپ قالغانىدەك تۇرىدۇ .

«توغرا ، — دەپ ئويلىدى توختامىش ، — بۇ قارا تۇلپارنى تۇركەنئاي سوۋغا قىلغاندىن بۇيان ئالتە يىل ئۆتتى ئەمەسمۇ . ئۇنىڭ يورغىسىمۇ ، يۈگۈرۈشلىرىمۇ بۇرۇنقىدەك ئەمەس» .

ئۇ تۇركەنئايىنى ئېسىگە ئالسىلا دىل ئارامى بۇزۇلاتتى . ئۇ قىزنىڭ بۇرۇنقى نۇر يېغىپ تۇرغان چىرايى بىلەن ھازىرقى سولغۇن كۆرۈنۈشى يىگىتتە ئېچىنىش ، ھېسداشلىق تۇيغۇلىرى ئارىلاشقان مۇرەككەپ تەسىراتلارنى قوزغايتتى . توختامىش مەشىق ئارىلىقلىرىدا ۋاقىت چىقىرىپ تۇركەنئايىنى ئىككى قېتىم يوقلاپ كەلدى . خانقىز ئاۋۋالقىدەكلا كەم سۆز بولسىمۇ ، توختامىشنى كۆرگەندە خۇش بولۇپ چىرايى ئېچىلاتتى . توختامىش ئۇنىڭغا تەسەللى بولغۇدەك گەپ ـ سۆزلەرنى قىلىپ ، يېنىدا بىردەم ـ يېرىمدەم ئولتۇرۇپ قايتاتتى . ئىككىيلەن مۇناسىۋەتتە خىلىلا ئەركىنلىشىپ ، ئۆزلىشىپ قالدى .

توختامىش مەرھۇم بادرۇق باخشىنىڭ كېسەل ئازابىدا يوتقان تۇتۇپ ياتقان ئايالىنىمۇ ئىككى قېتىم يوقلاپ باردى . كېسەلچان مومای ئۇنى كۆرسە بەكلا خۇشال بولۇپ كېتەتتى . ئۇنىڭ قىزى يۇلتۇزمۇ ، «توختامىش ئاكام كەلدى» دەپ چىرايى گۈلدەك ئېچىلىپ ، شوخلىشىپ كېتەتتى . ئۇ يېنىش ـ يېنىشلاپ ،

«توختامىش ئاكا، ئۇزۇم يەڭ»، «توختامىش ئاكا، يەنە بىر دەم ئولتۇرۇپ تۇرۇڭە، تاماق پىشۇرۇپ بېرەي» دەپ ئۇنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانە بولۇپ كېتەتتى.

بۇنداق كۆرۈشۈشلەردە توختامىشنىڭمۇ كۆڭلى ئاۋۇنۇپ، كۈنلىرى مەنىلىك ئۆتۈۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. ئۇنىڭغا غەمگۇزار بولۇپ، تەنھالىقىنى بىلىندۇرمەيدىغان ئىككى ئۆي بار بولغانىدى.

توختامىش تۇركەنئاينى ئۇچىنچى قېتىم يوقلاپ باردى.

— قۇت بولسۇن، تۇركەنئاي. ياخشى تۇردىڭىزمۇ؟ تىنچلىقمۇ؟

— قۇت بولسۇن، توختامىش. مەرھەمەت، ئۆيگە كىرىڭ.

شۇ كۈنى توختامىش كەچ كىرگۈچە تۇركەنئاي بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇردى. تۇركەنئاي كۈلۈمسىرەيتتى ۋە ھەتتا ئاۋازىنى قويۇپ بېرىپ كۈلۈپ كېتەتتى. ئۇنىڭ مەڭزلىرىگە قىزىللىق يۈگۈرۈپ، كۆزلىرى باشقىچە نۇرلاندى. ئەمدى ئۇنىڭ سولغۇنلۇقى، روھسىزلىقى غايىب بولغانىدى. توختامىش ئۇنىڭغا قاراپ شادلىناتتى، سۆيۈنەتتى. ئاخىر ئۇ قەلبىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدا چوغلىنىپ تۇرغان ئىستەكنى ئىزھار قىلدى:

— تۇركەنئاي، مەن سىزنى ياخشى كۆرىمەن. سىز رازى بولسىڭىز، ئىككىمىز توي قىلايلى. مەن سىزنى ئۆمۈر بويى سۆيىمەن، ئۆمۈر بويى قەدىرلەيمەن...

توختامىش قاتتىق ھاياجانلىنىپ كەتكەنلىكتىن سۆزىنىڭ ئاخىرىنى چۈشۈرەلمەي ۋە يەنە نېمە دېيىش لازىملىقىنى ئاڭقىرالماي قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ يەنە قورقۇپ كەتتى. ئۆزىنىڭ بۇ سۆزلەرنى قىلغانلىقىدىن ئەمەس، سۆيگۈ ئىزھارىنى قىزىنىڭ رەت قىلىشىدىن قورقۇپ كەتتى. ھالبۇكى، ئۇنىڭ قورقۇشى ئورۇنسىز ئىدى. قىزىنىڭ مەڭزلىرى ئوت ئالغاندەك «ۋىللىدە» قىزىرىپ كەتتى، ئۇنىڭ كۆزلىرىدە ھازىرغا قەدەر كۆرۈلۈپ باقمىغان ئۇچقۇنلار چاقنىدى. ئۇ يىگىتنىڭ

كۆزلىرىگە «يالت» قىلىپ بىر قاربدى ـ دە ، دەرھال بېشىنى تۆۋەن سالدى . توختامىش بۇ ئۇنسىز جاۋابتىن ھەمىنى چۈشەندى . ئۇ گويياكى ھاۋادا لەيلەپ ئۇچۇپ كېتىۋاتقاندەك بىر تىلسىملىق تۇيغۇسىدا قولىنى ئۇزىتىپ قىزنى ئۆزىگە تارتتى . تۈركەنئايغا خۇددى ئۆي ئىچى پىرقىراپ كېتىۋاتقاندەك بىلىنىپ كەتتى . ئۇ ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا ئولتۇرغان يېرىدىن ئىتتىك تۇردى . ئەمما ، بۇ چاغدا توختامىشنىڭ كۈچلۈك قوللىرى ئۇنى قامالالاپ بولغانىدى . گويياكى ئىككى تەن بىر بولدى ، ئىككىسى يۈرەك قوشۇلۇپ كەتتى .

— بۇ راستمۇ ؟ ئوڭۇممۇ ، چۈشۈممۇ ؟ — دەپ پىچىرلىدى يىگىت .

— بۇ راست ، چۈش ئەمەس ، — دېدى قىز .

قاراڭغۇ چۈشكەندە ، توختامىش كۆزى قىيمىغان ھالدا خوشلاشتى ۋە ئەتىسى يەنە كەلدى .

— بىر نەۋرە ئاكىڭىز كەلگەندە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشەي ، — دېدى توختامىش .

تۈركەنئاي ماقۇللۇق بىلدۈرۈپ بېشىنى لىڭشىتتى .

— سىزنى ئۇنىڭغا تونۇشتۇرۇپ قويىمەن ، — دېدى ئۇ .

— ئاندىن تاغىڭىزغا ئەلچى كىرگۈزىمەن ، — دېدى يەنە توختامىش .

تۈركەنئاي پىسسىڭكىدە كۈلۈپ قويۇپ ، كۆزلىرىنى قاچۇردى .

شۇنىڭدىن كېيىن توختامىش قوشۇن بىلەن ۋەزىپە ئىجرا قىلىش ئۈچۈن سىرتلاردا يۈرۈپ ، بىرنەچچە كۈنگىچە تۈركەنئاي بىلەن كۆرۈشەلمىدى . ئۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىاپ قوچۇغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يۈرۈشتە مىنگەن ئېتىنى ئېغىلغا ئەكىرىپ قويۇپ ، تۈركەنئاي بەرگەن ھېلىقى قارا ئاتنى ئېگەرلەپ مىندى ـ دە ، شۇ سۆيۈملۈك قىزنى كۆرگىلى باردى .

تۇركەنئاي ئۇنى قورۇدا خۇش تەبەسسۇم بىلەن كۈتۈۋالدى .

— نەۋرە ئاكام كەلدى ، — دېدى ئۇ ، — يۇرۇڭ ، سىلەرنى تونۇشتۇرۇپ قويايى .

توختامىش ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۆيگە كىردى . سۇپىدا بىر ئەر كىشى بېشىغا تەكىيە قويۇپ سوزۇلۇپ ياتقانىدى . ئىشىك ئېچىلغاندا ئۇ دەرھال قوپۇپ يەرگە چۈشتى . توختامىش ئۇنىڭغا قاراپ خۇددى تاختايغا قاققان مىختەك قېتىپلا قالدى . بۇ نېمە كارامەت ! ئۇنىڭ ئالدىدا تۇرغان كىشى قاپلانبەگ ئىدى ! ئاشۇ مىسرىسلانىڭ ئوغلى قاپلانبەگ ! توختامىشنىڭ كۆزلىرى تورلىشىپ ، بېشى ئايلانغاندەك بولۇپ كەتتى . كەشتىلەنگەن ئاق شايى كۆڭلىكى ئۈستىدىن ئېسىل يېشىل مەخمەل پەشمەت ۋە قونچلىرىغا گۈل تۇتۇلغان سىرىق كۆن ئۆتۈك كىيگەن قاپلانبەگمۇ توختامىشقا قاراپ داڭقېتىپ تۇرۇپلا قالدى . توختامىشمۇ ئۇچىسىغا كالتە مەخمەل پەشمەت كىيگەنىدى . پەرقى شۇكى ، ئۇ بېلىنى كەڭ تاسما كەمەر بىلەن باغلاپ ، يېنىغا قىلىچ ۋە خەنجەر ئاسقان ، تاقىر بېشىغا چەۋەندازلارچە كەڭ گىرۋەكلىك قارا بۆرك كىيىپ ، بىر يېنىغا شۇڭقار قانىتىنىڭ چوڭ پېيىنى قىستۇرۇۋالغانىدى .

تۇركەنئايمۇ ئۇلارنىڭ بۇنداق مىخلانغاندەك تۇرۇپ قالغىنىغا قاراپ ھەيران بولدى .

— بۇ مېنىڭ نەۋرە ئاكام قاپلانبەگ ، — دېدى ئۇ توختامىشقا تونۇشتۇرۇپ .

توختامىش ئۇنچىقماستىن سەل ئېگىلىپ سالام قىلدى . قاپلانبەگمۇ ئوخشاش ئۇسۇلدا سالام ياندۇردى .

— قوچۇغا قايتىپ كەلگىنىڭىزنى ئالابارس تارخاندىن ئاڭلىغانىدىم ، — دېدى ئۇ ، — ئۇنىڭ قوشۇنىدا تۇرۇۋېتىپسەن . چەۋەندازلىقىڭ تۇرقۇڭدىنمۇ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ .

— سېنى بۇ يەردە كۆرسەن دەپ ئويلىمىغانىدىم ، — دېدى توختامىش .

— مەنمۇ سەن بىلەن بۇ يەردە ئۇچرىشىپ قېلىشىمنىڭ ئويلىمىغانىدىم ، — دېدى قاپلانبەگ .

— نېمە ؟ سىلەر تونۇشامسىلەر ؟ — تۇركەنئاي تەئەججۇپ ئىچىدە خىتاب قىلدى .

— تونۇشمىز ، — دېدى قاپلانبەگ ۋە ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن توختامشنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى .

توختامش ئېغىر تىنىق ئېلىپ سۇپىغا ئولتۇردى . تۇركەنئاي سۇپىدا ئولتۇرۇشقان ئىككىيلەنگە چەكسىز ھەيرانلىق ئىچىدە كۆز تىكىپ تۇرۇپلا قالدى . بىردەملىك ئېغىر سۈكۈتتىن كېيىن توختامش بوغۇق ئاۋازدا سورىدى :

— تۇركەنئايىنىڭ ئاتىسى كىم ؟

قاپلانبەگ جاۋاب بەردى :

— تۇركەنئايىنىڭ ئاتىسى مېنىڭ ئاتامنىڭ ئىنىسى بولىدۇ . ھازىر تۇركەنئاي ئاتامنىڭ ھامىيلىقىدا تۇرۇۋاتىدۇ .

توختامشنىڭ ئىچى ئاچچىق بولۇپ كەتتى . ئۇ ئەلەم بىلەن بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ، مۈكچىيىپلا قالدى . قارىمامدىغان ، ئۇنىڭ سۆيگەن يارى ، ئۇنىڭ قەلب تۆرىدىكى ئاشۇ تەڭداشسىز ئابىدە ، ئاشۇ گۈزەل تۇركەنئايىنىڭ رەزىل مۇناپىق مىسرىسلا بىلەن تۇغقان چىقىپ قالغىنىنى ! يەنە كېلىپ ، ئاشۇ مىسرىسلانىڭ جىيەن قىزى بولۇپ چىققىنىنى ! ھەي تەقدىر !

— چۈشەندىم ، — دېدى قاپلانبەگ ، — تۇركەنئاي بىر يىگىتنى قىتانلاردىن قۇتۇلدۇرۇپ يولغا سېلىپ قويغانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەنىدى . بۇ ئەسلىي سەن ئىكەنسەن ـ دە .

— شۇنداق ، مەن ، — دېدى توختامش ، — تۇركەنئاي ۋىجدانلىق ، ھەقىقىي ئىدىقۇت قىزى ئىكەن .

قاپلانبەگ قىيىن مەسىلىگە دۇچ كېلىپ بېشىنى قاتقان ئادەمدەك قوشۇمسىنى تۇرۇپ جىمىپ كەتتى .

— تۇركەنئاي ، سىز خاپا بولماي بىردەم چىقىپ

تۇرسىگىز ، — دېدى توختامىش .

تۇركەنئاي ھېچنېمىنى چۈشىنەلمەي قايمۇققان ھالدا چىقىپ كەتتى . قاپلانبەگ توختامىشنىڭ نېمە دەيدىغانلىقىنى كۈتۈپ ئۇنىڭغا قارىدى . «سەن ئىلگىرى تۇركەنئاينىڭ مىسىرىسلا جەمەتىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىلمەپتىكەنسەن . ئەمدى نېمە دەيسەنكەن ؟ » دەپ ئويلىدى ئۇ . توختامىش ئورنىدىن تۇرۇپ ، ئۆي ئىچىدە ئۇياقتىن ـ بۇياققا مېڭىپ كەتتى .

— تۇركەنئاي بىلەن ئىككىمىز ۋەدىلەشتۇق ، — دېدى ئۇ ھاياجاندىن تىترەپ تۇرغان ئاۋازدا ، — مەن ئۇنى سۆيىمەن ، چىن قەلبىمدىن قەدىرلەيمەن...

— لېكىن ، تۇركەنئاي بىزنىڭ جەمەتىنىڭ ئەزاسى تۇرسا ، — دېدى قاپلانبەگ ، — ئۇ مېنىڭ نەۋرە سىڭلىم ، ئاتام مىسىرىسلانىڭ جىيەن قىزى ، سەن ئاتامنى ئۆلتۈرمەكچى ئەمەسمىدىڭ ؟

توختامىشنىڭ يۈرەك سوقۇشى تېزلىشىپ ، نەپسى بوغۇلۇپ قالدى . ئۇ كۆڭلىكىنىڭ كەشتىلەنگەن ئۆرە ياقىسىنى كەڭ ئېچىۋېتىپ ، ئۇياقتىن ـ بۇياققا تېخىمۇ تېز مېڭىپ كەتتى ـ دە ، قاپلانبەگنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى .

— مەن تۇركەنئايدىن كېچەلمەيمەن... ئۇ مىسىرىسلاغا ئوخشاشمايدۇ... سەنمۇ ئاتاڭغا ئوخشاشمايسەنغۇ...

— ئۇ بەربىر مېنىڭ ئاتام ! — دېدى قاپلانبەگ ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ ، — مېنىڭ ئالدىمدا ئاتامنىڭ يامان گېپىنى قىلىشىڭغا يول قويمايمەن !

توختامىش يەنە جىددىيلىشىپ ئۇياقتىن ـ بۇياققا مېڭىپ كەتتى .

— تۇركەنئاينى نىكاھىمغا ئالمەن... قانداق شەرتىڭ بولسا ئېيت ، تويلىشايلى ، — دېدى ئۇ .

ئەمدى قاپلانبەگ كەسكىن ھەرىكەت قىلىپ سۆپىدىن پەسكە چۈشتى .

— بولمايدۇ ! — دېدى ئۇ ، — سېنىڭ قىتانلاردىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغىنىمغا قاراپلا بۇ ئىشتا يول قويىدۇ دەپ ئويلىما . بۇ تامامەن باشقا ـ باشقا ئىش .

— توغرا ، بۇ باشقا ـ باشقا ئىش ، — دېدى توختامىش ، — شۇڭا ، تۈركەنئاينىڭ ئۆمۈرلۈك ئىشىنى بۇ ئىشقا چېتىۋالماسلىقىڭ كېرەك .

قاپلانبەگمۇ ئۇياقتىن ـ بۇياققا مېڭىپ كەتتى . ئۇنىڭ تۇرقىدىن بۇ قېيىن مەسىلە ئۇستىدە قاتتىق ئويلىنىۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى .

— بولمايدۇ ، — دەپ تەكرارلىدى ئۇ توختامىشنىڭ ئالدىدا توختاپ ، — بۇنداق نىكاھنىڭ ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدۇ . تەقدىر بىز بۇ ئىككى ئائىلە ئوتتۇرىسىغا يۇيۇلماس قارا ئىزلارنى سالغان . بۇ قارا ئىزلار ھامان نىكاھ يېپىدا تۇگۇن پەيدا قىلماي قالمايدۇ . شۇڭا ، بىزنىڭ ئاداشلىقىمىز[1] ساقلىنىپ قالسۇن ، ئەمما ، مۇناسىۋىتىمىز بۇ چەكتىن ئېشىپ كەتسە بولمايدۇ .

— بۇ نېمە دېگىنىڭ ! — دەپ ئۇنىڭ پىكرىنى رەت قىلدى توختامىش ، — تۇركەنئاي ئىككىمىز ھاياتىمىزنى تامامەن باشقا ئىزغا سالىمىز ، تەقدىر يولىمىزنى يېڭىدىن باشلايمىز ، بۇرۇنقى قارا ئىزلارغا ئەمدى قەدەم باسمايمىز .

قاپلانبەگ بېشىنى چايقىدى .

— سەن بىر دەملىك ھېسسىياتىڭغا تايىنىپ سۆزلەۋاتىسەن ، — دېدى ئۇ .

— ياق ! — دېدى توختامىش قەتئىيلىك بىلەن ، — مەن ھېسسىياتىم بىلەن ئەمەس ، ئەقىل ـ ئىدراكىم بىلەن سۆزلەۋاتىمەن . سەن دېگەن قارا ئىزلار تۇركەنئاينىڭ ئىزى ئەمەس . ئۇ بىر ئاق كۆڭۈل پەرىشتە .

— بەس ، بۇ گەپنى قويايلى ، بۇ ھەقتە ئارتۇق سۆزلەشنى

① ئاداش — قەدىمكى تۈركىي تىلدا دوست ، ئاداشلىق — دوستلۇق .

خالىمايمەن ، — دېدى قاپلانبەگ ۋە سۆھبەتنىڭ تامام بولغانلىقىنى ئىپادىلەپ قايتىدىن سۆپىغا ئولتۇرۇۋالدى ، — بۇ تەلىپىڭگە ئاتامنىڭ قوشۇلمايدىغانلىقى تۇرغان گەپ . بىز پەرزەنت تۇرۇقلۇق ئۇنىڭ رايىنى قايتۇرالمايمىز .

توختامشىنىڭ گويا كى قىزىپ تۇرغان بەدىنىگە مۇزدەك سۇ قۇيۇۋېتىلگەندەك بولۇپ كەتتى . ئۇنىڭ مېڭىسى گاراڭ بولۇپ ، يۈرىكى ھەربىر تېتىن توختىغاندەك تۇيۇلدى . قاپلانبەگنىڭ «بىز پەرزەنت تۇرۇقلۇق» دېيىش ئارقىلىق تۇركەنئاينىمۇ مىسرىسلانىڭ پەرزەنتى قاتارىدا ساناۋاتقانلىقى توختامشىنىڭ ئېچىنى زەھەر قۇيغاندەك ئېچىشتۇردى . ئۇ يەنە بىرنېمىلەرنى دېمەكچى بولدى ، قاپلانبەگنىڭ ئېيتقانلىرىغا رەددىيە بەرمەكچى ، ئۇنى ئەيىبلىمەكچى ، ئۇنى قايىل كەلتۈرمەكچى بولدى ، لېكىن ھېچنېمە دېيەلمىدى . ئۇ نەپىسى بوغۇلۇپ ، چىرايى ئۆڭگەن ھالدا كەينىگە بۇرۇلۇپ ئۆيدىن چىقىپ كەتتى .

ئىچى تىت ـ تىت بولۇپ باغ ئېچىدىكى گۈللۈكتە ئايلىنىپ يۈرگەن تۈركەنئاي ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلدى .

— نېمە بولدى ؟ — دەپ سورىدى ئۇ يىگىتنىڭ چىرايىدىكى جىددىيلىكنى كۆرۈپ ئەنسىرىگەن ھالدا .

توختامش ئېغىلغا كىرىپ قارا ئېتىنى تىزگىنىدىن يېتىلەپ چىقتى .

— ھېچ گەپ يوق ، كېيىن سۆزلىشەيلى ، — دېدى ئۇ قىزنىڭ چوڭ ـ چوڭ ئېچىلىپ كەتكەن كۆزلىرىگە مېھىرلىك كۆزلىرى بىلەن تىكىلىپ .

شۇ ئەسنادا قاپلانبەگمۇ ئۆيدىن چىقىپ كەلدى .

— ئەي توختامش ، — دەپ توۋلىدى ئۇ ، — سەن ئاتامنى دۇشمەن كۆرسەن ، ئەجەبا ، ئاتامنىڭ ئېتىنى مىنىپ يۈرۈپسەنغۇ .

توختامش بۇ خىتابتىن تېڭىرقاپ قالدى .

— بۇ ئاتىنىڭ ئاتام تۈركەنئايغا بەرگەن ، — دېدى يەنە

قاپلانبەگ .

توختامىش گەپ قىلالماي تۇركەنئايغا قاردى .

— شۇنداق ، توغرا ، — دېدى تۇركەنئاي ، — بۇ ئاتنى ماڭا مىسىرىسلا تاغام بەرگەن . شۇنداق بولسا نېمە بوپتۇ ؟ توختامىش نېمىدەپ تاغامنى دۇشمەن كۆرگۈدەك ؟

توختامىش قاپلانبەگنىڭ سۆزلىرىدىن ھاقارەت ھېس قىلدى . شۇنداقتىمۇ ، ئۆزىنىڭ يېنىدا تەلمۇرۈپ تۇرغان تۇركەنئايىنىڭ سۆيگۈ تەپتىدىن ئۇنىڭ يۇرىكى ئىللىپ تۇراتتى . شۇڭا ئۇ قاپلانبەگكە توڭ تەگمىدى .

— بۇ ئاتنى ماڭا تۇركەنئاي بەرگەن ، — دېدى ئۇ قاپلانبەگكە قاراپ ، — سېنىڭ گېپىڭگە يارىشا ، بۇ ئاتنى ھازىر ساڭا بەرسەم توغرا بولمايدۇ . ئەگەر تۇركەنئايىنىڭ بۇ سوۋغىتىنى ئۆزىگە قايتۇرۇپ بەرسەم ، ئۇنىڭ كۆڭلى ئاغرىيدۇ . شۇڭا ، سېنىڭ بۇ گەپلەرنى قىلىشىڭ ئورۇنسىز . بۇ تۇركەنئاي بىلەن ئىككىمىزنىڭ ئوتتۇرىدىكى ئىش .

— بۇ نېمە دېگىنىڭىز ، قاپلانبەگ ئاكا ؟ — دېدى تۇركەنئاي نەۋرە ئاكىسىغا قاراپ ، — سىلەر نېمە دېيىشۋاتىسىلەر ؟ بۇ زادى نېمە گەپ ؟ نېمە ئىش ؟ زادى چۈشەنمىدىمغۇ...

— تۇركەنئاي ، — دېدى توختامىش ، — مەن ھەر قېتىم سىزنى كۆرگىلى كەلگەندە ، ئۆزۈمنىڭ ئېتىمنى ئۆيدە قويۇپ ئاتايىن مۇشۇ قارا ئاتنى مىنىپ كېلىمەن . بۇ نېمە ئۇچۇن ؟ چۈشىنەمسىز ؟

— چۈشىنىمەن ، — دېدى تۇركەنئاي ، — لېكىن ، ئىككىڭلار نېمىلەرنى دەۋاتىسىلەر ؟ نېمىلەرنى دېيىشتىڭلار ؟ پەقەتلا چۈشەنمىدىمغۇ .

— مەن يەنە كېلىمەن . كېيىن سۆزلىشەيلى ، تۇركەنئاي ، — دېدى توختامىش ۋە قارا ئارغىماقنا بىر سەكرەپلا مىندى ـ دە ، دەرۋازىدىن چىقىپ كەتتى .

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئون ئالتىنچى باب

قىتانلار ۋە نايمانلار

نايمانلارنىڭ سەرگەردان خانىسى كۆچلۈك قارا قىتان مەلىكىسىگە ئۆيلىنىپ ، گۈرخان چۈرۈقتىن قالسا ئىككىنچى شەخس بولۇپ قالدى . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، نايمان خانلىقى ئاخىر قىتانلارغا قوشۇلۇپ كەتتى . قېرى گۈرخاننىڭ ئوغلى يوق ئىدى . شۇڭا ، كۈيئوغلى كۆچلۈكخاننى ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن ياردەمچىسى قىلىۋالدى .

گۈرخان ساقلىقى بولماي كۈندىن - كۈنگە ئاجىزلىشىپ كېتىۋاتقان بولغاچقا ، يىراق - يېقىنغا تولا بارمايتتى . خانلىقنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ۋەزىرلەرگە تاپشۇرۇپ قويۇپ ، ئۇلارنىڭ مەلۇماتلىرىنى ئاڭلاش بىلەن چەكلىنەتتى . ئۇ قولىغا قول ، پۇتىغا پۇت بولغۇدەك بىرەر ئوغلىنىڭ يوقلۇقىدىن قايغۇرۇپ ئارامسىزلىناتتى ، خانلىقنىڭ كەلگۈسىدىن ئەنسىرەيتتى . «مەندىن كېيىن بۇ تاج ۋە تەخت كىمگە قالىدۇ ؟» دەپ ئويلىسا ، قان يۇتقاندەك ئازابلىناتتى .

گۈرخاننىڭ ئەنە شۇنداق نادامەتلىك كۈنلىرىدە ، نايمانلارنىڭ ياش ھۆكۈمدارى كۆچلۈكخان پەيدا بولۇپ ، قارا قىتان تەۋەلىكىگە ئۆتتى . ئۇزاق ئۆتمەي گۈرخاننىڭ ئەتىۋارلىق قىزى بۇ قاۋۇل ، كېلىشكەن ياش خانغا كۆڭلىنى بەردى . گۈرخان ئۆزىمۇ بۇ تەدبىرلىك ، غەيرەتلىك كۈيئوغلىنى ياقتۇرۇپ قالدى . موڭغۇللار بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا كۆپ تالاپەت كۆرۈپ سەرسان بولغان

نايمانلار ئەمدى ئارام تېپىپ ، ئاسايىشلىق كۈنلەرگە ئېرىشكەندەك بولدى .

گۈرخان بوش ۋاقىتلىرىدا كۈيئوغلى كۈچلۈكخانىنى چاقىرىپ ، ئۇنىڭ بىلەن بۇيۇك قارا قىتان خانلىقىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ۋە نۆۋەتتىكى ۋەزىيەت توغرىسىدا سۆھبەتلىشىشنى ياخشى كۆرەتتى .

— بىز قىتانلار قۇدرەتلىك خەلق ، — دەيتتى گۈرخان ، — ئەجدادلىرىمىز كۈنچىقىشنى تەرەپتىن بۇ يەرلەرگە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن بۇ ئەتراپتا قۇدرەتلىك ھېسابلانغان ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنى بويسۇندۇرۇپ ، ئۆزىمىزنىڭ يېڭى خانلىقىمىزنى تىكلىگەن . قاراخانىيلارنىڭ ئىككى ئاستانىسىنىڭ بىرى بولغان مانا مۇشۇ بالاساغۇن شەھرىنى ئۆزىمىز ئاستانە قىلىۋالدۇق . شۇنىڭدىن بۇيان يۈز يىل ئۆتتى . خانلىقىمىز يىلدىن - يىلغا يۈكسەلدى . كۈنچىقىشتا ئىدىقۇت خانلىقى ، كۈنپېتىشتا خارەزىم دۆلىتى ، جەنۇبتا قاراخانىيلار بىزگە سىلىق تۆلەيدىغان بولدى .

— بىراق ، يېقىندىن بېرى ئەھۋال تازا ياخشى ئەمەس ، — دەپ سۆز قاتتى كۈچلۈكخان ، — موڭغۇللارنىڭ تەھدىتى كۈچىيىۋاتىدۇ ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى چىڭگىزخان بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ، سىلىق تۆلەشتىن باش تارتتى ، ھەتتا قىتان مەمۇرلىرىنى قوغلاپ چىقاردى . ھازىر ھەممە ئالامەتلەردىن قارىغاندا ، خارەزىمشاھمۇ بويۇنتاۋلىق قىلىپ ، ئۆكتە قوپۇشقا تەييارلىنىۋاتىدۇ . ئىلى دىيارىدىكى ئۇيغۇر - قارلۇق قەبىلىلىرىمۇ بىزدىن يۈز ئۆرۈپ ، موڭغۇللار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى . مۇشۇنداق بولۇۋەرسە ، ئەتە - ئۆگۈن تارىم ۋادىسىدىكى قاراخانىيلارمۇ ئىسيان كۆتۈرۈشى مۇمكىن . مۇشۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ئوبدان ھېسابقا ئېلىپ ، مۇۋاپىق تەدبىر قوللىنىشىمىز كېرەك .

سۆپىدىكى قات - قات تاۋار كۆرپىلەردە يوغان تەكىيىگە

يۆلىنىپ ئولتۇرغان گۈرخان تەستەقلىغان تەرزدە بېشىنى ئىتتىك ـ ئىتتىك لىڭشىتتى .

— توغرا ، توغرا ، — دېدى ئۇ ، — بولۇپمۇ خارەزمشاھنىڭ پەيلى ياماق ، ئۇ بۇلتۇرمۇ ، بۇ يىلمۇ ئولپان تاپشۇرمىدى . ئۇنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ ، ئوبدان بىر ئەدەپلەپ قويساق بولاتتى . قانداق دەيسەن ؟

كۈچلۈكخان بالاساغۇنغا كەلگەندىن بۇيان قىتتان ئوردىسىدىكى ھەشەمەتلىك تۇرمۇشتا ئىچى سىقىلىپ ، بۇرۇقتۇرما بولۇپ يۇرەتتى . ئۇ ئات مىنىپ ، يۇرۇشلەرگە ئاتلىنىپ ، دالا ـ قىرلاردىكى بوران ـ چاپقۇنلاردا چەۋەندازلىق قىلىشتىن ھۇزۇرلىناتتى . شۇڭا ، ئۇ گۈرخاننىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ئۆزىگە كۆڭۈلدىكىدەك پۇرسەت كەلدى دەپ چۈشەندى .

— شۇنداق قىلىش كېرەك ، — دېدى ئۇ قېينىتىسىنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلەپ ، — مانا مەن قوشۇن تارتىپ خارەزمشاھنىڭ ئالدىغا باراي . ئۇ ياخشىلىقچە ئىتائەت بىلدۈرسە ، سۈلھى ئارقىلىق كېلىشىمىز . ئەگەر ئۇ ئىتائەت يولىدىن چىقسا ، ئۇنى قىلىچ ، نەيزە بىلەن باش ئەگدۈرىمەن .

— ياخشى گەپ قىلدىڭ ، ئوغلۇم ، ياخشى گەپ قىلدىڭ ، — دېدى گۈرخان مەمنۇن بولۇپ ، — دەرھال يۈرۈشكە ئاتلانغىن . ئۆزىنى چاغلىماي شىلتىڭ ئاتىدىغان خارەزمشاھ دېگەن لەقۋاغا كۈچىمىزنى كۆرسىتىپ قوي .

شۇنداق قىلىپ ، كۈچلۈكخان نايمان قوشۇنىنىڭ باشلاپ بالاساغۇن سېپىلىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىدىن چىقىپ كەتتى .

قوشۇن قۇمساڭغۇ توپىلىق چۆللەرنى كېزىپ ، خارەزىم دۆلىتىنىڭ ئاستانىسى ئۈرگەنچ شەھىرىگە يېقىن كەلدى . كۈچلۈكخان ئۇچ نەپەر ئەلچىنى شەھەرگە ئەۋەتتى . ھايال ئۆتمەي ھېلىقى ئۇچ نايمان ئەلچى بىلەن بىللە ئۇزۇن تاۋار تونلارنى كىيىشىپ ، باشلىرىغا يوغان ئاق يىپەك سەللە ئوراشقان ساقاللىق

ئۇچ ئادەم شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىپ كەلدى . ئۇلار خۇش تەبەسسۇم بىلەن كۇچلۇكخانغا چوڭقۇر ئېگىلىپ تەزىم قىلىشتى .

— خوجىمىز مۇھەممەد ئەلائىددىن خارەزىمشاھ ئالىيلىرى شەۋكەتلىك باھادىر كۇچلۇكخان ھەزرەتلىرىنى ئوردىغا تەكلىپ قىلدى . قەدەم تەشرىپ قىلغايسىز .

كۇچلۇكخان ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىدىن بىرنەچچە كىشىنى باشلاپ غالىبلارچە سالاپەت بىلەن ئۆرگەنچ شەھىرىدىكى خارەزىمشاھ ئوردىسىغا قەدەم باستى . بۇ مۇسۇلمانلار دۆلىتىنىڭ ھۆكۇمدارى مۇھەممەد ئەلائىددىن خارەزىمشاھ نايمان ھۆكۇمدارىنى ئاجايىپ دەبدەبىلىك كۇتۇۋالدى . بۇنداق قىزغىن كۇتۇۋېلىش ۋە بولۇپمۇ بۇ شەھەرنىڭ ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇشى ، ئوردا ئىچىدىكى ھەشەمەتچىلىكلەر كۇچلۇكخاننى ھەيرەتتە قالدۇردى . يەتتە كېچە ـ كۇندۇز بەزمە ـ زىياپەتلەر بىلەن ئۆتتى .

سەككىزىنچى كۇنى كۇچلۇكخان رەسمىي سۆھبەتكە تەكلىپ قىلىندى . ئۇ ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ يول باشلىشى بىلەن سارايغا كىرگەندە ، خارەزىمشاھ تۆردىكى ئالتۇن تەختتە چازا قۇرۇپ ئولتۇرغاندى . ئەمەلدارلار كۇچلۇكخاننى تەختىنىڭ ئوڭ يېنىدىكى كۇرسىغا ئولتۇرغۇزدى .

قورساق سىلىپ كەتكەن سىمىز ۋە چار ساقاللىق خارەزىمشاھ ئۇچىسىغا زەرباپ تون كىيىپ ، بېشىغا سىماب رەڭلىك يىپەك سەللە ئوريغاندى . سەللىسىنىڭ ماڭلاي قىسمىغا ئۆرۈكتەك چوڭلۇقتىكى سۇس يېشىل زۇمرەت كۆز ئورنىتىلغانىدى . تەختىنىڭ ئىككى يېنىدىن پەگاھقا قاراپ تىزىلغان كۇرسىلاردا ئولتۇرۇشقان توققۇز ۋەزىرمۇ قىممەت باھالىق كىمخاب تونلارنى كىيىشىپ ، ئاق ، سىرىق يىپەك سەللىلەرنى ئوراشقانىدى . ھەممىسىنىڭ قوللىرىدا ئالتۇن ئۇزۇكلەر . ئۇلارغا نىسبەتەن خېلى ئاددىي كىينىگەن كۇچلۇكخان بىر تەرەپتىن ئۆز ئىچىدە : «ئەر كىشىلەرگە بۇنچىلىك ياسىنىپ كېتىشنىڭ نېمە ھاجىتى ؟» دەپ

ياراتمىسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ھېسابسىز بايلىقنى ئىسپادىلەپ تۇرىدىغان ھەشەمەتچىلىكلەرگە قاراپ بىرئاز ئەيمەنگەندەك بولاتتى . ئۇ نەگىلا قارىمىسۇن ، ھەسەن ـ ھۈسەندەك كۆزنى قامаشتۇرىدىغان تاۋار ـ دۇردۇنلار ، ھەممە يەرنى ئالا قويماي قاپلاپ كەتكەن رەڭدار گىلەملەر ، ھەممە يەردە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان ئالتۇن ـ كۈمۈش ، جاۋاھىرلار گويا كى خارەزمشاھ دۆلىتىنىڭ سېھرىي كۈچىنى نامايان قىلىۋاتقاندەك بىلىنەتتى .

— ئەي نامى ئۇلۇغ باھادىر كۈچلۈكخان ، — دېدى خارەزمشاھ سىپايىلىك بىلەن كۈلۈمسىرەپ ، — سىز بىلەن دىدار كۆرۈشمەك ئىستىكىنى ئۇزاقتىن بۇيان كۆڭلۈمگە پۈكۈپ كەلگەنىدىم . بۈگۈن مۇرادىمغا يەتتىم . بىزگە ئېيتىدىغان ھەرقانداق كالامىڭىزنى ئىشتىمەك ، بىز ئۈچۈن زور خۇشاللىقتۇر .

تاغ ـ داللارنىڭ بوران ـ چاپقۇنلىرىدا ئۆسكەن نايمان ھۆكۈمدارى شەھەرلەرنىڭ ئېگىز سېپىللىرى ئىچىدە ئەيش ـ ئىشرەتلىك جاپاسىز تۇرمۇش كەچۈرىدىغان خارەزىم ئۇلۇغلىرىنىڭ دەبدەبىلىك سۆز ـ ئىبارىلىرى ۋە زىل مۇناسىۋەتلىرىگە كۆنۈك ئەمەس ئىدى . شۇڭا ، كېلىشتىكى مۇددىئاسىنى ئۇدۇللا بايان قىلدى :

— مەن بۇ يەرگە گۈرخان ئاتامنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن كەلدىم . خاقانىيە[1] ھەم خارەزىم تەۋەلىكىدىكى مۇسۇلمانلار گۈرخان ئاتامغا ئىتائەت بىلدۈرۈپ ، ئۇزاقتىن بۇيان ئولپان تاپشۇرۇپ كەلگەنىدى . لېكىن ، بۇلتۇردىن بېرى خارەزمشاھنىڭ ئولپان تاپشۇرمىغانلىقى مەلۇم . شۇڭا ، مەن گۈرخان ئاتامغا ۋاكالىتەن تەۋەبىڭىزلەردىن يىغىلغان ئولپان ـ سېلىقلارنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۈچۈن كەلدىم .

ئالتۇن تەختتە ئولتۇرغان مۇھەممەد خارەزمشاھ سېمىز گەۋدىسىنى قىمىرلىتىپ ، سۆكۈت ئىچىدە ئولتۇرغان ئۆزىنىڭ

① خاقانىيە — كاشغەر ھەم ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار .

ۋەزىرلىرىگە كۆز يۇگۈرتتى ۋە سالاپەتىنى بۇزماي ، تەمكىنلىك بىلەن كۈلۈمسىرەپ قويدى . كۈچلۈكخانىنىڭ يېنىدىكى كۈرسىدا ئولتۇرغان باش ۋەزىر كالتە يۆتىلىپ قويۇپ مۇنداق دېدى :

— بىز نامى ئۇلۇغ باھادىر كۈچلۈكخانىنى قارا قىتانلارنىڭ ۋەكىلى ئەمەس ، بەلكى باتۇر نايمان خەلقىنىڭ مۇناسىپ خاقانى دەپ ھۆرمەت بىلدۈرۈۋاتىمىز .

كۈچلۈكخان بۇ گەپنى ئاڭلاپ مەڭدەپ قالدى .

— گۇرخان مېنىڭ قېينىتام . ئۇ بىزگە پاناھلىق بەردى ، — دېدى ئۇ .

— ھازىر گۇرخان بەكلا قېرىپ كەتتى ، — دېدى مۇھەممەد خارەزىمشاھ ئۇلۇغۋار قىياپەتتە ئالدىرىماي سۆزلەپ ، — قارا قىتانلارغا بىر قابىل خان كېرەك ئىدى . ئەپسۇسكى ، گۇرخانىنىڭ ئۆز پۇشتىدىن بولغان ۋارىسى يوق . ھازىرقى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسىدىن قارىغاندا ، دەل باھادىر كۈچلۈكخان قارا قىتان تەختىنىڭ ئەڭ مۇۋاپىق ۋارىسى بولۇشقا مۇناسىپ . گۇرخان ھازىر دوست ـ دۇشمەننى پەرق ئېتەلمەيۋاتقاندەك قىلىدۇ . ھالبۇكى ، ئەگەر باھادىر كۈچلۈكخان بالاساغۇندا ھوقۇق تۇتسا ، سىزلەرنىڭ ھەم بىزلەرنىڭ ئىشلىرىمىز ناھايىتىمۇ ئوڭۇشلۇق يۈرۈشۈپ كەتكەن بولاتتى . خارەزىم بىلەن بالاساغۇن ئىتتىپاقلاشسا ، بىزگە كىم تەڭ كېلەلەيدۇ !

— بىزدە بايلىق كۆپ ، — دېدى باش ۋەزىر ، — بايلىقىمىز كۆپ بولغاچقا ، تۆت يۈز مىڭ كىشىلىك زور قوشۇننى بېقىپ كېتىۋاتىمىز . بۇنداق زور قوشۇن قوشنا ئەللەردە يوق . ئەگەر كۈچلۈكخان بىز بىلەن ئىتتىپاقلىشىشنى خالىسا ، ماددىي بايلىق بىلەنمۇ ، قوشۇن بىلەنمۇ ياردەم بېرىشكە تەييارمىز .

كۈچلۈكخان ئويلىنىپ قالدى . «تۆت يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇن قارا قىتانلاردىمۇ ھەم بىزدىمۇ يوق ، — دەپ مۇلاھىزە قىلدى ئۇ ئۆز ئىچىدە ، — ئۇنىڭ ئۇستىگە ، بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ

شەھەرلىرى ئېگىز ۋە مەزمۇت سېپىللار بىلەن قورشالغان ، شەھەر ئىچى ھېسابسىز بايلىق بىلەن تولغان . ئۇلار يەمەكلىك ۋە ئات ـ ئۇلاغدىن قىسىلىپ قالمايدۇ . ئۇلار ھۇنەرۋەنلىكتىمۇ كامىل ئىكەن . ئۇلارنىڭ ئۆيـ ئىمارەتلىرى شۇنچە كۆركەم ۋە پۇختا ، قىلىچ ـ خەنجەر ۋە ئوقيالىرى شۇنچە سۈپەتلىك . ئەڭ مۇھىمى ، ئۇلارنىڭ ئادەم سانى ناھايىتى كۆپ . شۇنداق ئىكەن ، ئۇلار بىلەن دۈشمەنلىشىش ھالى خارابلاشقان نايمانلار ئۈچۈن ئوت بىلەن ئويناشقاندەك ئىش بولۇپ قالمىسۇن يەنە ! قارا قىتانلارغا قانچىلىك ئىشەنگىلى بولار ؟ ئەنە ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئاشكارا تىغ كۆتۈرۈپ ، قارا قىتانلارنىڭ مەمۇرلىرىنى قىرىپ تاشلىغانىدى ، گۈرخان ئاچچىق يۇتۇپ ، غەڭ قىلالماي ئولتۇرمامدۇ » ...

مۇھەممەد خارەزمشاھ ۋە باش ۋەزىر شۇنچە ھەيۋە بىلەن كەلگەن بۇ سەرگەردان نايمان ھۆكۈمدارىنىڭ ئۇنى ئىچىگە چۈشۈپ ئولتۇرۇپ كەتكىنىنى كۆرۈپ ، بىر ـ بىرىگە مەنىلىك قارىشۇالدى .

— بۇگۈنكى سۆھبىتىمىز مۇشۇ يەرگىچە بولسۇن ، — دېدى كۈچلۈكخان ، — ئولپان ، سىلىق توغرىسىدا بىز كېيىن ئايرىم كېلىشىم تۈزەيلى .

خارەزمشاھ يەنە داغدۇغىلىق زىياپەت بېرىپ ۋە قىممەت باھالىق سوۋغىلارنى تەقدىم قىلىپ ، كۈچلۈكخاننى ئۇزىتىپ قويدى . كۈچلۈكخان بالاساغۇنغا قايتماي ، دالىدا بارگاھ قۇرۇپ تۇرۇپ قالدى . ئاردىن ھەپتە ئۆتمەي تۇرۇپ ، قىممەتلىك سەرپايىلەرنى كىيىشكەن سالاپەتلىك مۇسۇلمانلار نايمانلار بارگاھىغا قەدەم تەشرىپ قىلىشتى ھەمدە كۈچلۈكخان ئالدىدا تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ ، ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلدى :

— سۇلتانىمىز مۇھەممەد ئەلائىددىن خارەزمشاھ ئالىيلىرى باھادىر كۈچلۈكخان جانابىي ئالىيلىرىغا سالام يوللاپ ، بىزلەرنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى .

كۆچلۇكخانمۇ خارەزىم ئەلچىلىرىنى قوي سويۇپ قىزغىن كۆتۈۋالدى . ئاخىر ، خارەزىمشاھنىڭ ئەلچىلىرى كۆچلۇكخان بىلەن كېلىشىم تۈزۈشتى .

خارەزىمشاھنىڭ ئەلچىلەر ئارقىلىق كۆچلۇكخانغا يوللىغان مەكتۇپىدا مۇنداق مەزمۇنلار بار ئىدى : «... سىز ئۇ تەرەپتىن گۈرخان ئۇستىگە قوشۇن تارتقايسىز ، مەن بۇ تەرەپتىن ھەربىكەت قىلۇرمەن . ئىككىمىز بىرلەشسەك ، ھېچكىم بىزگە تەڭ كېلەلمەيدۇ . سىز مەشرىقتىن ، مەن مەغرىبتىن ئاتلىنايلى . گۈرخاننىڭ غەزىپى ئەمدى بىزنى تەقىب ئېتەلمەيدۇ . گۈرخان ئەمدى بىزنىڭ ئورنىمىزنى تەڭرىتەلمەيدۇ» .

مەكتۇپنىڭ مەزمۇنى كۆچلۇكخاننىڭ كۆڭلىگە باب كەلدى . شۇ ئاساستا ئەھدىنامە تۈزۈشتىكى ، ئەگەر سۇلتان مۇھەممەد خارەزىمشاھ باشتا كېلىپ گۈرخاننى مەغلۇپ قىلسا ، كاشغەردىن چىنگىچە بولغان ئارىلىقتىكى يەرلەر ئۇنىڭ بولىدۇ . ئەگەر كۆچلۇكخان ئالدىنراق يېتىپ كېلىپ گۈرخاننى يەڭسە ، فەناكەس دەريا‌سى بويلىرىغىچە بولغان يەرلەر ئۇنىڭ بولىدۇ .

شۇ ئەھدىنامە بويىچە ھەر ئىككى تەرەپ قوشۇن تارتىپ قىتانلار تەرەپكە يۈرۈش قىلدى . كۆچلۇكخان ئالدىنراق يېتىپ كەلدى ۋە بالاساغۇن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى . قىتانلار نېمە ئىش بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئاڭقىرالماي تەمتىرەپ قالدى ، كېيىن ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىپ زەربە بەردى . شەھەر ئىچىگە كىرىپ بولغان نايمانلار يەنە چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى . ئىككى كۈن قاتتىق جەڭ بولدى . نايمان قوشۇنى تارمار كەلتۈرۈلدى . كۆچلۇكخان ئېتىنى ئايماي قامچىلاپ شەھەردىن چۆللەرگە قاچتى .

بۇ چاغدا سۇلتان مۇھەممەد خارەزىمشاھ مۇسۇلمانلار قوشۇنىغا ئۆزى باش بولۇپ قىتانلارنىڭ بۇخارا ، سەمەرقەنت ۋە ئوترار ئەتراپلىرىدىكى قوشۇنلىرىنى كەينى - كەينىدىن مەغلۇپ قىلدى . شۇنىڭ بىلەن ، خارەزىم دۆلىتىمۇ خۇددى ئىدىقۇت خانلىقىغا

ئوخشاش قارا قىتان ھۆكۈمرانلىقىدىن ئۈزۈل ـ كېسىل قوتۇلدى .

گۈرخان ئاستانىدىكى قارا قىتان قوشۇنىغا شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ ، سۇلتان مۇھەممەدكە قارشى ئاتلاندى . ئىككى تەرەپ قوشۇنلىرى بايا‌ۋاندا توقۇنۇشۇپ ، ئۇدا بىرنەچچە كۈنگىچە قاتتىق جەڭ بولدى . ھەر ئىككى تەرەپ ئېغىر تالاپەت كۆردى . ئاخىر خارەزىم قوشۇنى چېكىندى . گۈرخان ئۆز قوشۇنىنىڭ قايتىدىن تەرتىپكە سېلىپ ئاستانىگە قايتتى .

ئەنە شۇ چاغدا قېرى گۈرخان ئويلاپ يەتمىگەن ۋەقە يۈز بەردى . بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ئاھالىسى ئەسلىدە قاراخانىيلارغا تەۋە بولۇپ ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاچقا ، قارا قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارىتا ياشتىن ـ ئاياغ كۆڭلىدە غۇم ساقلاپ كەلمەكتە ئىدى . ئۇلار خارەزىم تەرەپ بىلەن ئۇرۇش باشلانغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن جانلىنىپ كەتتى .

«سۇلتان مۇھەممەد قوشۇنى يېتىپ كەلگۈچە ، بىز ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىپ ، قارا قىتانلارنى يوقىتايلى ! » دەپ چۇقان كۆتۈرۈشتى ئۇلار .

شۇنىڭ بىلەن ، جېنى بارلىكى ئەركەك كالتەك ـ توقماق ، پالتا ـ كەكىلىرىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ ، شەھەردىكى قىتانلارنى بىر ياشتىن ئۇجۇقتۇرۇپ تاشلىدى . گۈرخان خارەزىم قوشۇنىنىڭ چېكىنىدۈرۈپ قايتىپ كەلگەندە ، بالاساغۇن ئاھالىسى شەھەر دەرۋازىلىرىنى تاقاپ ، ئۇلارنى كىرگۈزمىدى . چۆلدە ماكانسىز قالغان قىتانلار غەزەپتىن يېرىلغۇدەك بولۇپ ، سېپىللەرگە ھۇجۇم قىلدى . ئون ئالتە كۈن جەڭ بولدى . گۈرخان ياشقا جايلاردىكى قىتان قوشۇنلىرىنى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى بېقىندى بەگلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى جەم قىلىپ ، شەھەرگە ھۇجۇم بىلەن بېسىپ كىردى . شەھەر ئاھالىسى دەھشەتلىك تالان ـ تاراج قىلىندى ، مۇسۇلمانلارنىڭ مۆتىۋەر ئاقسۆڭەكلىرىدىن يەتتە مىڭ كىشى ئۆلتۈرۈلدى . كۆزى قىزارغان قىتانلار كوچا ـ كوچا ، ئۆي ـ

ئۆيلەرگە باستۇرۇپ كىرىپ ، ئولجا يىغىش بىلەن بولۇپ كەتتى . ئىنتىزام بۇزۇلدى ، قوشۇن تارقاقلاشتى .

كۇچلۇكخان بۇ ئىشلاردىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن نايمان قوشۇنىنى باشلاپ شەھەرگە تۇيۇقسىز باستۇرۇپ كىردى ۋە قىتانلارنىڭ مال ـ دۇنيا ۋەسۋەسىسى بىلەن تاپتىن چىققان چېرىكلىرىنى تېزلىكتە جىمىقتۇرۇپ ، گۈرخاننى تۇتقۇن قىلدى .

گۈرخان دەرمانسىز غەزەپتىن روھى چىقىپ كەتكەندەك بولۇپ ئۆرە تۇرالماي ، توپلىشىپ تۇرغان نايمانلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا داق يەرگىلا ئولتۇرۇپ قالدى . ئۇنىڭ كۆزلىرى قان قۇيۇلغاندەك قىزىرىپ ، ئاپئاق ساقلى تىترەپ كەتتى . سۆسەر تۇمىقى يەرگە چۈشۈپ كېتىپ ، ئايپاك بېشى يالىڭاچ قالدى .

— ۋۇي نومۇسسىز... ۋىجدانسىز... مۇناپىق... — دېدى ئۇ ئالدىدا تۇرغان كۇيئوغلى كۇچلۇكخانغا قولىنى شىلتىپ ، — تۇزكورلۇق قىلىپ ، ئاش بەرگەنگە مۇشت قايتۇرامسەن ؟ تەڭرىدىن قورقمامسەن ؟ ئۇ دۇنياغا بارغاندا بۇداتۇا ساكياموندىغا نېمە دەيسەن ؟ سەن... سەن... مېنىڭ قىزىمغا ئۆيلىنىپ... بۇ يورۇق دۇنيادىن كەتكەندە ئۇلۇغ ، مېھرىبان شەپقەتچىمىز ئاۋالۇكىنى تېشىۋاراغا نېمىدەپ جاۋاب بېرىسەن ؟

نايمانلار خۇددىنى يوقىتىپ سۆزلەۋاتقان قېرى گۈرخانىنى ئىككى قولتۇقىدىن يۆلەپ تۇرغۇزۇشتى ۋە ئۇنىڭ تىركىشىپ چالۋاقاشلىرىغا پىسەنت قىلماي ، ئۆزىنىڭ ھۇجرىسىغا ئەكىرىپ ياتقۇزۇپ قويۇشتى .

كۇچلۇكخان ئۇ ياتقان كاتىنىڭ يېنىغا كېلىپ مۇلايىملىق بىلەن سۆزلىدى :

— بۇنداق خاپا بولۇشنىڭ ئورنى يوق . سىز يەنىلا مېنىڭ قېينىناتام ، سىز يەنىلا مۇشۇ ئەلنىڭ خوجىسى ، سىز يەنىلا ئۇلۇغ گۈرخان . مەن پەقەت سىزگە ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىمەن . مەن سىزنىڭ قولىڭىزدىكى گۈرزى تاياق . مېنى قاياققا شىلتىسىڭىز

شۇ ياقتا ماڭمەن . سىز ماڭا بۇيرۇق قىلسىڭىز ، مەن سۇ كەلسە سۇدىن ، ئوت كەلسە ئوتتىن ھەرگىز يانمايمەن . خاتىرجەم بولۇڭ ، گۇرخان ئاتا ، بەھۇزۇر ئارام ئېلىڭ .

شۇنىڭ بىلەن ، كۆچلۈكخان قەبرى گۇرخانىنىڭ قورچاقتا ئايلاندۇرۇپ قويۇپ ، ئۆزى خانلىقىنىڭ ئالىي ھوقۇقىنى ئىگىلىدى . شۇ تەرىقىدە ئىككى يىل ئۆتكەندە ، توقسان بەش ياشقا كىرگەن گۇرخان ئالەمدىن ئۆتتى .

شۇنداق قىلىپ ، ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنلىرىدا 12 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىن 13 ـ ئەسىرنىڭ بېشىغىچە تەخمىنەن يۈز يىلغا يېقىن داۋاملاشقان قۇدرەتلىك قارا قىتان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ئەنە شۇنداق جەمجىتلا نايمان كۆچلۈكخانىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى .

قىتانلار ئەسلىي خېلۇڭجياڭ ۋە لياۋخې دەريالىرى ئەتراپلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىپ ياشايدىغان خەلق ئىدى . 6 ـ ، 7 ـ ئەسىرلەردە ، ئۇلار تاڭ سۇلالىسى ۋە كۆكتۈرك خانلىقى بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇش قىلغان بولۇپ ، بەزىدە بويسۇندۇرۇلغان ۋە بەزىدە قايتا باش كۆتۈرۈپ چىققان . 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىدا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا بېقىنغان . ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن قىتانلار ئۆزلىرىنىڭ خانلىقى ، تىكلىگەن ۋە تېزلىكتە كۈچىيىپ ، خېلۇڭجياڭ ۋادىسىدىن تارتىپ موڭغۇل ياياقلىرىغىچە بولغان كەڭ زېمىنلارنى ئىگىلىگەن . كېيىن بېقىندى خەلقلەردىن جۇرجىتلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، قىتان خانلىقىدىن بۆلۈنۈپ چىقتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ «ئالتۇن خانلىق» ، يەنى جىن سۇلالىسىنى تىكلىدى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قىتانلار بىلەن جۇرجىتلار ئوتتۇرىسىدا ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتتى . ئاقىۋەتتە جۇرجىتلار ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى . قىتانلار ئەسلىدىكى يۇرت ـ ماكانلىرىنى تاشلاپ غەربكە كۆچتى ھەمدە بۇنىڭدىن ئىلگىرى تارباغاتايدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان

قىتانلار بىلەن بىرلىشىپ ، جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ خاتىرلىرىدە «غەربىي لياۋ» دەپ ئاتالغان قارا قىتان خانلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا كەلتۈردى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ئالدى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى ، ئاندىن قاراخانىيلار تەۋەلىكىدىكى يەرلەرگە يۈرۈش قىلدى . قاراخانىيلار ئۇلارنىڭ ھۇجۇملىرىنى بىرنەچچە قېتىم زەربە بىلەن چېكىندۈردى . لېكىن ، ئاخىرقى ھېسابتا قاراخانىيلارمۇ ۋە ئىدىقۇت خانلىقىمۇ ئوخشاشلا قىتانلارغا سېلىق تۆلەيدىغان ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى .

قارا قىتان خانلىقى راسا كۈچەيدى . ئۇلار ئەمدى بالاساغۇن شەھىرى ، ئىلى ، يەتتىسۇ ۋە ئىسسىقكۆل رايونلىرىنى ، كېيىن يەنە سەمەرقەنت ، بۇخارا قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىپ ، خارەزىم دۆلىتى بىلەن ئۇرۇش باشلىدى . نەتىجىدە ، خارەزىمشاھمۇ ئولپان تۆلەشكە رازى بولدى . شۇنىڭ بىلەن ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنلىرى قارا قىتان ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى .

بېقىندى ئەللەردىكى كىشىلەر ئەلەملىك باشلىرىنى چايقاپ :

«ئاينىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ ، ئون بەشى يورۇق ، ھەرقانچە ئۇزۇن كۈننىڭمۇ ئاخىرى بولىدۇ . بىزنىڭ كۈنىمىزمۇ كېلەر» دەپىشەتتى .

ئاقىۋەت شۇلارنىڭ دېگىنىدەك بولدى . قىتانلارنى كەينى - كەينىدىن نەس باسقىلى تۇردى . قېرى گۈرخان چۇرۇقنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە ، ئالدى بىلەن ئىدىقۇت خانلىقى ۋە ئىلى ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر - قارلۇق قەبىلىلىرى قىتانلارنىڭ ئۆز زېمىنلىرىدىن قوغلاپ چىقاردى . شۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان مۇھەممەد ئەلائىددىن خارەزىمشاھمۇ ئىتائەت يولىدىن ئاياغلىرىنى تارتتى . گۈرخان چۇرۇقنىڭ كۈيئوغلى بۇتپەرەس نايمان كۈچلۈكخان مۇسۇلمانلار سەردارى خارەزىمشاھ بىلەن تىل بىرىكتۈردى . نەتىجىدە ، خارەزىمشاھ سەمەرقەنت ، بۇخارا ، ئوترار قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىپ ، غەربىي قاراخانىيلار

زېمىنلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى . قاراخانىيلارنىڭ غەربىي قىسمى ئۆزىنىڭ تارىخىي مۇساپىسىنى تاماملىدى . كۈچلۈكخان قارا قىتان خانلىقىنىڭ ئالتۇن تەختىگە ئولتۇردى .

تارىخنىڭ چاقى تېز چۆرگىلەپ ، كۈتۈلمىگەن كەسكىن ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلماقتا ئىدى .

كۈچلۈكخان بەزەن چاغلاردا بالاساغۇن سېپىلىگە چىقىپ ، كۈنچىقىش تەرەپكە ئۇزاق - ئۇزاققىچە قاراپ تۇرۇپ كېتەتتى . ئۇنىڭ ئالتاي تاغلىرىنى كۆرگۈسى كېلەتتى . ئۆزگىرىشچان ، مۇرەككەپ سەرگۈزەشتىلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ، ئويلىمىغان يەردىن قۇدرەتلىك بىر خانلىققا باش بولۇپ قالغان بۇ نايمان خان چىڭگىزخاندىن ئۆچ ئېلىپ ، ئالتايغا قايتىشنى بىر كۈنمۇ ئېسىدىن چىقارمايتتى .

«چىڭگىزخان ھازىر بەك كۈچىيىپ كەتتى ، — دەپ مۇلاھىزە قىلاتتى كۈچلۈكخان ، — ئۇنىڭدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن پۈختا تەييارلىق كۆرۈش زۆرۈر . قارامىلىق قىلىشقا بولمايدۇ . خارەزمشاھ بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ، بىرلىكتە يۈرۈش قىلىشقا پۈتۈشۈش كېرەك . بىراق ، خارەزمشاھ موڭغۇل يايلاقلىرىغا ئاتلىنىشقا قىزىقارمۇ ؟ مەيلى قانداقلا بولمىسۇن ، ھازىرچە خارەزىم تەرەپتىن بىزگە خەۋپ يەتمەيدۇ . بۇ جەھەتتىن خاتىرجەم بولۇش مۇمكىن . خەۋپ كەلسە ، كاشغەر تەرەپتىن كېلىدىغاندەك تۇرىدۇ . قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى مۇسۇلمانلار قارا قىتانلارغا بەك ئۆچ دېيىشىدۇ . ئۇلار پۈرسەت بولسىلا بىزگە ئارقا تەرەپتىن تىغ ئۇرىدۇ . شۇڭا ، چىڭگىزخانغا تېگىش قىلىشتىن ئىلگىرى ئۇلارنى ئەيۋەشكە كەلتۈرۈش كېرەك . قاراخانىيلار خاقانى ئىدىقۇت خاندىن ئۆگىنىپ ، سىلىق تۆلەشتىن باش تارتىۋاتىدۇ . سەل بوشاڭلىق قىلسام ، ئۇلار راستىنلا تىغ كۆتۈرۈپ چىقىشتىن يانمايدۇ . شۇڭا ، دەرھال كاشغەرگە ئاتلىنىش كېرەك» .

مىلادىيە 1212 - يىلى كۈچلۈكخان قىتان ۋە نايمان

قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ كاشغەرگە يۇرۇش قىلدى . ئەمما ، بۇ يەردىكى ئىشلار خارەزمدە بولۇپ ئۆتكەن ئىشلاردەك ئوڭۇشلۇق بولمىدى . خاقانىيە ھۆكۈمدارلىرى كۈچلۈكخان بىلەن تېل بىرىكتۇرمىدى . قانلىق جەڭلەردىن كېيىن كۈچلۈكخان كاشغەرگە بېسىپ كىردى . كاشغەر تارىخىغا يەنە پاجىئە سەھىپىلىرى يېزىلدى .

قىتتان ـ نايمان قوشۇنلىرى كاشغەرگە كىرگەندىن كېيىن ئاھالىنى ئىسلام دىنىدىن ۋاز كېچىپ ، ئۆزىنىڭ بۇتپەرەسلىك دىنىغا كىرىشكە قىستىدى ، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى قىلىچ ۋە نەيزىدىن ئۆتكۈزدى ، ئۆيلەرگە ئوت قويدى ، ساق قالغان ئۆيلەرنى تارتىۋېلىپ ئۆزلىرى ئورۇنلاشتى . كاشغەردە قەھەتچىلىك باشلاندى .

كۈچلۈكخان بۇ يەردە ئالىدىغانلىنى ئېلىپ ، قۇرۇتۇپ ، خوتەنگە ئاتلاندى . بۇ شەھەرنىمۇ بېسىۋالدى ۋە مۇسۇلمانلارنى بۇتپەرەسلىككە دەۋەت قىلدى . بۇتپەرەسلەرنىڭ چارچىلىرى خەلقنى توپلاپ جاكار قىلدى :

— ئەي خالايىق ، ئىشتىڭلار ، تەڭداشسىز قۇدرەتلىك كۈچلۈكخانىنىڭ بۇيرۇقى ! بۇنىڭدىن كېيىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىش ، مەسچىتلەردە نامازغا ئوقۇش ، مەدرىسلەردە دىنىي دەرس ئۆتۈش مەنئى قىلىنىدۇ . پۈتۈن خەلق ساكيامونى يولىدا مېڭىپ ، بۇددا تەلىماتلىرىنى ئۆگەنسۇن ! بارچە ئىمامىلار ۋە موللىلار مەيدانغا چىقىپ ، خالايىق ئالدىدا ئۆز دىنىدىن قايتقانلىقىنى ئاشكارا جاكارلىسۇن ! كىمدەكىم كۈچلۈكخان ئېتىقاد قىلىدىغان بۇددا دىنىدىن باش تارتسا ، شۇنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ !

ئىشغالىيەتچى چېرىكلەر جەمئىي ئۇچ مىڭدىن ئارتۇق ئىمام ۋە ئۆلىما ـ موللىلارنى مەيدانغا يىغدى . كۈچلۈكخان ئۇلارغا قارىتىپ مۇنداق دېدى :

— سىلەردىن كىم ئۆز دىنىمىدىن قايتمايمەن ، بۇددىغا

تېۋىنمايمەن دېيەلەيدۇ؟ قورقمايدىغانلار بولسا، ئالدىغا چىقسۇن!
شەيخ ئەلاۋۇددىن مۇھەممەد خوتەنى ئىسىملىك كاتتا ئۆلىما ۋە مۇدەررىس توپ ئىچىدىن قىستىلىپ ئۆتۈپ كۆچلۈكخانىنىڭ ئالدىغا كەلدى.

— مانا مەن ئۆز دىنىمدىن قايتمايمەن، — دېدى ئۇ كۆچلۈكخانىنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلىپ قاراپ.

كۆچلۈكخان ئۆزىنىڭ ئالدىدا قىلچە تەمتىرىمەي قەددىنى تىك تۇتۇپ مەغرۇر قىياپەتتە تۇرغان بۇ ئادەمنىڭ ئۆزۈن شايى تونىغا، ئاق سەللىسىگە ۋە قويۇق ئۆسكەن چار ساقىلىغا سىناق نەزىرىدە بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ چىقتى:

— سەن نېمە ئۈچۈن دىنىڭدىن قايتمايسەن؟ ماڭا شۇنى چۈشەندۈرۈپ بەر، — دېدى ئۇ.

— چۈنكى ئىسلام دىنى ھەق ۋە پاك دىن، — دېدى شەيخ ئەلاۋۇددىن خوتەنى ھەمدە قۇرئان، ھەدىسلەردىن نەقىل كەلتۈرۈپ، دىنىي ئىسلامنىڭ ئەركان ۋە ئەمرىمەرۇپلىرىنى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈشكە باشلىدى.

— بولدى! توختا! — دەپ قاتتىق ۋارقىرىدى كۆچلۈكخان ۋە پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى تىلغا ئېلىپ ھاقارەت ياغدۇردى.

شەيخ مىسلىسىز غەزەپتىن تىترەپ كەتتى.

— تىلىڭنى تارت، پاسىق مەلئۇن! ئاغزىڭغا توپا تولسۇن! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ كۆچلۈكخانىغا قولىنى شىلتىپ.

كۆچلۈكخانىنىڭ چىشلىرى غۇچۇرلاپ كەتتى.

— سېنىڭ قانچە جېنىڭ بارلىقىنى بىر كۆرۈپ باقاي! دىنىڭدىن يانمىغىنىڭنى بىر كۆرۈپ باقاي قېنى! — دېدى ئۇ ۋە يېنىدا تەييار تۇرغان چېرىكلىرىگە شەيخنى تۇتۇشنى ئىشارەت قىلدى.

چېرىكلەر ئېتىلىپ كېلىپ شەيخكە چاڭگال سالدى ۋە ئۇنىڭ

قوللىرىنى كەينىگە قايرىپ قىل ئارقان بىلەن چەمبەرچاس باغلىۋەتتى . شۇ ۋەقە بولۇۋاتقان مەيداننىڭ بىر يېنىدا شەيخ ئەلاۋۇددىن خوتەنى ئۆزى سالدۇرغان بىر چوڭ مەدرىسە بار ئىدى . چېرىكلەر كۇچلۇكخانىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە شەيخنى شۇ مەدرىسىنىڭ ئالدىغا ھەيدەپ كېلىپ قىيىن ـ قىستاققا ئالدى ، «ئۆز تالىپلىرىڭنىڭ ئالدىدا ئىسلامدىن ۋاز كەچكەنلىكىڭنى ئېيتىسەن» دەپ زۇلۇم سالدى . شەيخ ئازابقا چىداپ ، توختىماي كەلىمەئى شاھادەتنى ئوقۇدى .

كۇچلۇكخان زەردى قاينىاپ ۋارقىرىدى :

— ھۇ ، جاھىل خوتەنلىك ! ئۆلۈم يولىنى تاللىغان بولساڭ ، شۇ يولغا ماڭ ئەمىسە !

چېرىكلەر شەيخنى مەدرىسىنىڭ دەرۋازىسىغا مىخلىۋەتتى . شەيخ ئەلاۋۇددىن مۇھەممەد خوتەنى ھەزرىتىنىڭ ئەنە شۇ تەرىقىدە شېھىت بولغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر يىراق ـ يېقىندىكى ئىسلام ئەللىرىگە تارقىلىپ ، تارىخچىلارنىڭ خاتىرىلىرىگە يېزىلىپ قالدى .

كۇچلۇكخانىنىڭ كاشغەر ۋە خوتەننى ئىستىلا قىلىشى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىككى يۈز سەكسەن يىللىق تارىخى ئاخىرلاشتى .

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ بىرىنچى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئون يەتتىنچى باب

قوچۇدىن كاشغەرغىچە

مىلادىيە 1218 ـ يىلى ، ئەتىياز .

توختامىشىنىڭ بەختلىك كۈنلىرى باشلانغاندى . ئۇ ئۆز ئاتا ئۆيىدە تىنچ ، خاتىرجەم ياشاپ كەلمەكتە ئىدى . ئۇ ئەمدى ئالابارس تارخاننىڭ قوشۇنىدا يۈز بېشى بولۇپ خىزمەت قىلاتتى . ئادەتتىكى مەشىق ۋە يۈرۈشلەردىن بوش ۋاقىتلىرىدا ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇچ كىشىلىك ئىللىق ئائىلىسىدە ئۇچ ياشلىق ئوغلى ئىلتەرىشنى ئەركىلىتىپ ئوينىتىشتىن چەكسىز ھۇزۇر ـ ھالاۋەت ھېس قىلاتتى .

مانا بۇگۈنمۇ توختامىش يۈز بېشى ئۆز ئۆيىدىكى ئازادە سۈپا ئۈستىدە سۆيۈنگەن ۋە شادلانغان ھالدا كىچىككىنە ئىلتەرىش بىلەن ئويناشماقتا ئىدى . ئۇ ھېلى ئوڭدىسىغا يېتىپ بۇدرۇق ئوغلىنى قورسىقىغا ئولتۇرغۇزۇۋېلىپ ، ئۇنى مىجىقلاپ ، غىدىقلاپ كۈلدۈرەتتى ؛ ھېلى «ئات» بولۇپ ، بۇ ئوماق چاتاقچىنى دۈمبىسىگە مىندۈرۈۋېلىپ سۈپىدىكى گىلەم ئۈستىدە ئۇياق ـ بۇياققا ئايلاندۇراتتى .

ياندىكى ئۆيدىن توختامىشنىڭ ئايالى ، ئىلتەرىشنىڭ ئانىسى گۈلدەك ئېچىلىپ كۈلگەن پېتى يۈگۈرۈپ كىردى .

— ھە ، سىلەر ئاتا ـ بالا ئىككىڭلار مېنى يالغۇز قويۇپ ئۆزۈڭلار ئوينامسىلەر ؟ — دېدى ئۇ جاراڭلىق ، شادىيانە ئاۋازدا ۋە سۈپا ئۈستىگە سەكرەپ چىقىپ ئاتا ـ بالىغا يېپىشتى . ئۇچەيلەن كۈلۈشۈپ ، چىرقىرىشىپ ، پومىداقلىشىپ كەتتى .

شۇ ئەسنادا تاشقىرىدىن دەرۋازىنىڭ تاراقلىغىنى ۋە ئىتنىڭ قاۋغىنى ئاڭلاندى . توختامىش چىقىپ دەرۋازىنى ئاچتى . ياش بىر چەۋەنداز ئاتتىن چۈشمەيلا خەۋەر يەتكۈزدى :

— سەركەردىمىز ئالابارس تارخان بارلىق مىڭبېشى ۋە يۈز بېشىلارنى ئوردا ئالدىدىكى مەيدانغا دەرھال يىغىلىشقا بۇيرۇدى .

توختامىش ئېتىنى ئېگەرلەپ مىندى ۋە ئۆينىڭ ئىشىك ئالدىدا ئوغلى ئىلتەرىشنى كۆتۈرۈپ تۇرغان ئايالىغا قاراپ :

— يۇلتۇز ، مەن ئوردىغا كەتتىم ، — دېدى ـ دە ، چىقىپ كەتتى .

شۇنداق ، توختامىش مەرھۇم بادرۇق باخشىنىڭ قىزى يۇلتۇزغا ئۆيلەنگەندى . شۇنچە ئۇزۇندىن بۇيان ئۇنىڭ كۆڭۈل خاتىرىسىدىن ئۆچمەي كەلگەن تۇركەنئاي غايىب بولغانىدى . توختامىش تۇركەنئاينىڭ ئۆيىدە قاپلانبەگ بىلەن كۆرۈشكەن شۇ كۈندىن كېيىن ئەھۋال پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كەتتى . توختامىش گويا كى ئۆزىنىڭ بەخت قۇياشىغا ئايلىنىپ قالغان بۇ مەسۇمە قىزنىڭ ساتقۇن مۇناپىق مىسىرىسلانىنىڭ جىيەن قىزى ئىكەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن يۈرىكى سقىلىپ ، يورۇق دۇنيا كۆزلىرىگە قاراڭغۇ كۆرۈندى . ئاچچىق ھەسرەت ئۇنى دەم ئوتقا سېلىپ كۆيدۈرسە ، دەم قار ـ مۇزلۇق سۇغا سېلىپ تىترەتكەندەك بولدى . ھالبۇكى ، ئىككى ياش يۈرەك ئوتتۇرىسىدىكى سۆيگۈ ئەقىدىسى بەجايىكى قۇياش تەپتىدەك ئىسسىق ۋە كىرسىز پاك ئىدى . توختامىش قاپلانبەگكە تۆۋەنچىلىك بىلەن ئىلتىجا قىلدى ، ئۇنىڭ مۇھەببەت يولىغا توسقۇنلۇق قىلماسلىقىنى ئۆتۈندى . تۇركەنئايمۇ كۆز ياشلىرىنى مۆلدۈردەك ياغدۇرۇپ نەۋرە ئاكىسىغا يېلىندى . بىراق ، قاپلانبەگ ئۆز سۆزىدە جاھىللىق بىلەن چىڭ تۇرۇۋالدى .

توختامىش قاتتىق ھاياجانلىنىشتىن بولسا كېرەك ، بىر كۈنى قىزىتمىسى ئۆرلەپ يېتىپ قالدى . شۇ يانقانچە تۆت ـ بەش كۈن ئۆتۈپ كەتتى . ئۇ ساقىيىپ ھېلىقى يېزىغا بارغاندا تۇركەنئاينى تاپالمىدى . قاپلانبەگمۇ ، مىسىرىسلامۇ يوق ئىدى . ئۇلار قورۇ ـ

جايلىرىنى سېتىۋېتىپ ، نەگىدۇ كەتكەندى ، توختامىش ھېچ يەردىن ئۇلارنىڭ ئۇچۇرىنى ئالالمىدى ، ئىزدىمىگەن ، بارمىغان يېرى قالمىدى ، تېپىلمىدى . ئۇلار ئەنە شۇنداق خۇپىيانە ھالدا ئىز - دېرەكسىز غايىب بولدى . ئېھتىمال ، قاپلانبەگ ئاتىسى مىسىرىسلانىڭ ئەل ئىچىگە تارقىلىپ كەتكەن ياماق ئاتىقى بىلەن بۇ يۇرتلاردا تۇرۇۋېرىشنى خوپ كۆرمىگەن بولۇشى مۇمكىن . لېكىن ، تۇركەنئايچۇ ؟ ئۇ مۇشۇنداقلا كېتىپ قېلىشقا رازى بولغانمىدۇ ؟ «ياق ! — دەيتتى توختامىش ، — ئۇ ھەرگىز رازى بولمىغان ، ئۇنى مەجبۇرىي ئەكېتىشكەن» .

قەلبى جاراھەتلەنگەن توختامىش ئامالسىز قالدى ، لېكىن ئۇ ئۇمىدسىزلەنمىدى . ئۇ ھامان ئاشۇ مېھرى ئوتلۇق جانان قىزنىڭ قايتىپ كېلىشىنى كۈتۈپ يوللارغا تەلمۈرۈپ قارىدى ، پالچىلارغا پال ئاچقۇزۇپ ، ئاقساقاللاردىن چۈشلىرىگە تەبىر سوراپ ، سۆيگەن يارىنىڭ كېلىشىنى كۈتتى .

شۇ تەرىقىدە كۈنلەر ، ئايلار ئۆتۈپ ، يىل ئۆرۈلدى . ئۇ ئالابارس تارخانىنىڭ قوشۇنىدا يېڭى جەڭچىلەرنى جاپالىق مەشقىلەندۈرۈش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولدى ، ھەرخىل ۋەزىپىلەر بىلەن سەپەر قىلدى ، بوش ۋاقىتلىرىدا مەرھۇم بادرۇق باخشىنىڭ ئائىلىسىنى داۋاملىق يوقلاپ تۇردى . ئۇ ھەر قېتىم كەلگەندە ، يۇلتۇز : «ئاپا ، توختامىش ئاكام كەلدى !» دەپ يۈگۈرۈپ خەۋەر يەتكۈزۈپ ، بۆلەكچە خۇشال بولۇپ كېتەتتى .

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، يۇلتۇزنىڭ ئانىسى توختامىشنى يېنىغا چاقىردى .

— توختامىش ، بالام ، — دېدى ئۇ ، — ئۆزۈڭ بىلىسەن ، مېنىڭ ساقلىقىم بولمايۋاتىدۇ ، ئۇزاق بولدى ، ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قالدىم . بۇ دۇنيادا كۆرىدىغان كۈنلىرىم ئاز قالدى . توختامىش ، بالام ، سەنمۇ گۆدەك چاغلىرىڭدىن تارتىپ كۆز ئالدىمىزدا چوڭ بولدۇڭ ، ئۆزىمىزنىڭ بالىمىزدەك بولۇپ قالدىڭ . مۇشۇ يالغۇز قىزىم يۇلتۇز بىلەن ئىككىڭلارنىڭ بېشىڭلارنى

قوشۇپ قويايى دەيمەن . سەن بىلەن بىز ئاتا كۆرگەن ، ئانا كۆرگەن ئادەملەر ، بالام . قىزىمنى ساڭا تاپشۇرۇپ تەڭرىنىڭ ئالدىغا كەتسەممۇ روھىم خۇش بولۇپ ، ئۇ دۇنيادىمۇ خاتىرجەم بولىمەن . تېزرەك تويۇڭلارنى قىلىۋېتەيلى ، بالام .

توختامىش ئېسەنگىرەپ قالدى . ئۇنىڭ يۈرىكىدە تۇركەنئاينىڭ ئوتلىرى يېلىنجاپ كۆيۈۋاتقان پەيتتە باشقىچە ئويلاردا بولمىغانىدى .

— يۇلتۇزنى ئۆز سىڭلىمدەك كۆرىمەن ... — دېدى ئۇ دۇدۇقلاپ ، — مەن... مەن ... توي ئىشىنى ئويلاشمىدىم .

— بۇنىڭ ئويلايدىغان نېمىسى بار ، بالام ؟ ئوغۇل چوڭ بولسا ئۆيلىنىدۇ ، قىز چوڭ بولسا ياتلىق بولىدۇ .

توختامىش يەنە ئۇنى - بۇنى دەپ ئېنىق جاۋاب بەرمەي ، بۇ ئېچىلغان گەپنى كەينىگە سوزدى . بىر كۇنى كەچكە يېقىن يۇلتۇز توختامىشنىڭ ئۆيىگە جىددىيلەشكەن ھالدا يۇگۇرۇپ كىردى .

— توختامىش ئاكا... توختامىش ئاكا ، ئاپامنىڭ مىجەزى ئۆزگىرىپ قالدى... قورقۇپ كېتىۋاتىمەن .

توختامىش يۇلتۇزنى ئېتىنىڭ كەينىگە مىنگەشتۇرۇپ يولغا چىقتى .

يۇلتۇزنىڭ ئانىسى ھەقىقەتەن ئۆزگىرىپ قالغانىدى . توختامىش كىرگەندە ، بىرنەچچە ئەر - ئايال ، ئۇرۇق - تۇغقانلار يىغىلىپ ئولتۇرۇشقانىدى . يۇلتۇزنىڭ ئانىسى ئېغىر ھاسىراپ ، توختامىشقا بىرنېمىلەرنى دېيىشكە تەمشەلدىيۇ ، گەپ قىلالمىدى . ئۇ تۆشەك يېنىغا كەلگەن توختامىش بىلەن يۇلتۇزنىڭ قوللىرىنى تىترەپ تۇرغان قوللىرى بىلەن تۇتتى ، ئۇلارنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلىپ ، تەلمۇرۇپ قارىدى ۋە ناھايىتىمۇ تەستە پىچىرلاپ دېگۈدەك بىرنەچچە سۆزنى ئېيتالىدى :

— توختامىش..... يۇلتۇز... بالىلىرىم... ئىككىڭلار ئايرىلماڭلار...

شۇ گەپ بىلەن ، ئۇ يىگىتنىڭ قولىنى تارتىپ قىزىنىڭ

قولىنى تۇتقۇزۇپ قويدى .

— ئاپا ، جېنىم ئاپا ! — يۇلتۇز ئۇن سېلىپ يىغلاپ كەتتى . ئۇنىڭ ئاپىسى تىنىقتىن قالغانىدى .

قىرىق كۈندىن كېيىن توختامىش يۇلتۇزنى ئەمرىگە ئالدى . بىر يىلدىن كېيىن ئۇلارنىڭ پاقلاندەك بۇدرۇق ئوغلى ئىلتەرىش تۇغۇلدى . توختامىش بىلەن يۇلتۇز ئامراق ، مېھرىبان ئەر - خوتۇنلاردىن بولۇپ قالدى...

شۇنداق قىلىپ ، توختامىش ئېتىنى مىنىپ ، ئالابارس تارخانىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئوردا ئالدىدىكى مەيدانغا كەلدى . بارلىق مىڭبېشى ۋە يۈزبېشىلار تولۇق يىغىلىپ سەپكە تۇردى . قوماندان ئالابارس تارخان ئۆزىنىڭ فاۋۇل چىلان تورۇق ئېتىنى مىنىپ سەپ ئالدىغا ئۆتتى . ئىدىقۇت خانىنىڭ كۆك بايرىقى تىكلەنگەن ئوردا سېپىلىدىن ناغرا - سۇناي ساداسى ياڭرىدى . بۇ ھال ئۇشبۇ يىغىلىشنىڭ ناھايىتى مۇھىم ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى . ناغرا - سۇنايىنىڭ تەنتەنىلىك ساداسى بېسىققاندىن كېيىن ئالابارس تارخان سەپكە تىزىلىپ تۇرغان سەركەردىلەرگە مۇنداق ئۇقتۇرۇشنى جاكارلىدى :

— ئەي باتۇر ئەزىمەتلىرىم ، بىلىكلارکى ، موڭغۇل ئېلىنىڭ بۇيۇك خاقانى چىڭگىزخان قارا قىتانلار بىلەن نايمانلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن جەبە نويان قوماندانلىقىدىكى بىر قوشۇننى يولغا سالدى . بۇ قوشۇن ئەتە - ئۆگۈنىنىڭ ئىچىدە ئاستانىمىز قارا قوچۇغا يېتىپ كېلىدۇ . بىزنىڭ شەۋكەتلىك خاقانىمىز ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېگىن بىزنى جەبە نويان قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە ئاتلىنىشقا ئورۇنلاشتۇردى . شۇڭا ، ھەرقايسى مىڭبېشى ۋە يۈزبېشىلار جەڭچىلەرنى يىغىپ ، بۈگۈندىن باشلاپ تەييار ھالەتتە تۇرۇڭلار !

دېگەندەك ، ئاردىدىن ئۇچ كۈن ئۆتكەندە موڭغۇل قوشۇنى قوچۇ تەۋەسىگە يېتىپ كېلىپ ، شەھەر سېپىللىرىگە يېقىن جايدا بارگاھ قۇردى . ئالابارس تارخان شەھەر مۆتىۋەرلىرىدىن بىر توپ ئادەمنى

ئەگەشتۇرۇپ ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقتى ۋە جەبە نويانىنى ئىدىقۇت خانىنىڭ سارىيىغا باشلاپ كىردى .

موڭغۇللار بەش ـ ئالتە كۈن دەم ئالدى ، ئاندىن چېدىرلىرىنى يىغىشتۇرۇپ يۇرۇشكە تەييارلاندى . جەبە نويان باشچىلىقىدىكى چىڭگىزخان قوشۇنى بىلەن ئالابارس تارخان باشچىلىقىدىكى ئىدىقۇت قوشۇنى بىرلىكتە ئاتلىنىپ چىقىپ ، جەنۇب تەرەپتىكى خاقانىيە زېمىنلىرىغە يول ئالدى .

توختامىش يۈزبېشى سەپ ئىچىدە ئېتىنى يورغىلىتىپ كېتىۋېتىپ ، تۇرۇپ ـ تۇرۇپلا خىيالغا بېرىلىپ كېتەتتى . ئۇ قوچۇدا قالغان سۆيۈملۈك ئايالى يۇلتۇزنى ۋە تاتلىق ئوغلى ئىلتەرىشنى ئويلايتتى . ئەنە شۇنداق شېرىن خىياللار ئىچىدە تۇيۇقسىز ئاشۇ ئۇنتۇلماس تۇركەنئاينىڭ ئايدەك جامالى سۈرەتلىنىپ چىقاتتى . تۇركەنئاي هازىر نەلەردە يۈرىدىغاندۇ ؟ بۇ دۇنيادا بارمىدۇ ؟ توختامىش يول ئۇستىدە دۇچ كەلگەن هەربىر يېزا ، مەھەللىلەردىن ئۆتكەندە ، ئىختىيارسىز تۇردە ئۆتكەن ـ كەچكەن يولۇچىلارغا ياكى ئىشكى ئېچىلىپ قالغان قورۇ ۋە ئۆيلەرگە زەن سېلىپ قاراپ قوياتتى . مۇشۇ كىشىلەر ئارىسىدا ، مۇشۇ يەرلەردە تۇركەنئاي ئۇچراپ قالارمۇ ؟ لېكىن دائىما ئۇنىڭ ئىنتىزارلىقى بوشقا كېتەتتى .

توختامىش تۇرۇپلا يەنە نۇرغۇن يىللار ئىلگىرى ئالتايدىكى نايمانلار ئارىسىدا تونۇشقان ئۇستازى تاتا تۇڭانى ۋە دوستى تارلاننى ئەسلەپ قالاتتى . تاتا تۇڭا چىڭگىزخانىنىڭ يېنىدا قالغانىدى . ئۇ «دۆلەت ئۇستازى» دەپ ئاتىلىپ ، موڭغۇل ئوردىسىدا نوپۇزلۇق ئەرباب بولۇپ قالدى . ئۇ بەلكىم هازىرمۇ چىڭگىزخان بىلەن بىرلىكتە چوڭ ئىشلارنى مۇزاكىرىلىشىپ يۈرۈڤاتقاندۇ . تارلانچۇ ؟ ئۇ ئالتايدىن نايمانلار بىلەن كەتكەنىدى . ئەمدى نەدە ، نېمە ئىش قىلىۋاتقاندۇ ؟ توختىماي بولۇڤاتقان چوڭ ئۇرۇش ، كىچىك جەڭلەردە ئۇ ئامان قالغانمىدۇ ؟ نايمانلار قارا قىتانلار بىلەن بىرلەشتى . مانا ، هازىر موڭغۇل ـ ئۇيغۇر بىرلەشمە قوشۇنى

نايمانلار ۋە قارا قىتانلار بىسۇالغان كاشغەرگە قاراپ كېتىۋاتقىدۇ . تارلان هايات بولسا ، هازىر كاشغەردىمۇ ياكى خوتەندىمۇ ؟ ئەگەر ئۇنىڭ بىلەن جەڭگاهتا ئۇچرىشىپ قالساق قانداق بولار ؟ بۇرۇنقى ئاداشلىقىمىز ساقلىنىپ قالامدۇ ياكى...

توختامىش ئات ئۈستىدە ئۇزۇن يوللارنى بىسىپ كېتىۋاتقاندا بىر تەرەپتىن ئەنە شۇنداق تۈگىمەس خىياللارغا بېرىلەتتى ، يەنە بىر تەرەپتىن بۇرۇن كۆرۈپ باقمىغان يۇرتلارغا ، ئەتراپتىكى مەنزىرىلەرگە قىزىقسىنىپ قارايتتى .

موڭغۇل ـ ئۇيغۇر قوشۇنى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ ، كۈچا دىيارىغا كەلگەندە هەممەيلەن سەگەكلەشتى . ئىدىقۇت زېمىنلىرى ئاياغلىشىپ ، قاراخانىيلار زېمىنلىرى باشلانغانىدى . ئەمدى هەر قەدەمدە تۇيۇقسىز هۇجۇمغا ئۇچراش ئېهتىمالى بار ئىدى . جەبە نويان هەربىر يېزا ، هەربىر كەنتكە كەلگەندە مۇسۇلمانلارنى يىغىپ ، چىڭگىزخاننىڭ : «هەرقانداق ئادەم ئۆز ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە » دېگەن يولىيورۇقىنى جاكارلايتتى . بۇنى ئاڭلىغان مۇسۇلمانلار يېنىكلىشىپ ئەركىن نەپەس ئالاتتى ۋە بۇنى ئاڭلاشقا ئولگۇرمىگەن يارۇ بۇرادەرلىرىگە خۇشخەۋەر يەتكۈزەتتى . هەممە يەردە بۇ هەقتە غۇلغۇلا كۆتۈرۈلدى :

— موڭغۇللار بىلەن تات ئۇيغۇرلار[1] مۇسۇلمانلارنىڭ يەكلىمەيدىكەن .

— ئۇلار مۇسۇلمانلارنى ئۆزلىرىنىڭ دىنىغا كىرىشكە مەجبۇرلىمايدىكەن .

— موڭغۇللار بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى قارا قىتانلارنى يوقاتقىلى كەپتۇ...

جەبە نويان ۋە ئالابارس تارخان قوشۇنلىرى بارغانلىكى يېرىدە مۇسۇلمان ئاهالىنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشتى . كىشىلەر

---

① تات ئۇيغۇرلار — غەيرىي دىندىكى ئۇيغۇر ، مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇر .

ئۇلارغا يېمەك ـ ئىچمەكلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىشەتتى ، تۇنەش ئۇچۇن ئۆزلىرىنىڭ قورۇ ۋە ئۆيلىرىنى بوشىتىپ بېرىشەتتى ، ئۇلارنىڭ قارا قىتانلار ئۇستىدىن غەلىبە قىلىشىنى تىلەيتتى . جاي ـ جايلاردا پالتا ، قىڭراقلار بىلەن قوراللانغان پىدائىيلار تەشكىللىنىپ ، قىتانلارنىڭ نائىپ ۋە باجگىرلىرىنى سۈرۈپ ـ توقاي قىلىۋەتتى . موڭغۇل ـ ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ھېچقانداق توسالغۇسىز دېگۈدەك كاشغەر تەرەپكە ئىلگىرىلەپ كېتىۋەردى .

※ ※

كاشغەردە ئەنسىزچىلىك ئەۋج ئېلىپ كەتتى . بۇ شەھەردە تۇرۇۋاتقان كۈچلۈكخان موڭغۇل ـ ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ باستۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئۇققاندىن كېيىن دەرھال نايمان ـ قىتان قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ ، ئاشلىقنى جۇغلاپ ، ئات ـ ئۇلاغلارنى كۆپەيتىپ ، بولغۇسى جەڭگە تەييارلىق كۆرۈشكە كىرىشتى . قىتانلارمۇ ، نايمانلارمۇ ھەقمەتەن ئەنسىزچىلىككە چۈشۈپ قالدى . ئۇلار بۇ قېتىمقى جەڭدە ئۇتۇپ چىقىشقا تازا ئىشىنىپ كېتەلمەيتتى .

كاشغەر خەلقى ئەكسىچە روھلىنىپ ، جانلىنىپ كەتتى .

«ئاھۇ زارىمىز خۇداغا يەتكەن ئوخشايدۇ ، بۇ نىجىسلاردىن قۇتۇلدىغان كۈنلەر كەلگەن ئوخشايدۇ» دېيىشەتتى ئۇلار .

«موڭغۇللار ئىسلام دىنىنى چەكلىمەيدىكەن ، ئۇلار بىزگە ھېسداشلىق قىلىدىكەن» دېگەندەك گەپ ـ سۆزلەر ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ تارقىلىپ يۈرەتتى . ھەممە ئادەم ئاشۇ نىجاتكار قوشۇننىڭ تېزرەك يېتىپ كېلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتمەكتە ئىدى .

تارلان ئۇمىدسىزلەنگەن ھالدا ئۆزىنى : «بەختى قارا تەلەيسىز يېتىمچى» دەپ ئاتايدىغان بولۇپ قالدى . ئۇنىڭ نايمان قىزىغا ئۆيلىنىپ ، ئۆزىنى ئەڭ بەختلىك ئادەم دەپ يۈرگەن چاغلىرى

ئۆتۈپ ، كەينى - كەينىدىن مەغلۇبىيەتلەر ، غۇربەتچىلىكلەر ، كۆڭۈلسىزلىكلەر ئۇزۇلمەي كەلگىلى تۇردى . ئۇ نايمانلار ئارىسىدا بولۇپ ، موڭغۇللارنىڭ زەربىسى ئاستىدا ئالتايدىن بالاساغۇنغىچە بولغان ئارىلىقتا قانچىلىك جەبىر - جاپا ۋە قانچىلىك خەۋپ - خەتەرلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزمىدى ۋە شۇنىڭ بەدىلىگە ئۇ نېمىگە ئېرىشتى ؟ ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ئەل - يۇرتىدىن ئايرىلدى ، كۈندىلىك تۇرمۇشىنىڭمۇ خاتىرجەملىكى بۇزۇلدى . مانا ، ئاخىر ئۇ سوقۇلۇپ - تاسقىلىپ يۈرۈپ كاشغەرگە كېلىپ قالدى . بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن ئۇ پۈتۈنلەي جان قايغۇسىدا يۈرىدىغان بولدى .

كۈچلۈكخان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنى چەكلىدى ، مەسچىتلەر ۋەيران قىلىندى ياكى تاقىۋېتىلدى ۋە نايمان - قىتان چېرىكلىرى ياتىدىغان ياتاقلا ، ئات - ئۇلاغلارنى ساقلايدىغان ئېغىلغا ئۆزگەرتىۋېتىلدى . كاشغەرلىكلەر قارشىلىق كۆرسىتىپ ، قاتتىق باستۇرۇۋېتىلگەندىن كېيىن ياۋاشلاپ ، جىمىپ قالدى . لېكىن ، ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدىن چوڭقۇر ئۆچمەنلىك ئوتلىرى چاقناپ تۇراتتى ، يۈرۈش - تۇرۇشلىرى گۇمانلىق بولۇپ ، ئىستېلاچىلارنىڭ يۈرەكلىرىگە قورقۇنچ سالاتتى .

تارلان كېچە - كۈندۈز دەككە - دۈككىدە يۈرەتتى ، قاچان بىر دوقمۇشتىن ئوقيا ئېتىلىپ قالارمىن ، قاچان ، قايسى يەردە يوشۇرۇن دۈشمەنلەر ئۇشتۇمتۇت باستۇرۇپ كېلىپ قالارمىن دېگەن ۋەسۋەسە ئىچىدە كۈندۈزلىرى تالا - تۇزدە ئىختىيارى يۈرەلمەيدىغان ، كېچىلىرى تۇزۇككىنە ئۇخلىيالمايدىغان بولۇپ قالدى . مانا ئەمدى ، «كۆتۈرەلمىسەڭ ساڭگىلىتىۋال» دېگەندەك ، موڭغۇل قوشۇنى بۇياقتا كېلىۋاتقۇدەك . تېخى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قوشۇنىمۇ ئۇلار بىلەن بىللە كېلىۋاتقانمىش . بۇ قانداق بولۇپ كەتكىنى ؟ تارلان ئەمدى ئۆز ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئۇرۇشامدۇ ؟ ئۇ خاتا يولغا مېڭىپ قالدىمۇ ؟

«ياق ، مېنىڭ تۇتقان يولۇم خاتا ئەمەس ، — دەيتتى ئۇ ئۆز ئىچىدە ، — نېمە بولسا بولسۇن ، نايمانلار بىلەن بىزنىڭ دىنىمىز

بىر ، تىلمىز يېقىن . ئىدىقۇت خان ئەسلى بىز تەرەپتە ، نايمانلار تەرەپتە تۇرسا توغرا بولاتتى . موڭغۇللارنىڭ تىلمۇ ، دىنىمۇ باشقا . ئۇلار شامانلارغا ئېتىقاد قىلىشىدۇ . ئۇلار بۇددانىمۇ ، ئىسانىمۇ بىلمەيدۇ . ۋەھالەنكى ، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى بۇددا دىنىغا ، بىر قىسمى ناسارا دىنىغا ۋە يەنە بىر قىسمى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تۇرسا . نايمانلارمۇ بىزگە ئوخشاش بۇددا تەرەپدارلىرى ئەمەسمۇ » .

تارلان بۇ مۇرەككەپ ، چىگىش ۋەزىيەتنىڭ تېگى ـ تەكتىگە يېتەلمەي تىت ـ تىت بولاتتى . يەنە باشقىچە بىر پىكىر ئۇنىڭ مېڭىسىدە ئەكس سادا پەيدا قىلاتتى : «بىزگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قارا قىتانلارغا موڭغۇللار دۇشمەن بولدى ، لېكىن نايمانلار قارا قىتانلار بىلەن دوست تارتىشىپ كەلدىغۇ » . كۆڭۈلسىز خىياللارنى تولا ئويلاپ ، تارلاننىڭ بېشى ئايلىنىپ كەتتى .

بەزەن ئۇزۇن كېچىلەردە ئۇ ئۇستازى تاتا تۇڭا بىلەن ئالتايدا تونۇشقان ھېلىقى دوستى توختامىشنى ئەسلەپ قالاتتى . ئۇلار ھازىر ھايات‌مىدۇ ؟ قەيەردە ، نېمە قىلىپ يۈرۈۋاتقاندۇ ؟

ئەنە شۇنداق دېلىغۇللۇقتا ئۆتۈۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، ئاخىر نايمانلار بىلەن قىتانلارنىڭ ئەنسىرىگىنىدەك ئىش پارتلاپ چىقتى . كەچ كۈزنىڭ سوغۇق شامالىرى گۈركىرەپ تۇرغان قاپقاراڭغۇ بۇلۇتلۇق تۇندە ، مىڭلىغان كاشغەرلىكلەر ئۆي ـ ئۆيلەردىن ، كوچا ـ كوچىلاردىن ئۇن ـ تىنسىز چىقىپ كېلىپ توپلاشتى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى يوشۇرۇپ قويغان قىلىچ ، نەيزە ، ئوقيالىرىنى ۋە بەزىلىرى پالتا ، قىڭراق ، تۆمۇر گۈرزە قاتارلىق قوراللارنى تەييار ھالەتتە تۇتۇشۇپ ، قوزغىلاڭچىلار رەھبىرىنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتمەكتە ئىدى . ئاخىر ھەممە تەقەززا بولغان پەيت يېتىپ كەلدى . ۋاقىت يېرىم كېچىدىن ئاشقاندا قوزغىلاڭچىلار رەھبىرى ئاق بوز ئېتىغا مىنىپ ، قىلىچىنى قىنىدىن «شارت» قىلىپ سۇغۇرۇۋالدى ـ دە :

«ئاللاھۇئەكبەر ! » — دەپ توۋلىدى .

قوزغىلاڭچىلار دەرھال ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشتى :
«ئاللاھۇئەكبەر ! ئاللاھۇئەكبەر ! »
گويا كى دەريا غا توسۇۋالغىلى بولمايدىغان ئۇلۇغ كەلكۈن كەلگەندەك بولدى . يۇزلىگەن ـ مىڭلىغان غەزەپلىك ئادەملەر نايمان ۋە قىتانلارنىڭ كاتتىلىرى يانقان ئۆيلەرگە ئېتىلدى . دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق باشلىنىپ كەتتى . ئىشغالىيەتچىلەر ئۇيقۇچىلىقتا نېمە بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئاڭقىرىپ بولغۇچە ، قوزغىلاڭچىلار يوپۇرۇلۇپ كېلىپ نۇرغۇنلىرىنى يەر چىشلەتتى . قاراڭغۇلۇقتا «ئۇر ! » ، «چاپ ! » دېگەن چاقىرىقلار ۋە زەربە يەپ ياردار بولغانلارنىڭ داد ـ پەريادلىرى ، كۈچەپ تىغ ئۇرۇۋاتقان كىشىلەرنىڭ «ھايت ! ھۇيت ! » دەپ ئۇن سېلىشلىرى پۈتۈن شەھەرنى قاپلاپ كەتتى . ئامان قالغان قىتانلار ۋە نايمانلار ئۆي ـ ئۆيلەردىن قېچىپ چىقىپ ، ھەر تەرەپكە پىتىراپ كەتتى .
تاڭ يورۇغۇچە پۈتۈن شەھەر قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولغانىدى . كۈچلۈكخان ئۆزىنىڭ خىللانغان قورۇقچىلىرىنىڭ كۈچلۈك ھىمايىسى ئاستىدا شەھەر سىرتىغا چېقىۋالدى . ئىشغالىيەتچى قوشۇننىڭ ئاساسلىق قىسمى شەھەر ئەتراپىدىكى چېدىر ـ بارگاھلارغا جايلاشقانىدى . كۈچلۈكخان قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ ، تەييارلىق قىلىۋالغاندىن كېيىن قايتىدىن غەيرەتكە كېلىپ ، شەھەر سىپىللىرىگە ھۇجۇم قوزغىدى . قوزغىلاڭچىلار شەھەر دەرۋازىلىرىنى تاقاپ ، سىپىل تۆپىسىگە چىقتى . ئەمدى پۈتۈن شەھەر خەلقى ئەر ـ ئايال ، قېرى ـ ياش دەپ ئايرىماي ، قولىغا نېمە چىقسا شۇنىڭ بىلەن قوراللىنىپ ، قوزغىلاڭچىلار سىپىگە قوشۇلۇپ كەتكەنىدى . سىپىلگە شوتا قويۇپ چىقىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ ئۈستىگە تاش ـ كېسەكلەر ئېتىلدى ، قاينىق سۇلار تۆكۈلدى . ئىشغالىيەتچىلەرنىڭ بىرنەچچە قېتىملىق ھۇجۇملىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىدى .
شۇ ئەسنادا ، نايمانلارنىڭ كۈچا تەرەپكە ئەۋەتىلگەن چارلىغۇچىلىرى ئاتلىرىنى قارا تەرگە چۆمدۈرۈپ قايتىپ كەلدى .

«موڭغۇل ـ ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ئۇچ[1] شەھىرىدىن ئۆتۈپ ، بۇياقتا توختىماي ئىلگىرىلەپ كېلىۋاتىدۇ» دەپ خەۋەر يەتكۈزدى ئۇلار .

كۇچلۇكخان دەرمانسىز زەردى بىلەن يەرگە قاتتىق بىرنى تەپتى . ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك ؟ ئۇ لەنىتى موڭغۇللار بىلەن يەنە سوقۇشۇش كېرەكمۇ ؟ بېشى قاتقان كۇچلۇكخان ئۇچسىغا كىيىلگەن زەنجىرسىمان پولات ساۋۇتىنى شاراقلىتىپ ، ئۇياقتىن ـ بۇياققا تېز ـ تېز مېڭىپ كەتتى . بۇنىڭدىن تۆت يىل ئىلگىرى ئالتايدا بولغان پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتنى ئۇ تېخى ئۇنتۇمىغانىدى . شۇ چاغدا ئۇ ئاتىسى تايانخاندىن ئايرىلىپ قالغانىدى ، پۈتۈن نايمان ئېلى يۇرت ـ ماكانلىرىنى تاشلاپ ، غەربكە كۆچۈپ ، قىتانلاردىن پاناھلىق تىلىدى . شۇ چاغدا تېمۇچىن رەھبەرلىكىدىكى موڭغۇللارغا قۇدرەتلىك قارا قىتان ھۆكۈمدارلىرىمۇ چېقىلىشقا پېتىنالمىغانىدى . ھالبۇكى ، ھازىر موڭغۇللار تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ قېتىم ئۇلار ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بىلەن بىرلىشىپ كېلىۋاتىدۇ . يەنە تېخى مۇنۇ كاشغەرلىكلەرمۇ قوزغىلىپ چىقتى . كۇچلۇكخان ئۆزىنى گويا كى ھەر تەرەپتىن يالقۇنلاپ كۆيۈۋاتقان ئوت ئىچىدە قالغاندەك ھېس قىلدى . ئۇ دەرمانسىز غەزەپتە قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرى بىلەن يېنىدا تۇرغان سانغۇنغا قاراپ ۋارقىرىدى :

— ھۇجۇمنى توختىتىڭلار !

ھۇجۇم توختىدى . كاشغەر شەھىرىدىن چېكىنىپ چىققان ئىشغالىيەتچىلەر ئەمدى چېدىر ـ بارگاھلىرىنى يىغىشتۇرۇپ ، يۈك ـ تاقلىرىنى ئات ۋە تۆگىلەرگە ئارتىپ ئىككى كۈنگىچە تەرەددۇت قىلىشتى . ئۇچىنچى كۈنى تاڭ يورۇشى بىلەن تەڭ ئۇلار سەپەرگە ئاتلىنىپ ، كاشغەردىن يىراقلاشتى .

يەنە ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن جەبە نويان ۋە ئالابارس تارخان قوشۇنلىرى كاشغەرگە يېتىپ كەلدى . كاشغەر

① ئۇچ — ھازىرقى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئورنىدا بولغان شەھەر .

قوزغىلاڭچىلىرى شەھەر سىرتىغا چىقىپ ، ناغرا ـ سۇنايلارنى چېلىپ ، ئۇلارنى خۇشال ـ خۇرام كۈتۈۋالدى ۋە شەھەرگە باشلاپ كىردى .

جەبە نويان مەيداندا يىغىلغان خالايىق ئالدىدا ئۆزىنىڭ گەۋدىلىك چىلان تورۇق ئېتىدىن چۈشمەي تۇرۇپ ، چىڭگىزخانىنىڭ مەشھۇر يولىيورۇقىنى يەنە جاكارلىدى :

— ھەرقانداق ئادەم ئۆز ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە !

خالايىق خۇشاللىقتىن ئۆزىنى بېسىۋالالماي چۇقان ـ سۇرەن سېلىپ ، دەۋرەپ كەتتى .

جەبە نويان ۋە ئالابارس تارخان قوشۇنلىرى كاشغەردە ئىككى كۈن تۇرۇپ ئارام ئېلىپ ، ئوزۇق ـ تۇلۇكىنى تولۇقلىۋالغاندىن كېيىن قايتا ئاتلىنىپ ، كۈچلۈكخانىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ يۇرۇپ كەتتى .

※ ※

نايمان ـ قىتان قوشۇنى قاقاس چۆللەردىن ئۆتۈپ ، خۇددى شۇنداقلا قاقاس تاقىر تاغلارغا دۇچ كەلدى . قاتمۇقات تاغلاردىكى ئات ۋە تۆگىلەر ماڭالمىغۇدەك سوقماق يوللار بارغانسېرى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ بارماقتا ئىدى . كۈز پەسلىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى بولغاچقا ، بۇلۇتلۇق ئاسماندىن گويا كى سوغۇق يېغىۋاتقاندەك بىلىنەتتى . قاپاقلىرى تۇرۇلۇپ كەتكەن كۈچلۈكخان بۇلغۇن جۇۋىسىغا يۆگىنىپ ، ساقاللىق تاجىك يول باشلىغۇچىدىن ئەسەبىيلەشكەن ئاھاڭدا سورىدى :

— بۇ تاغلارنىڭ ئېچىدىن قاچان چىقىمىز ؟ قاچان ئاھالە ياشايدىغان يەرلەرگە بارىمىز ؟

يول باشلىغۇچى ئۇنىڭ تېرىكىشىگە پەرۋا قىلماستىن تەمكىنلىك بىلەن جاۋاب بەردى :

— يىراق ئەمەس ، ئاز قالدى .
— نەگە يىراق ئەمەس ؟ نەگە ئاز قالدى ؟
— ئاھالە ياشايدىغان يەرلەرگىچۇ .
— ئۇ يەرلەردە قايسى تائىپىنىڭ كىشىلىرى ياشايدۇ ؟
— تولىراق ئافغانلار ، تاجىكلار ياشايدۇ ، يەنمۇ ئىچكىرىلەپ ماڭساق ھىندىلارمۇ بار .
— ئۇلار قانداق خەقلەر ؟ ئۇلار قانداق تەڭرىلەرنى تونۇيدۇ ؟
— ئافغانلار بىلەن تاجىكلار مۇسۇلمان ، ھىندىلار بۇتپەرەس .
— ئۇنداق بولسا ، ئاشۇ ھىندىلارنىڭ يۇرتلىرىغا بارايلى .

سەرگەردان قوشۇن تاغدىن تاغقا ئۆتۈپ كېتىۋەردى . تارلان بەكلا پەرىشان ئىدى . ئۇ كاشغەر شەھەر ئىچىدە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا ياردار بولغانىدى . شۇ كۈنى يىرىم كېچىدىن ئاشقاندا بىر توپ قوراللىق ئادەملەر ئۇ ياتقان ئۆيگە باستۇرۇپ كىردى . تارلاننىڭ بىرمۇنچە سەپداشلىرى تېخى ئۇيقۇسىنى ئاچالماي گاڭگىراپ تۇرغاندىلا قىرىپ تاشلاندى . تارلان تەكىيە ئاستىدىكى قىلىچىنى ئېلىپلا دېرىزىدىن سەكرەپ قاچتى . ھەممە يەردە قالايمىقان ئۇرۇشماق ، چېپىشماق باشلىنىپ كەتكەنىدى . تارلان كوچا ـ كوچىلاردا قىلىچ‌ۇزلىق ، نەيزىۋازلىق قىلىشىۋاتقان ، قېچىۋاتقان ، قوغلاۋاتقان ۋە ئۆلۈۋاتقان ئادەملەرنىڭ قايسىلىرى ئۆز ۋە قايسىلىرى يات ئىكەنلىكىنى زادىلا پەرق ئېتەلمىدى . ئۇ پەقەت بۇ مالىمانچىلىق ئىچىدىن تېزرەك قۇتۇلۇپ چىقىپ ، ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىشنىلا ئويلايتتى . ئۇ ھەدەپ ئۇياق ـ بۇياققا يۇگۇرۇپ ، تېنەپ يۇرگەنده ئۇشتۇمتۇت ئوڭ بىلىكىگە قاتتىق بىر نەرسە ئۇرۇلدى . ئۇ يەرگە يىقىلدى ۋە چۇشۇپ قالغان قىلىچىنىمۇ ئېلىشقا ئۇلگۇرمەي ، چاقماق تېزلىكىدە سەكرەپ قوپۇپ قاچتى . ئەسلىدە ئۇنىڭغا نەيزە سانجىلغان بولۇپ ، بىلىكىنىڭ بولجۇڭ گۆشى تىلىنىپ كەتكەنىدى . ئۇ پىتىراپ كەتكەن بىر توپ نايمانلارنىڭ ئارىسىدا ئاخىر شەھەردىن قېچىپ چىقىۋالدى . ئەمما ، شۇنىڭدىن بېرى يارىلانغان بىلىكىنى

كۆتۈرەلمەي قالدى . يارا ئېغىزى دەسلەپتە قىزىرىپ ، لوقۇلداپ ئاغرىدى ، كېيىن يىرىڭلاشقا باشلىدى . نايمان ئەمچى ئۇنىڭ يارىسىنى يۇيۇپ ، ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى تېڭىپ ، قولىدىن كېلىشىچە داۋالاپ باقتى ، لېكىن ئۇنۇمى بولمىدى .

مانا ، تارلان هازىر بەدەخشان دېگەن يەردىكى خەلۋەت ، ئادەمزاتسىز هىندىقۇش تاغلىرىنىڭ ئارىسىدا كېتىۋاتىدۇ . ئۇنىڭ تېڭىپ قويۇلغان ئوڭ بىلىكى ئىششىپ ، كۆكىرىپ كەتتى . تۇنۇگۈندىن باشلاپ ئۇنىڭ قىزىتمىسى ئۆرلەپ ، كۆزلىرى قاراڭغۇلاشقىلى تۇردى . ئۇ ئېگەردە ناهايىتىمۇ تەستە ئولتۇراتتى . ئۇنىڭ يېتىۋالغۇسى كېلەتتى . بىراق ، نايمانلار تاغلىق جايلارغا كەلگەندىن كېيىن هارۋىلارنى تاشلىۋەتكەندى . «ئۆلۈپ قالىدىغان ئوخشايمەن» دەپ ئويلىدى ئۇ . ئۇنىڭ ئېگەردە ئولتۇرغۇدەك مادارى قالمىدى .

— بولدى... مېنى مۇشۇ يەردە يالغۇزۇپ قويۇپ كېتىۋېرىڭلار ، — دېدى ئۇ ، — جېنىم قىينىلىپ كەتتى... بەربىر ساقىيالمايمەن...

نايمانلار ئۇنى تاشلاپ كەتمىدى . بىر ئاق ساقاللىق چال ئۇنى ئۆزىنىڭ ئېتىنىڭ كەينىگە مىنگەشتۈرۈپ ، ئارقان بىلەن ئۆزىگە چېتىپ باغلىۋالدى . سەزگۈسى خىرەلىشىپ كېتىۋاتقان تارلاننىڭ نۇرى قاچقان كۆزلىرىدىن ئىككىسى تامچە ياش ساقال باسقان مەڭزىلىرىگە سىرغىپ چۈشتى . شور پېشانە تارلان بۇ يورۇق دۇنيادىن خوشلىشىپ ، مۇشۇ ئادەمزاتسىز قاقاس تاغلار ئارىسىدا كۆمۈلۈپ يېتىپ قالسا ، ئۇنىڭ بالاساغۇندا قالغان ۋاپادار خوتۇنى ۋە ئىككى نارەسىدە بالىسى قانداق بولۇپ كېتەر ؟ كىملەرنىڭ قولىغا قالار ؟

— موڭغۇللار كېلىپ قالدى !

— موڭغۇللار كەلدى...

بۇ ۋەهىمىلىك ۋارقىراشلار تارلاننىڭ قۇلاقلىرىغا گويياكى نەچچە قات ئاسماننىڭ نېرىسىدىكى يىراق بىر يەرلەردىن

ئاڭلىنىۋاتقاندەك تۇيۇلدى .

دەرۋەقە ، ئۇزاق ئۆتمەي جەبە نويان ۋە ئالابارس تارخاننىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى يېتىپ كەلدى . مىڭلىغان - تۈمەنلىگەن ئاتلارنىڭ تۆمۈر تاقىلىق تۇياقلىرى قاقاس تاغلار ئارىسىدىكى تاش - تۇپراقلاردا ھەيۋەتلىك دۇپۇرلەپ ، سۇرلۇك شاۋقۇن - سۇرەن پەلەككە ئۆرلىدى . تاغ ئىچى گويا كى دوزاخقا ئايلاندى . ئادەملەر بىر - بىرىنى قىلىچلار بىلەن چاپاتتى ، نەيزە سانجىيتتى . ئادەملەر ۋە ئاتلار كەينى - كەينىدىن يىقىلغىلى تۇردى .

تارلاننى مىنگەشتۇرۇۋالغان قېرى نايمان ھەدەپ ئېتىنى قامچىلاپ ، جەڭگاھتىن يىراقراق كېتىشكە ئالدىرايتتى . تارلان ھەممىگە بىپەرۋا بولۇپ ، خامۇش ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى . ئۇنىڭ بېشى ساڭگىلاپ ، كۆزلىرى يۇمۇلدى . ئۇشتۇمتۇت ئۇنى مىنگەشتۇرۇۋالغان قېرى نايمان بىقىنىغا نەيزە يەپ ، ئات ئۈستىدىن چۈشۈپ كەتتى . ئۇنىڭغا ئارقان بىلەن چېتىپ باغلانغان تارلانمۇ قاتتىق تاشلار ئۈستىگە موللاقلاپ چۈشۈپ يېتىپ قالدى . ئەمدى ئۇ پۈتۈنلەي ھېچنېمىنى سەزمىدى ، كۆزلىرى يوغان ئېچىلىپ قالدى .

كۈچلۈكخان تەقدىر بەلگىلەيدىغان پەيتنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى دەرھال چۈشەندى . ئەمدى چېكىنىشكە ياكى ئۆزىنى قاچۇرۇشقا ئورۇن يوق ئىدى . شۇڭا ، ئەمدى «يا ئۆلۈم ، يا كۆرۈم» دېمەكتىن باشقا ئامال قالمىغانىدى . ئۇ قىلىچىنى يالىڭاچلاپ ، ئۆز جەڭچىلىرىگە مەدەت بېرىپ ، ئۇران توۋلاپ ، ئېتىنى چاپتۇرغان پېتى موڭغۇللارنىڭ سەپلىرىگە بۆسۈپ كىرىپ كەتتى . ئۇ پۈتۈن كۈچ - قۇۋۋىتىنى يىغىپ ، جان ئاچچىقىدا قىلىچنى ئوڭغىمۇ ، سولغىمۇ چاپقىلى تۇردى . بىر موڭغۇلنىڭ كاللىسىنى ئالدى ، ئىككىنچىسىنىڭ قورسىقىنى يارىدى ، ئۈچىنچىسىنى يەلكىسىدىن كىندىكىگىچە پارچىلىۋەتتى ، يەنە ئىككى ئاتنىمۇ يىقىتتى . ئۇنىڭ ئەينەكتەك ۋالىلداپ تۇرغان پولات قىلىچى قانغا بويىلىپ قىپقىزىل بولۇپ كەتتى . لېكىن ، تەقدىر

ئۇنىڭغا كۆلۈپ قارىمىدى . قۇيۇندەك ئېتىلىپ كەلگەن بىر موڭغۇلنىڭ ئۆتكۈر قىلىچى كۆچلۈكخان مىنگەن چىرايلىق ئاق بوز ئاتنىڭ قۇلاق تۈۋىگە ئۇرۇلدى . ئات يەرگە «گۈپ» قىلىپ يىقىلغىنىچە خارتىلداپ يېتىپ قالدى . كۆچلۈكخان ئېگەردىن قاڭقىپ چىقىپ ، توپا ئارىلاش شىۋغىللىقتا دومىلاپ كەتتى . قىلىچى قولىدىن چىقىپ كەتكەنىدى . ئۇ سەكرەپ قوپۇپ ، يەردە قانغا مىلىنىپ ياتقان بىر نايمان جەڭچىنىڭ نەيزىسىنى ئالدى ـ دە ، يېقىن كېلىپ قالغان بىر موڭغۇلنىڭ بىقىنىغا سانجىدى . شۇئان ھەر تەرەپتىن ئېتىلىپ كەلگەن موڭغۇللار ئۇنىڭغا كەينى ـ كەينىدىن قىلىچ ئۇردى .

دەسلەپتە نايمان خەلقىنىڭ تەخت ۋارىسى بولۇپ ، كېيىن قارا قىتان خانلىقىنى ئەپچىللىك بىلەن قولغا كىرگۈزۈۋالغان تىنىم تاپماس كۆچلۈكخان ئەنە شۇ تەرىقىدە ئۆزىنىڭ يۇرت ـ ماكانلىرىدىن يىراق يەرلەردىكى ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ ئىچىدە مەڭگۈلۈك دۇنياغا سەپەر قىلدى . شۇنىڭ بىلەن ، مەشھۇر قارا قىتان (قارا خىتاي) خانلىقىمۇ تارىخ سەھىپىلىرىدىن مەڭگۈلۈككە يوقالدى .

ئون سەككىزىنچى باب

ئوترار

جەبە نويان ۋە ئالابارس تارخان قوشۇنلىرى كاشغەرگە يۈرۈش قىلىپ ، كۈچلۈكخانغا زەربە بېرىۋاتقان مەزگىللەدە ، خارەزىم دۆلىتىنىڭ ئوترار شەھىرىدە شۇ دەۋردىكى ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقى تارىخىنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالغان پەۋقۇلئاددە ۋەقە يۈز بەردى .

ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بېرى چىڭگىزخان سودا ـ تىجارەت ئىشلىرىغا قىزىقىپ قالغانىدى . ئۇ قوشنا ئەللەردىن كېلىپ تۇرىدىغان سودىگەرلەرنى خۇش مۇئامىلە بىلەن كۈتۈۋېلىپ ، ئىشلىرىغا ئوڭايلىق يارىتىپ بېرەتتى . شۇڭا ، ئۇيغۇر ، خەنزۇ ، تاڭغۇت ، جۇرجىت ، قىتتان سودىگەرلىرى موڭغۇل يايلاقلىرىغا بارغانسېرى كۆپلەپ كېلىدىغان بولۇپ كەتتى . بولۇپمۇ ، يېقىندىن بۇيان خارەزىم ۋە ھەتتا ئىران سودىگەرلىرىمۇ بۇياقلارغا دىققەت ـ ئېتىبارىنى قاراتقانىدى . ھەتتا مۇسۇلمانلارنىڭ بىر قىسىم سودىگەر ۋە ئوقۇمۇشلۇق زاتلىرى چىڭگىزخانىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ تۇرۇپ قالدى .

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، يەنى مىلادىيە 1218 ـ يىلى يازدا ، خارەزىم تەۋەسىدىن چوڭ بىر سودا كارۋىنى كېلىپ قالدى . كارۋان خوجايىنى تاۋار ـ دۇردۇن قاتارلىق قىممەت باھالىق سوۋغىلارنى ئېلىپ چىڭگىزخانىنىڭ ئاق كىگىز ئۆيىگە سالامغا كىردى ۋە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ، چوڭقۇر تەزىم قىلدى .

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ، ساھىبقىرانى ئەزەم چىڭگىزخانى مۇئەززەم ، — دېدى ئۇ تەزىمدىن بېشىنى كۆتۈرگەندىن كېيىن ، — بىز كۈنپېتىش تەرەپتىكى بويۇك خارەزىم مەملىكىتىدىن تىجارەت ئىشى بىلەن كارۋان تارتىپ كەلدۇق ، كۆڭلىمىزنى قايتۇرماي سوۋغاتلىرىمىزنى قوبۇل قىلغايسىز .

چىڭگىزخاننىڭ يېنىدا باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان تاتا تۇڭا سودىگەرنىڭ سۆزلىرىنى ئۇنىڭغا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

— بولىدۇ ، بولىدۇ ، بىز سودىگەرلەرنى قارشى ئالىمىز ، — دېدى چىڭگىزخان كۈلۈمسىرەپ .

ھەممەيلەن بىرلىكتە سىرتقا چىقىپ ، توققۇز تۆگىدە ئەكىلىنگەن سوۋغاتلارنى كۆزدىن كەچۈردى

— ياخشى مالىلار ئىكەن ، ئېسىل مالىلار ئىكەن ، — دېدى چىڭگىزخان بېشىنى ئىرغىتىپ .

شۇنىڭ بىلەن ، خارەزىملىك سودىگەرلەر «ساھىبقىرانى ئەزەم» دىن ئىجازەت ئېلىپ ، سودا ـ سېتىق ئىشلىرىنى باشلىۋەتتى . ئۇلار يايلاقلارنى ئارىلاپ ، ئۆزلىرىنىڭ مالىلىرىنى چارۋىچى ۋە ئوۋچىلارنىڭ قولىدىكى قوي ، كالا ۋە سۆسەر ، بۇلغۇن ، قۇندۇز قاتارلىق قىممەتلىك جانىۋارلارنىڭ تېرىلىرىگە ، كەم ئۇچرايدىغان ئۆسۈملۈك دورىلىرىغا ئالماشتۇردى .

ئارىدىن بىرەر ئايچە ۋاقىت ئۆتۈپ ، سودىگەرلەر قايتىشقا تەرەددۇت قىلغاندا ، چىڭگىزخان ئۇلارنى ھۇزۇرىغا چاقىرتىپ ، بىر دۆۋە ئالتۇن ـ جاۋاھىرلارنى تەقدىم قىلدى . سودىگەرلەر يايلاق ھۆكۈمدارىنىڭ قولىدىن شۇنچە كۆپ جاۋاھىرلارنىڭ چىققانلىقىدىن ھەيران قالدى . ئۇلار تاغ ـ دالىلاردا ياشايدىغان كۆچمەنلەردە بۇنداق بايلىقنىڭ بولۇشىنى ئويلىمىغانىدى .

— بىزدە بۇنداق نەرسىلەر كۆپ ، — دېدى چىڭگىزخان ، — سىلەرنىڭ ئەكەلگەن مالىلىرىڭلارمۇ ناھايىتى ئېسىلكەن . بىز سىلەر بىلەن سودا قىلىشنى خالايمىز ، داۋاملىق كېلىپ تۇرۇڭلار ،

بىزمۇ بارايلى .

سودا كارۋىنى كەتكەندىن كېيىن چىگگىزخان ئۆزىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى ياللۇغ چۇساي ۋە شەخسىي كاتىپى تاتا تۇڭا بىلەن باش قوشۇپ ، خارەزىم تەرەپ بىلەن رەسمىي سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىش توغرىسىدا كېڭەشتى . ياللۇغ چۇساي ئەسلىي جىن سۇلالىسى ئوردىسىدا خىزمەت قىلىدىغان ئوقۇمۇشلۇق بىر قىتان ئىدى . چىگگىزخان سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ جۇرجىتلارغا زەربە بەرگەن ئۇرۇشلارنىڭ بىرىدە ئۇ ئەسىرگە چۈشكەنىدى . كېيىن ئۇ خۇددى تاتا تۇڭاغا ئوخشاشلا چىگگىزخانىنىڭ يېقىن ھەم ئىشەنچلىك يارەمچىلىرىدىن بولۇپ قالدى . موڭغۇل خانلىقىنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك قارار چىقىرىشقا توغرا كەلگەن چاغلاردا ، چىگگىزخان ھەمىشە مۇشۇ ئىككى قابىل يارەمچىلىرى بىلەن پىكىرلىشەتتى .

— بىز بۇنىڭدىن كېيىن سودا ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرايلى ، — دېدى چىگگىزخان ، — بۇ ھەقتە تاتا تۇڭامۇ ، ياللۇغ چۇسايمۇ ، ھەر ئىككىڭلار ماڭا ياخشى مەسلىھەت ، ئاقىلانە پىكىر ـ تەكلىپلەرنى بەردىڭلار . سىلەرنىڭ بۇ تەكلىپىڭلارنى قوبۇل قىلىمەن . بىز جۇرجىتلارنىڭ ئالتۇن خانلىقى (جىن سۇلالىسى) غا يۇرۇش قىلىپ نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈشكە ئىگە بولدۇق . ھازىر جۇرجىتلارمۇ ، تاڭغۇتلارمۇ بىزگە سېلىق تۆلەيدىغان بولدى . ئەمدى قولىمىزدىكى شۇ بايلىقلارنى تىجارەتكە دەسمايە قىلايلى .

— بارىكاللا ! — دېدى ياللۇغ چۇساي ، — بىز چارۋىچىلىقىنىمۇ ، سودا ـ تىجارەتنىمۇ تەڭ تۇتۇپ ، ئىگىلىكنى قۇدرەت تاپقۇزۇشىمىز كېرەك .

— يات ئەللەر بىلەن سودا قىلىشنىڭ پايدىسى كۆپ ، — دېدى تاتا تۇڭا ، — سودا كارۋانلىرىنى ھەرقايسى ئەللەرگە ماڭدۇرۇپ تۇرساق ، بايلىق توپلاش بىلەنلا قالماي ، بەلكى ئەڭ مۇھىمى ،

دۇنيانى بىلدىغان ھەم چۈشىنىدىغان بولمىتۇن.

كېڭەش نەتىجىسىدە خارەزمگە بىر چوڭ سودا كارۋىنى ئەۋەتىش قارار قىلىندى. موڭغۇل ئوردىسىدا خىزمەت قىلىۋاتقان مۇسۇلمانلاردىن مۇھەممەد خارەزمى، ئۆمەر، يۈسۈپ ئىسىملىك ئۈچ زات چېگىزخاننىڭ ئەلچىلىرى بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇلارغا يەنە مۇسۇلمانلار ۋە باشقا تائىپە كىشىلىرىدىن بولۇپ، جەمئىي بەش يۈز سودىگەر قوشۇپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن، نەچچە يۈز تۆگە، نەچچە يۈز ئات ۋە نۇرغۇن ھارۋىلاردىن تەركىب تاپقان پەۋقۇلئاددە زور سودا كارۋىنى تەشكىللەندى.

تاتا تۆكا چېگىزخاننىڭ ناممىدىن خارەزمشاھقا قارىتىپ بىر پارچە پۈتۈك يازدى ۋە ئۇنىڭغا قىزىل تامغا باستى. چېگىزخان بۇ پۈتۈكنى باش ئەلچى مۇھەممەد خارەزمگە ئۆز قولى بىلەن تاپشۇردى.

— بۇنى خارەزمشاھنىڭ ئۆز قولىغا يەتكۈزۈپ بېرىڭ، — دېدى ئۇ تاپىلاپ.

— باش ئۈستىگە، بۇيۇك خاقانىم، — دېدى باش ئەلچى ۋە قېلىن سىرىق قەغەزگە قارا سىياھ بىلەن يېزىلغان پۈتۈكنى قوش قوللاپ ئېلىپ لېۋىگە، ئاندىن پېشانىسىگە تەككۈزدى ـ دە، قوينىغا سالدى.

بۇ پۈتۈكنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

«ئەي نامى مەشھۇر تاجدار سۇلتان مۇھەممەد ئەلائىددىن خارەزمشاھ ئالىيلىرى!

تەڭرى بۇ جاھاننى سىزگە ۋە بىزگە ئاتا قىلدى. سىز ۋە مەن تەڭرى يارلىقان ئادەملەرنىڭ ئاسايىشلىقىنى كۆزلەيمىز. سىزنىڭ مەملىكىتىڭىزدىن بىزگە سودىگەرلەر كەلدى. ئۇلار بىز تەرەپتىن نېمىلەرگە ئېرىشكەنلىكىنى سىزگە ئۆزلىرى يەتكۈزسۇن. بىز تەرەپتىنمۇ سودىگەرلەر ئۆز مالىلىرىنى ئېلىپ سىزلەر تەرەپكە ماڭدى. ئۇلار سىزنىڭ

مەملىكىتىڭىزگە بارغاندىن كېيىن سودىنىڭ تەلەپكارى بولغۇسى . ئۇلار بىزگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى سېتىۋالىدۇ . سىز ماڭا پەرزەنتتەك بولغايسىز . تەڭرى جاھانىنى ئىككىمىزگە تارتۇق قىلدى ، ئۇنى ئادالەت ۋە ئېھسان بىلەن بېزىدى . بىز ياخشى ئىشلارغا مەشغۇل بولغان چاغدا ، بىزگە مەدەتكار ۋە تايانچ بولغايسىز . بىز سادىق دوستلاردىن بولايلى . شۇنداق بولغاندا ، يوللىرىمىز بەتنىيەتلەردىن تازىلىنىدۇ . يەر - جاھان ئادالەتتىن ئاۋات بولغاندا ، بارچە خەلق بىزگە ئاپىرىن ئېيتقۇسى» .

بەش يۈز سودىگەر ئۇچ ئەلچىنىڭ ھەمراھلىقىدا يولغا راۋان بولدى . بۇ پەۋقۇلئاددە زور سودا كارۋىنى چۆل - بايابانلاردا ئۇزۇلدۇرمەي يول يۈرۈپ ، يول يۈرسىمۇ مول يۈرۈپ ، يازنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنىڭ بىرىدە خارەزىم دۆلىتىنىڭ تەۋەلىكىدىكى ئوترار شەھىرىگە يېتىپ كەلدى .

ئوترار ئانچە چوڭ شەھەر بولمىسىمۇ ، چېگرىدىكى ئاۋات ماكان ئىدى . بۇ يەردە رەستە - دۇكانلار ، قونالغۇ - كارۋان سارايلىرى بار ئىدى . ئۆتكەن - كەچكەن خالايىق شەھەرنىڭ چوڭ دەرۋازىسىدىن كىرىپ كەلگەن بۇ زور كارۋانغا ھەۋەسلىنىپ قارىشىپ :

— راسا كاتتا سودىگەرلەر كەپتۇ - دە ، — دېيىشەتتى .

دەڭ ۋە كارۋان سارايلارنىڭ خوجايىنلىرى يول ئۈستىگە يۈگۈرۈپ چىقىشىپ شېرىن سۆزلەر بىلەن كارۋان ئەھلىنى خېرىدارلىققا تۇتۇپ قالماقچى بولۇشاتتى :

— ئەي باي ئاكا ، بۇ تەرەپكە قەدەم تەشرىپ قىلغايسىزلەر ! ئازادە ، پاكىز دەڭ بار ، ياتاقلىرىمىز كەڭتاشا .

— ئەي ئەزىز بەندىلەر ، كارۋان ساراي مانا بۇياقتا ، ئات - ئۇلاغلارغا ئېغىل ھەم كەڭرى مەيدانلىرىمىز بار ، ئېسىل يەم -

خەشەكلىرىمىز بار...

كارۋان ئەھلى ئۇلارنىڭ چاقىرىش ۋە چىللاشلىرىغا قارىماي ئۆز يولىغا كېتىۋەردى.

— ئالدى بىلەن شەھەرىستانغا بارايلى، — دېدى باش ئەلچى مۇھەممەد خارەزمى.

ئەينى دەۋردىكى ھەرقانداق بىر ئوتتۇرا ئاسىيا شەھىرىدەك ئوتراردىمۇ تاشقى ۋە ئىچكى شەھەر رايونلىرىغا ئايرىلاتتى. ئىچكى شەھەر رايونى «شەھەرىستان» دەپ ئاتىلىپ، شەھەر ھاكىمى ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى شۇ يەردە تۇراتتى. سودا كارۋىنى ئېگىز سېپىللەر بىلەن قورشالغان شەھەرىستانغا كىرىپ كەلدى.

مۇھەممەد خارەزمى باشلىق ئۇچ ئەلچى شەھەر ھاكىمىنىڭ تۇرالغۇسىغا كىردى. شەھەر ھاكىمى ئىنالچۇق غايىرخان ئۇلارنى تۆت بۇلۇڭغا بىر كەلتۈرۈپ يۇمشاق گىلەملەر سېلىنغان ئازادە قوبۇلخانىدا كۈتۈۋالدى.

— سالامدىن سوڭرە ھاكىم جانابلىرىغا كېلىشتىكى مۇددىئايىمىز ئايان بولسۇنكى، — دېدى مۇھەممەد خارەزمى چوڭقۇر تەزىم قىلىپ گىلەمگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، — كۈنچىقىشتىكى خاقانىمىز ساھىبقىرانى ئەزەم چىڭگىزخانىي مۇئەززەم ئالىيلىرى ئۆزىنىڭ ئەڭ ياخشى تىلەكلىرىنى ئىزھار قىلىپ، كۈنپېتىشتىكى بۇيۇك تاجدار سۇلتان مۇھەممەد ئەلائىددىن خارەزمشاھ ئالىيلىرىغا بىز پېقىرلار ئارقىلىق شاھانە تامغا بېسىلغان مەكتۇپ يوللىدى. شۇ ۋەجىدىن سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك دىدارلىرىغا مۇيەسسەر بولۇشتىن ئىلگىرى ھاكىم غايىرخان جانابلىرىغا ئېھتىرام بىلدۈرۈپ سالام بېرىش ئىستىكى بىلەن باش ئېگىپ ھۇزۇرلىرىغا داخىل بولۇپ تۇرىمىز. پېقىرانە سالاملىرىمىزنى ئىلىك ئالغايسىز.

ھاكىم غايىرخان تۇردىكى تۆت قات كۆرپىنىڭ ئۈستىدە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغاندى. قورساق سېلىپ كەتكەن گەۋدىسى

بەك سېمىز بولغاچقىمىكىن ، ئۇ يوغان يېشىل شايى سەللە ئورالغان بېشىنى بىرئازمۇ ئېگىپ قويماستىن غادىيىپ ئولتۇراتتى . باش ئەلچىنىڭ قائىدە - يوسۇنلۇق سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇ تومتاق بارماقلىرى بىلەن يىرىك چار ساقلىنى سىلاشتۇرۇپ ، گېپىنى قىرىپ قويدى .

— خۇش كېلىپسىزلەر ، هارمىغايسىزلەر ، — دېدى ئۇ پۇشۇلداپ ۋە خىرقىراپ .

ئەلچىلەر ئۇنىڭ سۆزىنىڭ داۋامىنى كۈتۈپ ، سۈكۈت ئىچىدە ئۇنىڭغا كۆز تىكتى . لېكىن ، هاكىم قانداقتۇر چۈشىنىكسىز ۋە مەغرۇرانە قىياپەتتە تېخىمۇ بەك غادىيىپ ، ئارتۇق ئۇندىمىدى . هاكىمنىڭ يېنىدا يۈكۈنۈپ ۋە قول قوۋۇشتۇرۇپ ئولتۇرغان ئۇزۇن ساقاللىق ئەمەلدار چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈپ مۇنداق دېدى :

— خوجىمىز هەم پاسىبانىمىز غايىرخان هەزرەتلىرى شەۋكەتلىك سۇلتانىمىز مۇهەممەد ئەلائىددىن خارەزىمشاه ئالىيلىرىنىڭ تاغىسى بولىدۇ ، ئېنىقراق ئېيتقاندا ، سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ سائادەتلىك ئانىسى تۈركەن خاتۇن ئالىيلىرىنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى بولىدۇ . شۇڭا ، هەرقايسىلىرىنىڭ سۇلتانىمىزنىڭ ئاپتاپىتەك دىدارىغا يەتمەك ئۈچۈن سەپەرگە چىقىشتىن ئىلگىرى سائادەتلىك هاكىم غايىرخان هەزرەتلىرىنىڭ هۇزۇرىغا داخىل بولغانلىقلىرى تولىمۇ خاسىيەتلىك ئىش بوپتۇ . هاكىم هەزرەتلىرىنىڭ مۇبارەك سايىسىدە سەپىرىڭلار قۇتلۇق ، مەقسەت ۋە ئەجرىڭىزلەر ئۈتۈقلۇق بولغۇسىدۇر .

باش ئەلچى مۇهەممەد خارەزمى «چۈشەندىم» دېگەنىنى ئىپادىلەپ ، مۇلايىملىق بىلەن كۈلۈمسىرىگەن هالدا بېشىنى يېنىككىنە ئىرغىتىپ قويدى .

— هاكىم هەزرەتلىرىنىڭ نامى - نەسەبى ۋە داڭقى - شۆهرىتى بىزلەرگىمۇ ئايانداۇر ، — دېدى ئۇ ، — شۇنداق بولغاچقا ، سائادەتلىك هاكىم هەزرەتلىرىنىڭ مۇبارەك بوسۇغىسىغا

باش قويۇش بىز ئۇچۇن شەرەپ . ئىلتىماسىم شۇكى ، ھاكىم غايىرخان ھەزرەتلىرى ئالتۇن بويلىرىنى يېنىك قىلىپ ، بىز پېقىرلەر ئەكەلگەن ئەرزىمەس سوۋغىلارنى بىر قۇر كۆزدىن كەچۈرۈشنى مۇۋاپىق تاپسا ، بېشىمىز ئاسمانغا يەتكەندەك بولاردۇق .

غايىرخاننىڭ چىرايىدا ئازراق مەمنۇنلۇق ئىپادىسى كۆرۈلدى . ئۇ قورساق سالغان سېمىز گەۋدىسىنى تەستە قوزغاپ ، يېنىدىكى ئەمەلدارنىڭ يۆلىشى بىلەن ئورنىدىن تۇردى . ھەممەيلەن بىرلىكتە ئىشىك ئالدىغا چىقتى . باش ئەلچى مۇھەممەد خارەزمى سىپايىلىك بىلەن كۈلۈمسىرەپ ، ھارۇندا كەلتۈرۈلگەن يوغان - يوغان ئىككى ساندۇقنى ھاكىم غايىرخانغا قول ئىشارىتى بىلەن كۆرسەتتى .

— كۆڭلىمىزنى قايتۇرماي ، بۇ ئەرزىمەس سوۋغىمىزنى قوبۇل قىلغايسىز .

ھارۇن ھەيدەپ كەلگەن خىزمەتكارلار ساندۇقلارنى ئاچتى . بىر ساندۇققا لىققىدە يىپەك رەختلەر ، يەنە بىر ساندۇققا تۇرلۇك چىنە - قاچىلار قاچىلانغانىدى . ھاكىم سوۋغىلارنى قوبۇل قىلغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ، بېشىنى ئاستا لىڭشىتىپ قويدى .

— ئالتۇن خانلىقنىڭ ئېسىل مالىلىرى ئىكەن ، — دېدى ھاكىمنىڭ يېنىدا تۇرغان ئەمەلدار چىرايىغا بىلەرمەنلىك تۇسىنى بېرىپ .

— چىڭگىزخان ئالتۇن خانلىققا بىرنەچچە قېتىم يۈرۈش قىلىپ خېلى كۆپ مەنپەئەت كۆرۈپتۇ - دە ، — دېدى ھاكىم .

— جۇرجىتلار ۋە تاڭغۇتلار ساھىبقىرانى ئەزەم چىڭگىزخانى مۇئەززەمگە ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن ئولپان تاپشۇرىدىغان بولدى ، — دېدى باش ئەلچى .

غايىرخان مەسخىرىلىك كۈلۈپ قويدى :

— دۇنيادا ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن ئولپان تاپشۇرىدىغان

ئەلنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ باقماپتىكەنمەن .

ئەلچىلەر ئەدەپ يۇزىسىدىن قول قوۋۇشتۇرۇپ سۆكۈت قىلىشتى .

— قېنى ، يۇرۇڭلار ، سىلەرنىڭ كارۋىنىڭلارنى كۆرۈپ باقاي ، — دېدى يەنە غايىرخان .

ھەممەيلەن ئاتلىرىغا مىنىشىپ ، قىرىق نەپەر چەۋەندار قورۇقچىلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ھاكىم قەسىرىدىن چىقىشتى . كارۋان ئەھلى كەڭرى ئوچۇقچىلىقتا تۆگىلىرىنى چۆكتۈرۈپ ئارام ئالماقتا ئىدى . ئەلچىلەر بىلەن ھاكىمنىڭ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى . ھاكىم ئوچۇقچىلىققا كەڭ يېيىلغان ئات ۋە تۆگىلەر ئارىلىرىدا تۇرۇشقان سودىگەرلەرگە چىرايىنى ئاچمىغان ھالدا بىر قۇر قاراپ چىقتى . قارىغاندا ، ئۇنىڭ بۇ سودىگەرلەرگە خەيرخاھلىق قىلغۇسى يوقلۇقىنى كۆرۈنۈپ تۇراتتى .

— ساپلا مۇسۇلمان ئىكەنغۇ ، — دېدى ئۇ .

— شۇنداق ، سودىگەرلىرىمىزنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇسۇلمان تۇركىي قوۋمدىن ، — دېدى باش ئەلچى مۇھەممەد خارەزىمى .

شۇ ئەسنادا بېشىغا يوغان كۆك سەللە يۆگەپ ، ھىندىچە ئاق تون ، ئاق تامبال كىيگەن كۆتمەك ساقاللىق قارىمۇتۇق بىر سودىگەر چۆكتۈرۈلگەن تۆگىلەرنىڭ ئارىسىدىن ئۆتۈپ ، ھاكىمنىڭ ئالدىغا كەلدى .

— ھاي ، ئىنىالچۇق ئاداش ! — دەپ توۋلىدى ئۇ ۋە خۇشال - خۇرام كۆلۈپ ، كۆرۈشمەك ئىستىكى بىلەن ئىككى قولىنى ئۇزاتتى .

ھاكىم ئۇنىڭغا قول بەرمىدى ۋە زەردى بىلەن قاپاقلىرىنى تۇرۇپ قارىدى . ھىندى سودىگەر ئەجەبلەنگەن ھالدا سۆزلەپ كەتتى :

— هاي ئاداش ، ئىنالچۇق ، مېنى تونۇمايۋاتامسەن ؟ كونا دوستۇڭنى ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ ؟ مەن ھېلىقى...

ھاكىم غەزەپ بىلەن ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى :

— غوجا ئاكاڭ ھازىر ئىنالچۇق ئەمەس ، ھاكىم غايىرخان بۇنى ئۇنتۇپ قالما ، كالۋا ھىندى !

— مۆھتەرەم ھاكىمنى «غايىرخان» دېگەن ھۆرمەت نامى بىلەن ئاتاش كېرەك ! — ھېلىقى ئەمەلدارمۇ ھىندى سودىگەرگە تەنبىھ بەردى .

ھىندى ھودۇققان ھالدا ئالدىراپ كۆڭلىنى ئېيتىپ چۈشەندۈرگىلى تۇردى .

— ئىنالچۇق... ياق ، غايىرخان يىگىت ۋاقتىدا ھىندىستانغا سودىگەرچىلىك قىلىپ چىققانىدى... بىز شۇ چاغدا تونۇشقان . كېيىن مەنمۇ تىجارەت ئىشلىرى بىلەن ئىككى قېتىم بۇياقلارغا ئۆتتۈم... بىز غايىرخان بىلەن يېقىن دوست بولۇپ كەتكەنىدۇق . ئۇ چاغلاردا بىز ئۇنى... ياق ، ھاكىم غايىرخاننى «ئىنالچۇق» دەپ ئۆز ئىسمى بىلەنلا ئاتاۋېرەتتۇق... شۇنداق دەپ ئادەتلىنىپ قاپتىمەن ، گۇناھ مەندە .

بۇ ھىندى ھەقىقەتەنمۇ ئەجەللىك گۇناھ ئۆتكۈزگەنىدى . ئۇ ئەينى دەۋردىكى ئىنالچۇقنىڭ بۇگۈنكى كۈندە مۇستەبتىلىكتە داڭقى چىققان زالىم ھاكىم بولۇپ قالغانلىقىنى بىلمەيتتى .

— تۇتۇڭلار ، بۇ ئەدەپسىز پاسكىنا ھىندىنى ! — غايىرخان بار ئاۋازى بىلەن قاتتىق ۋارقىرىدى .

چەۋەندەز قورۇقچىلار ئاتلىرىدىن سەكرەپ چۈشۈپ ھىندىغا چاڭگال سالدى .

باش ئەلچى مۇھەممەد خارەزمى ئارىغا چۈشتى .

— غەزىپىڭىزگە ھاي بەرگەيسىز ، مۆھتەرەم غايىرخان ھەزرەتلىرى . بۇرادىرىمىز گۇناھىنى تونۇدى . گۇناھىنى بوينىغا ئالغان كىشىگە رەھىم ـ شەپقەت قىلىش مۇسۇلمان

ھۆكۈمدارلارنىڭ گۈزەل پەزىلىتىدۇر .

— كاپىر ھىندىلار مېھىر - شەپقەتكە لايىق ئەمەس ! بۇنى بىلىپ قوي ، ئاسىي مۇناپىق ! — غايىرخان تېخىمۇ قاتتىق ۋارقىرىدى .

باش ئەلچى مۇھەممەد خارەزىمنىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتتى . شۇنداقتىمۇ ، ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ ، زالىم ھاكىمنى قايىل كەلتۈرۈشكە ئۇرۇندى .

— ئۇ كاپىر بولسىمۇ ، بىز بىلەن بىللە كەلدى . ئۇنىڭ ئەركىنلىكىگە دەخلى - تەرۇز يەتسە ، خاقانىمىز چىڭگىزخانغا جاۋاب بېرىش تەس بولۇپ قالارمىكىن .

— چىڭگىزخان دېگەن پاسكىنا موڭغۇلنى تىلغا ئېلىپ مېنى قورقۇتماقچى بولۇۋاتىسەن تېخى ؟ — غايىرخان ئەسەبىيلىشىپ ئۆزىنى يوقاتتى ، — سەن خەقنىڭ ھەممىنىڭ چىڭگىزخانىنىڭ جاسۇسلىرى ! مۇسۇلمان تۈرۈپ كاپىر موڭغۇللارغا سېتىلىپ كەتكەن ئاسىي مۇناپىقلار ! سەنلەر بۇ يەرگە سودا قىلىش ئۈچۈن ئەمەس ، جاسۇسلۇق قىلىش ئۈچۈن كېلىشتىڭ ! مېنى بىلمەيدۇ دەپ ئويلىشۋاتامسەن ؟ كۆز بويامچىلىق قىلىپ ، ئالدىمدىن ئۆتۈۋېلىپ ، ئاستىنىمىزگە بېرىپ بۇزغۇنچىلىق ، ئاغدۇرمىچىلىق قىلماقچى بولۇشۇۋاتىسەن ! بۇ يەرلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ ، چىڭگىزخانغا مەلۇمات يەتكۈزمەكچى بولۇشۇۋاتىسەن !

سودىگەرلەر قورقۇپ كېتىپ ، تەرەپ - تەرەپتىن ئۇن سېلىشتى :

— يوقسۇ ، تەقسىر ، بىز جاسۇس ئەمەس ! بىز سودىگەر .

— ھەزرەتلىرى ، بىز تىجارەت بىلەن جاھاندارچىلىق قىلىدىغان ئادەملەر ، باشقا ئىشلارنى بىلمەيمىز ، ئاللا ھەققىدە قەسەم قىلىپ بېرەيلى !

— مۆھتەرەم ھەزرەتلىرى ، قادىر ئاللا ئىگەم ھەممىنى كۆرۈپ تۇرىدۇ ، گېپىمىز يالغان بولسا ، يەر يۈتسۇن ، ئۇ دۇنيا -

بۇ دۇنيا قارا يۇز بولۇپ كېتەيلى !

— بىز مۇمىن مۇسۇلمانلار ! قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچىپ بېرەيلى !

باش ئەلچىمۇ قورقۇپ كەتتى ۋە ئالمان ـ تالمان قوينىدىن پۇتۇكنى چىقاردى .

— مۇھتەرەم غايىرخان ھەزرەتلىرى ، — دېدى ئۇ ، — مانا بۇ چىڭگىزخاننىڭ سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھ ئالىيلىرىغا يوللىغان پۇتۇكى ، كۆرۈپ بېقىڭ . بۇنىڭدا پۇتۇنلەي دوستلۇق سودا ـ تىجارەتنىڭ گېپى يېزىلغان .

غايىرخان باش ئەلچىنىڭ قولىدىن پۇتۇكنى يۇلۇۋالدى ـ دە ، كۆز يۇگۈرتۇپ چىقتى .

— ھىم ، دوستلۇقمىش تېخى ! — دېدى ئۇ تېخىمۇ بەتەر غەزەپلىنىپ ، — جاھاندا تەڭداشسىز قۇدرەتلىك خارەزمشاھنى «ماڭا پەرزەنتتەك بولۇڭ» دەپتۇ تېخى ! بىلىپ قوي ، خارەزمشاھ شۇنچە كۆچلۈك قارا قىتان گۈرخانىنى يېڭىپ ، «ئىسكەندەرى سانى»[1] دەپ ئاتالغان . مانا ، مۇشۇ پۇتۇكتىنلا سەن خەقنىڭ جاسۇسلۇقۇڭ چىقىپ تۇرمامدۇ .

شۇ گەپ بىلەن غايىرخان چىڭگىزخاننىڭ خارەزمشاھقا يازغان پۇتۇكىنى يىرتىپ پارە ـ پارە قىلىپ يەرگە تاشلىدى . سودىگەرلەرنىڭ قورقۇنچتىن كۆزلىرى يوغان ئېچىلىپ ، دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى . ھاكىم ئىنالچۇق غايىرخان تەييار ھالەتتە تۇرغان قورۇقچىلارغا قاراپ ھالاكەت ياغدۇرغۇچى ئاخىرقى بۇيرۇقنى چۈشۈردى :

— بۇ جاسۇسلارنىڭ بىرىنى قويماي قىرىپ تاشلاڭلار !

چەۋەندەز قورۇقچىلار قىلىچلىرىنى يالتىڭلاپ ، ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە باستۇرۇپ كەلدى . سودىگەرلەر داد ـ پەرياد ئۇرۇپ ھەر تەرەپكە قاچقىلى تۇردى . غايىرخانىڭ بۇيرۇقى بىلەن

① ئىسكەندەرى سانى (پارسچە) — ئىككىنچى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين .

شەھەرىستان سېپىللىرىنى قوغدىغۇچى چېرىكلەرمۇ يېتىپ كەلدى . سودا كارۋىنى توختىغان بۇ كەڭرى مەيدان بىردەمدىلا بەئەينى ۋەيلۇن دوزاخقا ئايلاندى . چېرىكلەر قېچىپ كېتىۋاتقان سودىگەرلەرنى قوغلاپ يۈرۈپ قىلىچ بىلەن ساۋاشقا باشلىدى . ئادەملەرنىڭ قېيا - چېيا ۋارقىراشلىرى ، ئۇرکۇپ كەتكەن ئاتلارنىڭ قاتتىق كىشنەشلىرى ، تۆگىلەرنىڭ ئەنسىز بوزلاشلىرى پۈرقۇپ چىقىۋاتقان چاڭ - توزانلار بىلەن قوشۇلۇپ پەلەككە يەتتى .

ھەش - پەش دېگۈچە چىڭگىزخاننىڭ ئەلچىلىرى ۋە بەش يۈز سودىگەر تەلتۆكۈس قىرىپ تاشلاندى . ئۇلارنىڭ مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىندى .

ئوتراردا شەھىرىدە يۈز بەرگەن بۇ قانلىق ۋەقە كېيىنكى زور تارىخىي ۋەقەلەر ۋە دەھشەتلىك ئۇرۇش پاجىئەلىرىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ قالدى .

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئون توققۇزىنچى باب

ئالتۇن ئارقان ئۇزۇلدى

موڭغۇل ئوردىسىدىكىلەر چىڭگىزخاننىڭ بۇنداق كۆچلۈك غەزەپكە كەلگەنلىكىنى ھېچقاچان كۆرۈپ باقمىغانىدى . خان ئادەتتە ئېغىر ـ بېسىق ، سالماق ئىدى . ئۇ شۇ كەمگىچە دۈشمەنلىرى ئالدىدا ئۆزىنى مەغرۇر تۇتۇپ ، ئۆزىگە ئىشەنگەن ھالدا قوشۇن تارتىپ ، تەمكىنلىك بىلەن جەڭ قىلىپ ، خۇددى كۆك تەڭرىنىڭ ئەركىسىدەك ، ئىلاھىي قۇدرەتنىڭ نامايەندىسىدەك توختاۋسىز ئالغا ئىلگىرىلەپ كەلگەنىدى . لېكىن بۇ قېتىم ئوتراز ۋەقەسىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن چىڭگىزخان خۇددى تاغ دەرياسىنىڭ شىددەتلىك ئۆركەشلىرىدەك ئۇرغۇپ چىققان غەزەپتىن تىترەپ كەتتى .

— مەن خارەزمشاھقا ياخشى نىيەت بىلەن ئەلچى ئەۋەتكەنىدىم ، لېكىن ئۇ شۇنچىلىك نامەردلىك قىلدى ! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ ، — كۆك تەڭرىمۇ ئۇنىڭ قىلمىشىنى راۋا كۆرمەيدۇ ، ئۇنى كەچۈرۈشكە بولمايدۇ !

دانىشمەن مەسلىھەتچى يالۇغ چۇساي ھەر دائىم مۇقەددەك تەمكىنلىك بىلەن خانىنىڭ غەزىپىگە ھاي بەردى .

— «غەزەپ ئەقىللىنى كېسەر» دېگەن گەپ بار ، — دېدى ئۇ ، — بىز خارەزمشاھقا يەنە بىر قېتىم ئەلچى ئەۋەتەيلى . بۇ قېتىم ئەلچىلىرىمىز ئوترارغا كىرمەي ، ئۇدۇل خارەزمشاھ ئوردىسىغا بارسۇن . بىز خارەزمشاھتىن ئوترارغا بارغان ئەلچىلىرىمىز ۋە سودىگەرلىرىمىزنى ئۆلتۈرگەن قاتىلنى بىزگە تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلايلى .

— مەسلىھەتچى دانا گەپ قىلدى ، — دېدى تاتا تۇڭامۇ ، — بىز ئۇيغۇرلاردا : «شىرنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس ، ئاچچىقنى يەڭگەن باتۇر» دېگەن گەپ بار . ئەلچىلىرىمىزنى ئوترار ھاكىمى ئۆلتۈردى . بەلكىم خارەزمشاھنىڭ بۇ قىلمىشقا چېتىشلىقى يوقتۇ ، بەلكىم ئۇمۇ غايىرخاننى ئەيىبلىگەندۇ .

— ئەگەر خارەزمشاھ غايىرخاننى بىزگە تاپشۇرۇپ بېرىشنى ياكى ئۇنى جازالاشنى رەت قىلسىچۇ ؟ — دېدى چىڭگىزخان .

— ئۇنىڭ بۇ تەلىپىمىزگە قانداق جاۋاب قايتۇرىدىغانلىقىغا قاراپ ئىش تۇتمايمىزمۇ ، — دېدى يالۇغ چوڭاي ، — ئۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلماقچى بولساقمۇ ھازىر ۋاقتى ئەمەس . قىش كۈنلىرى يېقىنلاپ قالدى ، بەرىبىر ئەتىيازغىچە پۈختا تەييارلىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ .

چىڭگىزخان دانىشمەن مەسلىھەتچىسىنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلدى . مۇسۇلمان ۋە موڭغۇللاردىن تەركىب تاپقان بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى تەشكىللىنىپ ، گۈل ـ گىياھلار پاخالاشقان ، يوپۇرماقلار غازاڭلاشقان ، كەچ كۈزنىڭ سوغۇق شامالىرى گۈركىرەپ تۇرغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە يولغا سېلىندى .

ئەلچىلەر خارەزىم دۆلىتىنىڭ ئاستانىسى ئۈرگەنچ شەھىرىگە يېتىپ كېلىپ ، سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھقا چىڭگىزخاننىڭ قىزىل تامغىسى بېسىلغان پۈتۈكنى تاپشۇردى . خارەزمشاھ پۈتۈكنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن بىراقلا جۇۋنىنى تەتۈر كىيدى .

— چىڭگىزخان بەك ھەددىدىن ئېشىپ كېتىپتۇ ! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ ، — مەن تېخى ئۆز تاغام غايىرخاننى ئۇنىڭ جازالىشىغا تاپشۇرۇپ بېرەرمىشىمەن ! ئۇ مېنى كىم چاغلاپ قالدى ؟

ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىشتا خارەزمشاھ بىلەن بىللە بولغان باش ۋەزىرمۇ ئەلچىلەرگە دوق قىلىپ ، غەزەپلىك تەنە ياغدۇردى :

— ئۇ چىڭگىزخان دېگەن ئەخمەق موڭغۇل ئۆزىنى جاھانىنىڭ خوجىسى دەپ چاغلايدىغان ئوخشىمامدۇ ؟ بىلىپ قويۇش ، بىزنىڭ سۇلتانىمىز شۇنچە قۇدرەتلىك قارا قىتانلارنىمۇ مەغلۇپ قىلغان .

هەتتا باغداد خەلىپىسىمۇ سۇلتانىمىزغا تەڭ كېلەلمىگەن! شۇڭا، بىزنىڭ شەۋكەتلىك سۇلتانىمىز «ئىسكەندەرى سانى»، «بېگى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين» دەپ ئۇلۇغلاندى.

دەرۋەقە، سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھ ئىسلام دۇنياسىدىكى ئۇستۇنلۇك ۋە يېتەكچىلىك ئورنىنى قولغا كەلتۈرۈش مۇددىئاسىدا ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ باغداد خەلىپىسى بىلەن دەسلەپتە رىقابەتلىشىپ، كېيىن دۇشمەنلىشىپ قالغانىدى. ئىككى مەملىكەتنىڭ چېگرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن بىرنەچچە قېتىملىق توقۇنۇشلاردا خارەزىم قوشۇنى خەلىپىنىڭ ئەرەب قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغانىدى. شۇ ۋەجدىن سۇلتان خارەزمشاھ ئۆزىنى خۇددى ئىسكەندەر زۇلقەرنەينەدەك تەڭداشسىز قۇدرەتلىك ھېسابلاپ، چىڭگىزخاننىمۇ كۆزگە ئىلمايتتى. چىڭگىزخان خارەزمگە ئەلچى ئەۋەتكەندە، بۇ نۇقتىنى توغرا مۆلچەرلىيەلمەگەنىدى.

شۇنداق قىلىپ، خارەزمشاھنىڭ بۇيرۇقى بىلەن باش ئەلچىنىڭ كاللىسى ئېلىنىدى. ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ باشقا ئەزالىرى چىڭگىزخانغا سۇلتان خارەزمشاھنىڭ قۇدرىتى ۋە ھەيۋىسىنى يەتكۈزۈپ قويۇش ئۈچۈن قامچا بىلەن ئۇرۇلۇپ قويۇپ بېرىلدى.

چىڭگىزخان قەتئىي قارارغا كەلدى. ئەمدى ئۇرۇشتىن ساقلانغىلى بولمايتتى. خانىنىڭ ئاق كېگىز ئۆيىدە جىددىي كېڭەش ئۆتكۈزۈلدى.

— سارتاۋۇللارغا[1] ئالتۇن ئارقىنىمنى مۇشۇنداقلا ئۇزدۇرۇپ قويىمەنمۇ؟ — دېدى چىڭگىزخان غەزەپتىن چاقناپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن كېڭەش ئەھلىگە قاراپ، — ئۆزىنى بىلمەيدىغان مەنمەنچى سۇلتان ئۇدا ئىككى قېتىم ئەلچىلىرىمنى ئۆلتۈردى. دۇنيانىڭ ھەرقانداق يېرىدە، «ئەلچىگە ئۆلۈم يوق» دېگەن قائىدىگە

---

① سارتاۋۇل — ئەينى دەۋردىكى موڭغۇللار خارەزىملىكلەرنى «سارتاۋۇللار» دەپ ئاتايتتى.

ئەمەل قىلىندۇ . لېكىن ، سارتاۋۇللارنىڭ سۇلتانى ئۇنداق قىلمىدى . ئەلچىلىرىمنىڭ ۋە بىكاردىن - بىكار ئۆلۈپ كەتكەن سودىگەرلىرىمنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن سارتاۋۇل ئېلىگە دەرھال ئاتلىنايلى !

— سارتاۋۇل چوڭ ۋە كۈچلۈك مەملىكەت ، — دېدى مەسلىھەتچى يالليۇغ چۇساي ، — ئۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشتىن ئىلگىرى پۈختا ۋە ئەتراپلىق تەييارلىق كۆرۈشىمىز كېرەك . ھازىر قىش كىرىپ قالدى . ئەنئەنىمىز بويىچە ئۇرۇشنى ئەتىيازدا باشلىغىنىمىز تۈزۈك . ئۇنىڭغىچە بىز قوشنا ئەللەرگە چاپارمەن يوللاپ ، ئۇلارنىڭ قوشۇن چىقىرىپ بىزگە قوشۇلۇشىنى تەلەپ قىلايلى .

چىڭگىزخان بۇ پىكىرگە ماقۇل بولدى . ئەڭ ئېسىل ئارغىماقلارغا مىنگەن چاپارمەنلەر تەرەپ - تەرەپلەرگە چېپىپ كەتتى . ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىن موڭغۇل ئوردىسىغا جاۋابەن پۈتۈك يوللاپ ، شەخسەن ئۆزى ئۇيغۇر قوشۇنىنى باشلاپ چىڭگىزخان بىلەن بىرلىكتە ئاتلىنىشقا تەييار تۇرغانلىقىنى بىلدۈردى . قىرغىزلارنىڭ ھۆكۈمدارىمۇ قوشۇن چىقىرىدىغان بولدى . بۇلاردىن باشقا بويسۇندۇرۇلغان ئەللەردىن تاتارلار بىلەن جۇرجىتلارمۇ سەپەرۋەر قىلىندى . پەقەت تاڭغۇت خانلا چىڭگىزخانغا يارەدەم بېرىشتىن باش تارتتى .

— چامى يەتمەيدىغان ئادەم خان بولۇپ نېمە قىلىدىكەن ؟ كۈچى يەتمەيدىغان ئادەم ئۇرۇشۇپ نېمە قىلىدىكەن ؟ — دېدى ئۇ ۋە چىڭگىزخاننىڭ ئەلچىلىرىنى تاپا - تەنىلەر بىلەن قايتۇرۇۋەتتى .

چىڭگىزخان تاڭغۇت خانىنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ ، بۇنىڭغا ئانچە ئەھمىيەت بېرىپ كەتمىدى .

— بۇ ھاكاۋۇر تاڭغۇتنىڭ ئۆزىنى چاغلىماي قىلغان گېپىنى كۆردۈڭلارمۇ ؟ — دېدى ئۇ ، — شۇ تاپتىلا بېرىپ ئۇ چۈپرەندىنىڭ جاجىسىنى بېرىش قانچىلىك ئىش ئىدى ! بىراق ، ھازىر باشقا يەرگە ئاتلىنىش ئالدىدا تۇرۇپتىمىز . خەير ، بوپتۇ . تەڭرى

ئىگەمنىڭ پاناھىدا ئالتۇن تىزگىننى قولۇمغا ئېلىپ ، زەپەر قۇچۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ تاناۋىنى تارتىمەن !

قىشمۇ ئۆتۈپ كەتتى . قار ـ مۇزلار ئېرىپ ، ئەملەشكەن يەرلەرمۇ قۇرۇپ قالدى . يۇرۇشكە ئاتلىنىش ۋاقتى كەلدى . ھەممە تەييارلىقلار تەق بولغاندىن كېيىن چىڭگىزخان : «تەڭرىگە تېۋىنىپ ، ئەرۋاھلاردىن مەدەت تىلەيمەن» دەپ ، يالغۇز ئۆزى ئاق كىگىز ئۆيگە بېكىنىۋالغىنىچە سىرتقا چىقماي ۋە ھېچكىمنى كىرگۈزمەي ئۈچ كۈننى ئۆتكۈزدى . تۆتىنچى كۈنى بولغاندا ، ئۇ كىگىز ئۆيدىن چىقتى .

— بوغدا تەڭرى ۋە ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھلىرى ماڭا غەلىبە ئاتا قىلىدىغان بولدى ، — دەپ جاكارلىدى ئۇ ، — ئالتۇن ئارقاننى ئۇرۇۋەتكەن سارتاۋۇللارنى جازالاشقا ئەمدى ئاتلىنايلى !

چىڭگىزخان ئوغۇللىرى ، ئىنىلىرى ۋە ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرى بىلەن سەپەرنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىنى مۇزاكىرىلىشىپ ئولتۇرغاندا كىگىز ئۆينىڭ ئىشىك يوپۇقى قايرىلىپ ، ئۇزۇن گۈللۈك تاۋار تون كىيگەن ، ئۇزۇن ئىككى ئۆرۈمە چېچىغا ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن چاچتەڭگىلەر ئېسىلغان ، زەر گۈللۈك يېپەك رومالنى چېكىلەپ تېڭىۋالغان سۇمباتلىق ياش بىر ئايال كىرىپ كەلدى . ئۇ چىڭگىزخاننىڭ نۇرغۇن خوتۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئۆزىنىڭ سۆزمەنلىكى ، چېچەنلىكى ۋە ئەقىل ـ پاراسىتى بىلەن موڭغۇل ئوردىسىدا ئالاھىدە ھۆرمەت ۋە ئىمتىيازدىن بەھرىمەن ئىدى . چىڭگىزخانمۇ ئۆز خانىدانىدا يەسۈي ئىسىملىك بۇ ياش خوتۇنىغا چوڭ خوتۇنى بۆرتەدىن قالسا ئىككىنچى دەرىجىلىك ھوقۇق بەرگەنىدى . يەسۈي خاتۇن كىگىز ئۆيگە كىرىپ ئەدەپ بىلەن تەزىم قىلدى ھەمدە خان ئېرىگە قاراپ مۇنداق دېدى :

— خان ئىگەم ، بىز بىلەن خوشلىشىش ئالدىدا تۇرۇۋاتىسىز . تاغ ـ داۋانلارنى ئېشىپ ، چۆل ـ باياۋانلارنى كېزىپ ، يات ئەللەرنى جىمىقتۇرۇش ئۈچۈن ئۇزۇن ھەم خەتەرلىك سەپەرگە

تەييارلىنىۋاتىسىز . بۇ دۇنيادا ئۆلمەيدىغان ئادەم يوق . ناۋادا بىزلەرنى پۈتمەس ـ تۈگىمەس دەرد ـ ئەلەمگە قويۇپ ، قارىغايدەك قامىتىڭىز يىقىلسا ، تۈۋرۈكتەك قەددىڭىز ئۆرۈلسە ، ئىگىسىز قالغان تېرىقتەك چېچىلىپ ، ئۈچار قۇشلاردەك توزۇپ كېتىدىغان بۇ ئېلىڭىزنى كىمنىڭ قولىغا تاپشۇرارمەن دەپ ئويلاپ قويدىڭىزمۇ ؟ بىر قورساقتىن تۇغۇلغان تۆت ئوغلىڭىزدىن قايسىنى ئورنىڭىزغا تىكلەيسىز ؟ بۇنىڭدىن بالىلىرىڭىز ، ئىنىلىرىڭىز ، ۋەزىر ـ ئەمەلدارلىرىڭىز ، ئەل ـ جامائەتلىرىڭىز ۋە بىزدەك نادان مەزلۇملىرىڭىز خەۋەردار بولۇپ قالساق دەيمەن . ئۇزاقتىن بۇيان كۆڭلۈمگە پۈكۈپ كەلگەن گېپىمنى ئېيتتىم ، قالغىنىغا ئۆزىڭىز بىرنېمە دېگەيسىز .

بۇ گەپلەر چىڭگىزخانغا تەسىر قىلدى بولغاي ، ئۇ يەسۈي خاتۇنغا تىكىلىپ قاراپ خىيال سۈرۈپ قالدى ، ئاندىن قايىل بولغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېشىنى يېنىككىنە لىڭشىتىپ قويدى ـ دە ، مۇنداق دېدى :

— يەسۈي مەزلۇم بولسىمۇ ، ناھايىتى ئورۇنلۇق گەپ قىلدى . نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ئىنىلىرىم ، بالىلىرىم ، ھەتتا بوغۇرچۇ ، مۇقالى ، سىلەرمۇ ۋەزىرلىرىم ، مېنىڭ ئوڭ ۋە سول قاناتلىرىم تۇرۇپ ، بۇ ھەقتە ئېغىز ئاچمىغانىدىڭلار . مەنمۇ خۇددى ئاتا ـ بوۋىلىرىمنىڭ كەينىدىن كەتمەيدىغاندەك ، ئەجەل سىرتمىقىنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن . قېنى ، يەسۈي ، بۇياققا كېلىپ بالىلىرىمنىڭ يېنىدا ئولتۇرغىن . ئەمدى سەن ئېيتقان بۇ گەپنى مۇزاكىرىلىشەيلى ، ئولتۇرۇپ سەنمۇ ئاڭلىغىن . بۇگۈن تەخت ۋارىسىنى بېكىتەيلى ، بۇ ھەقتىكى قارارىمىزنى باشقا خاتۇنلارغا يەتكۈزگىن .

يەسۈي خاتۇن سىلىققىنا مېڭىپ كېلىپ ، خانىنىڭ كەنجى ئوغلى تولىنىڭ يېنىغا يۈكۈنۈپ ئولتۇردى .

چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان چوڭ ئوغلى جۇچىغا

www.uyghurkitap.com

نەزىرىنى ئاغدۇردى .

— جۇچى ، سەن بالىلىرىمنىڭ چوڭى . ۋارىسلىق مەسىلىسىدە قانداق ئويلىرىڭ بار ؟ سۆزلەپ باققىن .

جۇچى ئاغزىنى ئاچقۇچە قېنى قىزىق ، ئاغزى ئىتتىك ئىككىنچى خانزادە چاغاتاي گەپنىڭ بېلىگە تەپتى .

— خان ئاتا ، ۋارىسلىق ئىشىنى تېخى جۇچىدىن سورايسىزغۇ ! — دېدى ئۇ يۈقىرى ئاۋازدا ، — بىزنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بەرمەكچى بولۇۋاتامسىز ؟ بۇ مەركىت پۈشتىنىڭ بىزنى باشقۇرىدىغان نېمە ھەققى بار ؟ !

چىڭگىزخاننىڭ چىرايى ئۆڭۈپ كەتتى . جۇچى توغرىسىدىكى گەپنى ئۇ ئاڭلاشنى خالىمايتتى ، بۇنداق گەپلەرنى ئاڭلىسا ئۇنىڭ يۈرىكى ئاغرىيتتى . چاغاتاينىڭ ئاغزىدىن چىققان بۇ زەھەرنى ئاچچىق سۆزلەرنى ئىشتىكەندە ، نۇرغۇن يىللار ئىلگىرى چىڭگىزخان تېمۇچىننىڭ باغرىدا چوڭقۇر جاراھەت ئىزىنى قالدۇرۇپ كەتكەن ئاشۇ ۋەقە ، گويا كى ھازىر قايتىدىن زاھىر بولدى . مەركىت ئاتلىرىنىڭ تۇياقلىرى دەھشەتلىك دۈپۈرلىدى . شۇ مەزگىلدە تېمۇچىننىڭ يېنىدا ئازلا ئادىمى بار ئىدى . مەركىتلەرنىڭ قىلىچ ، نەيزىلىرى باتۇر ئەزىمەتلەرنىڭ جېنىنى ئالدى . تېمۇچىن پەقەت بىرنەچچە ئادەم بىلەنلا بۇرخان خالدۇن تېغىغا قېچىپ چىقىپ قۇتۇلۇپ قالدى . مەركىتلەر ياش تېمۇچىننىڭ توي قىلغىنىغا تېخى بىرنەچچە كۈنلا بولغان سۆيۈملۈك ئايالى بۆرتەنى بۇلاپ كەتتى . تېمۇچىن قوشۇن توپلاپ ، دوستانە ئۆتۈۋاتقان ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەردىن ياردەم سوراپ ، بىرنەچچە ئايدىن كېيىن مەركىت ئىلىگە ھۇجۇم قىلىپ ، بۆرتەنى قۇتۇلدۇرۇپ كەلدى . بۇ چاغدا بۆرتەنىڭ قورسىقى يوغانلاپ قالغانىدى . كېيىن ئۇ بىر ئوغۇل تۇغدى . مومايلار تېمۇچىننى بوۋاقتا ئات قويۇپ بېرىشكە چاقىردى . تېمۇچىن يۆگەكتە تاتلىق ئۇخلاپ ياتقان بوۋاقتا كۆڭلى غەش بولغان ھالدا ئۇزاققىچە قاراپ تۇرۇپ كەتتى .

— ئۇنىڭ ئىسمى جۇچى[1] بولسۇن ، — دېدى ئۇ .

كېيىن جۇچى چوڭ بولدى . هازىرغا قەدەر ئۇ چىڭگىزخانىڭ چوڭ ئوغلى دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ . هالبۇكى ، بۇ چوڭ خانزادە چىڭگىزخانىڭ كۆڭلىدە بىلگىلى بولمايدىغان سىر ، جاۋابىي چىقمايدىغان تېپىشماق بولۇپ قالدى . جۇچى زادى چىڭگىزخانىڭ ئۆز پۇشتىمۇ ياكى قايسىدۇ بىر مەركىتىڭ ئۇرۇقىمۇ ؟ قانداقلا بولمىسۇن ، چىڭگىزخان ئۇنى ئۆگەيلىمىدى ، ئۇنى باشقا بالىلىرىغا ئوخشاش كۆرۈپ ، قاناتلىققا قاقتۇرماي ، تۇمشۇقلۇققا چوقۇلاتماي بېقىپ ، تەربىيىلەپ چوڭ قىلدى . جۇچىمۇ بۇ خان ئاتىسىغا كۆيۈمچان ، ۋاپادار ئوغۇل بولدى . لېكىن ، ئۇنى مەركىتلەرگە باغلايدىغان گەپ ـ سۆزلەر ئەل ئىچىدە هېلىھەم تارقىلىپ يۈرمەكتە ئىدى .

ئاغزى ئىتتىك چاغاتاي مەركىتلەرگە چېتىشتۇرۇپ گەپ قىلغاندا ئېغىر ـ بېسىق جۇچىمۇ ئۆزىنى بېسىۋالالماي قالدى هەمدە :

— خان ئاتام ياتلىمىغان يەردە سەن نېمىدەپ مېنى ياتلايسەن ؟ — دەپلا ئىنىسى چاغاتاينىڭ ياقىسىدىن ئالدى ، — سېنىڭ تەرسالىقىڭدىن باشقا قايسى هۇنىرىڭ مەندىن ئارتۇق ؟ ئەگەر ئوقيا ئېتىشىشتا ساڭا يېتەلمىسەم ، باشمالتىقىمنى كېسىپ بېرىمەن ، چېلىشىشتا ساڭا يېڭىلىپ قالسام ، يانغان يېرىمدىن تۇرمايمەن ! قېنى ، خان ئاتام پەرمان چۈشۈرسۇن .

ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەن ياقا سىقىشىپ ، بوغۇشۇپ كەتكەندە ۋەزىر بوغۇرچۇ جۇچىنىڭ قولىنى ، مۇقالى چاغاتاينىڭ قولىنى تارتىپ ئاجراتتى . چىڭگىزخان چىرايى ئۆڭۈپ ، بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلمىدى . خان جەمەتىدىن بولغان بىر ئاقساقال خاپا بولۇپ ، قاينىاپ سۆزلەپ كەتتى :

— ئەي هايانى بىلمەيدىغان ئەدەپسىزلەر ! خان ئاتاڭلارنىمۇ ،

---

① جۇچى — موڭغۇل تىلىدا «مېهمان» دېگەن مەنىدە .

بىزلەرنىمۇ كۆزگە ئىلماي نېمە قىلغىنىڭلار بۇ؟ ئەي چاغاتاي ، نېمانچە قىلىپ كېتىسەن؟ خان ئاتاڭ بالىلىرى ئىچىدە ساڭا بەكرەك ئۈمىد باغلىغان . مۇشۇنداق يېنىكلىك قىلىپ خان ئاتاڭنىڭ ئۈمىدىنى ئاقلىيالامسەن؟ مۇشۇنداق تەنتەكلىك قىلىپ يۈرۈپ ، ئاناڭنى رەنجىتىپ ، ئۇنىڭ سېرىقمايدەك يۈمشاق كۆڭلىنى قاتۇرۇۋەتتىڭ ، ئاق سۈتتەك پاك قەلبىنى ئۈيۈتۈۋەتتىڭ . ئەمدى خان ئاتاڭنىڭ يۈرىكىگىمۇ سوغۇق سۇ سېپىپ سوۋۇتماقچى بولۇۋاتامسەن؟

يەسۈي خاتۇنمۇ ئاكا ـ ئۈكىلارغا تەنبىھ بەردى :

— بۇ نېمە قىلغىنىڭلار ، ھە؟ ئەقىلڭلار نەگە كەتتى؟ خان ئاتاڭلاردىن تەپ تارتماستىن قىلىۋاتقان ئىشڭلارنى قاراڭلار ! ئۇيات ئەمەسمۇ !

كۆپچىلىكنىڭ ھاي ـ ھۇيلىرى بىلەن ئاكا ـ ئۈكىلار پەسكويغا چۈشۈپ ، ئۆز جايلىرىغا ئولتۇرۇشتى . شۇنىڭدىن كېيىن چىڭگىزخان ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا ئەيىبلەش نەزىرى بىلەن قاراپ ۋە ئۇنىڭغا قولىنى شىلتىپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى :

— جۇچىنى ئۇنداق ـ مۇنداق دېيىشكە قانداق ئاغزىڭ بارىدى؟ ئۇ بالىلىرىمنىڭ چوڭى ئەمەسمۇ . بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنداق گەپلەرنى ئاغزىڭغا ئالغۇچى بولما ! ئۇقتۇڭمۇ؟

چاغاتاينىڭ ھورى بېسىلدى . ئۇ خان ئاتىسىنىڭ ئالدىدا خجىللىق ھېس قىلىپ ۋە گۇناھىنى بوينىغا ئالغانلىقىنى ئىپادىلەپ ياۋاشلىق بىلەن بېشىنى تۆۋەن سالدى .

— ئۇقتۇم ، خان ئاتا ، — دېدى ئۇ ، — بىزنىڭ ئىچىمىزدە جاسارەت ، ماھارەت جەھەتلەردە جۇچىنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغىنى يوق . جۇچى ئىككىمىز بالىلارنىڭ چوڭلىرى . شۇڭا ، خان ئاتىمىز تاپشۇرغان خىزمەتلەرنىڭ ئېغىرىنى بىز ئىككىمىز ئۈستىمىزگە ئالايلى . قايسىمىز باش تارتساق ، شۇنىڭ كاللىسى ئېلىنسۇن ، قايسىمىز ئۆز بېشىمچىلىق قىلساق ، شۇنىڭ پايخېنى كېسىلسۇن !

— ياخشى ، — دېدى چىڭگىزخان رازى بولغان قىياپەتتە

بېشىنى ئىرغىتىپ ، — ئۇنداقتا ، سەن تەخت ۋارىسى بولۇشقا كىمنى لايىق كۆرىسەن ؟

چاغاتاي بىر ئاز ئويلىنىپلا ، ئەستايىدىللىق بىلەن جاۋاب بەردى :

— بىز قېرىنداشلار ئىچىدە ئىنىم ئۆگەتاي ئۆزىنى تۇتۇۋالغان ، سەمىمىي ، ئاق كۆڭۈل ئادەم بولدى . ئۇنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىگە بىز ھەممىمىز قايىل . شۇڭا ، مەن ئۇنى خانلىقىمىزنىڭ ئالتۇن تەختىگە ۋارىسلىق قىلىشقا لايىق دەپ ھېسابلايمەن . ئۇ خان ئاتىمىزنىڭ يېنىدا تەلىم ـ تەربىيە ئېلىپ ، خانلىقنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى ئۆگەنسۇن . مېنىڭ دەيدىغىنىم شۇ ، خان ئاتا .

— جۇچى ، سەن قانداق قارايسەن ؟ — دەپ سورىدى چىڭگىزخان .

جۇچى ئىككىلەنمەيلا جاۋاب بەردى :

— چاغاتاي ئېيتقاندەك ، ئىككىمىز خان ئاتىمىزنىڭ خىزمىتىدە بولايلى . تەخت ۋارىسلىقىغا مەنمۇ ئۆگەتاينى لايىق كۆرىمەن .

— خىزمىتىمىدە بولايلى دېگىنىڭلار نېمىسى ؟ — دېدى چىڭگىزخان ، — يەر ـ زېمىنلار شۇنچە كەڭ ، دەريا ـ ئېقىنلار شۇنچە كۆپ تۇرسا ، ئاشۇ زېمىنلارنى ھەرقايسىڭلارغا سۈيۈرغاللىققا بەرسەم ، ئۆز ئالدىڭلارغا يۇرت سوراپ باشقۇرمامسىلەر . جۇچى ، چاغاتاي ئىككىڭلار بۇنىڭدىن كېيىن دوستقا ئەلەم ، دۇشمەنگە كۇلكە بولىدىغان ئىشلاردىن ئۆزۈڭلارنى تارتىپ ، ھېلى ئېيتقان ۋەدەڭلاردا چىڭ تۇرۇڭلار . ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمىزدىن تايماڭلار ، ياساقتا[1] پۈتۈلگەن قانۇنلىرىمىزدىن چىقىپ كەتمەڭلار . ئىلگىرى ياساققا خىلاپلىق قىلغانلارنىڭ قانداق جازالىنىپ ، قانداق ئاقىۋەتكە قالغانلىقى ئېسىڭلاردىمۇ ؟ سىلەر

---

① ياساق — ئەنئەنىۋى قانۇنلار دەستۇرى .

شۇلاردىن ئىبرەت ، ساۋاق ئالساڭلار ، ئۇلارنىڭ قىلغان يامان ئىشلىرىنى ھەرگىز سادىر قىلمايسىلەر ، ئۇلارنىڭ تۇتقان يولىدا ھەرگىز ماڭمايسىلەر .

— خوپ ، ئىيتقىنىڭىزدەك قىلىمىز ، خان ئاتا ، — دېدى جۇچى .

— بىزگە بەرگەن تەربىيە ، نەسىھەتلىرىڭىزنى ھەرگىز ئېسىمىزدىن چىقارمايمىز ، خان ئاتا ، — دېدى چاغاتاي .

— ھە ، ئۆگەتاي ، — دېدى چىڭگىزخان ئىككى ئاكىسىنىڭ يېنىدا سۈكۈت قىلىپ ئولتۇرغان ئۆچىنچى ئوغلىغا قاراپ ، — ئاكىلىرىڭ سېنى سايلىدى . بۇنىڭغا نېمە دەيسەن ؟ دەيدىغان گېپىڭ بارمۇ ؟

— خان ئاتا ، ئىلتىپات قىلىپ ، گېپىڭ بارمۇ دەپ سوريدىڭىز ، — دېدى ئۆگەتاي ، — نېمە دېيىشىمنى بىلەلمەيۋاتىمەن... نېمە دېسەم بولار . ئەگەر خان ئاتام مېنى ئىزباسارلىققا لايىق كۆرسە ، ئىمكانقەدەر ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىشلەرمەن . لېكىن ، شۇ تاپتا كېيىنكى كۈنلەردە مېنىڭ ئەۋلادلىرىمنىڭ ئىچىدىن مېنىڭ ئورنۇمغا ۋارىسلىق قىلىپ ، خانلىقنىڭ ئېغىر يۈكىنى كۆتۈرگۈدەك ئادەم چىقارمۇ دەپ ئويلاپ قېلىۋاتىمەن . كېيىنكى ئەۋلادلىرىم چۆپكە ئوراپ بەرسە كالا يېمەيدىغان ، ياغقا ئوراپ بەرسە ئىت يېمەيدىغان ، ئالدىدىن قانداغاي ئۆتۈپ قالسا ئوق ئېتىپ تەگكۈزەلمەيدىغان يارىماس ، بولۇمسىز ئادەملەردىن بولۇپ قالسا ، قانداق قىلارمەن دەپ ئەنسىرەيمەن . مانا بۇ مېنىڭ دەيدىغانلىرىم ، بۇنىڭدىن ئارتۇق يەنە نېمە دەيمەن ؟

— ئۆگەتاي خېلى ئورۇنلۇق سۆزلىدى ، — دېدى چىڭگىزخان ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، — ھە ، ئەمدى تولى ، سېنىڭمۇ دەيدىغانلىرىڭ بارمۇ ؟

— مەنمۇ كۆڭلۈمدىكى گەپلىرىمنى ئېيتاي ، — دېدى ئۆگەتاينىڭ يېنىدا ئولتۇرغان كەنجى خانزادە تولى ، — مەن بۇ ھاياتىمدا خان ئاتامنىڭ ئۆگۈت ـ نەسىھەتلىرىنى قۇلىقىمدا چىڭ

تۇتۇپ ، ھەممە ئىشتا ئۇنىڭ جارچىسى بولىمەن . جۇچى ئاكامنىڭ ئۇنتۇپ قالغان ئىشلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا ئېسىگە سېلىپ ، ئۇنىڭ ئايرىلماس كۆلەڭگىسى بولىمەن . چاغاتاي ئاكام ئۇخلاپ قالسا ، ئۆز ۋاقتىدا ئويغىتىپ ، ئۇنىڭ يېنىدا قالقان بولىمەن . ئۆگەتاي ئاكام تۇلپارغا مىنسە ، قولىدىكى قامچىسى بولۇپ ، ھارماي ـ تالماي خىزمىتىنى قىلىمەن . يۇرۇشلەردە ئاكىلىرىمغا ھەمدەم بولۇپ ، دۇشمەنلەر بىلەن باش كەتكۈچە ئېلىشىمەن .

— ياخشى ، — دېدى چىڭگىزخان ، — سىلەر مېنىڭ بالىلىرىم ، قانات قاققان شۇڭقارلىرىم ، ھەردەم ، ھەر جايدا ئىناق ، ئىتتىپاق بولۇڭلار . شۇنداق بولساڭلار ، سىلەرگە ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيدۇ . ئوقيانىڭ بىر تال ئوقىنى ھەرقانداق ئادەم ئوشتۇپ سۇندۇرۇۋېتەلەيدۇ ، لېكىن چوڭ بىر باغلام ئوقنى ھەرقانداق پالۋانمۇ سۇندۇرالمايدۇ . ئەمدى مېنىڭ قارارىمنى ئېسىڭلاردا چىڭ ساقلاڭلار ھەم شۇنىڭغا شەرتسىز ئەمەل قىلىڭلار . ئوغۇللىرىمدىن ئۆگەتاي مېنىڭ ئورنۇمغا چىقىدۇ ، مەندىن كېيىنكى خان بولىدۇ . قالغان ئۇچۇڭلار ھەردەم ، ھەر جايدا ئۇنى قوللاڭلار ، ئۇنىڭ قولىغا قول ، پۇتىغا پۇت بولۇڭلار . ئۆگەتاي ، سېنىڭ ئەنسىرىشىڭ ئورۇنسىز . مۇبادا سېنىڭ ئەۋلادلىرىڭ چۆپكە ئوراپ بەرسە كالا يېمەيدىغان ، مايغا ئوراپ بەرسە ئىت يېمەيدىغان بەزدەك يارامسىز چىقىپ قالسا ، مېنىڭ باشقا ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىمدىن يارامليق بىرەر بالا تۇغۇلماسمۇ ؟ شۇڭا ، بۇ جەھەتتە ئارتۇق غەم يېمەي ، كۆڭلۈڭنى توختىتىپ ئىشلىرىڭنى قىلىۋەرگىن .

— خوپ ، خان ئاتا ، ئېيتقىنىڭىزدەك قىلىمەن .

— كېڭەش تامام . ئەمدى ھەممىڭلار ئارام ئالغاچ ئەتىكى يۇرۇشكە ھازىر بولۇڭلار ، — دېدى چىڭگىزخان .

خانزادىلەر ۋە نويانلار ئورۇنلىرىدىن قوزغىلىپ خان ئۆيىدىن چىقىشتى . باش مەسلىھەتچى يالالۇغ چۈسلى مىسكىن قىياپەتتە بېشىنى ساڭگىلىتىپ ھەممىنىڭ كەينىدە چىقىۋاتاتتى . خان ئۇنى قول ئىشارىتى بىلەن چاقىردى .

— سەن توختاپ تۇر ، ئولتۇر .

ئېگىز بويلۇق پالۋان سۇپەت ياللۇغ چۇساي خانىمگە ئالدىغا يېقىنراق كېلىپ ئولتۇردى . چىڭگىزخان ئۇنىڭ قويۇق قارا ساقال بېسىپ كەتكەن قارىمۇتۇق چىرايىغا تىكىلىپ قارىدى .

— بۇگۈن ئۇنۇڭ ئىچىگە چۈشۈپ كەتتىڭمۇ؟ بىر ئېغىز مۇ گەپ قىلمىدىڭ . قورقۇۋاتامسەن ؟

— يوقسۇ ، بۇيۇك خاقانىم . گەپ قورقۇش ـ قورقماسلىقتا ئەمەس . قورققان بولسام ، ئۆزۈم قىتان تائىپىسىدىن تۇرۇقلۇق موڭغۇل ئوردىسىدا ئۆز ئىختىيارىم بىلەن تۇرمىغان ، پىداكارلىق بىلەن سىزگە ئەگەشمىگەن بولاتتىم . ھازىرغا قەدەر خەتەرلىك ھەم جاپالىق يۇرۇشلەردە بولسۇن ۋە ياكى ئاتتىن چۈشۈپ ئەلنى سوراش ئىشلىرىدا بولسۇن ، گېپىڭىزگە گەپ قوشۇپ ، مەسلىھەت پىكىرلىرىمنى ئېيتىپ كەلدىم . لېكىن ، بۇ قېتىم بىرەر پايدىلىق مەسلىھەت بېرەلمىگىنىمدىن ئازابلاندىم . بۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ ئېيتقىنىمدەك ، سارتاۋۇللار ئېلى ماڭا ناتونۇش . كۇنپېتىش تەرەپتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ يۇرتلىرىغا مەن بېرىپ باقمىغان .

چىڭگىزخان قىيسىق كۆزلىرىنى قىسىپ ، ئۆزىنىڭ ئالدىدا غەمكىن ئولتۇرغان مەسلىھەتچىسىگە مىختەك قادىلىپ قارىدى .

— شۇنداق ، بۇ ھەقتە ماڭا كۆپ سۆزلىدىڭ ، — دېدى ئۇ ، — دېگەنلىرىڭمۇ ئورۇنلۇق . سارتاۋۇللار ئېلىگە مەنمۇ بېرىپ باقمىغان ، بىزنىڭ ھېچقايسىمىز بېرىپ باقمىغان . لېكىن ، بىز ئۇلارنىڭ ئۇستىگە يۇرۇش قىلمىساق بولمايدىغان يېرىگە كېلىپ قالدى . ئۇلار مېنىڭ ئەلچىلىرىمگە ئىككى قېتىم زىيانكەشلىك قىلدى . ئەھۋال مۇشۇنداق تۇرغان يەردە ، مەن ئۇلارغا تېگىشلىك جاۋاب قايتۇرمىسام بولامدۇ؟ بىز موڭغۇللار ئىلاھىي كۆك بۆرە بىلەن گۈزەل مارالنىڭ ئەۋلادلىرىمىز . كۆك بۆرە بىزنى غەلىبىدىن غەلىبىگە باشلاپ كەلدى . بۇنىڭدىن كېيىنمۇ شۇنداق بولغۇسى . ئەگەر مەن جىم يېتىۋالسام ، مۇقەددەس كۆك بۆرىنىڭ شەنىگە داغ چۈشمەمدۇ ؟ مەن ئۇلار بىلەن دوستانە بېرىش ـ كېلىش

قىلىشىپ ، سودا ـ تىجارەت ئىشلىرىنى يولغا قويماي دەپ ئالتۇن ئارقاننىڭ بىر ئۇچىنى ئۇلارغا تاشلاپ بەرگەنىدىم . لېكىن ، ئۇلار ئالتۇن ئارقاننى ئۇزۇپ تاشلىدى . ئەمدى بۇنىڭغا سۈكۈت قىلىپ قاراپ تۇرۇشقا بولمايدۇ !

— شۇنداق ، بىز ئەلۋەتتە ئۇلارغا ئۆزىمىزنى كۆرسىتىپ قويۇشىمىز كېرەك . بۇ گەپكە قىل سىغمايدۇ ، — دېدى مەسلىھەتچى ، — لېكىن بىز ئۇلارنىڭ يۇرتلىرىغا يېقىنلاپ بارغاندا دەرھال ھۇجۇمغا ئۆتۈش ئۈسۈلىمىزنى قوللانماستىن ، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان تەكشۈرۈپ ئېنىقلىشىمىز كېرەك ، دېمەكچىمەن .

چىڭگىزخان ئاق ئارىلاشقان شالاڭ ساقلىنى سىيپاشتۇرۇپ قويۇپ بېشىنى ئىرغىتتى .

— ئەلۋەتتە ، شۇنداق قىلىمىز ، — دېدى ئۇ ، — ئۇ تەرەپلەردىن كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ گەپلىرىدىن قارىغاندا ، سارتاۋۇللار چوڭ شەھەرلەردە ، ھەشەمەتلىك بېزەلگەن ئۆي ـ ئىمارەتلەردە ياشايدىكەن . ئۇلار مال ـ دۇنياغا ، ئەيش ـ ئىشرەتكە ، راھەتپەرەسلىككە بېرىلىپ كەتكەن ئادەملەردەك قىلىدۇ . ئەگەر ئەھۋال راستتىن شۇنداق بولسا ، ئارتۇقچە قورقۇپ يۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوق . ئۇنداق ئادەملەرنىڭ جەڭگىۋارلىقى تۆۋەن بولىدۇ . ئەنە ، چەكسىز بايلىققا كۆمۈلۈپ ياتقان جىن خانىدانلىقى بىزگە تەڭ كېلەلمىدىمۇ ؟ شەھەرلەردە بايلىشىپ ياشايدىغان تاڭغۇتلار بىزنىڭ يولىمىزنى توسۇيالمىدىمۇ ؟

دەرۋەقە ، جىن سۇلالىسى ۋە تاڭغۇت خانلىقىغا قارشى بىرنەچچە قېتىملىق جەڭلەردە موڭغۇللار ئۇلارنىڭ شەھەرلىرىنى ۋەيران قىلىپ ، سېلىق تۆلەشكە مەجبۇر قىلغانىدى .

— لېكىن ، كۈنپېتىشتىكى سارتاۋۇللارنىڭ ئادەم سانى كۆپ ، قورال ـ ياراغلىرى خېلى دەپ ئاڭلىدىم ، — دېدى مەسلىھەتچى يالليۇغ چۈشاي .

— بەلكىم شۇنداقتۇ ، — دېدى چىڭگىزخان ، — لېكىن شۇ

مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسى بىزگە قارشى تۇرىدۇ دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟ ئەنە ، بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىز كوچلوكخانغا زەربە بېرىش ئۈچۈن تارىم ۋادىسىغا بازغاندا ، ئۇ يەرلەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەنغۇ . ھەتتا ، كاشغەر ، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى ئاھالە قوللىرىغا قورال ئېلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىزغا ھەمكارلاشتىغۇ . شۇڭا ، سارتاۋۇللارنىڭمۇ ھەممىسى بىز بىلەن دۈشمەنلىشىپ كېتىشى ناتايىن . سارتاۋۇللارنىڭ يۈرتلىرىدىن كەلگەن بىرمۇنچە سودىگەر ۋە ئوقۇمۇشلۇق زاتلار بىز بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە بولۇپ كېتىۋاتامدۇ . يەنە بىرمۇنچە سارتاۋۇللار مەن ئۈچۈن خىزمەت قىلىۋاتامدۇ .

دەرۋەقە ، ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بۇيان بۇخارا ، سەمەرقەنت ، ئۆرگەنچ قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن بىر قىسىم كىشىلەر چىڭگىزخان بىلەن يېقىن ئالاقىدە بولۇپ كەلمەكتە ۋە ئۇلارنىڭ بەزىلىرى موڭغۇل ئوردىسىدا خىزمەت قىلماقتا ئىدى .

ئەمدى مەسلىھەتچى يالالۇغ چۇسايمۇ خانىنىڭ بۇ سۆزلىرىگە قايىل بولغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېشىنى ئىرغىتتى .

— ھەقىقەتەن ، بۇيۇك خاقانىمنىڭ كۆزى ئۆتكۇر ، دىلى يورۇق ئىكەن ، — دېدى ئۇ .

— ئۇنىڭ ئۈستىگە ، — دېدى يەنە چىڭگىزخان ، — ئۆزۈڭمۇ كۆردۈڭ ، كۆپچىلىكمۇ كۆردى ، ئاق ساقاللىق ياغرىنچى[1] قارا قوچقارنىڭ تاغاق سۆڭىكىدە پال سېلىپ ، ئالدىمىزدىكى كۈنلەردىن بېشارەت بەردى ، بۇ سەپەردە بىزنى شانلىق ئۇتۇقلار كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى ئېيتتى .

— شۇنداق ، — يالالۇغ چۇساي ماقۇللىغان تەرزدە بېشىنى ئىرغىتتى .

چىڭگىزخان ئورنىدىن قوزغالدى .

---

① ياغرىنچى — پالچى .

— بولدى ، ئەمدى قايتساڭ بولمدۇ ، كېيىنكى ئىشلارنى كېيىن يەنە مەسلىھەتلىشەيلى .

ياللۇغ چۇساي تەزىم قىلىپ چىقىپ كەتتى . چىڭگىزخانمۇ بۇ ئاق كىگىز ئۆيدىن چىقىپ ، ئىشىك ئالدىدا خىيال سۈرۈپ تۇرۇپ قالدى . بۇ قېتىان مەسلىھەتچى ئىلگىرى تۇرلۇك ئەسكىرىي ۋە مەمۇرىي ئىشلاردا تولىمۇ دادىللىق بىلەن ئەقىلگە مۇۋاپىق چارە - تەدبىرلەرنى كۆرسىتىپ خانىنى رازى قىلاتتى . سارتاۋۇللارغا يۈرۈش قىلىشنىڭ گېپى چىققاندىن كېيىنلا ئۇ گويا كېكەچلەپ ، دادىل سۆزلىيەلمەيدىغان ، ئارىسالدى بولۇپ قالدىغۇ . يالغۇز ئۇلا ئەمەس ، يەنە باشقا بىر قىسىم ئاقساقال ، تۆرىلەرمۇ تىلىنى چاينىاپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدىغۇ ؟ ئۇلار ئاشۇ سارتاۋۇللار دېگەن ئەلدىن شۇنچە قورقۇۋاتامدۇ ؟ سارتاۋۇللار شۇنچە يامانمىدۇ ؟ ئۇياقتىن كېلىۋاتقان سودىگەرلەرنىڭ سالاپىتى ۋە ماللىرىنىڭ ئېسىللىقىدىن قارىغاندا ، ئۇلار ھەقىقەتەن باي خەلق بولسا كېرەك . سودىگەرلەر يەنە ئۇ ئەلنى تەڭداشسىز باتۇر ، دېيىشىدۇ . ئۇلار قۇدرەتلىك باغدات خەلىپىسىنىڭ ئەرەب قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغانمىش . سارتاۋۇللارنىڭ قوشۇنلىرى ھۇجۇمغا ئۆتسە ، خۇددى تاغدىن چۈشكەن دەريا دولقۇنلىرىدەك شىددەت بىلەن كېلەرمىش . ئۇلار جەڭچىلەرنىڭ ساۋۇت ۋە دۇبۇلغىلىرىنىڭ پولات - تۆمۈردىن ياسايدىكەن . ھالبۇكى ، موڭغۇللار ساۋۇت - دۇبۇلغىلىرىنى كالا ۋە قوتاز تېرىلىرىدىن ياسايدۇ . چىڭگىزخان كۈنىپىتىش تەرەپتىكى ئاشۇ سىرلىق ئەلدىن كەلگەن سودا كارۋانلىرىنىڭ قورۇقچى چېرىكلىرى يانلىرىغا ئاسقان ئاجايىپ كۆركەم بېزەلگەن ، ئەينەكتەك ۋالىلداپ تۇرىدىغان قىلىچ ، خەنجەرلەرنى كۆرگەن . شۇ قوراللاردىن قارىغاندا ، سارتاۋۇللارنىڭ ھۈنەرۋەنلىرى ھەقىقەتەن كامالەتكە يەتكەن ئۇستىلار ئىكەن .

«ئاشۇ كارامەتلىك ھۈنەرۋەن ئۇستىلارنى بىزنىڭ يايلاقلارغا باشلاپ كېلىپ ، ئۇلارنى بىز ئۈچۈن ئىشلەشكە سېلىش كېرەك ، — دەپ ئويلايتتى چىڭگىزخان ، — ئاشۇ ھۈنەرۋەنلەر

بىزگە ئاشۇنداق كۆركەم ، سۇپەتلىك قىلىچ ، خەنجەرلەرنى سوقۇپ بەرسۇن ، بىزگە پولات ـ تۆمۈردىن ساۋۇت ـ دۇبۇلغىلارنى ياساپ بەرسۇن . چوقۇم شۇنداق بولۇشى كېرەك ! بىز ئۇلارنى بويسۇندۇرۇپ ، بىز ئۇچۇن ئىشلەشكە مەجبۇر قىلىمىز . كۆك تەڭرى ، قارا يەر بىزنى قوللايدۇ ، كۆك بۆرە بىزنى يېڭىشكە باشلايدۇ ! »

قۇياش غەرب تەرەپكە بارغانچە قىيسىيىپ ، كۆك ئاسماندىكى ماموقتەك ئاپئاق بۇلۇتلار ئەمدى خۇددى قانغا چىلانغان پاختىدەك قىزىرىپ كۆرۈنۈشكە باشلىدى . چىڭگىزخان قىزىل نۇر بىلەن تاۋلانغان غەرب تەرەپكە كۆز تىكىپ ، گويا كى جەڭ مەيدانىغا ئۇچۇپ كىرىۋاتقان مىڭلىغان ـ تۈمەنلىگەن ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرىنى ئاڭلاۋاتقاندەك ، قارىمۇ قارشى تەرەپلەردىن بىر ـ بىرلىرىگە يىرتقۇچلاردەك ئېتىلىپ كېلىۋاتقان مىڭلىغان ـ تۈمەنلىگەن جەڭچىلەرنىڭ قان ئىچكەندەك قىزىرىپ كەتكەن دەھشەتلىك كۆزلىرىنى كۆرۈۋاتقاندەك ، تۇيۇقسىزلا قىپقىزىل قانلارنىڭ قاڭسىق ھىدىنى پۇراۋاتقاندەك ئاجايىپ بىر خىل ئىچكى داۋالغۇش ئىچىدە ئۇزاق تۇرۇپ كەتتى . شۇ پەيتتە مۇبادا كىمكى ئۇنىڭ تاشتەك قېتىپ قالغان سوغۇق چىرايىغا قارىغۇدەك بولسا ، چوقۇم يۇرىكى جىغىلداپ ، تەنلىرى شۇركۈنۈپ كەتكەن بولاتتى .

قاراڭغۇ چۈشۈشىگە ئەگىشىپ ئەتراپ جىمجىت كەتتى . يىراق ـ يېقىندىكى پادىچىلارنىڭ قوي ـ كالىلارنى ھەيدەپ توۋلاشلىرى بىسىقتى . تۇزلەڭگە تىكىلگەن كىگىز ئۆيلەرنىڭ ئارىلىرىدا ئىت ۋە كۆچۈكلەر توگۈلۈپ ياتاتتى . ئويمان ـ دۆڭلەردە يۈگۈرۈپ ، چۇرقىرىشىپ ئويناپ يۈرگەن ئۇششاق بالىلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ كىگىز ئۆيلىرىگە كىرىپ جىمىقتى . ئاسمانىنىڭ كۆك رەڭگى بارغانسىرى قېنىقلىشىپ ، بىردىن ـ ئىككىدىن يۇلتۇزلار چاقناپ كۆرۈنۈشكە باشلىدى .

چىڭگىزخان يېقىن ئەتراپتىكى بىرنەچچە كىگىز ئۆيلەرگە خىيالچان نەزىرى بىلەن بىر ـ بىرلەپ قاراپ چىقتى . بۇلار

چىڭگىزخاننىڭ خوتۇنلىرىنىڭ ئۆيلىرى ئىدى . «كىمنىڭ ئۆيىگە كىرەي ؟» دەپ ئويلىدى خاقان مۇرەككەپ خىياللار بىلەن چېچىلىپ كەتكەن زېھنىنى يىغىۋالالماي . ئۇ ئەلۋەتتە چوڭ خانىش بۆرتەنىڭ ئۆيىگە كىرىشى كېرەك . ئۇ يۇرۇش ئالدىدىكى بۇ ئاخىرقى كېچىنى ئۆزىنىڭ قەدىناس ھەمراھى ، ئۆزىنىڭ قانۇنلۇق ۋارىسلىرى بولغان تۆت ئوغلىنىڭ ئانىسى بىلەن بىللە ئۆتكۈزۈشى كېرەك . بۆرتەنىڭ ئۆيى خانىنىڭ قارارگاھى ھېسابلىنىدىغان بۇ ئاق كىگىز ئۆيگە ئەڭ يېقىن يەرگە تىكىلگەنىدى . چىڭگىزخان بىر كۈنلۈك ئالدىراشچىلىقتا چارچاپ كەتكەن تېنىنى رۇسلاپ ، چوڭقۇر بىر تىنىق ئالدى ـ دە ، چوڭ ـ چوڭ قەدەم تاشلاپ كېلىپ ، بۆرتەنىڭ ئۆيىگە كىردى .

خانىش بۆرتە قات ـ قات كىگىز ۋە گىلەملەر ئۈستىگە سېلىنغان تۆشەكتە يوتقانغا يۆگىنىپ ئولتۇرۇپ ، خان ئېرىنىڭ كىرىشىنى كۈتمەكتە ئىدى . ئۇ ئېرىنىڭ بۇگۈن چوقۇم بۇ ئۆيگە كىرىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى . چىڭگىزخاننىڭ ئېگىز ، بەستلىك گەۋدىسى ئېگىلىپ ۋە ئىرغاڭلاپ ئىشىكتىن كىرىپ كەلگەندە ، قاراڭغۇلۇقتا بەئەينى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردىكى ھەيۋەتلىك دۈشمەن ئوخشاپ كەتتى .

— قېنى سەن ، بۆرتە ؟ نېمىشقا ئۇنۇڭنى چىقارمايسەن ؟ — دېدى خاقان خۇددى جەڭ مەيدانىدىكى جەڭچىلەرنىڭ بۇيرۇقىنى ئورۇنداش ئەھۋالىنى سۈرۈشتە قىلىۋاتقاندەك قوپال ئاۋازدا .

باشقا خانىشلار ياكى توقاللار بولسا ، خانىنىڭ بۇ ئاۋازىنى ئاڭلىغاندا بەدىنىگە تىترەك ئولىشىپ ، نېمە قىلارىنى بىلمەي پاپپېتەك بولۇپ كېتەردى . پەقەت بۆرتەلا ئالاھىدە ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولۇپ ، خانىنىڭ ئالدىدا تەمتىرىمەي ، ھودۇقماي ، ئۆزىنى ئەركىن تۇتاتتى . ئۇلار ئىككىيلەن قىرىق نەچچە يىللىق ئورتاق تۇرمۇشتىكى جاپا ـ مۇشەققەتتىمۇ ھەم ھۇزۇر ـ ھالاۋەتتىمۇ بىللە بولۇپ ئۆزلىشىپ ، خۇددى گۆش بىلەن ياغدەك

بىر - بىرىدىن ئاجرالماس بولۇپ كەتكەنىدى. چىڭگىزخانمۇ بۇ چوڭ خانىشنىڭ باشقا كۈنداشلىرىدەك ئۆزىنىڭ ئالدىدا ئېگىلىپ، پۈكۈلۈپ تۇرمايدىغانلىقىنى ئېنىق ئالمايتتى.

— خان ئىگەم، — دېدى بۆرتە چىڭگىزخاننىڭ بۇ قوپال سوئالىغا جاۋاب قايتۇرۇپ، — سىزنى تۆت كۆزۈم بىلەن ساقلاپ ئولتۇرىمەن. مانا، تۆشەكنىمۇ سېلىپ قويدۇم. قېنى، بۇياققا كېلىڭ، يېنىمغا كېلىڭ.

چىڭگىزخان خۇددى سەمرىپ، يوغىناپ كەتكەن قوڭۇر ئېيىقتەك ئىرغاڭلاپ ۋە پۇشۇلداپ، بۆرتەنىڭ يېنىغا كېلىپ تۆشەككە ئولتۇردى. ئىككىيلەن بىر ئەسناغچە يانمۇيان شۇك ئولتۇرۇشتى. چىڭگىزخان بۇ قەدىناس خانىشنىڭ چىرايىنى قاراڭغۇدا ئېنىق كۆرەلمىسىمۇ، ئۇنىڭ ئۇجۇر - بۇجۇرغىچە تونۇش بولۇپ كەتكەن ئەتلىك بەدىنىنى، قورۇق باسقان بۇغداي ئۆڭلۈك يۈزىنى، ئاقىرىپ ۋە شالاڭلاپ، ئۆرۈلگەندە خۇددى چاشقاننىڭ قۇيرۇقىدەك بولۇپ قالغان چاچلىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى.

ئۇشتۇمتۇت چىڭگىزخان بۆرتە بىلەن تۇنجى قېتىم يۈز كۆرۈشكەن نۇرغۇن يىللار بۇرۇنقى كۈنلەرنى ئەسلەپ قالدى. چىڭگىزخان ئۇ چاغلاردا تېمۇچىن دەپ ئاتىلىدىغان توققۇز ياشلىق بالا ئىدى. ئۇنىڭ ئاتىسى يەسۈكەي باتۇر موڭغۇللارنىڭ بۆرتچىن قەبىلىسىنىڭ ھۆكۈمدارى ئىدى. ئاشۇ يەسۈكەي باتۇر ئوغلى تېمۇچىنگە لايىق تېپىش ئۈچۈن ھەرقايسى قەبىلە ئاقساقاللىرى بىلەن كۆرۈشۈپ يۈردى. ئاخىر بىر كۈنى ئۇ تېمۇچىننى باشلاپ، بىرنەچچە كۈنلۈك يول يۈرۈپ، سەددىچىن سېپىلىگە يېقىن يەرلەردە ياشايدىغان قونغىرات قەبىلىسىگە باردى. قونغىرات ھۆكۈمدارىنىڭ بۆرتە ئىسىملىك بىر قىزى بار ئىدى. بۇ قىز گەرچە تېمۇچىندىن بىر ياش چوڭ بولسىمۇ، يەسۈكەي باتۇر ئۇنى ئوغلىغا لايىق كۆردى. قونغىراتلار ئىچىدە بىرنەچچە كۈن تۇرۇش جەريانىدا تېمۇچىنمۇ ئۇ قىز بىلەن چىقىشىپ قالدى. يەسۈكەي باتۇر قونغىرات ھۆكۈمدارى بىلەن قۇدىلىشىشقا پۈتۈشتى.

قونغىراتلار يەسۇكەي بىلەن تېمۇچىننى قوي سويۇپ ، تاي سويۇپ ، ئۇچ كۈنگىچە مېھمان قىلدى . تۆتىنچى كۈنىگە كەلگەندە ، قونغىرات ھۆكۈمدارى : «تېمۇچىن بۇ يەردە قېلىپ ، بىزنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىمىز بىلەن تونۇشسۇن ، بىزنىڭ ئېلىمىزگە كۆنۈۋالسۇن» دېگەن تەلەپنىي قويدى . يەسۇكەي باتۇر ماقۇل بولدى .

شۇنىڭ بىلەن تېمۇچىن قونغىراتلار ئېلىدە شوخ بۆرتە قىز بىلەن قوغلىشىپ ، ئويناشىپ يۈرۈپ ، تۆت يىلغا يېقىن ۋاقىتنى ئۆتكۈزدى . بۇ ئىككى ئوغۇل - قىز ئاسانلا چىقىشىپ ، ئۆزلىشىپ كەتتى . بۆرتەنىڭ ئاتا - ئانىسىمۇ تېمۇچىننى ئۆز بالىسىدەك كۆرۈپ ، ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئالدى .

تېمۇچىن ئون ئۇچ ياشقا كىرگەن يىلى ئەتىيازدا ، يەسۇكەي باتۇرنىڭ تۇغقانلىرىدىن ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئەر كىشى كېلىپ ، قونغىرات ھۆكۈمدارى بىلەن كۆرۈشتى . ئىككىنچى كۈنى تاڭ سەھەردىلا ھېلىقى كىشى تېمۇچىننى ئۆز يۇرتىغا ئەكەتتى .

يۇرتىغا كەلگەندىن كېيىن تېمۇچىن ئاتىسىنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى ئۇقتى . يەسۇكەي باتۇر ئوۋ ئوۋلاپ قايتىپ كېلىۋاتقاندا ، ئۇچراپ قالغان تاتار ئاقساقاللىرى ئۇنى زىياپەتكە تەكلىپ قىلىشىپتۇ . كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ ئادەتلىرىدە ئوۋدىن قايتقان ئادەم ئۇچرىغان ئاۋۇلغا كىرىپ ، بىر - ئىككى كۈن مېھمان بولۇپ ئۆتىدىغان ئىشلار دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى . شۇڭا ، يەسۇكەيمۇ تاتار ئاقساقاللىرىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ ، ئۇلارنىڭ ئاۋۇلىدا بىر كېچە مېھمان بوپتۇ ، لېكىن ئۇ تاتارلارنىڭ ئۆز ئېشىغا زەھەر سېلىپ قويغانلىقىنى بىلمەپتۇ . ئۇ ئۆز ئاۋۇلىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن كۆڭلى ئاينىپ ، ياندۇرۇپ ، قورسىقى ئاغرىشقا باشلاپتۇ . شۇ تەرىقىدە ئۇچ كۈن قىينىلىپ ياتقاندىن كېيىن يەسۇكەي باتۇر قازا تېپىپتۇ .

بىر ئۆينىڭ ئېغىرچىلىقىنى ئەمدى ئون ئۇچ ياشلىق تېمۇچىننىڭ ئوستىگە يۈكلىنىپ قالغانىدى . ئۇ ئوغۇللارنىڭ چوڭى

بولغاچقا ، ئانىسى ۋە ئىنىلىرىنى بېقىشى كېرەك ئىدى . ئون ئۈچ ياشلىق تېمۈچىن ئورمانلاردا قاپقان قۇرۇپ ، ئوقيا ئېتىپ ئوۋ ئوۋلىدى ، دەريا ـ ئېقىنلاردا بېلىق تۇتتى . يەسۈكەي باتۇر ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئەل ـ جامائەت ئۇلاردىن يۈز ئۆرۈپ ، باشقا ياقلارغا كۆچۈپ كەتتى . كىچىككىنە تېمۈچىن ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەن تاتارلارغا غەزىپىنى باسالماي تۇرغاندا ، ئەمدى ئۆز ئادەملىرىمۇ ۋاپاسىزلىق قىلىشتى .

ئانىسى ئۈزۈن كېچىلەردە ئاينىڭ يورۇقىدا ئولتۇرۇپ تېمۈچىنگە موڭغۇللارنىڭ قەدىمكى قەھرىمانلىرى ھەققىدىكى رىۋايەتلىرىنى سۆزلەپ بېرەتتى . موڭغۇللارنىڭ كۆك بۆرە ۋە گۈزەل مارالنىڭ نەسلى ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ ، ئاشۇ كۆك بۆرىگە ئېتىقاد قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ باتۇر ، چىداملىق بولىدىغانلىقىنى تەرىپلەيتتى . تېمۈچىننىڭ ئۇمىدىكە تولغان كۆزلىرى ئالدىدا يېڭىلمەس قەھرىمان پالۋانلارنىڭ تاغ سۈپەت ئوبرازلىرى گەۋدىلىنەتتى . ئۇ كۆك بۆرە ۋە گۈزەل مارالنىڭ ھامان بىر كۈنى موڭغۇل باتۇرلىرىنى شانلىق غەلىبىلەرگە ، يورۇق مەنزىللەرگە باشلاپ بارىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى . ئەنە شۇ روھ كىچىككىنە تېمۈچىننىڭ ئىرادىسىنى پولاتتەك تاۋلاشقا باشلىدى . ئۇ كەلگۈسىدە ئاتىسى يەسۈكەيدەك باتۇر بولۇپ ، دۈشمەنلىرىنى باش ئەگدۈرۈشكە ، چېچىلىپ كەتكەن ئۆز ئېلىنى يىغىپ كېلىپ ، قۇدرەتلىك موڭغۇل ئېلىنى تىكلەشكە ئىنتىزار بولاتتى . ئانىسىمۇ بۇ ئوغلىنىڭ ئەنە شۇنداق غايىلىك ، جەڭگىرلىك بالا بولۇپ ئۆسۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ سۆيۈنەتتى .

قېقىلىپ ، تاسقىلىپ يۈرۈپ تېمۈچىن ئون ئالتە ياشقا كىردى . بىر كۈنى ئانىسى ئۇنى يېنىغا تارتىپ مۇنداق دېدى :

— بالام ، ئەمدى قونغىرات ئېلىگە يەنە بېرىپ ، بۆرتەنى ئەكېلىۋالساق بولامدىكىن . ئۇ قىزنىڭ ئاتىسى سېنىڭ رەھمەتلىك ئاتاڭ بىلەن قۇدىلىشىشقا پۇتۇشكەن . بۆرتەنىڭ ئاتىسى شۇ ئەھدىدىن يېنىۋالماس . مەنمۇ كېلىنىمنى كۆرەي .

تېمۇچىن ئىنىسى بەلگۈتاينى ئېلىپ يولغا چىقتى . ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەن قونغىرات ئېلىگە كەلگەندە ، بۆرتەنىڭ ئاتىسى ئۇلارنى قىزغىن كۈتۈۋالدى .

— قارىغىنە ، سېنىڭ ئۆزگىرىپ كەتكىنىڭنى ! — دېدى ئۇ تېمۇچىننىڭ يەلكىسىگە قولىنى قويۇپ ، — تۆت يىل ئىلگىرى بۇ يەردىن كەتكەن چېغىڭدا تېخى بىر يېشىل يوپۇرماقتەك يۇمران بالا ئىدىڭ . مانا ئەمدى ھەقىقىي كۆك بۆرە نەسلىدەك پالۋان سۈپەت يىگىت بولۇپ چىقىپسەن .

تېمۇچىن ئۆزىنىڭ بۇ غېرىبلىق كۈنلىرىدە قونغىرات ھۆكۈمدارى تەرىپىدىن رەت قىلىنماي ، ئەكسىچە قىزغىن كۈتۈۋېلىنغانلىقىدىن ۋە كۆك بۆرە نەسلىگە ئوخشىتىلغىنىدىن بەك خۇشال بولدى . قونغىرات ھۆكۈمدارى ئۇرۇق ـ جەمەتىنى چىللاپ توي قىلىپ ، زىياپەت بېرىپ ، قىزى بۆرتەنى تېمۇچىنگە چېتىپ قويدى . تېمۇچىن غۇنچە بويلۇق ، قىزىل يۈزلۈك بۆرتەنى ئېتىغا مىنگەشتۈرۈپ ، ئىنىسى بەلگۈتاي بىلەن بىللە ئانىسىنىڭ يېنىغا قايتىپ كەلدى .

مانا شۇنىڭدىن بۇيان قىرىق ئىككى يىل ئۆتتى . ھازىر تېمۇچىن ئەللىك سەككىز ياشقا ، بۆرتە ئەللىك توققۇزغا كىردى . بۇ قىرىق ئىككى يىلنىڭ خاتىرە سەھىپىلىرىگە تالاي ـ تالاي ھەسرەت ۋە كۈلپەتنىڭ ئىزى قالدى ، تالاي ـ تالاي شانلىق غەلىبىلەرنىڭ تەنتەنە سادالىرى سىڭىپ كەتتى . تېمۇچىن بىلەن بۆرتەنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سۆيگۈ ھارارىتى شۇ يىللارنىڭ سىناقلىرىدىن ئۆتۈپ ، قوش يۈرەكنى ئۇزۇلمەس رىشتە بىلەن مەھكەم باغلىغانىدى . ھازىر تېمۇچىننىڭ خوتۇن ۋە توقاللىرى ناھايىتى كۆپ . يايلاق خەلقلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە تېمۇچىن قانلىق جەڭلەردە ئۆزى مەغلۇپ قىلغان قەبىلە ۋە تائىپىلەرنىڭ ھۆكۈمدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ، ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرىنى ياكى قىزلىرىنى ، ئېگىچە ـ سىڭىللىرىنى ۋە ھەتتا ئانىلىرىنى تۇتۇپ كېلىپ ئۆزى خوتۇن ياكى توقال قىلىۋالدى . شۇنىڭ بىلەن ،

يللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ، تېمۇچىنىڭ غەلىبىلىرى كۆپەيگەنسېرى ، ئۇنىڭ خوتۇن ۋە توقاللىرىمۇ كۆپىيىۋەردى . بۇ ، ئەلۋەتتە ، سۆيگۈ ئىستىكى ياكى ھۇزۇرلىنىش تەقەززاسىدىن بولماي ، بەلكى غالىبلىقنىڭ ، باتۇرلۇقنىڭ ئىسپاتى ھېسابلىناتتى .

ھالبۇكى ، بۇرۇنقى تېمۇچىن ، ھازىرقى چىڭگىزخاننىڭ ئائىلىسى ۋە ئۇرۇق - جەمەتى ئىچىدە بۆرتە باشتىن - ئاياغ دەخلىسىز ھوقۇق ۋە ئالاھىدە ئىمتىياز ئىگىسى بولۇپ كەلمەكتە ئىدى . چىڭگىزخان گەرچە ئۇزۇن سەپەرلەردە ، يۇرۇشلەردە قېرىپ قالغان بۆرتەنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ يۈرمىسىمۇ ، ئۇنى قەدىرلەيتتى ، يولغا چىقىش ئالدىدا ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇپ ، مۇڭدىشىپ ، ئايرىم خوشلىشاتتى .

مانا ، بۇ قېتىممۇ شۇنداق بولدى . خان بىلەن چوڭ خانىش تۆشەك ئۈستىدە يانمۇيان ئولتۇراتتى . بۆرتە چىڭگىزخاننىڭ بىلىكىنى قۇچاقلاپ ، ئۇنىڭغا يۆلەندى . چىڭگىزخان ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ قويۇپ ، يەنىلا گەپ قىلماستىن جىم ئولتۇراتتى .

— بۇ قېتىم كىملەرنى بىللە ئېلىپ ماڭىسىز ؟ — دەپ سورىدى بۆرتە .

بۇ سوئال ، ئەلۋەتتە ، «خانىش ياكى توقاللاردىن كىملەرنى بىللە ئېلىپ ماڭىسىز ؟» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى .

— قۇلانىي ، — دەپ جاۋاب بەردى چىڭگىزخان .

بۆرتە قاراڭغۇدا بېشىنى ئاستا لىڭشىتىپ قويدى .

— قۇلانمۇ بولىدۇ ، — دېدى ئۇ ، — لېكىن يەنە يەسۈينىمۇ قوشۇۋېلىڭ . يەسۈي ئەقىللىق ، چېچەن . بۇ قېتىم تەخت ۋارىسىنى ئالدىنئالا بېكىتىپ ، قانۇنلاشتۇرۇپ قويۇشنىمۇ شۇ يەسۈي بىرىنچى بولۇپ خان ئىگەمنىڭ سەمىگە سالدى . ئۇزۇن سەپەردە ئۇ خان ئىگەمگە يەنە ئەسقېتىپ قالىدۇ . قۇلان يەسۈيدىن ياشراق بولغاچقىمۇ ، بەزى ئىشلارنى تازا ئوبدان ئويلاپ كېتەلمەيدۇ .

چىڭگىزخان پۇشۇلداپ قويۇپ ۋە چوڭقۇر تىنىۋېلىپ ، سۆزلەشكە ئالدىرىمىدى . بۆرتە بۇنىڭغا كۆنۈك ئىدى . چىڭگىزخان

ياش چاغلىرىدىن تارتىپلا ئەنە شۇنداق ئېغىر - بېسىق ، كەم سۆز بولۇپ ، ھەرقانداق بىر مەسىلە ئۈستىدە ئىپادە بىلدۈرۈشكە توغرا كەلگەندە ئالدىرىماي ، ئوبدان ئويلىنىپ سۆزلەيتتى . سۆزلىگەندىمۇ قىسقا ، مېغىزلىق سۆزلەيتتى . شۇڭا ، بۆرتەمۇ خان ئىگىسىنىڭ نېمە دەيدىغانلىقىنى سەۋرچانلىق بىلەن كۈتۈشكە ئادەتلىنىپ كەتكەن .

— قۇلان ئۆزى يالغۇز بارسۇن ، — دېدى چىڭگىزخان سالماقلىق بوش ئاۋازدا ، — بۇ قېتىمقى يۈرۈشىمىزنىڭ مەنزىلى يىراق . سارتاۋۇل بىزگە ناتونۇش ، سىرلىق ھەم كۈچلۈك ئەل . شۇڭا ، بۇ قېتىم تۇرلۇك قىيىنچىلىقلار ۋە كۈتۈلمىگەن خەتەرلىك ھادىسىلەرگە دۇچ كېلىشىمىز مۇمكىن . بۇنداق ئەھۋالدا ئايالىرىنىڭ ئاز بولغىنى ياخشى . يەسۈي ئەقىللىق ، لېكىن يېشى چوڭ بولۇپ قالدى ، تەن ساقلىقىمۇ ئانچە ياخشى ئەمەس . قۇلان تېتىك ، ساغلام .

بۆرتە ئۇنچىقمىدى . ئۇ ، ئەلۋەتتە خانىنىڭ تاللىشىغا ماقۇل بولغانلىقىنى بىلدۈرەتتى . چىڭگىزخان خوتۇنلىرى ئىچىدە ئاشۇ قۇلان خاتۇنغا بەكرەك ئامراق ئىدى . بۇنى بۆرتە بىلەتتى . «ئۇنىڭ نېمىسىگە شۇنچە ئامراقلىق قىلىدىغاندۇ ؟ — دەپ ئويلايتتى بۆرتە ، — ئۇنىڭ ئاشۇ يەرگە تېگەي دەپ قالغان ئۇزۇن ئىككى ئۆرۈمە قارا چاچلىرىغىمۇ ؟ ياكى كۆكسى ۋە ساغرىلىرى تولۇق تۇرىدىغان ئاشۇ بېجىرىم ، چىڭ بەدىنىگىمۇ ؟ ياكى ھېلى خان ئۆزى ئېيتقاندەك تېتىك ، چەبدەس خۇلقىغىمۇ ؟ »

بۆرتە خان ئىگىسى يەنە نېمە دەيدىكىن دەپ گەپ قىلماي ئولتۇرىۋەردى . خانمۇ خىيالغا بېرىلگەندەك پۇشۇلداپ ۋە چوڭقۇر تىنىپ قويۇپ ئۇنچىقماي ئولتۇراتتى . «ئىلگىرى بىر چاغلاردا ئۇ يەسۈي خاتۇنغىمۇ شۇنداق ئامراق بولۇپ كەتكەنىدى ، — دەپ يەنە ئويلىدى بۆرتە ، — يەسۈي قۇلانغا ئوخشاشمايدىغان زىلۋا بويلۇق ، سېرىق چاچلىق ، كۆك كۆزلۈك مۇلايىم قىز ئىدى . ئۇ چىڭگىزخانىنىڭ ئەمرىگە ئۆتكەندىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي گەپ -

سۆزلىرىنىڭ ئورۇنلۇق ، ئىش ـ ھەرىكىتىنىڭ ئەدەپلىك بولۇشى بىلەن خان جەمەتى ئىچىدە كۆچىلىكنىڭ ئېتىراپ قىلىشى ۋە ئىززەتلىشىگە ئېرىشكەنىدى . خان ھازىرمۇ ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ ، ئۇنىڭ بىر قىسىم مەسلىھەتلىرى ۋە پىكىر ـ تەلەپلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلايدۇ » .

دەرۋەقە ، بۆرتە ، يەسۈي ۋە قۇلاندىن ئىبارەت مۇشۇ ئۈچ خانىش گويا كى چىڭگىزخانىنىڭ كۆڭۈل ئاسمىنىدىكى ھەممىدىن بەكرەك چاقناپ تۇرىدىغان ئۈچ يۇلتۇز ئىدى .

بۇلارنىڭ ئىچىدە بۆرتە ھەقىقىي موڭغۇل ئىرقىدىن بولۇپ ، ئوقۇرمەنلەر كۆرۈپ ئۆتكەندەك ، قونغىرات ھۆكۈمدارىنىڭ قىزى ئىدى . ھۆكۈمدار ئۆزىنىڭ بۇ ئامراق قىزىنى تېمۈچىنگە ئۆز ئىختىيارى بىلەن بەرگەن . كېيىن پۈتۈن قونغىرات قەبىلىسىمۇ ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن چىڭگىزخانىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى .

يەسۈي ئەسلىي تاتار ھۆكۈمدارىنىڭ قىزى ئىدى . تاتارلار چىڭگىزخانىنىڭ ئاتا دۈشمىنى ئىدى . چىڭگىزخانىنىڭ ئاتىسى يەسۈكەي بىر ئۆمۈر تاتارلار بىلەن بەزىدە ئۇرۇشۇپ ، قان تۆكۈشۈپ ، بەزىدە يارىشىپ ، سۈلھى قىلىشىپ ئۆتكەن . ئەڭ ئاخىردا تاتارلارنىڭ ئاقساقاللىرى يەسۈكەينى ئالداپ ، زىياپەتكە تەكلىپ قىلىپ ، ئۇنىڭ ئېشىغا زەھەر سېلىپ ئۆلتۈردى . شۇنىڭدىن كېيىن تېمۈچىن تاتارلاردىن ئاتىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ يۈردى . كىچىك تېمۈچىن ئاستا ـ ئاستا چوڭ بولدى ، ئەتراپتىكى دۈشمەنلىشىۋاتقان ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرنى بىر ـ بىرلەپ بويسۇندۇرۇپ قۇدرەت تاپتى ۋە ئاخىر تاتارلارنىمۇ ئۆزۈل ـ كېسىل مەغلۇپ قىلدى ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ، خەلقىنى ئۆز ئېلىگە قوشۇۋالدى . تاتارلار ئورخۇن ، سېلېنگا ۋادىلىرىدىكى ئەڭ كۈچلۈك تائىپە ئىدى . شۇڭا ، تېمۈچىن بۇ زور غەلىبىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن تاتار ھۆكۈمدارىنىڭ ئىككى قىزىنى بىراقلا خوتۇن قىلغانىدى . يەسۈكەي ئەنە شۇ ئېگىچە ـ سىڭىل ئىككى قىزنىڭ كىچىكى ئىدى .

قۇلان بولسا ، چىڭگىزخاننىڭ ئەشەددىي دۇشمىنى بولغان مەركىت قەبىلىسىدىن ئىدى . تېمۇچىن چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى دۇشمەنلىرىنى باش ئەگدۈرۈش ئۈچۈن قوشۇن تارتىپ نايمانلارنى ئالتاي تاغلىرىدىن سۈرۈپ چىقاردى ، كەرەي قەبىلىسىنى بېقىندۇردى ، جالايىر قەبىلىسىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى ۋە مەركىتلەرگە ئارقا - ئارقىدىن زەربە بېرىپ ، ئاخىر ئۇلارنىڭ ھۆكۈمدار - بەگلىرىنى قىرىپ تاشلاپ ، خەلقىنى ئۆزىگە ئەل قىلدى . ئەنە شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، قىرغىنچىلىقتىن ئامان قالغان مەركىت بەگلىرىدىن بىرى ئۆز ئىختىيارى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ ، ئۇنىڭغا ئۆز قىزىنى بەرگەنىدى . بۇ قىز دەل مۇشۇ قۇلان ئىدى .

چىڭگىزخان ھازىرغا قەدەر بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلاردا ھېچقاچان بۇ قېتىمقىدەك ئېھتىياتچان بولغان ئەمەس . ئۇ خارەزمىدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق مەملىكەتكە ھۇجۇم قىلىش ۋاقتىنى بېكىتىشتىن ئاۋۋال ئۆز يېقىنلىرى بىلەن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كۆپ قېتىم مەسلىھەتلەشتى . بەزىلەر خارەزمىدەك بۇنداق باي ۋە كۈچلۈك چوڭ دۆلەتكە تەۋەككۇل قىلىپ بارماسلىقنى ئېيتتى . بەزىلەر ، ئەكسىچە ، تېزرەك ئاتلىنىشنى دەۋەت قىلىشتى . بولۇپمۇ ، چوڭ خانزادە جۇچىنىڭ يۇرۇش قىلىش پىكرى بەك كەسكىن ۋە قەتئىي ئىدى . «بۇ دۇنيادا ھەرقانداق قۇدرەتلىك دۇشمەنمۇ كۆك بۆرە ئېلىگە تاقابىل تۇرالمايدۇ !» دەيتتى ئۇ . چىڭگىزخان ئۇنى ئەل - جامائەت ئالدىدا ئاشكارا ماختىمىغان بولسىمۇ ، كۆڭلىدە ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇدى ، ئۇنىڭ غەيرىتىدىن سۆيۈندى .

خانىشلاردىن يەسۈي خاتۇن خان ئىگىسىنى يەنىلا ئېھتىياتچان بولۇشقا دەۋەت قىلاتتى . ئويلىمىغان يەردىن قۇلان خاتۇن جەڭگىۋارلىق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقتى . بىر كۈنى ئۇ چىڭگىزخانغا مۇنداق دېگەنىدى :

— خان ئىگەم ، سارتاۋۇللار ھەرقانچە باي ھەم قۇدرەتلىك

بولسمۇ ، موڭغۇللارنىڭ باتۇرلۇقىغا دۇنيادا ھېچنېمە تەڭ كەلمەيدۇ . موڭغۇللار ھەم تاتارلارنىڭ ھەممىسىنى ئالتاندۇرۇڭ . كۆيئوغلىمىز ئىدىقۇت خانىنمۇ چاقىرىڭ . مەن جەڭ مەيدانلىرىدا ، ئۆلۈمنىڭ قارا قاناتلىرى سايە تاشلاپ تۇرىدىغان خەتەرلىك يەرلەردە سىزگە ھەمراھ بولاي ، سىزنىڭ خىزمىتىڭىزنى قىلاي .

چىڭگىزخان بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ تاڭ قالدى . ئۇ شوخ ، كۆلگۈنچەك ، بىر قارىماققا يېنىك تەبىئەتلىك ئايالدەك كۆرۈنىدىغان قۇلانىڭ ئاغزىدىن بۇنداق گەپلەرنىڭ چىقىشىنى كۈتمىگەنىدى .

چوڭ خانىش بۆرتە بۇ خىلدىكى مەسلىھەت ، كېڭەشلەردە ھېچقاندىق پىكىر قاتناشتۇرمىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ كۆپ يىللىق تەجرىبىسىگە ئاساسەن چىڭگىزخاننى بەك ئوبدان چۈشىنەتتى .

«خان ئىگەم باشقىلاردىن مەسلىھەت سورىغىنى بىلەن ۋاقتى كەلگەندە ئۆزىنىڭ بىلگىنىنى قىلىۋېرىدۇ» دەيتتى ئۇ .

چىڭگىزخان مۇشۇنداق تەكرار سۆھبەتلىشىش ۋە كېڭىشىلەر نەتىجىسىدە ئاخىر بىر قارارغا كەلدى : «جۇچىنىڭ ئىرادىسى چىڭ ، ئۆزى قەيسەر . ئۇ بىر تارماق قوشۇنغا قوماندان بولالايدۇ . خانىشلاردىن پەقەت قۇلان خاتۇنلا بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە مەن بىلەن بىللە بولۇشقا لايىق» .

چىڭگىزخان بىلەن بۆرتە تۆشەك ئۈستىدە يەنە خېلى ئۇزاققىچە جىم ئولتۇرۇشتى .

— ياتايلىمۇ ؟ — سورىدى بۆرتە .

— ياتايلى .

— ئوغۇللىرىمدىن ئايرىلىشقا كۆزۈم قىيمايدۇ ، — دېدى بۆرتە يوتقانىنى يېپىنىپ خان ئىگىسىنىڭ يېنىدا سوزۇلۇپ ياتقاندىن كېيىن ، — جۇچى بىلەن چاغاتاي پات ـ پاتلا گەپ تەگىشىپ قالىدۇ . چاغاتاينىڭ قېنى قىزىق ، ئاغزى ئىتتىك . جۇچى ئېغىر ـ بېسىق بولغىنى بىلەن بەك قارام . ئۇلاردىن بەك ئەنسىرەپ قېلىۋاتىمەن . ئۆگەتايغۇ بىر ئوبدان ئەقىللىق بالا بولدى ...

لېكىن ، ئۇرۇش دېگەن جان بىلەن ئوينىشىدىغان ئىش... تولى تېخى كىچىك ، ياش...

— ئەنسىرەشنىڭ ھاجىتى يوق ، — دېدى چىڭگىزخان ، — ئۇلارنىڭ ھەممىسى مېنىڭ گېپىمنى ئاڭلايدۇ ، مېنىڭ بۇيرۇقۇم بويىچە ئىش قىلىدۇ .

— ئۇغۇ شۇنداق . بىراق... خان ئىگەم...

— ھە ، نېمە ؟

— خان ئىگەم... جۇچىغا ئوبدانراق كۆڭۈل بۆلگەيسىز...

چىڭگىزخان بۇ گەپنىڭ تېگىدىكى يوشۇرۇن مەنىنى ، ئەلۋەتتە دەرھال چۈشەندى . ئۇ بۇنداق گەپنى ئاڭلاشنى خالىمايتتى ، يۈرىكىدە تۇگۇن بولۇپ قالغان بۇنداق گەپلەردىن بىزار ئىدى . بۆرتەمۇ ئادەتتە بۇ ھەقتە ئېغىز ئاچمايتتى ، بۇگۇن خوشلىشىش ئالدىدا دەپ سالدى . چىڭگىزخان ئۇنى سىلكىۋەتمەكچى بولدىيۇ ، ئۆزىنى بېسىۋالدى .

بۇنداق گەپلەرنى ئاڭلىسا چىڭگىزخانىڭ ئىچى ئاچچىق بولۇپ كېتەتتى ، چۈنكى نەسەب سۈرۈشتۈرىدىغان بۇنداق گەپلەر يالغۇز جۇچىغىلا ئەمەس ، بەلكى چىڭگىزخانىڭ ئۆزىنىڭمۇ نازۇك يېرىگە تېگىپ كېتەتتى . مەرھۇم يەسۈكەي باتۇرمۇ چىڭگىزخانىڭ ئانىسىنى بىر قېتىملىق جەڭدە مەركىتلەرنىڭ ئاۋۇلىدىن بۇلاپ كەلگەنىدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ئۆمۈرلىرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئەر ـ خوتۇن بولۇپ ئۆتتى . بىراق ، تېمۈچىن تۇغۇلغاندا يەسۈكەي باتۇرمۇ ، «بۇ مېنىڭ پۇشتۈممۇ ياكى مەركىتنىڭمۇ ؟» دەپ گۇمانلانغانىدى . چۈنكى بۇ ئايال يەسۈكەينىڭ ئىلكىگە ئۆتۈشتىن ئىلگىرى بىر مەركىت يىگىت بىلەن توي قىلىپ ، ئۇچ ـ تۆت كۈن بىللە تۇرغانىدى . «تېمۈچىن زادى كىمنىڭ پۇشتىدىن تۆرەلگەن ؟» دېگەن سوئالغا ئانا بولغۇچى ئايال ئۆزىمۇ ئېنىق جاۋاب بېرەلمەيتتى . بۇ گەپلەرنى تېمۈچىن كېيىن ، چوڭ بولغاندا ئەل ئىچىدىكى مىش ـ مىش گەپلەردىن ئۇقتى ۋە كۆپ ئازابلاندى . ئۇ مەركىت بولۇشنى خالىمايتتى ، كۆك بۆرىنىڭ نەسلى بولۇشنى ،

www.uyghurkitap.com

ھەقىقىي موڭغۇل بولۇشنى خالايتتى ھەم ئۆزىمۇ تەۋرەنمەس ئېتىقاد بىلەن ئۆزىنى موڭغۇل دەپ ئاتايتتى .

تەڭرىنىڭ كارامەتلىك ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جوچىمۇ خوددى شۇنداق تەقدىرگە مۇپتىلا بولدى . ئاتا ـ بالا ئىككىسىنىڭ تەقدىرىدىكى مۇنداق ئوخشاشلىقنى خان جەمەتى ئىچىدىكى چوڭ ـ كىچىك ھەممە ئادەم بىلەتتى ، ئەلۋەتتە . ھالبۇكى ، چىڭگىزخانمۇ ، جوچىمۇ بۇ ھەقتە ئېغىز ئېچىشنى خالمايتتى . ئۇلارغا قاراپ باشقىلارمۇ تەقدىر ـ قىسمەتنىڭ ئۇشبۇ گۇمانىي يازمىشى توغرىسىدا كۆسۈلداشمايدىغان بولۇشتى .

بۆرتەمۇ بۇنداق گەپلەرنى ئېغىر ئالاتتى ، ئەلۋەتتە . لېكىن بۇ قېتىم تەخت ۋارىسىنى تاللاش مەسىلىسىدە چاغاتاينىڭ جوچىغا ئۆكتە قويۇپ ، كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ئېيتىشقا بولمايدىغان بۇ تۇگۈننى قايتا تىلغا ئالغانلىقىنى ۋە ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەنىڭ بىر ـ بىرىگە تىل ياندۇرۇشقانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بۆرتە ئاچچىق يۇتۇپ ، ئىچىدىن ئۆرتىنىپ كەتتى . ئۇ تۇنجى ئوغلىنىڭ يەكلىنىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ قالدى . ئۇ ئاخىر بۇ غەمنى ئىچىگە سىغدۇرالماي خان ئىگىسىگە ئېغىز ئاچتى .

— جوچىمۇ ، چاغاتايمۇ ، ھەر ئىككىسى ئۆگەتايىنىڭ ۋارىسلىقىنى ئېتىراپ قىلدى ، — دېدى چىڭگىزخان بۆرتەنىڭ ئەندىشىسىگە جاۋابەن ، — ئۇلار يەنە نېمىنى تالىشاتتى ؟ ھەممىسى بىر ئوبدان كېتىۋاتامدۇ .

ئەتىسى تاڭ يورۇشى بىلەنلا چىڭگىزخان بۇلغۇن جۇۋىسى ۋە تۇلكە تۇمىقىنى كىيىپ ، بېلىنى كەڭ تاسما كەمەر بىلەن چىڭ تارتىپ باغلاپ بۆرتەنىڭ كىگىز ئۆيىدىن چىقتى . ئەتىياز كېلىپ قالغان بولسىمۇ ، ھاۋا تېخى ئىسسىپ كەتمىگەنىدى . نەملىشىپ تۇرغان قارا تۇپراقتا يېڭىدىن ئۇنۇپ چىقىشقا باشلىغان ئوت ـ چۆپلەر كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى . ئۇدۇلدىكى بۇرخان خالدۇن تېغى قويۇق تۇمان پەردىسى ئىچىدە غۇۋا قارىيىپ كۆرۈنەتتى . ئاشۇ تاغ

ئېتىكىدە موڭغۇل - تاتار قوشۇنى سەپ - سەپ بولۇپ توپلىنىشقا باشلىغانىدى . ھەر تەرەپلەردىن يۇزلىگەن - مىڭلىغان چەۋەندازلار ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ ، خۇددى ئېقىن سۇلار كۆلگە قۇيۇلغاندەك ، بۇ يەرگە كېلىپ يىغىلماقتا ئىدى . يۇزبېشى ۋە مىڭبېشىلار ئۇنلۇك توۋلاپ بۇيرۇق بېرىپ ، ئۆز چېرىكلىرىنى سەپكە تۇرغۇزماقتا ئىدى .

چىڭگىزخان سەھەردىكى ساپ ھاۋادا چوڭقۇر - چوڭقۇر نەپەس ئېلىپ قەددىنى رۇسلىدى ۋە چوڭ - چوڭ قەدەم تاشلاپ قوشۇن توپلانغان يەرگە يېقىنلاشتى . ئىككى يۇز ئوتتۇز مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بۇرخان خالدۇن تېغىنىڭ ئېتىكىدە توپلاندى . سەپلەرنىڭ ئۇ چېتىدىن بۇ چېتىگە كۆز يەتمەيتتى . قاتار - قاتار تىزىلغان چەۋەندازلار سەپلىرى گويا كى ئۇزۇن نەيزىلەردىن ئورمان ھاسىل قىلىغانىدى . چىڭگىزخان ھازىرغا قەدەر ھېچقانداق ئۇرۇش - جەڭلەردىمۇ بۇنداق زور قوشۇننى بىر يەرگە جەم قىلىپ باقمىغانىدى . خارەزمەدەك باي ، مەدەنىيەتلىك ، ئاھالىسى كۆپ بولغان مەملىكەتكە مۇشۇنداق زور كۈچ بىلەن بارمىسا بولمايتتى . چىڭگىزخان ئۆزى قۇرغان ، كېڭەيتكەن ۋە قۇدرەت تاپقۇزغان موڭغۇل دۆلىتىنىڭ ئۇرۇشقا يارىغۇدەك بارلىق ئادەم كۈچى ۋە ماددىي بايلىقى تولۇق سەپەرۋەر قىلىنغانىدى . ئەنە ، چىڭگىزخاننىڭ تۆت ئوغلى ، ئىنىلىرى ، ئۇرۇق - جەمەتىدىكى بالىلار ۋە قېرىلاردىن باشقا ھەممە ئەركەكلەر دېگۈدەك ساۋۇت - دۇبۇلغىلارنى كىيىشىپ ، قىلىچ ، نەيزىلەر بىلەن قوراللىنىپ ، ئەڭ ئېسىل نەسىلىك ئارغىماقلارغا مىنىشىپ ، ھەرقايسى سەپلەرنىڭ ئالدىنقى قاتارلىرىدا خانىنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتۈپ تۇرۇشماقتا .

ئاتباقار خانىنىڭ گەۋدىلىك ، چىرايلىق ئاق بوز ئېتىنى چۇلۇۋۇرىدىن يېتىلەپ كەلدى . چىڭگىزخان ئاتقا مىنمىدى . ئۇ ئالدىرىماي قەدەم تاشلاپ ، نەيزىلىك چەۋەندازلارنىڭ ھەيۋەتلىك سەپلىرى ئالدىدىن ئۆتۈپ ، ئۇدۇل بۇرخان خالدۇن تېغىغا چىقتى .

بىر توپ نويانلار ۋە تۆرىلەرمۇ ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ئۇنىڭغا ئەگەشتى . چىڭگىزخان تاغنىڭ چوققىسىغا چىققاندا توختىدى . ئۇ يىراقتىكى ئۇيۇقتىن ئۆرلەپ چىقىۋاتقان قىزىل قۇياشقا يۈزلەندى ھەمدە بېلىدىن كەمىرىنى يېشىپ بوينىغا سالدى ـ دە ، تىزلاندى . ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كەلگەنلەرمۇ تۆۋەنرەك بىر جايدا تىزلاندى .

«ئالەمنى ياراتقۇچى مەڭگۈلۈك كۆك تەڭرى ، — دەپ خىتاب قىلدى چىڭگىزخان ، — مەن ياخشى كۆڭلۈم بىلەن سارتاۋۇللارغا ئالتۇن ئارقانىنىڭ بىر ئۇچىنى تاشلاپ بەرگەنىدىم ، لېكىن ئۇلار ئالتۇن ئارقاننى ئۆزۈپ تاشلىدى ، مېنىڭ يالاۋاچلىرىمنى ۋە سودىگەرلىرىمنى ئۆلتۈردى . مەن ناھەق ئۆلگەنلەرنىڭ قىساسىنى ئېلىشقا ، سارتاۋۇللارنى جازالاشقا ئاتلاندىم . ئەي ئىگىمىز كۆك تەڭرى ، بىزگە مەدەت بەرگەيسەن ! ئەي ئۇلۇغ كۆك تەڭرى ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ پاك روھلىرىنى بىزگە يار دەمگە ئەۋەتكىن ! ئەي كۆك تەڭرى ، قارا يەرگە بۇيرۇق بەرگىن ، يەر يۈزىدىكى ئادەملەرمۇ بىزنى قوللىسۇن ! دۈشمەنلىرىمىزنى نەس باسسۇن ! ئەي قۇدرەتلىك ئىگىمىز كۆك تەڭرى ! »

چىڭگىزخان تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىپ بولغاندىن كېيىن قىزىل قۇياشقا قاراپ توققۇز قېتىم سەجدە قىلدى . پەس تەرەپتە تىزلانغان نويانلار ۋە تۆرىلەرمۇ قىزىل قۇياشقا قوللىرىنى سوزۇپ چىن ئىخلاس ۋە چەكسىز ئېتىقاد بىلەن ئاۋازلىرىنى قويۇپ بىرىپ خىتاب قىلىشتى :

«ئەي ئۇلۇغ ئىگىمىز كۆك تەڭرى ! »

«ئەي مەڭگۈلۈك كۆك تەڭرى··· »

چىڭگىزخان بۇ خىتاب قىلغۇچىلار بىلەن بىللە تاغدىن قايتىپ چۈشتى . ئىككى يۈز ئوتتۇز مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن ئىچىدە ئۇن چىقارغان بىرمۇ ئادەم يوق ئىدى . بۇرخان خالدۇن تېغىدىن باشلانغان كەڭ تۈزلەڭ ئاجايىپ سۈرلۈك جىمجىتلىققا تولغانىدى . شۇ تاپتا بۇ قوشۇنلا ئەمەس ، بەلكى پۈتۈن موڭغۇل ـ تاتار ئېلى بۈيۈك خاقانىنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتۈپ تۇرغاندەك بىلىنەتتى .

چىڭگىزخان بوينىغا ئېسىلغان كەمىرىنى قايتىدىن بېلىگە باغلىدى ۋە ئاتباقار تۇتۇپ تۇرغان ئاق بوز ئېتىغا مىنىپ ، سەپ ئالدىدىكى بايراقدارغا قول ئىشارىتى قىلدى . توققۇز قۇيرۇقلۇق ئاق بايراق ئېگىز كۆتۈرۈلدى . جەڭ دۇمباقلىرى ھەيۋەت بىلەن گۈلدۇرلىدى . زور قوشۇن گويا ـــــ داۋالغۇپ تۇرغان كەڭ دېڭىزدەك دەۋرەپ ئورنىدىن قوزغالدى .

شۇنداق قىلىپ ، مىلادىيە 1219 ـ يىلى ئەتىيازدا ، يەنى چىڭگىزخان ئەللىك سەككىز ياشقا تولغان يىلى ، موڭغۇل ـ تاتار قوشۇنى كۈنپېتىش تەرەپتىكى سىرلىق دۆلەت خارەزمنى كۆزلەپ يۈرۈشكە ئاتلاندى . چىڭگىزخان يۈرۈشتىن قايتىـــــپ كەلگۈچە ئىنىسى تەمۈگەي ئەل ئىچىدىكى ئىشلارنى باشقۇرۇپ تۇرۇشقا قالدۇرۇلدى .

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

يىگىرمىنچى باب

ئىدىقۇت ئاسمىنىدا قايسى يۇلتۇز بار، قايسى يۇلتۇز يوق

ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىن چىڭگىزخانىنىڭ چاپارمەنلىرىنى قوي سويۇپ، زىياپەت بېرىپ كۈتۈۋالدى. چاپارمەنلەر قايتىپ كەتكەندىن كېيىن پۈتۈن قوچۇ ئوردىسى جىددىي ھەرىكەتكە كەلدى. ئىدىقۇت خان سانغۇن ۋە تارخانلارنى يىغىپ، يىراق سەپەرگە ئاتلىنىشقا دەرھال تەييارلىق قىلىشنى بۇيرۇدى. ئات ـ ئۇلاغ، قورال ـ ياراغ ۋە ئوزۇق ـ تۇلۇك قاتارلىق لازىمەتلىكلەرنى غەملەش، جۇغلاش ئىشلىرى باشلىنىپ كەتتى.

ئىدىقۇت خان ئۈچ كۈندىن بېرى بۇيرۇق بېرىش، يارلىق چۈشۈرۈش، ھەرقايسى ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ مەلۇماتلىرىنى ئاڭلاش، قوشۇننى كۆزدىن كەچۈرۈش قاتارلىق ئىشلار بىلەن ئالدىراش بولۇپ كەتتى. موڭغۇل چاپارمەنلەر چىڭگىزخانىنىڭ شەخسەن ئىدىقۇت خان نامىغا قارىتىپ يازغان پۈتۈكىنى ئەكەلگەندى. پۈتۈكتە موڭغۇل ـ تاتار ئۇلۇسىنىڭ بۇيۇك خاقانى چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ كۈيئوغلى ئىدىقۇت خانغا مۇراجىئەت قىلىپ، شەخسەن ئۆزى زور قوشۇننى باشلاپ، خارەزىم ئېلىگە ئاتلانغانلىقىنى ئۇقتۇرغان ھەمدە ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭمۇ بۇ يۈرۈشكە ئىشتىراك قىلىشىنى تەلەپ قىلغانىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئىدىقۇت خانمۇ ئۇيغۇر قوشۇنىغا شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ، چىڭگىزخان باشلىغان بۇ يۈرۈشكە ئاتلىنىشىنى قارار

قىلدى .

ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىن بىر كۈن ئالدىراشچىلىقتا ئۆتكىنىگە قارىماي ، كەچ كىرگەندە ياتقۇسى كەلمىدى ۋە بۇلغۇن جۇۋىسىنى يېپىنچاقلاپ شەھەرىستان سېپىلىگە چىقتى . ئەتىياز پەسلى بولۇپ ، ھاۋا تېخى تامامەن ئىسسىپ كەتمىگەن بولغاچقا ، كېچىلەردە خېلى سوغۇق بولاتتى . بۇلۇتسىز كۆك ئاسماندا كۈمۈش ئورغاقتەك يېڭى ئاي ۋە خۇددى نۇر چاچقۇچى ھېكمەتلىك مارجانلاردەك سانسىزلىغان يورۇق يۇلتۇزلار قاراڭغۇلۇقتا چۆمگەن شەھەر ۋە دالىلارغا گويا كى زوقلىنىپ كۆز تىكمەكتە ئىدى .

بارچۇق ئارت تېگىن چوڭقۇر تىنىق ئېلىپ ، ساپ ھاۋانى سۈمۈردى ۋە خىيالچان كۆزلىرىنى يۇلتۇزلارغا قاراتتى . ئۇ جىمىرلاپ چاقناپ ، مەڭگۈلۈك سۇكۇنات ئىچىدە نۇرلىنىپ تۇرغان ئاشۇ سان ـ ساناقسىز يۇلتۇزلار ئارىسىدىن تەقدىرنىڭ كۆرۈنمەس يوللىرىنى كۆرۈشكە ئىنتىزار ئىدى . تەڭرى يارلىقان ئاشۇ مەڭگۈ ئۆچمەس يورۇق ئاي ۋە يۇلتۇزلار ھاياتلىقنىڭ قانداق سىرلىرىنى ، ئىنسان كۆرەلمەيدىغان قانداق تىلسىماتلارنى يوشۇرۇپ تۇرغاندۇ ؟ ئىدىقۇت خان چىڭگىزخاننىڭ پۈتۈكىنى تاپشۇرۇۋالغان كۈنى كەچتىلا ئاتاقلىق مۇنەججىم ، رەمچىلەرنى ئوردىغا چاقىرتقانىدى . ئۇلار مانا مۇشۇ سېپىل ئۈستىگە چىقىپ يۇلتۇزلارغا قاراپ ، ئاللىنېمىلەرنى ھېسابلاپ ، قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ ، ئۆز ئىچىدە ئاللىنېمىلەرنى مۇلاھىزە قىلىشىپ ، كەلگۈسىدىكى كۈنلەرنىڭ بېشارىتىنى چۈشەندۈرۈپ سۆزلەشكەنىدى . ئۇلارنىڭ دېيىشىچە ، يۇلتۇزلارنىڭ ئورۇنلىشىش ئەھۋالى ئامانلىق ۋە زەپەردىن دالالەت بېرىپ تۇراتتى .

— بۇيۇك خاقانىمىزغا مەلۇم بولسۇنكى ، — دېدى باش مۇنەججىم يورۇق يۇلتۇزلارنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ ، — مەڭگۈلۈك تەڭرى ئۆز قولى بىلەن يارلىقان بۇ پايانسىز كۆك ئاسمان كىتابىدىن قارىغاندا ، ئىدىقۇت قوشۇننىڭ بۇ قېتىمقى يېراق سەپىرى ئوڭۇشلۇق باشلىنىپ ، غەلىبىلىك تامامىلانغۇسى . بۇيۇك

خاقانمىز بارچۇق ئارت تېگىنىنى شان- شەرەپ ۋە پارلاق ئىستىقبال كۈتۈپ تۇرماقتا .

ئىدىقۇت خان مانا هازىر ئۆزى يالغۇز سېپىل ئۈستىدە تۇرۇپ ، هېلىقى مۇنەججىم كۆرسەتكەن ئاشۇ نۇرلۇق يۇلتۇزلارغا چىن ئېتىقادى بىلەن سېغىنىپ ، تىكىلىپ ، قادىلىپ سەپسالماقتا ئىدى .

يۇلتۇزلار خاقانىمىڭ ئۇنسىز سوئاللىرىغا جاۋاب بەرمەي ، ئۇنسىز جىمىرلايتتى ، خۇددى ئوينىشىپ كۆز قىسىشۋاتقاندەك . يۇلتۇزلار نېمە دېمەكچى ؟ بۇ يۇلتۇزلارنىڭ بەزىلىرى شۇنچە يېقىن ، ئېنىق ۋە نۇرلۇق كۆرۈنىدۇ ؛ بەزىلىرى يىراقراق ، ئانچە نۇرلۇق ئەمەس .

«شۇ تاپتا بارلىق پەلەك بۇرجلىرى ئىچىدە ئىدىقۇت يۇلتۇزى تەدرىجىي نۇرلىنىپ ، بارغانسېرى يۇقىرىغا ئۆرلەۋاتىدۇ» دەپ مۇلاهىزە قىلاتتى بارچۇق ئارت تېگىن ئۆز ئىچىدە .

ئىدىقۇت يۇلتۇزى زادى قەيەرگىچە ئۆرلەپ چىقار ؟ كېيىن يەنە قانداق بولار ؟ پەلەك چاقى ئايلانغاندەك بۇ دۇنيامۇ داۋاملىق ئايلىنىپ ، ئۆزگىرىپ ، قايتىلىنىپ تۇرىدۇ . دۇنيانىڭ ۋە ئىنسانلارنىڭ تەقدىرى هاياتلىقنىڭ ، مەۋجۇتلۇقنىڭ بۇ تۈگىمەس ، ئۇزۇلمەس ئۆزۈن سەپىرىدە داۋاملىق ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ . بۇ دۇنيادا ئۆزگەرمەيدىغان هېچ نەرسە يوق . ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئىدىقۇت خانلىقى بارلىققا كەلدى . بۇ خانلىق ناهايىتى تېزلىكتە مۇستەهكەملىنىپ ، كېڭىيىپ ، كۈچىيىپ گۈللەندى . كېيىن پەلەك چاقى ئايلىنىپ ، ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ يۇلتۇزى خىرەلىشىشكە باشلىدى . شەرقتىن كەلكۈندەك يامراپ كەلگەن قارا قىتانلار ئۆزلىرىنىڭ يۇلتۇزىنى پەلەكنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە چىقاردى . قوچۇ ۋە بەشبالىقنى مەركەز قىلغان ئىدىقۇت خانلىقى ، كاشغەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار سۇلالىسى بىراقلا قارا قىتانلارنىڭ هۆكۈمرانلىق چەمبىرىكىگە ئىچىگە چۈشۈپ قالدى . قىتان گۇرخانلىرىنىڭ هۆكۈمرانلىقى يۈز

يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشتى . پەلەك چاقى يەنە ئايلىنىپ ، قىتانلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقدىشى نايمانلار ئويلىمىغان يەردىن چىقىپ ، موڭغۇل - ئۇيغۇر ئىتتىپاقى تەرىپىدىن تارمار كەلتۇرۇلدى . ئەمدى موڭغۇللارنىڭ مەشھۇر خاقانى چىڭگىزخاننىڭ يۇلتۇزى باشقا قوۋملارنى ھەيرەتتە قالدۇرۇپ ، ئاسماننىڭ تۆرىگە ئۆرلىمەكتە . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئىدىقۇت يۇلتۇزىنىڭ ئورنىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى . ئىلگىرى يات ئەلنىڭ قوراللىق قوشۇنلىرى ئىدىقۇت زېمىنلىرىگە ئىستىلاچىلىق يۈرگۈزگەنىدى . مانا ئەمدى پەلەك چاقى ئايلىنىپ ، ئىدىقۇت خان يىراقتىكى باشقا يۇرتلارغا قوشۇن تارتماقچى بولۇۋاتىدۇ . ئىلگىرىكى مەھكۇم ئىدىقۇت خانلىقى ئەمدى ئورنىدىن دەرس تۇرغان غالىب ئەل قىياپىتى بىلەن تارىخ سەھنىلىرىگە ئىز باسماقچى .

بارچۇق ئارت تېگىن كۆك ئاسماندىكى ئاشۇ نۇرلۇق ئاي ۋە يۇلتۇزلارغا كۆز تىكىپ يەنە ئۇزاققىچە خىيال سۈرۈپ تۇرۇپ كەتتى . ئۇنىڭ سېپىلدىن قايتىپ چۈشكۈسى كەلمەيتتى . ئۇنىڭ ئاشۇ تەڭرىنىڭ كارامىتى بىلەن كېچىلىك ئاسماننى يورۇتۇپ تۇرغان ئاي ۋە يۇلتۇزلار بىلەن مۇڭداشقۇسى بار ئىدى . ئۇ ئاشۇ ئاي ۋە يۇلتۇزلار يوشۇرۇپ تۇرغان تەقدىرنىڭ غايىبانە يوللىرىنى بىر كۆرۈپ بېقىشقا تەقەززا ئىدى . ئىدىقۇت قانداق ئىدى ، قانداق بولدى ، ئەمدى يەنە قانداق بولىدۇ ؟

بارچۇق ئارت تېگىن يۇلتۇزلاردىن كۆزلىرىنى ئۈزۈپ ، سېپىلنىڭ سىرتىدىكى قاراڭغۇ بوشلۇقتا نەزەر تاشلىدى . «موڭغۇل - تاتارلار بىلەن بولغان ئىتتىپاقلىقمىز قاچانغىچە داۋاملىشار ؟ — دەپ ئويلىدى ئۇ ، — چىڭگىزخان مەڭگۈلۈك دۇنياغا كەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان پەۋقۇلئاددە مۇناسىۋەتكە داۋاملىق ھۆرمەت قىلارمۇ ؟ موڭغۇللار تاتارلار بىلەن ئاۋۋال ئۇرۇشۇپ ، ئاندىن ئىتتىپاقلاشتى . بىز ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى موڭغۇللار بىلەن ھېچقانداق قارشىلاشماستىن ، بىرىنچى قەدەمنىلا ئىتتىپاقلىشىشتىن

باشلىدۇق» .

بارچۇق ئارت تېگىن ئويلاپ شۇ يەرگە يەتكەندە ئىختىيارسىز تۇرده چىڭگىزخاننىڭ مەلىكىسى ، ئۆزىنىڭ ئاخىرقى خانىشى ئالتان بېكەنى ئەسلىدى . چىڭگىزخان ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن بۇزۇلماس ئىتتىپاق تۈزۈشنى كۆزلەپ ، ئۆز قىزىنى بارچۇق ئارت تېگىنگە ياتلىق قىلىپ بەرگەنىدى .

بارچۇق ئارت تېگىن بىلەن ئالتان بېكە ئىناق ئەر - خوتۇنلاردىن بولۇپ قالغانىدى . ئەپسۇسكى ، ئاردىدىن بىر يىل ئۆتۈپ ئاي - كۈنى توشقاندا ، ياش خانىش قىيىن تۇغۇتقا دۇچ كەلدى . ئىدىقۇت خان قوچۇدىكى ئەڭ ئاتاقلىق ئەمچىسى ۋە دورىگەرلەرنى ئوردىغا چاقىرتتى . شامان ۋە پىرىخونلارنى چاقىردى ۋە ئېغىربوي خانىشقا چاپلىشۋېلىپ تۇغۇتنىڭ قىيىنلاشتۇرۇۋاتقان جىنلارنى قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن پىرە ئويناتتى . لېكىن ، بەندىلەرنىڭ چارە - تەدبىرلىرى كار قىلمىدى . ھەممىگە قادىر تەڭرى ئالتان بېكەنى ئۆز پاناھىغا ئەكەتتى . ئەڭ ئېسىل ئارغىماقلارغا مىنگەن چاپارمەنلەر مۇسىبەت خەۋىرىنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن موڭغۇل يايلاقلىرىغا يول ئېلىپ چېپىپ كەتتى .

ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي چاپارمەنلەر چىڭگىزخاننىڭ پۈتۈكىنى ئەكەلدى . پۈتۈكتە ئالتان بېكەنىڭ ۋاپاتىغا ئېچىنىش ۋە قايغۇ ھېسسىياتى بىلدۈرۈلگەندىن كېيىن مۇنداق قۇرلار پۈتۈلگەنىدى :

«... بىز تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە قارشى ئىش قىلالمايمىز . ئۆلگەننىڭ كەينىدىن كەتكىلى بولمايدۇ . بىز يەنىلا تىرىكلىكتىكى ئۆزىمىز قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى قىلىشىمىز كېرەك . بىزنىڭ ئىشلىرىمىز قانچىكى ئوڭۇشلۇق بولسا ، ئۆلگەنلەرنىڭ روھلىرى شۇنچە خۇش بولىدۇ . ئالتان بېكە بىزدىن ئايرىلىپ كەتكەن بولسىمۇ ، ئۇنىڭ ماڭا نەۋزە بولىدىغان بالىسىمۇ بىزنىڭ ئارىمىزدا قالماي كەتكەن بولسىمۇ ، مەن ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىننى يەنىلا ئۆزۈمنىڭ كۆيۈغلۇم دەپ ھېسابلايمەن . بىزنىڭ رىشتىمىز

ئۇزۇلمەيدۇ» .

شۇنداق قىلىپ ، ئىدىقۇت خان بىلەن موڭغۇل مەلىكىسىنىڭ سۆيگۈ كەچۈرمىشلىرى ئەنە شۇنداق قىسقا بىر مەزگىللا چاقناپ ئۆتۈپ كەتتى . لېكىن ، چىڭگىزخان بىلەن ئىدىقۇت خان ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق كۈنسېرى كۈچەيدىكى ، ھەرگىز سۇسلاشمىدى . مانا ئاخىر چىڭگىزخان ۋە ئىدىقۇت خان قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ، يىراق يۇرۇشكە بىرلىكتە ئاتلىنىش ئالدىدا تۇرماقتا .

«ئامىتابا ! — دەپ خىتاب قىلدى بارچۇق ئارت تېگىن كۆزلىرىنى ئەرشكە قارىتىپ ، — كۆك تەڭرى ، ساڭا سېغىنىمەن ، ساڭا تېڭىنىمەن . پەقەت سەنلا ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن ئىدىقۇت ئېلىنى مەھكۇملۇقتىن قۇتۇلدۇردۇڭ ! ئەي ئۇلۇغ تەڭرى ، سەن ئۆزۈڭلا كارامەت كۆرسەتتىڭ ، يەلكىمىزنى بېسىپ تۇرغان زور تاغنى يىراقتىكى چىڭگىزخانىنىڭ كۈچى بىلەن غۇلاتتىڭ . ئەي ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ تەڭرى ، بۇنىڭدىن كېيىنكى يولىمىزدىمۇ بىزگە مەدەتكار بولغايسەن !»

پۈتۈن ئەتراپ جىمجىت . گويا كى بارچە تەبىئەت خۇددى يۇلتۇزلۇق ئاسماندەك چوڭقۇر سۈكۈتكە چۆمگەندى . ئىدىقۇت خان سالماقلىق قەدەم تاشلاپ سېپىلدىن چۈشتى . ئەمدى ئارام ئېلىش كېرەك . ئەتە يەنە مۇھىم ئىشلار خاقانىنى كۈتۈپ تۇرماقتا .

بارچۇق ئارت تېگىن كەچ ياتقىنىغا قارىماي ئەتىسى سەھەردىلا ئورنىدىن قوپۇپ كەتتى . ناشتىدىن كېيىن ئۇ ئالابارس تارخاننى ھۇزۇرىغا چاقىرتتى . ئالابارس تارخان جەبە نويان بىلەن بىرلىكتە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب تەرەپلىرىگە يۈرۈش قىلىپ ، قىتان خانلىقىنىڭ ئاخىرقى كۈچلىرىنى يوقىتىپ ، زەپەر قۇچۇپ قايتىپ كەلگىنىگە تېخى ئۇزاق بولمىغانىدى .

— يۈرۈشنىڭ تەييارلىقلىرىمۇ پۈتۈپ قالدى ، — دېدى ئىدىقۇت خان تارخانىنىڭ سالىمىنى ئېلىك ئالغاندىن كېيىن ، —

شەخسەن مېنىڭ موڭغۇللار بىلەن تونۇشلۇقۇم تازا چوڭقۇر ئەمەس . شۇڭا ، بۇ قېتىمقى يۇرۇشتە موڭغۇللارنىڭ ئوبدان چۈشىنىدىغان بىر ئادەمنى ھەمراھ قىلىۋالاي دەيمەن .

— چۈشەندىم ، — دېدى ئالابارس تارخان ، — مېنىڭ قوشۇنۇمدا شۇنداق بىرى بار . ئۇ قارا قىتانلار دەۋرىدە ئالتايغا قېچىپ كېتىپ ، كېيىن موڭغۇللارنىڭ ئارىسىدا بىرنەچچە يىل تۇرغان .

— موڭغۇلچىنى بىلەمدۇ؟

— خېلى ياخشى ئۆگىنىۋاپتۇ .

— ئەمىسە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ باقاي .

※ ※

ئالابارس تارخان ئىدىقۇت خانغا توختامىشنى تونۇشتۇردى . توختامىش دەرھال سارايغا كىرىپ ، خاقان ئالدىدا تىز پۈكتى . ئۇ بارچۇق ئارت تېگىنىنىڭ تەلىپى بويىچە ، ئۆزىنىڭ ئالتايدا ۋە موڭغۇل يايلاقلىرىدا كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنى بىر باشتىن تەپسىلىي سۆزلەپ بەردى .

— چىڭگىزخاننىڭ ئۇلۇسىدا تۇرغان ۋاقتىڭدا نېمە ئىش بىلەن شۇغۇللانغانىدىڭ ؟ — دەپ سورىدى ئىدىقۇت خان .

— مەن ئۇستازىم تاتا تۇڭا ھەم باشقا ئۇيغۇر باخشىلىرى بىلەن بىرلىكتە موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىگە يېزىق ئۆگەتتىم .

خاقان بېشىنى ئاستا لىڭشىتتى .

— ھىم ، ياخشى ، — دېدى ئۇ رازىمەنلىك بىلەن كۈلۈمسىرەپ ، — بېشىڭدىن كۆپ ئىشلار ئۆتۈپتۇ . سەن قەلەم تۇتۇپ ئوقۇتقۇچىلىقمۇ قىلىپسەن ، كېيىن يەنە قولۇڭدا تىغ تۇتۇپ جەڭلەردە بولۇپسەن . ئالابارس تارخانىڭ دېيىشچە ، سەن خاقانىيە ۋە بەدەخشان زېمىنلىرىدىكى قارا قىتانلارغا زەربە بېرىش يۇرۇشىدە

باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىپ ، قەھرىمانلىق جاسارىتىڭنى نامايان قىلىپسەن . يارامليق ئەزىمەت ئىكەنسەن . ئەمدى مەن بىلەن بىللە يۇرۇشكە ئاتلىنىسەن . ماڭا تىلماچ ۋە پۇتۇكچى بولىسەن .

— باش ئۇستىگە ، بۇيۇك خاقانىم .

توختامىش خانغا تەزىم بەجا كەلتۇرۇپ ، سارايدىن قايتىپ چىققاندىن كېيىن بېشى قېتىپ شۇكلەپ كەتتى . ئۇ جەنۇب يۇرۇشىدىكى قانلىق جەڭلەردىن تېخى يېقىندىلا قايتىپ كەلگەنىدى . ئەمدى ئۇ ئايالى يۇلتۇز ۋە ئوغلى ئىلتەرىش بىلەن تىنچ ، خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈشنى ئويلايتتى . ئۇنىڭ ئىلگىرىكى قىساسكارلىق ، جەڭگىۋارلىق روھى ئۆزىنىڭ تەشنالىقىغا قېنىپ ، ئەمدى ئاسايىشلىق تەلپۈنۇشلەرگە يۇزلەنمەكتە ئىدى . قارا قىتانلارنىڭ زومىگەر دارۇغاچلىرى يوقىتىلدى ، جاھانغا پاتماي كەتكەن قىتان خانلىقىنىڭ ئۆزىمۇ خۇددى يىلتىزىدىن قومۇرۇپ تاشلانغان دەرەختەك ئاغدۇرۇلۇپ ، يەر بىلەن يەكسان بولدى . توختامىشنىڭ كۆڭۈل ئارزۇسىمۇ ھەم كۆرەش نىشانىمۇ ئەنە شۇ ئىدى . ئەلنىڭ ئارمان ، مەقسەتلىرى ئەمەلگە ئاشتى . ئەمدى ئۆزىگە ناتونۇش بولغان باشقا ئەللەرگە بېرىپ نېمە قىلىدۇ ؟ تىنچ ياشاپ تىرىكچىلىك قىلماي ، شۇنچە يىراق يەرلەرگە باستۇرۇپ بېرىپ نېمە قىلىدۇ ؟

توختامىش بىر كۈن كەچكىچە بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ، ئۇھ تارتىپ ، جىمغۇر بولۇپ يۈردى .

— نېمە بولدىڭىز ؟ تاۋىڭىز يوقمۇ ؟ — دەپ سوراپتتى ئۇنىڭ كۆيۈمچان ئايالى يۇلتۇز خاتىرجەمسىزلىنىپ .

— ھېچ ئىش يوق ، ئىچىم پۇشۇپ قالدى ، — دېدى توختامىش .

ئۇنىڭ كۆڭلى غەش بولۇپ تۇرغاچقا ، بۇ قېتىمقى يۈرۈش توغرىسىدا سۆزلەشكە پەقەتلا كۆڭلى تارتمايتتى . ئۇ كاشغەر ۋە بەدەخشاندىكى ئۇرۇشلاردا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ئالابارس تارخاننىڭ يېقىن يارەمچىسى بولۇپ قالغانىدى . دېمىسىمۇ ئۇ ،

جەڭ مەيدانلىرىدا خوددى يانار تاغدەك پارتلاپ چىققان قەھر ـ غەزىپى بىلەن ئورۇشقانىدى ، قىتانلاردىن تالاي ـ تالايلىرىنىڭ جېنىنى ئېلىپ يەردە قويغانىدى . لېكىن ، ئەمدى ئۇ يەنە كۈرەش قىلىشنى ، يەنە قانداقتۇر كىشىلەر بىلەن دۇشمەنلىشىشنى خالىمايتتى . ئۇ ئۆز ئۆيىدىن ، ئايالىدىن ، ئوغلىدىن يەنە ئايرىلىپ ، ياقا يۇرتلارغا كېتىشنى ئويلىسا ، ئىچى سىقىلىپ كېتەتتى .

— سىرتقا چىقىپ بىر ئايلىنىپ كىرەي ، — دېدى ئۇ سۇپىدا كەشتە توقۇپ ئولتۇرغان ئايالى يۇلتۇزغا قاراپ . كىچىككىنە ئوغلى ئىلتەرىش ئانىسىنىڭ يېنىدىكى يۇمشاق كۆرپىدە تۇگۇلۇپ ئۇخلاۋاتاتتى .

توختامىش كوچىلاردا مەقسەتسىز ئايلىنىپ يۇرۇپ ، شەھەرنىڭ سىرتىغىراق توغرا كېلىدىغان بىر كارۋان سارايىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالدى . چوڭ بىر سودا كارۋىنى تېخى ئەمدىلا بۇ يەرگە كېلىپ توختىغانىدى . تۆگىلەرنىڭ بوزلاشلىرى ، ئاتلارنىڭ پۇشقۇرۇشلىرى ، ئادەملەرنىڭ ئۇنلۇك توۋلاشلىرى ھەر ياندىن ئاڭلىنىپ تۇراتتى . هاممالار چۆكتۇرۇلگەن تۆگىلەردىن تاغار ۋە ساندۇقلارنى چۈشۈرۈپ ئامبارلارغا توشۇماقتا ئىدى . ئۇشتۇمتۇت توختامىش كارۋان ئەھلى ئىچىدە بىر تونۇش چىرايىنى بايقاپ سەگەكلەشتى . ئۇچىسىغا كالتە جۇۋا ، تاقىر بېشىغا پاختىلىق قارا پوسما كىيگەن بىرەيلەن قوللىرىنى ئۇياق ـ بۇياققا شىلتىپ ، هاممالار ۋە ئاتباقارلارغا يۇقىرى ئاۋازدا بۇيرۇق بېرىپ ۋارقىرايتتى :

— هاي ، تاغارلارنى بۇياققا توشۇڭلار ! ساندۇقلارنى مانا بۇياققا ! هاي ، هاي ، ئاتلارنى ئەنە ئاۋۇ ئىچكىرىسىدىكى ئېغىلغا ئاپىرىڭلار !

توختامىش ئۇنىڭ ئالدىغا باردى .

— چاغرىبەگ ! بۇ سەنمۇ ؟ — دېدى ئۇ .

— ۋۇي ، توختامىشقۇ سەن !

ئىككىيلەن قول ئېلىشىپ ، قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى . بۇ چاغربەگ توختامىشنىڭ بالىلىق چاغلىرىدىكى ۋىخارادا بىللە ئوقۇغان ساۋاقدىشى ئىدى .

— كۆرۈشمىگىنىمىزگە شۇنچە ئۇزۇن يىللار بوپتۇ . نەلەردە يۈردۇڭ ؟ — دەپ سورىدى توختامىش .

— ئۆزۈڭ بىلىسەنغۇ ، ۋىخارادىكى ئوقۇشنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن يۈرتۇم چانبالىققا كەتتىم .

— ئاندىن كېيىنچۇ ؟

— كېيىن تىجارەت يولىغا كىرىپ ، سەپەرلەردە بولۇپ كەتتىم .

— ھە ، بۇ قېتىم نەدىن كېلىشىڭ ؟

— بۇ قېتىم كۇنپېتىش تەرەپتىكى خارەزمشاھ دۆلىتىگە قاراشلىق يۈرتلاردا بولدۇم . مانا ھازىر ئۈدۈل سەمەرقەنتتىن كېلىشىم . ھە ، سەن ئۆزۈڭچۇ ؟ تارىم ۋادىسىدىكى جەڭلەرگە قاتناشىپ قەھرىمان بولدى ، دەپ ئاڭلىدىم . ھازىر يەنە قوشۇندا خىزمەت قىلىۋاتامسەن ؟

— شۇنداق . ھازىر يەنە قوشۇن بىلەن سەن بارغان ئاشۇ خارەزمشاھ زېمىنلىرىگە ئاتلىنىش ئالدىدا تۇرۇۋاتىمەن .

— ھەم... مۇنداق دېگىن ، — دېدى چاغربەگ ئاۋازىنى سوزۇپ ، — دېمەك ، يەنە ئۇرۇش بولىدىكەن ـ دە ؟

— شۇنداق بولىدىغاندەك تۇرىدۇ . بۇ قېتىم ئۇرۇش بولسىمۇ چوڭ ئۇرۇش بولىدۇ ، چۈنكى بۇ قېتىم قوشۇننى ئىدىقۇت خان شەخسەن ئۆزى باشلاپ بارماقچى بولۇۋاتىدۇ .

چاغربەگ بېشىنى ئاستا ئىرغىتىپ جىمىپ قالدى . توختامىش ئۇنىڭدىن سورىدى :

— ئۇ يەرلەر قانداقكەن ؟ ئۇ يەرلەردىكى ئادەملەر قانداقكەن ؟

— خارەزىم ئېلى ناھايىتى باي مەملىكەت ، — دېدى چاغربەگ ، — ئۇ يەرلەردىكى ھۆكۈمدارلار ۋە بايلارنىڭ ئۆزي ـ ئىمارەتلىرى ناھايىتى كۆركەم ، ھەشەمەتلىك . يېزىلىرىدا دېھقانلار

خۇددى بىزگە ئوخشاش بۇغداي ، قوناق تېرىيدۇ ، باغلاردا تۇرلۇك مېۋىلىك دەرەخلەر ئۆستۈرۈلىدۇ . خارەزمىلىكلەرنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان ، لېكىن تىلى بىزنىڭكىگە ئوخشاش . شۇڭا ، بىزنى تەرەپتىن بارغان سودىگەرلەر ئالاقىدە قىلىمايدۇ .

— ئۇ يەرلەردە بىز تەرەپلەردىن بېرىپ ماكانلىشىپ قالغانلارمۇ بارمۇ ؟

— بىر كۈنى سەمەرقەنت كوچىلىرىنى ئايلىنىپ كېتىۋېتىپ ، بىزنىڭ قوچۇدىن بارغان بىرەيلەننى ئۇچرىتىپ قالدىم .

— كىم ئىكەن ئۇ ؟

— ھېلىقى مىسىرىسلا دېگەن مۇناپىقنىڭ ئوغلى قاپلانبەگ .

— نېمە ؟ ئۇ ھازىر سەمەرقەنتتىمىكەن ؟ — غايەت زور تەئەججۈپ ئىچىدە سورىدى توختامىش .

— شۇنداق ، ئۇ سەمەرقەنتتە بىر دۇكان ئېچىۋاپتۇ .

— ئۇنىڭ بىلەن پاراڭلاشتىڭمۇ ؟ ئۇ نېمە دېدى ؟

— ئۇ ئۆزىنىڭ بۇتپەرەسلىكىنى يوشۇرۇپ ، شۇ يەرلەردىكى مۇسۇلمانلاردەك ئۆزۈن بەقەسەم تون كىيىپ يۈرىدىكەن . ئۇ : «بىر مەزگىل تاپاۋەت قىلىۋالغاندىن كېيىن ھىندىستانغا كېتەيمىكىن» دېدى . ھەي ، ئۇ بىچارىنىڭمۇ كۈنى تەس بولدى . ئۆزىغۇ ئوبدان يىگىت ئىدى ، بىراق ئاتىسىنىڭ مۇناپىقلىقىدىن ئەل ـ يۇرتنىڭ لەنەت ـ نەپرىتىگە قالدى .

— لېكىن ، قاپلانبەگ مۇناپىق ئەمەس . ئۇ ئاتىسىغا ئوخشاشمايدۇ ، — دېدى توختامىش .

— ئۇغۇ شۇنداق ، — دېدى چاغرىبەگ ، — ئەمما بۇنى پۈتۈن خەلقە بىرمۇ بىر دەپ چۈشەندۈرۈپ كەتكىلى بولامدۇ ؟ ئاخىر ئۇ بىچارە سەرگەردانلىق يولىنى تاللىۋاپتۇ . ئۇنىڭ ئاتىسى پالەچ بولۇپ يېتىپ قاپتۇ . كىم بىلسۇن ، بەلكىم ئاتىسى قازا تاپقاندىن كېيىن قايتىپ كېلەر .

توختامىش تەستىقلىغان تەرزدە بېشىنى ئىرغىتىپ قويدى .

— قاپلانبەگنىڭ تۇركەنئاي ئىسىملىك بىر نەۋرە سىڭلىسى

بار ئىدى . ئۇمۇ سەمەرقەنتتىمىكەن ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .
— ئۇنى بىلمىدىم ، — دېدى چاغرىبەگ .
توختامىش بېشىنى تۆۋەن سالدى .
— ئۇ ئالمىقاچان ياتلىق بولۇپ ، بالا - چاقىلىق بولۇپ كەتكەندۇ ، — دېدى ئۇ بوش ئاۋازدا .
— نېمە دېدىڭ ؟ — دېدى چاغرىبەگ ئۇنىڭغا ئەجەبلىنىپ قاراپ .
— ھېچنېمە... ھېچنېمە دېمىدىم ، — دېدى توختامىش ۋە بۇ كونا ساۋاقدىشى بىلەن خوشلىشىپ يولىغا راۋان بولدى .
«ئۇلار سەمەرقەنتتە ئىكەن - دە ... سەمەرقەنتتە... » دەپ تەكرار - تەكرار ئويلايتتى توختامىش كوچىدا كېتىۋېتىپ . ئۇ خېلى ئۇزاققىچە كوچىلاردا مەقسەتسىز ئايلىنىپ يۈردى . ئۇنتۇلغان خىياللار ئۇنىڭ مېڭىسىنى قايتىدىن چىرماشقا باشلىدى . ئۇزۇن يىللىق ھىجران يۈكلىرى ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان ئوتلۇق ھېسسىيات يەنە باشقىدىن چوغلىنىشقا باشلىغاندەك تەسىرات ، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى قىزىتماقتا ئىدى .
ئۇ پەقەت ئۆز ئۆيىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كەلگەندىلا خىيالىي دۇنيادىن قاچقاندەك بولدى . ئۇ ئالدىغا يۈگۈرۈپ چىققان ئوغلى ئىلتەرىشنى باغاشلاپ كۆتۈرۈۋالدى ۋە ئاتا - بالا ئىككىسىگە قاراپ خۇددى بۇلۇتسىز ئاسماندىكى پارلاق قۇياشتەك ئېچىلىپ شادلانغان ئايالى يۈلتۇزغا ئىللىق كۈلۈمسىرەپ قارىدى .
ھالبۇكى ، كۆك ئاسمانمۇ ھەمىشە بۇلۇتسىز بولىۋەرمەيدۇ . ئاسماندىكى يۈلتۇزلارنىڭ چاقناشلىرى خىرەلىشىدىغان كۈنلەرمۇ بولىدۇ . ئايرىلىش كۈنلىرى يېتىپ كەلدى . ئىدىقۇت قوشۇنىنىڭ سەپەر تەييارلىقلىرى پۈتتى . ئىدىقۇت خان يۈرۈشكە ئاتلىنىش ۋاقتىنى بېكىتتى .
توختامىش ئوردىغا بېرىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن :
— ئەتە يولغا چىقىدىغان بولدۇق ، — دېدى .
شۇ كۈنى كەچكىچە ئۇنىڭ ۋاپادار ئايالى يۈلتۇزنىڭ كۆزلىرى

www.uyghurkitap.com

ياشتىن قۇرۇمىدى . ئۇ ياش ئەگىپ تۇرغان ھەسرەتلىك كۆزلىرى بىلەن ئېرىگە قاراپ ، چوڭقۇر ـ چوڭقۇر ئۇھ تارتتى . ئۇ ئەتىگەندىن كەچكىچە سەپەر تەييارلىقلىرىنى قىلىپ تۇنۇرغا نان ياقتى ، تالقان قورۇدى ، قۇرۇتۇلغان كىشمىش ئۇرۇم ۋە مېغىزلارنى خالتىلارغا قاچىلىدى . ئۆي ئىشىكىنىڭ بېشىغا بۇركۇتنىڭ قۇرۇتۇلغان قوش قانىتى ئېسىپ قويۇلغانىدى . يۇلتۇز شۇ قاناتلاردىكى ئەڭ چوڭ ئىككى پەيىنى يۇلۇۋالدى ـ دە ، توختامىشنىڭ سەپەردە كىيىدىغان كىگىز قالپىقىنىڭ ئىككى يېنىغا چىڭ قاداپ تىكىپ بەردى .

— بۇركۇت پېيى ھەمراھ بولسا ، سەپەر ئوڭۇشلۇق بولىدۇ ، — دېدى ئۇ .

توختامىش «راست» دېگەننى ئىپادىلەپ بېشىنى لىڭشىتتى ۋە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ ، ئايالىنىڭ ئىككى قولىنى چىڭ قىستى .

يۇلتۇز مەيۇس كۈلۈپ قويدى ـ دە ، تام تۈۋىگە قويۇلغان يوغان قىزىل ساندۇقنى ئاچتى ھەمدە كىيىم ـ كېچەكلەر ۋە ئەن رەختلەرنىڭ ئەڭ تېگىنى ئاختۇرۇپ ، كىچىك بىر كۆن قاپچۇقنى چىقىرىپ ئالدى . ئۇ قاپچۇقنىڭ بوغۇپ چىگىلگەن ئاغزىنى ئېچىپ ، ئىچىدىن بىر تال ئوشۇقنى چىقاردى .

— بۇ بۆره ئوشۇقى ئاتامدىن قالغان تەۋەررۈك ، — دېدى ئۇ .

— شۇنداق ، بىلىمەنغۇ ، — دېدى توختامىش يەنە بېشىنى لىڭشىتىپ .

يۇلتۇز نۇرغۇن يىللاردىن بۇيان ئەتىۋارلىنىپ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بۇ سارغۇچ ئوشۇقنى نېپىز بىر قەۋەت پاختىغا يۆگەپ ۋە بىر پارچە رەخت ئىچىگە يۆمەپ تىكىپ ، ئۇچ بۇرجەكلىك تۇمار ياسىدى ، ئاندىن بۇ تۇمارغا يەنە پاختىدىن ئېشىلگەن ئىنچىكە تاننى ئىككى ئۇچىدىن تىكتى .

— بۇ تۇمارنى بوينىڭىزغا ئېسىۋېلىڭ . بۆره ئوشۇقى بالا ـ قازادىن ساقلايدۇ ، — دېدى ئۇ ۋە ئۆزى ياسىغان بۇ تۇمارنى ئۆز قولى بىلەن ئېرىنىڭ بوينىغا ئېسىپ قويدى .

— بۇ تۇمارنى ھەرگىز بوينۇمدىن ئالمايمەن ، — دېدى توختامش ۋە ئىختيارسىز تۇردە كۆڭلى بۇزۇلۇپ ، ئايالىنى باغرىغا باستى . توختامش ۋاقتىنك ئۆتۈشى بىلەن دىل رىشتىنىك يۇلتۇزغا قانچىلىك مۇستەھكەم باغلىنىپ كەتكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى . خوشلىشىش پەيتىدە ئۇ گويىاكى يۇرىكىنىك ئېسىسق بىر پارچىسىدىن ئايرىلىپ قېلىۋاتقاندەك تەسىراتقا كەلدى .

— قايتىپ كېلىمەن ، يۇلتۇز... تەڭرى بۇيرۇسا ، ئامان - ئېسەن قايتىپ كېلىمەنغۇ ، — دەيتتى ئۇ ئايالىغا ۋە شەخسەن ئۆزىگە تەسەللى بېرىپ .

ئەتىسى تاڭ يورۇشى بىلەن ئىدىقۇت قوشۇنىسى يۇرۇشكە ئاتلاندى .

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

يېگىرمە بىرىنچى باب

ئۇپۇقتا سىرلىق بوستانلار

چىڭگىزخان شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلغان موڭغۇل ـ تاتار قوشۇنى ئېرتىش ۋادىسىغا كېلىپ توختىدى . ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىن شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلغان ئۇيغۇر قوشۇنىمۇ كېلىشىم بويىچە شۇ جايغا يېتىپ كەلدى . شۇنداق قىلىپ ، مىلادىيە 1219 ـ يىلى ئەتىيازدا موڭغۇل ، تاتار ، ئۇيغۇر ، قىرغىز قوشۇنلىرى ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا بىرلىشىپ ، گويا كى چىڭ تۇغۇلگەن تەڭداشسىز قۇدرەتلىك مۇشت ھاسىل قىلغاندى .

ۋەھالەنكى ، چىڭگىزخان يۈرۈشكە ئاتلىنىشقا ئالدىراپ كەتمىدى .

— بىز ئالدى بىلەن بۇ ناتونۇش سارتاۋۇللار توغرىسىدا كۆپرەك مەلۇماتقا ئىگە بولايلى ، — دېدى ئۇ .

سارتاۋۇللارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش ئۇچۇن ماھىر ئايغاقچىلار لازىم بولاتتى . چىڭگىزخان بۇنداق ئايغاقچىلاردىنمۇ قىسىلىپ قالمىدى . خارەزىم ئېلىنىڭ جاي ـ جايلىرىدىن كېلىپ ـ كېتىپ تۇرۇۋاتقان بىرمۇنچە سودىگەر ـ تىجارەتچىلەر موڭغۇللارنىڭ بۇ ھۆكۈمدارىغا ھېرىسمەن بولۇپ قالغاندى . ئۇلار ھەر قېتىم كارۋان تارتىپ موڭغۇل ياياقلىرىغا كەلگەندە ، نام ـ شۆھرىتى كەڭ تارقىلىۋاتقان چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشەتتى . چىڭگىزخان ئۇلاردىن خارەزىم مەملىكىتى توغرىسىدىكى ئۆزى قىزىقىدىغان تۇرلۇك مەسىلىلەرنى سۈرۈشتە قىلاتتى . ئاشۇ

كارۋانچى سودىگەرلەرمۇ ئۆزلىرى بىلمىدىغانلىقىغا ھەممىسىنى سۆزلەپ ، چىڭگىزخاننى رازى قىلىشقا تىرىشاتتى . خارەزمىلىك باي سودىگەر مەھمۇد ئەنە شۇنداق چىڭگىزپەرەسلەرنىڭ بىرى ئىدى .

چىڭگىزخان مەھمۇد خارەزمىي ئىسىملىك شۇ سودىگەر بىلەن ئالاھىدە يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى . كېيىنكى ۋاقىتلاردا مەھمۇد خارەزمىي سودىگەرچىلىكنى تاشلاپ ، پۈتۈنلەي موڭغۇل ئوردىسىنىڭ خىزمىتىگە ئۆتكەنىدى . چىڭگىزخان ئۇنى ئۆزىنىڭ ماۋارەئۇننەھىر ۋە خوراساندىكى مۇسۇلمانلار يۇرتىغا ئەۋەتىدىغان مەخسۇس ئەلچىسى قىلىۋالغانىدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ «مەھمۇد يالاۋاچ» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى .

چىڭگىزخان ئېرتىش دەريا سىنىڭ بويىدىكى يېڭىدىن كۆكلەشكە باشلىغان ئوتلاققا تىكىلگەن ئاق كىگىز ئۆيىدە مەھمۇد يالاۋاچ بىلەن يالغۇز ئولتۇرۇپ سۆھبەتلەشتى .

— سارتاۋۇللار توغرىسىدا سىزدىنمۇ ۋە باشقىلاردىنمۇ كۆپ ئاڭلىدىم ، — دېدى موڭغۇل خاقان ، — خارەزىم ئاھالىسى كۆپ ، شەھەر ۋە يېزا ـ قىشلاقلىرى گۈللەنگەن باي مەملىكەت ئىكەن . سىز يېقىندا خارەزمگە بېرىپ كەلدىڭىز . كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىڭىزنى قالدۇرماي سۆزلەڭ .

موڭغۇل خاقان ۋە خارەزىملىك يالاۋاچ گىلەم ئۈستىگە سېلىنغان ئېيىق تېرىلىرىدە باداشقان قۇرۇپ ، بىر ـ بىرىگە يېقىن ئولتۇرۇشاتتى . چىڭگىزخاننىڭ ھەربىر سۆزىنى يۈكسەك ھوشيارلىق بىلەن تىڭشاپ ئولتۇرغان مەھمۇد يالاۋاچ ئاق ئارىلىغان قويۇق قارا ساقىلىنى تومتاق بارماقلىرى بىلەن سىلاشتۇرغاچ ئىتائەت بىلدۇرۇپ ، بېشىنى ئاستا ئېگىپ ، سىپايىلىك بىلەن چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتتى .

— ئۆرگەنچ شەھىرىدە ئوردىغا كىرىپ سۇلتان مۇھەممەد بىلەن كۆرۈشتۇم ، ئاندىن ئۇرۇق ـ تۇغقان ، تونۇش ـ بىلىشلىرىم ئارقىلىق سۇرۇشتۇرۇپ ۋە تېڭىتىكلاپ ، ئىمكانقەدەر تولۇقراق مەلۇمات يىغىشقا تىرىشتىم ، — دېدى مەھمۇد يالاۋاچ ، — ھازىر

خارەزىمشاھنىڭ ئەسكىرىي قىسىملىرىدىكى جەڭچىلەرنىڭ ئومۇمىي سانى تۆت يۈز مىڭدىن ئېشىپ كېتىدىكەن . ئۇلارنىڭ قىلىچ ، ئوقيالىرىنىڭ سۈپىتى ياخشى ، ئاتلىرى ئۇچقۇر . ئۇلار ئوزۇق ـ تۈلۈكتىن قىسىلىپ قالمايدۇ .

چىڭگىزخان شالاڭ چار ساقلىنى يوغان قولى بىلەن سىيپاپ قويدى ھەمدە ئويچان قىسىق كۆزلىرى بىلەن يالاڭاچقا مىختەك قادالدى .

— ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى قانداق ؟ — دەپ سورىدى ئۇ ، — ئۇلار ئۇرۇش قىلىشقا ماھىرمۇ ؟ ئۇلار تولىراق ھۇجۇم قىلىشقا ئامراقمۇ ياكى مۇداپىئەدە تۇرۇشقا ئادەتلەنگەنمۇ ؟

مەھمۇد يالاڭاچ راست گەپنى ئىككىلەنمەي ئۇدۇللا سۆزلىدى ، چۈنكى چىڭگىزخان ھەرقانداق گەپنى راستچىللىق بىلەن دادىل سۆزلەشنى تەلەپ قىلاتتى .

— خارەزىم قوشۇنى ئۇچقۇر ئارغىماقلىرى بىلەن شىددەتلىك ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ ، گېزى كەلگەندە شەھەرلىرىنىڭ ئېگىز ۋە مۇستەھكەم سېپىللىرى ئىچىگە كىرىۋېلىپ مۇداپىئە كۆرىدۇ . خارەزىم يىگىتلىرى مەردلىك ۋە باتۇرلۇقنى قەدىرلەيدۇ . شۇڭا ، ئۇلار جەڭلەردە قەھرىمانلىق كۆرسىتىشكە ئىنتىلىدۇ .

چىڭگىزخان بۇ گەپلەرگە بىر ئىشىنىپ ، بىر ئىشەنمەي ئويلىنىپ قالدى . خارەزىم قوشۇنىنىڭ سانى تۆت يۈز مىڭدىن ئاشىدىكەن ! دېمەك ، ئۇلارنىڭ سانى موڭغۇل ـ تاتار قوشۇنلىرىدىن بىر ھەسسە ئارتۇق ئىكەن . يەنە كېلىپ ، ئۇلارنىڭ جەڭچىلىرى باتۇر بولسا . . .

— خارەزىمشاھ ئۆزى قانداق ئادەم ؟ — دەپ سورىدى چىڭگىزخان .

بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىشتە مەھمۇد يالاڭاچ سەل دۇدۇقلاپ قالدى . . .

— سۇلتان مۇھەممەد خارەزىمشاھ ئۆزى قېرىپ قالغان ئادەم ، — دېدى ئۇ ، — ھىم . . . نېمە دېسەم بولار . . . ئۆزى

سېمىز ، قورساق سالغان ، ساقال - بۇرۇتلىرى ئاقارغان . . . سالاپەتلىك . . .

چىڭگىزخان ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى :

— ئۇنىڭ قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىش ئىقتىدارى قانداق ؟ ۋەزىر ، ئەمەلدارلىرى بىلەن مۇناسىۋىتى قانداق ؟

مەھمۇد يالاۋاچ سەل ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن مۇنداق دېدى :

— خارەزمشاھ نايمان كۈچلۈكخان بىلەن بىرلىشىپ قارا قىتانلارغا قارشى چىققاندا ، قوشۇنغا شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلغان . ئۇنى قورقۇنچاق دېگىلى بولمايدۇ ، لېكىن ئۇ بەك گۇمانخور ئادەم ، ھېچقانداق ئادەمگە ئاسانلىقچە ئىشىنىپ كەتمەيدۇ . شۇڭا ئۇ ئىسيان كۆتۈرۈلۈشتىن ئەنسىرەپ ، ھەرقايسى شەھەرلەردىكى قوشۇنلارنى بىرلىككە كەلتۈرمەستىن ، ئايرىم - ئايرىم بۆلۈنمە ھالەتتە ساقلايدۇ .

چىڭگىزخان قىيسىق كۆزلىرىنى يالاۋاچتىن ئۇزمەي ، بېشىنى ئاستا لىڭشىتىپ قويدى .

— سۆزلەڭ ، مەھمۇد باي ، سارتاۋۇل شەھەرلىرىدىكى ئاۋام پۇقرالارنىڭ ھال - ئەھۋالى قانداق ؟

مەھمۇد خارەزمىي ئۆزى بىلىدىغان ئەھۋاللارنى يەنە ئەينەن بايان قىلىشقا تىرىشتى :

— پۇقرالار ئىچىدە بايلارمۇ ، كەمبەغەللەرمۇ بار . سودىگەر ، تىجارەتچىلەر ، ھۈنەرۋەنلەر كۆپرەك . ئۇ يەرلەردە كىشىلەر كۆچمەنلىك قىلىمايدۇ . شەھەر ۋە يېزىلاردا ياشايدۇ . بايلارنىڭ ئۆي - ئىمارەتلىرى كۆركەم ، ھەشەمەتلىك . نامراتلارمۇ ئۆزلىرىگە تۇشلۇق ئۆيلەرنى سېلىپ ئولتۇرۇشىدۇ . ئاجايىپ ھەيۋەتلىك مەسچىت ، خانىقا ، مەدرىسىلەر ناھايىتى كۆپ . ئىلىم - مەرىپەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان دانىشمەن ئالىملار ، شائىرلار ، نەققاشلار ، سازەندە ، ناخشىچى ، ئۇسسۇلچىلارمۇ ئاز ئەمەس...

— ئەلنىڭ ئۈيۈشقاقلىقى ، بىرلىكى قانداق ؟ — چىڭگىزخان

يالاۋاچنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى .

— ئەلنىڭ ئۈيۈشقاقلىقى مۇستەھكەم ئەمەس ، — دېدى مەھمۇد يالاۋاچ بىرئاز ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن ، — قەبىلىۋازلىق يۈرتۈازلىق ئەقىدىلىرى ئومۇملاشقان . ھەممىسى مۇسۇلمان بولسىمۇ ، سۈنئىي مەزھىپىدىكىلەر بىلەن شىئە مەزھىپىدىكىلەر چىقىشالمايدۇ .

چىڭگىزخان يەنە بېشىنى ئاستا لىڭشىتىپ قويدى . ئۇنىڭ قىيىسىق كۆزلىرىدە رازىمەنلىك ۋە مەمنۇنلۇق ئالامەتلىرى ئەكس ئېتىپ تۇراتتى .

— يۇرت كاتتىلىرىنىڭ ، بايلارنىڭ ، ۋەزىرلەرنىڭ ئەھۋالى قانداق ؟ — چىڭگىزخان يەنە سورىدى .

مەھمۇد يالاۋاچ ئارقا - ئارقىدىن قويۇلۇۋاتقان سوئاللاردىن مەڭدەپ قالدىمۇ ياكى ئۆز يۇرتداشلىرىنىڭ ماختىغۇچىلىكى يوق تەرەپلىرىنى سۆزلەۋېرىشتىن كۆڭلى غەش بولدىمۇ ، ئىشقىلىپ ، ئارىسالدى بولۇپ جىمىپ قالدى . لېكىن ، قۇدرەتلىك ھۆكۈمراننىڭ نەشتەردەك سانجىلىپ تۇرغان كۆزلىرىدىن چۆچۈپ ، دەرھال قايتا زۇۋانغا كەلدى :

— ۋەزىر ، ئەمەلدارلار ھوقۇق تالىشىپ ، بىر - بىرلىرىگە ئورا كولىشىدۇ . باي مۆتىۋەرلەر راھەتپەرەسلىككە بېرىلگەن . ئۇلار ھەشەمەتلىك ياساق ئۆي - ئىمارەتلەردە ئالتۇن - كۈمۈشلەرگە كۆمۈلۈپ ، بەزمە - مەشرەپ ، ئويۇن - تاماشا بىلەن كۈن ئۆتكۈزىدۇ .

— ئۇلار راستىنلا بەك بايمۇ ؟ — چىڭگىزخان يەنە سورىدى .

مەھمۇد يالاۋاچ تەستىقلىغان تەرزدە بېشىنى ئىرغىتتى .

— ئۇلار ھەقىقەتەن بەك باي . ئۇلارنىڭ ئالدىدا موڭغۇل - تاتارلارنىڭ بايلىرىنى باي دېگىلى بولمايدۇ .

چىڭگىزخان يەنە بىردەم ئۇنى - بۇنى سوراشتۇردى . مەھمۇد يالاۋاچ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ئۇ ئۇزاققىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى .

«ئاڭلىغانلىرىمدىن قارىغاندا ، — دېدى ئۇ ئۆز ئىچىدە ، — سارتاۋۇللاردا ئەلنىڭ ئىتتىپاقلىقى مۇستەھكەم ئەمەسكەن . ئەڭ مۇھىمى ، ئۇلارنىڭ بەگ ـ تۆرىلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىق روھى سۇس ئىكەن » .

ئاخىر خارەزمشاھ مەملىكىتىگە يۇرۇش قىلىش ۋاقتى يېتىپ كەلدى . موڭغۇل ـ تاتار قوشۇنى بارلىق تەييارلىقلارنى پۈتتۈرۈپ تەق بولدى .

چىڭگىزخان ئون نەچچە يىلدىن بۇيان موڭغۇل يايلاقلىرى ۋە ئالتاي تاغلىرىدا بولۇپ ئۆتكەن نۇرغۇنلىغان چوڭ ـ كىچىك جەڭلەردە ھامان زەپەر قۇچۇپ كەلدى . بۇ جەريانداۋ ئۇ بارلىق موڭغۇل ۋە تاتار قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈردى ، نايمان ۋە قىتان خانلىقلىرىنى يوقاتتى ، تاڭغۇت ۋە جىن سۇلالىسىنى ھۆكۈمرانلىرىغا بىرنەچچە قېتىم قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ ، ئۇلارنى سېلىق تۆلەيدىغان ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويدى . موڭغۇللارنىڭ توققۇز قۇيرۇقلۇق ئاق بايرىقى ئۇزلۇكسىز تۈردە غەلىبىدىن غەلىبىگە قاراپ توختاۋسىز ئالغا ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى . ۋەھالەنكى ، ئۆز ئۆمرىدە نۇرغۇنلىغان ئىسسىق ـ سوغۇقلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن چىڭگىزخان مەغرۇرلۇق ، ئالدىراقسانلىقنى تەرك ئېتىپ ، سالماقلىق ۋە ئېھتىياتچانلىق تەبىئىتىنى يېتىلدۈرگەنىدى . ئۇ ھەرقانداق بىرەر چوڭ ئىشقا تۇتۇش قىلىشتىن ئىلگىرى ، شۇ ئىشقا مۇناسىۋەتلىك شەخسلەر بىلەن سۆھبەتلىشەتتى ، باش مەسلىھەتچىسى ياللۇغ چۇساي ۋە باش پۈتۈكچىسى تاتا تۇڭا بىلەن كېڭىشەتتى ، نويان ۋە سانغۇنلارنىڭ پىكىرلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلايتتى . ئۇ ئادەتتە ئاز سۆزلەپ ، كۆپ ئاڭلاشنى ئەۋزەل كۆرەتتى ، لېكىن كۆپ ھاللاردا باشقىلارنىڭ دېگىنى بوينچە ئىش كۆرمەيتتى ، بەلكى ئۆزى ئاڭلىغان خىلمۇخىل گەپ ـ سۆزلەردىن مۇۋاپىق يەكۈن چىقىرىپ ، ئۆزىنىڭ قارارىنى پەرمان قىلىپ چۈشۈرەتتى ھەمدە بۇ پەرماننى قىلچە ئېغىشماي ، قەتئىيلىك بىلەن ئىجرا قىلاتتى . بۇ پەرمانغا

سەل قارىغان ياكى ئۇنى ئىجرا قىلىشتا سۇسلۇق قىلغان ھەرقانداق ئادەمنى قىلچە رەھىم - شەپقەت كۆرسەتمەستىن قاتتىق جازالايتتى .

بۇ قېتىممۇ ئۇ خارەزىم ئېلى ھەققىدىكى تۈرلۈك مەلۇماتلارنى سەۋرچانلىق بىلەن ئاڭلىغاندىن كېيىنلا ئاندىن ئاتلىنىشقا پەرمان چۈشۈردى . تاغ - دالىلار كۆكىرىشكە باشلىغان ئىللىق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، موڭغۇل ، تاتار ، ئۇيغۇر ، قىرغىز قوشۇنلىرى ئېرتىش بويلىرىدىن قوزغىلىپ ، خارەزىم ئېلىگە تەۋە بولغان تۈزلەڭ چۆللەرگە قەدەم باستى .

چىڭگىزخان ئالدى بىلەن چوڭ ئوغلى جۇچىنى يىگىرمە مىڭ كىشىلىك بىر تارماق قوشۇنغا قوماندان قىلىپ ، سىر دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى جايلارغا يۈرۈش قىلىشنى بۇيرۇدى . باتۇرلۇقتا داڭقى چىققان ، ئاساسلىقچە چىرايىنى ئاچمايدىغان ۋە سۈرلۈك كۆرۈنىدىغان جۇچى ئاتىسىنىڭ بۇيرۇقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھۆرمەت ۋە ئىتائەت بىلدۈرۈپ تەزىم قىلدى .

— خوپ ، خان ئاتا ، ئېيتقىنىڭىزدەك قىلىمەن ، — دېدى ئۇ ، — ئاتلىنىشقا ئىجازەت بەرگەيسىز .

جۇچىنىڭ قوشۇنى خانىنىڭ قارارگاھىدىن ئايرىلىپ يۈرۈپ كەتتى . چىڭگىزخان ئۇچ ئوغلى ۋە يېقىنلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا يىراقلاپ كېتىۋاتقان تارماق قوشۇنىنىڭ كەينىدىن ئۇزاقتىچە قاراپ تۇردى . خانزادىلەرمۇ ۋە باشقىلارمۇ ، «نېمە ئۈچۈن جۇچىنى ئازغىنە قوشۇن بىلەن يىراقتا ماڭدۇرۇۋەتتىڭىز ؟ » دېگەن سوئالنى ئاغزىدىن چىقىرالمىدى . چىڭگىزخان كەينىگە بۇرۇلۇپ ماڭغاندىمۇ ھەممەيلەن بۇرۇنقىدەكلا سۈكۈت ئىچىدە ئۇنىڭغا ئەگەشتى .

ئون نەچچە قاۋۇل ئات قوشۇلغان غايەت يوغان ھارۋىغا ئازادە ئاق كىگىز ئۆي تىكىلگەنىدى . چىڭگىزخان ئاشۇ ھارۋىلىق كىگىز ئۆيگە كىرىپ كەتكەندىن كېيىنلا باشقىلار ئۆز يوللىرىغا تارقىلىشتى .

قېلىن يوتقان - كۆرپىلەردە ئارام ئېلىپ ياتقان قۇلان خاتۇن

خانىڭ قايتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ دەرھال ئورنىدىن تۇردى .
— جۇچى كەتتىمۇ ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .
— شۇنداق ، كەتتى ، — دېدى چىڭگىزخان كۆرپىگە ئولتۇرۇپ .
قۇلانمۇ ئۇنىڭ يېنىغا سىلجىپ ئولتۇردى . بۇ قېتىمقى يۈرۈشته چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك توقىلى قۇلان بىلەن مۇشۇ مەخسۇس ياستىلغان ھارۋىلىق ئۆيده تۇراتتى .
— نېمە ئۈچۈن جۇچىنى يالغۇز بۇ يولغا سېلىپ قويدىڭىز ؟ — ھېچكىم سوراشقا پېتىنالمىغان سوئالنى بۇ ئەركە توقال سورىدى .
خان ئۆزىنىڭ ئادىتى بويىچە سۆزلەشكە ئالدىرىمىدى ، يۆتىلىپ ، پۈشۈلداپ قويۇپ كۆرپىگە يانپاشلىدى .
— جۇچى سارتاۋۇللار يەرلىرىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ ، ئۇلارنىڭ «تومۇرىنى تۈتۈپ باقىدۇ» ، — دېدى ئۇ ، — بىز چوڭ قوشۇننى ئىشقا سېلىشتىن ئىلگىرى خارەزمشاھ قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىش ئىقتىدارىنى بىر قۇر سىناپ كۆرۈشمىز كېرەك .
— بىراق ، جۇچىنىڭ قولىدىكى ئادەم سانى ئاز . ئۇ سارتاۋۇللارنىڭ بىرەر چوڭ قوشۇنىغا ئۇچراپ قالسا ، خەتەرلىك ئەھۋال يۈز بەرمەمدۇ ؟ — يەنە سورىدى قۇلان .
چىڭگىزخان بۇ گۈزەل ھەم ياش توقالنىڭ تۈرلۈك ئىشلارىدىكى ئەقىل ـ پاراسىتىگە قايىل ئىدى . «يېڭىلمەس ھۆكۈمران ، تەڭرىنىڭ كۆزى چۈشكەن خاقان» دەپ ئاتالغان ۋە يات ئەللەرگە سۈرلۈك ، سىرلىق ۋە ھەتتا سېھىرلىك كۆرۈنىدىغان چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ بۇ ئەركە توقىلىنىڭ چوڭ ئىشلارغا كۆڭۈل بۆلۈشى ، ئاقىلانە پىكىر قىلىشى ۋە يېقىملىق خۇلقىغا ھېرىسمەن ئىدى ، يەنە كېلىپ ، ۋاقىت ئۆتكەنسېرى ئۇنىڭغا ئامراق بولۇپ كېتىۋاتاتتى . شۇڭا ئۇ ئوردىدىكى باش قاتۇرىدىغان ئىشلاردىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئاق ئۆيىگە كىرگەندە قۇلان بىلەن يېنىكلەشكەن ھالدا پاراڭلىشىپ قالاتتى . مانا بۇ قېتىممۇ شۇنداق بولدى .
— جۇچىغا قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى چۈشەندۈردۇم ، —

دېدى ئۇ قۇلاننىڭ سوئالىغا ئەستايىدىل جاۋاب بېرىپ ، — جۇچى ئۆز قوشۇنى بىلەن سىر دەريانى بويلاپ مېڭىپ ، سارتاۋۇللارنىڭ مۇداپىئەسى بوشراق ھالقىلىرىغا زەربە بېرىدۇ ، دوشمەننىڭ زور قوشۇنىغا ئۇچراپ قالسا ، جەڭگە چۈشمەي چېكىنىدۇ . خارەزمشاھ ئۇنى بىزنىڭ ئاساسلىق زەربىدار قوشۇنىمىز دەپ ئويلاپ ، ئۆزىنىڭ بىر بۆلۈك قوشۇننى ئۇنىڭغا قارشى ئاتلاندۇرىدۇ . جۇچى بولسا ، ئۇ قوشۇننى ئۆزىگە ئەگەشتۈرۈپ كېتىۋېرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ، خارەزمشاھ قوشۇنى پارچىلىنىدۇ .

— ئەمدى سىز قانداق قىلماقچى ؟ — دەپ يەنە سورىدى قۇلان .

— ئەمدى جۇچىنىڭ چاپارمەنلىرىنىڭ كېلىشىنى كۈتىمەن ، — دېدى بۈيۈك خاقان .

شۇ يىلى يازغىچە بولغان ئارىلىقتا چىڭگىزخان جۇچىنىڭ بىرنەچچە قېتىملىق چاپارمەنلىرىنى قوبۇل قىلدى . ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە ، جۇچى قوشۇنى بەش ـ ئالتە قېتىم كىچىك دائىرىلىك جەڭلەردە غەلىبە قىلىپتۇ ھەمدە بىرنەچچە يىزا ـ كەنتلەر ۋە كىچىك شەھەرلەرنى بېسىۋاپتۇ . كۈز پەسلى يېقىنلاپ قالغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە كەلگەن چاپارمەنلەردىن مەلۇم بولۇشىچە ، خارەزمشاھ بىر زور قوشۇننى جۇچىنىڭ ئۈستىگە ماڭدۇرۇپتۇ . جۇچى سارتاۋۇللارنىڭ يول بويىدىكى ئۇچرىغان پارچە ـ پۈرات قوشۇنلىرىنى قىرغىن قىلىپ ، چوڭ قوشۇندىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ، سىر دەريا ۋادىسىدىكى چۆللەردە ئايلىنىپ يۈرۈپتۇ .

چىڭگىزخان ھارۋا ئۈستىدىكى ئاق ئۆيدىن چىقىپ ئېگىز ، بەستلىك گەۋدىسىنى رۇسلىدى ، كۆكرىكىنى كېرىپ چوڭقۇر نەپەس ئالدى ھەمدە مەخسۇس ئوردىنىڭ كېڭەشلىرى ئۆتكۈزۈلىدىغان ئالاھىدە يوغان كىگىز ئۆينىڭ ئالدىغا كەلگەندە ، ئىشىك ئالدىدا بۈيرۇق كۈتۈپ تۇرغان ياش مۇلازىمغا قاراپ خىتاب قىلدى :

— ئىككىنچى ، ئۇچىنچى خانزادىلەر كەلسۇن !

چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي ۋە ئۇچىنچى ئوغلى ئۆگەتاي كىگىز ئۆيگە كىرىپ ، تۆرده باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان خان ئاتىسىغا تەزىم بەجا كەلتۈردى .

— ئەمدى سىلەر ئىككىڭلار ئوتتۇز مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ئوتراردا ھۇجۇم قىلىڭلار ، — دېدى چىڭگىزخان ، — ئۆزلۇكىدىن بىز تەرەپكە ئۆتكەنلەرگە شەپقەت قىلىڭلار ، بىزگە تىغ كۆتۈرگەنلەرنىڭ بىرىنى قويماي قىرىپ تاشلاڭلار ! مېنىڭ ئەلچىلىرىمنى ئۆلتۈرگەن ھېلىقى غايىرخان دېگەن نامەردنى تۇتۇپ ئالدىمغا كەلتۈرۈڭلار . تىرىكى بولسا تىرىكىنى ، ئۆلگەن بولسا كاللىسىنى كېسىپ كېلىڭلار !

— خوپ ، خان ئاتا ، بۇيرۇغىنىڭىزدەك قىلىمىز ! — دېدى ئىككى خانزادە .

شۇنداق قىلىپ ، چاغاتاي ۋە ئۆگەتاي باشلىغان قوشۇن چوڭ ئۇرۇشنىڭ سەۋەبكارى بولۇپ قالغان ئوترار شەھىرىنى نىشانلاپ يۈرۈپ كەتتى .

ئارىدىن بىر ئاي ئۆتكەندە ، بۇ ئىككى خانزادىنىڭ چاپارمەنلىرى كەلدى .

— بىز يول بويى دۇشمەن قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ ، توختىماي ئىلگىرىلىدۇق ، — دېدى ئۇلار ، — ئاخىر سارتاۋۇللار شەھەر ئىچىگە بېكىنىۋېلىپ ، سىپىل دەرۋازىلىرىنى تاقىۋالدى . قوشۇنىمىز ھازىر ئوترار شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالدى .

چىڭگىزخان چاپارمەنلەرنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بېشىنى ئاستا ئىرغىتىپ قويۇپ ئارتۇق سۆز قىلمىدى . يەنە ئون كۈن ئۆتكەندە خان ئۆزىمۇ كەنجى ئوغلى تولىنىڭ قوماندانلىقىدىكى ئاساسلىق قوشۇن بىلەن يۈرۈشكە ئاتلاندى . ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىنىمۇ ئۇيغۇر قوشۇنىغا شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ ، چىڭگىزخان بىلەن بىرلىكتە ئاتلاندى . قىرغىز قوشۇنىمۇ ئەلۋەتتە ، ئۇلار بىلەن بىللە ماڭدى . شۇنىڭ بىلەن ، دۇنيا تارىخىدىكى مەشھۇر جاھانگىر چىڭگىزخانىڭ ئاسىيا ـ ياۋروپا چوڭ

قۇرۇقلۇقىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن مىسلىسىز ئىستېلاچىلىق ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى باشلىنىپ كەتتى .

چىڭگىزخان مۇسۇلمان سودىگەرلەر ۋە ئۆزىنىڭ ئايغاقچىلىرىدىن بۇخارا ۋە سەمەرقەنتلەرنىڭ ناھايىتى چوڭ ۋە باي شەھەرلەر ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغاندى . بولۇپمۇ ، ئۆزى ئۇچۇن جان كۆيدۈرۈپ خىزمەت قىلىۋاتقان خارەزىملىك مەھمۇد يالاۋاچ بۇ شەھەرلەرنى گويا كى ئەپسانىۋى چۆچەكلەردىكى سېھىرلىك قەسىرلەردەك تەرىپلەپ ، تولىمۇ تەپسىلىي سۆزلەپ بەرگەندى . شۇنىڭدىن كېيىن چىڭگىزخاننىڭ قارارى پىشىپ يېتىلدى .

— بۇ سىرلىق مەملىكەتنىڭ ئاستانىسى بولغان ئۆرگەنچ شەھىرىنى ئېلىشتىن بۇرۇن ، ئاشۇ چوڭ ۋە باي بۇخارا بىلەن سەمەرقەنتنى بېسىش كېرەك ، — دېدى ئۇ .

كەچ كۈزنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى يەر يۈزىدىكى يېشىللىقنى سۇپۇرۇپ كەتتى . شىمال تەرەپتىن گۈرۈلدەپ سوقۇپ تۇرىدىغان سوغۇق شامال يېقىنلاپ قالغان قىشنىڭ كۈنلىرىنىڭ ئەسكە سالاتتى . موڭغۇل ، ئۇيغۇر قوشۇنلىرى دۇچ كەلگەن بىرنەچچە شەھەر ـ يېزىلارنى ئانچە كۈچمەيلا بېسىپ ئۆتتى .

※ ※

ئۆرگەنچ شەھىرى . ئوردا ئىچى . ئازادە قوبۇلخانىنىڭ تاملىرىغا گەجدىن قاپارتما نەقىشلەر ئورنىتىلغان بولۇپ ، كۆك ، سىرىق ، قىزىل ، يېشىل رەڭلەردە بويالغان . قوش قاناتلىق ئىشىكنىڭ ئۈدۈلىدىكى تۆرگە ئالتۇن تەخت قويۇلغان . تەختتە خارەزىم ئېلىنىڭ داڭدار ھۆكۈمرانى سۇلتان مۇھەممەد ئەلائىددىن خارەزمشاھ ئازادە كېرىلىپ ئولتۇراتتى . بېشىدا سماب رەڭ يىپەك سەللە ، ئۇچىسىدا ئۇزۇن زەرباپ تون . تەختنىڭ ئوڭ يېنىدىكى يۆلەنچۈكسىز كۆرسىدا خارەزمشاھنىڭ ئوغلى ، تەخت ۋارىسى جالالىددىن ، سول يانىدىكى كۆرسىدا ئۇزۇن ۋە قويۇق چار

ساقاللىق باش ۋەزىر ئولتۇراتتى. بۇ ئۇچ نەپەر ئالىي زات ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەت داۋاملاشماقتا.

— شەۋكەتلىك ۋە باھادىر سۇلتانىمىز مۇھەممەد خارەزمشاھ ئالىيلىرىغا ئىلتىماسىنىم شۇكى، — دېدى باش ۋەزىر، — بۇ موڭغۇل كاپىرلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىش ئۈچۈن خانزادە جالالىدىننى چىقارساق كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولۇرمىكىن. ئالىيلىرىنىڭ ئالتۇن بويلىرى ھەمىشە ئوردا ئىچىدە ئىستىقامەت قىلسا، كەمىنە قۇللىرىنىڭ ئارزۇ تەشنالىقى قانغان بولۇر ئىدى.

سۇلتان خارەزمشاھ سېمىز گەۋدىسىنى قىمىرلىتىپ قويۇپ، كۆك شايى تون ۋە يۇمشاق سۆسەر تۇماق كىيگەن باش ۋەزىرگە نەزەر تاشلىدىيۇ، سۇكۇت قىلدى.

— خان ئاتا، ئىجازەت بەرگەيسىز، مەن دەرھال قوشۇن تارتىپ ئايلىناي! — دېدى خانزادە جالالىدىن جەڭگىۋار قىياپەتتە ئورنىدىن دەس تۇرۇپ.

سۇلتان ئوغلىغا باشتىن - ئاياغ بىر قۇر سەپسالدى. خانزادە جالالىدىن چەۋەندازلارچە چاققانغىنا كېيىنگەن بولۇپ، ئۇچىسىدىكى يېشىل رەڭلىك قىسقا مەخمەل پەشمەت، بېلىگە چىڭ تارتىپ باغلانغان كەڭ تاسما كەمەر، سول يانغا سەل قىيسايتىپ كىيىلگەن كىمخاب تاشلىق سۆسەر تۇمىقى، تار قونچلىرىغا گۈل چىقىرىلغان سېرىق ئۆتۈكلىرى ئۇنىڭ مەردانە ۋە جەسۇر قىياپىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قىسقا قىرقىپ ياستىلغان قاپقارا ساقال - بۇرۇتلىرى، چىڭ ھىمىرىلگەن قارا قاشلىرى ئاستىدىكى ئۆتكۈر كۆزلىرى زېرەك ۋە چېۋەرلىكىدىن دالالەت بېرەتتى.

خارەزمشاھ قول ئىشارىتى قىلىپ ئوغلىنى ئولتۇرۇشقا بۇيرۇدى.

— مېنىڭ ئىلگىرى قارا قىتان ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى قانداق زەپەر قۇچقانلىقىمنى، باغدات خەلىپىسىنىڭ ئەرەب قوشۇنلىرىنى قانداق سۇر - توقاي قىلىۋەتكەنلىكىمنى ئۇنتۇپ قالدىڭلارمۇ؟ —

دېدى ئۇ باش ۋەزىر بىلەن خانىزادىگە نۆۋەت بىلەن كۆز يۇگۈرتۇپ ، — ئەمدى بىزنىڭ ئۆتكۈر قىلىچ ، ئۇزۇن نەيزىلىرىمىز پاسكىنا موڭغۇللارنىڭ گۈناھلىق باشلىرىغا ھالاكەت ياغدۇرغۇسى !

— بەرھەق ، شەۋكەتلىك سۇلتان ئالىيلىرى ! — دەپ خىتاب قىلدى باش ۋەزىر ، — دەرھەقىقەت ، ئالىيلىرى جاھاندا تەڭداشسىز قۇدرەتلىك ئىككىنچى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيندۇر . ئالىيلىرىنىڭ غەزىپى ئالدىدا ، يەر يۈزىدىكى ھەرقانداق رەقىب گويا كى شامالدا قالغان غازاڭدۇر .

خانزادە جالالىدىن باش ۋەزىرگە ئوخشاشمايدىغان مەۋقەدە سۆزلىدى .

— ھۆرمەتلىك خان ئاتا ، — دېدى ئۇ ، — «ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ ، ئۆزگىنى شىر چاغلا» دېگەن گەپ بار . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، موڭغۇللارنىڭ چىڭگىزخان دېگەن خاقانى كۈنپېتىشتىكى نۇرغۇن ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ قۇدرەت تاپقانمىش . ئۇنى دېمىسەكمۇ ، بىز ئۆزىمىز بىلىدىغان نايماندەك چوڭ ئەلمۇ ھەم قارا قىتانلاردەك قۇدرەتلىك خانلىقمۇ شۇ موڭغۇللارنىڭ زەربىسى ئاستىدا ھالاك بولدى . ھازىر يەنە تاتار ، ئۇيغۇر ، قىرغىز قاتارلىق تائىپىلەرمۇ موڭغۇللارغا قوشۇلۇپ ، بىز تەرەپكە بېسىپ كەلدى . ئەمدى ئۇلارغا سەل قاراشقا بولمايدۇ . بىز بۇ جەڭگە پۈختا تەييارلىق قىلىشىمىز كېرەك . يۈرت ـ يۇرتلارغا چېچىلىپ كەتكەن قوشۇنلىرىمىزنى بىر يەرگە يىغىپ جەملەيلى ، ئاندىن ئۇستۇن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن دۈشمەننىڭ ئالدىنى توسايلى .

سۇلتاننىڭ قاپاقلىرى تۇرۇلدى .

— خارەزىم باتۇرلىرىغا تەڭ كېلىدىغان كۈچ يوق ! — دېدى ئۇ ، — قىردىن كەلگەن ئۇ ياۋايى موڭغۇللار قانچىلىك نېمە ئىدى ! مەن ئۇ مەلئۇنلارنى ئۆز قولۇم بىلەن ئۇجۇقتۇرۇپ ، ئاشۇ چىڭگىزخان دېگەن ئۆزىنى بىلمەيدىغان ئەخمەقنىڭ جان ئۈزگەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرىمەن ! ئۆزلىرىنى كۆك بۆرە بىلەن مارالدىن تۆرەلدۇق دەيدىغان ئۇنداق ياۋايىلاردىن قورقۇپ

ۋەھىمە يېيىش ھاجەتسىز . شەھىرىمىزدىكى بىر بۆلۈك قوشۇنلا ئۇلارنى تارمار كەلتۈرۈشكە يېتىدۇ .

خانزادە جالالىدىن ئەلەم بىلەن لېۋىنى چىشلەپ كۆزلىرىنى چەتكە ئالدى . باش ۋەزىر سۇلتاننىڭ ئاغزىغا قاراپ تەستىقلىغان تەرزدە تەكرار ـ تەكرار باش ئېگىپ ئولتۇراتتى .

— بەرھەق ! بەرھەق ! سۇلتان ئالىيلىرى جاھاندا تەڭداشسىز قۇدرەتلىكتۇر ، — دېدى ئۇ .

— پەرمان ! — دەپ خىتاب قىلدى سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھ سەل مۇكچەيگەن سېمىز گەۋدىسىنى رۇسلاپ ، — مەن قوشۇن تارتىپ جەڭگە چىقىمەن . ئوغلۇم جالالىدىن مېنىڭ ئورنۇمدا ئوردا ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ قالىدۇ . ۋەزىر ئەزەم ، جالالىدىنغا ھەمدەم بولۇپ ھەمكارلاشقايسىز .

— باش ئۇستىگە ، سۇلتان ئالىيلىرى ، — باش ۋەزىر ئىتتىك ئورنىدىن تۇرۇپ تەزىم قىلدى .

جالالىدىننىڭ چىرايىدا نارازلىق ئالامەتلىرى روشەن ئىپادىلىنىپ تۇراتتى ، لېكىن ئۇمۇ ئۇنچىقماستىن ئورنىدىن تۇردى ـ دە ، ئىتائەت بىلدۈرۈپ باش ئەگدى .

— خان ئاتام ئەسلىي قوشۇن تارتىشقا مېنى چىقارسا بولاتتى ، — دېدى ئۇ سۇلتان ھۇزۇرىدىن قايتىپ چىققاندا .

باش ۋەزىر ئوڭايسىزلانغان ھالدا كالتە يۆتىلىپ قويۇپ ، زۇۋان سۈرمىدى .

ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنىڭ چەت قىرلىرى نېپىز مۇز تۇتقان ، كەڭ دالا ئاپئاق قار يېپىنچىسىنىڭ ئاستىدا قالغان سوغۇق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، سۇلتان مۇھەممەد ئەلائىددىن خارەزمشاھ شەخسەن ئۆزى قوشۇن تارتىپ چىڭگىزخانغا قارشى ئاتلاندى .

چۆل ـ باياۋانلارنىڭ جىمجىتلىقى بۇزۇلدى . مىڭلىغان ـ تۈمەنلىگەن ئات تۇياقلىرىنىڭ ھەيۋەتلىك دۈپۈرلەشلىرى ، ئۆزئارا شەپقەتسىزلەرچە قىرغىن قىلىشۋاتقان ئادەملەرنىڭ چۇقان ـ

سۈرەتلىرى ، بىر - بىرىگە شىددەتلىك سوقۇلۇۋاتقان پولات تىغلارنىڭ جارانگ - جۇرۇڭ سادالىرى يەر - جاھانىنى قاپلىدى . ئاق دالىلارغا قىزىل قانلار تۆكۈلدى . موڭغۇل - تاتار قوشۇنلىرى گويا كى توسالغۇسىز كەلكۈن كەبى كەينى - كەينىدىن يوپۇرۇلۇپ كېلىۋەردى . خارەزىم قوشۇنىنىڭ سەپلىرى يېمىرىلدى . بۇ قېتىمقى جەڭدىمۇ بەخت قۇشى چىڭگىزخانىنىڭ بېشىدىن كەتمىگەندەك ئىدى . خارەزىمشاھ جەڭ نەتىجىسىنىڭ مۇنداق بولۇشىنى كۈتمىگەنىدى . ئۇ غەزەپلەنگەن ۋە ئامالسىز قالغان بولسىمۇ ئۈمىدسىزلەنمىدى ، چېكىنىپ يۈرۈپ يەنە بىرنەچچە قېتىم جەڭ قىلدى . لېكىن ، موڭغۇل قوشۇنى ھەر قېتىملىق جەڭدە ئۈستۈنلۈكنى قولدىن بەرمەي ئالغا ئىلگىرىلەپ كېلىۋەردى .

ئۇيۇقتا مەشھۇر بۇخارا شەھىرىنىڭ ھەيۋەتلىك سېپىللىرى كۆرۈندى . چىڭگىزخان ئۆرگەنچ شەھىرىگە چېكىنىپ كەتكەن سۇلتان مۇھەممەدنى قوغلىماستىن ، بۇخارانى مۇھاسىرىگە ئالدى .

مەھمۇد يالاۋاچ موڭغۇل ئەلچىلەرنى باشلاپ شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا كەلدى .

— ئەلچىگە ئۆلۈم يوق ، — دېدى ئۇ قاراۋۇللار بىلەن كۆرۈشۈپ ، — بىز ساھىبقىرانى ئەزەم چىڭگىزخانى مۇئەززەمنىڭ ئەلچىلىرى ، بۇخارا ھاكىمى بىلەن كۆرۈشمەكچىمىز .

بۇخارا ھاكىمى ئۆزىنىڭ ھەشەمەتلىك بېزەلگەن قوبۇلخانىسىدىكى رەڭدار گىلەملەر ئۈستىگە سېلىنغان تۆت قات تاۋار كۆرپىدە ئولتۇرۇپ ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلدى .

باش ئەلچى مەھمۇد يالاۋاچ ئەدەپ بىلەن كۈلۈمسىرەپ تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن سۆزلىدى :

— ساھىبقىرانى ئەزەم چىڭگىزخانى مۇئەززەم ئىسلام دىنىغا ھۆرمەت قىلىدۇ . ئۇشبۇ بۇيۇك خاقان ، «ھەرقانداق ئادەم ئۆز ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە» دەپ يارلىق چۈشۈرگەن . موڭغۇللار بۇ يارلىققا قەتئىي ئەمەل قىلىدۇ . بۇيۇك خاقانىمىز ئۆزى باشلىغان زور قوشۇن شەھەر

سېپىللىرىنىڭ سىرتىدا كۆتۈپ تۇرماقتا . قارشىلىق كۆرسەتكەنلەر كۆكۈم ـ تالقان قىلىنىدۇ ، تەسلىم بولغانلار ئامان قالىدۇ .

هاكىم تەسلىم بولۇش شەرتىنى قوبۇل قىلمىدى .

— جانغا جان ، قانغا قان ! — دېدى ئۇ مەھمۇد يالاۋاچنىڭ كۆزلىرىگە غەزەپ بىلەن تىكىلىپ .

چىڭگىزخان شەھەر سېپىلىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردە گۈرۈلدەپ كۆيۈۋاتقان چوڭ گۈلخانىنىڭ يېنىدا ئىسسىنغاچ تۇرۇپ ، مەھمۇد يالاۋاچنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلىدى .

— بۇ شەھەردە قانچە ئەسكەر بار ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .

— يىگىرمە مىڭدىن ئاشمايدۇ ، — دەپ جاۋاب بەردى مەھمۇد يالاۋاچ .

چىڭگىزخاننىڭ چىرايى دەھشەتلىك تۈس ئالدى . ئۇنىڭ قاپاقلىرى تۇرۇلۇپ ، قىيىسىق كۆزلىرى بەئەينى ئۇۋغا ئېتىلىش ئالدىدا تۇرغان قاپلاننىڭ كۆزلىرىدەك چاقناپ كەتتى . ئۇ مەھمۇد يالاۋاچقا ئارتۇق گەپ قىلماستىن ، ھېلىقى ھارۋىلىق ئاق ئۆيدىكى قۇلان خاتۇنىنىڭ يېنىغا كىرىپ كەتتى .

ئەتىسى ناشتىدىن كېيىن موڭغۇل ، تاتار ، ئۇيغۇر ، قىرغىز قوشۇنلىرى ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇمغا ئۆتتى . بۇخارانىڭ قوغدىغۇچىلىرى ئۇدا ئىككى ھەپتىگىچە قاتتىق جەڭ قىلىپ ، ئىستېلاچىلارنى شەھەرگە كىرگۈزمىدى . ئاي قاراڭغۇسى بولغان بىر كېچىدە ، بۇخارالىقلار سېپىل دەرۋازىسىنى تۇيدۇرماستىن ئېچىپ ، چاقماق تېزلىكىدە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ، موڭغۇللارنىڭ مۇھاسىرىسىنى بۆسۈپ چىقتى ـ دە ، ئاتلىرىنى قۇيۇندەك چاپتۇرغان پېتى ئامۇ دەرياسى تەرەپكە قاچتى .

— ھە ، ئەمدى ياخشى بولدى ! — دەپ خىتاب قىلدى چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ ئاق بوز ئېتىغا مىنىپ ، — ئوچۇق دالىغا چىققان ئوۋ بىزنىڭ ئالىقىنىمىزدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ .

دەرۋەقە ، بۇخارالىقلار قېچىپ قۇتۇلالمىدى . چىڭگىزخان ئۇلارنىڭ ئىزىدىن قالماي قوغلاپ يۇرۇپ ، ئاخىر ئامۇ دەريا بويىغا

كەلگەندە يېتىشۇالدى . قاچقان بۇخارالىقلارنىڭ بىرى قالماي قىرىپ تاشلاندى .

ئەتىسى خۇددى قانغا مىلەنگەندەك قىزىرىپ كەتكەن تاڭ قۇياشى ئۇپۇقتىن ئۆرلەپ چىققاندا ، چىڭگىزخان ئاق بوز ئېتىغا مىنىپ ، بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، يەلكىلىرىنى كېرىپ ، غالىبانە قىياپەتتە شەھەرگە كىردى . موڭغۇللار رەستە - بازارلاردىن ئۆتۈپ ، نەچچە كوچىلاردىن ئايلىنىپ ، كۆركەم ئۆي - ئىمارەتلەرگە ھەۋەسلىنىپ قاراپ ، شەھەرنىڭ مەركىزىي قىسمىغا جايلاشقان بىر قەلئەگە دۇچ كەلدى . قەلئەنىڭ سىپىللىرى ئېگىز ھەم مۇستەھكەم بولۇپ ، دەرۋازىلىرى چىڭ تاقالغانىدى . موڭغۇللار يېقىنلاپ كەلگەندە ، سىپىل ئۈستىدىن ئوقيا ئوقلىرى مۆلدۈردەك يېغىپ كەتتى ، تاش - كېسەكلەر تاشلاندى . ھەش - پەش دېگۈچە ئونچە موڭغۇل ئاتتىن يىقىلىپ يېتىپ قالدى . چىڭگىزخان «پىستىرمىغا چۈشۈپ قالدۇقمۇ» دېگەن گۇمان بىلەن شەھەردىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى ، ئاندىن قوشۇننى رەتكە سېلىپ ، شەھەر ئېچىگە قايتىدىن ھۇجۇم قىلىپ كىردى . ھېلىقى قەلئەگە بېكىنىۋالغانلار ئىككى كۈنگىچە قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ جەڭ قىلدى . موڭغۇللار ئېغىر پالاقمانلارنى ئاتلارغا سۆرىتىپ كېلىپ ، قەلئەنى تاش - بوران قىلىۋەتتى . پالاقمانلاردىن ئېتىلغان يوغان - يوغان تاشلار قەلئەنىڭ دەرۋازىلىرىنى سۇندۇردى . موڭغۇللار قەلئەگە باستۇرۇپ كىردى . چىڭگىزخان بۇ قېتىمقى جەڭنىڭ نەتىجىسىدىن ھەيران قالدى . ئۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قىرىپ تاشلانغان قەلئە مۇداپىئىچىلىرىنىڭ جەسەتلىرى ساناپ چىقىلدى . جەمئىي تۆت يۈز جەسەت چىقتى . دېمەك ، ئىككى كۈنگىچە شۇنچە زور قوشۇن بىلەن جان تىكىپ ئېلىشقانلار ئاران مۇشۇ تۆت يۈز كىشى ئىكەن !

— ئەگەر سارتاۋۇللارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ تۆت يۈز پىدائىيەڭ باتۇر بولسا ، ئۇلار زادى يېڭىلمەس بىر خەلق بولاتتىكەن ، — دېدى چىڭگىزخان ، — بۇ جەسەتلەرنى ئىززەت -

هۆرمىتى بىلەن دەپنە قىلىڭلار ، ئۇلارنى ئىتلار يەپ كەتمىسۇن .

بۇخارا كوچىلىرىدا ئادەم تۇگۇل ئىتمۇ كۆرۈنمەيتتى . شەھەر ئاھالىسى قورقۇپ كەتكەنلىكتىن ئۆيلىرىدىن چىقماي مۆكۈنۈۋىلىشقانىدى . ئەمما ، ئۇلار مۆكۈنۈش بىلەن قۇتۇلالمىدى . موڭغۇللار چىڭگىزخاننىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئۇچ كۈنگىچە شەھەرنى ئالا قويماي تالان ـ تاراج قىلدى ، ئاندىن ھەممە ئادەمنى شەھەر سىرتىغا قوغلاپ چىقاردى . ئاياللار موڭغۇل ئەسكەرلىرىنىڭ ئاياغ ئاستى قىلىشىغا بۆلۈپ بېرىلدى . ياش يىگىتلەر ئەسكەرلىككە تۇتۇلدى ، قالغانلىرى قويۇپ بېرىلدى . ئامان قالغان ئاچ ـ يالىڭاچ ئادەملەر يېقىن ئەتراپتىكى شەھەر ، يېزىلارغا تارقىلىپ كېتىشتى . چىڭگىزخان شەھەرگە ئوت قويۇشنى بۇيرۇدى . ئاسمان ـ پەلەك كۆتۈرۈلگەن ئوت يالقۇنلىرى ھاۋانى ـ سەنئەتتە داڭقى پۇر كەتكەن گۈزەل بۇخارانى كۈلگە ئايلاندۇردى .

— موڭغۇللارنىڭ كۆك بۆرىلىرىگە تىغ كۆتۈرۈشكە پېتىنغانلارنىڭ ئاقىۋىتى مانا مۇشۇنداق بولىدىغانلىقىنى ھەممە تائىپىلەر كۆرۈپ قويۇشسۇن ! — دېدى چىڭگىزخان ئادەمزاتسىز خارابىلىككە ئايلانغان بۇخارادىن يىراقلىشىپ كېتىۋاتقاندا .

شۇنداق قىلىپ ، مىلادىيە 1220 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ، چىڭگىزخان بۇخارانى ئىستىلا قىلدى . ئەمدى نۆۋەت سەمەرقەنتكە كەلدى .

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

يىگىرمە ئىككىنچى باب

سەمەرقەنت

بۇخارانى ۋەيران قىلغان ئىستېلاچىسى قوشۇن شەخسەن چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ كەنجى ئوغلى تولىنىڭ يېتەكچىلىكىدە پايانسىز كەڭ دالىدا يۇرۇشنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى . قىشنىڭ سوغۇق كۈنلىرى ئاخىرلىشىپ ، قار ـ مۇزلارنىڭ ئېرىشىدىن نەملەشكەن ۋە لايلاشقان تۇپراق تۈمەن ـ تۈمەنلىگەن ئاتلارنىڭ تۇياقلىرى ئاستىدا تىلغىناقتا ئىدى . ھەربىر جەڭچى ئۆزى مىنگەن ئاتتىن باشقا يەنە ئىككى ـ ئۈچتىن زاپاس ئاتنى چۈلۈۋېرىدىن يېتەكلىۋالغان بولغاچقا ، قوشۇننىڭ سەپلىرى يىراق ـ يىراقلارغا سوزۇلۇپ كەتكەنىدى . يىراقتىن قارىغاندا موڭغۇللارنىڭ توقۇز قۇيرۇقلۇق ئاق بايرىقى مىغىلداپ كېتىۋاتقان دۈبۈلغىلار ۋە ئورماندەك سانجاق ـ سانجاق نەيزىلىرىنىڭ ئارىسىدىن غىل ـ پال كۆرۈنۈپ تۇراتتى . خۇددى شۇنداقلا ، كەينى ـ كەينىدىن ئۆزۈلمەي كېلىۋاتقان چەۋەندازلار ئارىسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ كۆك ۋە قارا بايراقلىرىمۇ ئىزغىرىن چۆل شامىلىدا يېنىككىنە لەپىلدەيتتى .

ھاۋا ئىللىشقا باشلىغان بولسىمۇ ، ئاسمانىنى ئۇ چەكتىن بۇ چەككىچە تۇتاش كۇل رەڭ بۇلۇتلار قاپلىغان بولۇپ ، قۇياشنىڭ يۈزىنى كۆرگىلى بولمايتتى . ئات ئۇستىدە كېتىۋاتقان توختامىش ئاشۇ نىقابلانغان قۇياشنىڭ پارلاق چېھرىنى بىر كۆرۈشكە تەشنا بولغاندەك ، خىيالچان كۆزلىرىنى بۇلۇتلۇق ئاسمانغا تىكەتتى ، ئاندىن يەنە ئىچى پۇشقان ، بۇرۇقتۇرما بولغان ھالدا تۇزلەڭ چۆلىنىڭ چېكىدىكى ئۇپۇق سىزىقىغا تېڭىرقىغان ھالدا قاراپ

قالاتتى . ئۇنىڭ كۆڭلى غەش ، روھى سۇنۇق ئىدى . شۇنچە باي ، شۇنچە گۈزەل بۇخارانىڭ مۇشۇنداق ئاسانلا يەر بىلەن يەكسان بولۇشى ئۇنى تۇڭى يوق خىياللار قاينىمىغا تاشلىغاندەك بولدى . بۇ نېمە ئالامەت ؟ ئىنسانلارنىڭ تەقدىرى چىڭگىزخانىنىڭ قولىدىكى ئويۇنچۇقمۇ ؟ ياكى تەڭرى چىڭگىزخانىنى ئۆزىنىڭ قولىدىكى جازا قورالى ، غەزەپ قامچىسى قىلىۋالدىمۇ ؟ بۇخارا ئاسمىنىنى قاپلىغان ئىس ـ تۈتەكلەر ، خارابىلەر ئارىلىرىدا چېچىلىپ ياتقان قانلىق جەسەتلەر ، پەلەككە يەتكەن يىغا ـ زار... ئۇنىڭ كۆزلىرى ئالدىدا سۈرەتلىنىپ ، قەلبىنى ئېزەتتى .

توختامىش ئىلگىرى چىڭگىزخانىنى تەڭداشسىز باتۇر قەھرىمان دەپ ، ئۇنىڭغا ھەۋەس قىلاتتى . ئەمدى ئاشۇ باتۇر ھۆكۈمدارنىڭ چىرايى توختامىشقا بارغانسېرى سوغۇق كۆرۈنۈشكە باشلىدى . «خارەزىملىكلەر تۆت يۈزدىن ئارتۇق ئەلچى ۋە سودىگەرنى بىكاردىن ـ بىكارغا ئۆلتۈرۈۋەتتى ئەمەسمۇ . بۇنىڭ قىساسىنى ئېلىش كېرەكقۇ» دەيتتى بۇ ئىدىقۇت جەڭچىسى ئۆز ئىچىدە مۇلاھىزە قىلىپ ۋە چىڭگىزخانىنىڭ بۇ جازا يۈرۈشىنى ئاقلاشقا تىرىشىپ . ھالبۇكى ، ئۇ ئۆزىنىڭ كۆز ئالدىدا بولۇپ ئۆتكەن پاجىئەلىك كۆرۈنۈشلەرنى ئەسلەپ ، نېمە دېيىشىنى ۋە قانداق ئويلاشنى بىلمەي ئارامسىزلىناتتى . «بۇنىڭدىن ئىلگىرى مەن ئۆزۈمۇ موڭغۇللار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ ئالتايدىن كاشغەرغىچە ۋە ئۇنىڭمۇ نېرىسىدىكى يەرلەرگىچە سوزۇلغان تالاي جەڭلەرگە قاتناشقانغۇ ، شۇ چاغلاردا مەنمۇ قارشى تەرەپتىكى بىرمۇنچە ئادەملەرنى نەيزە ۋە ئوقيا بىلەن ئۇ دۇنياغا ئۇزاتقانىدىمغۇ» دەيتتى يەنە توختامىش ھازىرقى ئۇرۇشلارنىڭ ھەقلىق ئىكەنلىكىگە ئاساس تاپماقچى بولۇپ . لېكىن ، يەنە شۇئان ئۆزىنىڭ ئويلىغانلىرىنى ئۆزى رەت قىلاتتى . «ياق ! ياق ! ئۇ چاغلاردا مەن ئىدىقۇت زېمىنلىرىنى بېسىۋالغان قارا قىتانلارغا ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولغان نايمانلارغا قارشى كۈرەشكەنىدىم . بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئۇنىڭغا ئوخشاشمايدۇ... »

توختامش مۇرەككەپ مۇلاھىزىلەر ئىچىدە قايمۇقۇپ ، ئۆز كۆڭلىنگە ئۆزى جاۋاب تاپالمايتتى . ئۇ ئىختىيارسىز تۇردە ئۆزىدىن سەل ئالدىدا بويلۇق ئاق بوز ئېتىنى مىنىپ كېتىۋاتقان ئىدىقۇت خانىنىڭ كەينىدىن قارىدى . بارچۇق ئارت تېگىن تېخى قوچۇدىكى چاغدىلا كىمخاب تونلىرىنى سېلىۋېتىپ ، قاسىراقسىمان پولات ساۋۇت كىيگەن ، يۈمشاق مەخمەل بۆكىنى قاتتىق ۋە ئېغىر تۇچ دۇبۇلغىغا ئالماشتۇرغاندى . ئۇ ھازىرمۇ شۇ تۇرقىدا ئىدى . «بۇيۇك خاقانىمىز قانداق تەسىراتتا بولۇۋاتقاندۇ ؟ » دەپ ئويلىدى توختامش . ئۇ ئېتىنى تېزرەك يورغىلىتىپ خانغا يانداشتى ۋە چاندۇرماستىن ئۇنىڭ چىرايىغا سەپسېلىپ قارىۋالدى . ئىدىقۇت خانىنىڭ بۇرۇنقى تەمكىن ، مۇلايىم كۆرۈنۈشى يوقالغاندى . ئۇ ھازىر سۇرلۇك ۋە جەڭگىۋار قىياپەتتە قەددىنى تىك تۇتۇپ ، ئاتنىڭ سىلىق يورغىسىدا تەكشى سىلكىنىپ كېتىۋاتاتتى . توختامش خانغا تىكىلىپ قاراپمۇ ئۇنىڭ قانداق تەسىراتتا بولۇۋاتقانلىقىنى پەرق ئېتەلمىدى .

— ماڭا نېمانچە تىكىلىپ قارايسەن ؟ سۆزۈڭ بارمۇ ؟ — ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىن ئۆزىگە يانداشىپ كېلىۋاتقان توختامشقا ئۇشتۇمتۇت بۇرۇلۇپ سورىدى .

توختامش دەماللىققا جاۋاب تاپالماي سەل تەمتىرەپ قالدى .

— سەمەرقەنتكە ئاز قالدۇقمۇ ، بۇيۇك خاقانىم ؟ — دېدى ئۇ باشقا گەپ تاپالماستىن سوئالغا سوئال ياندۇرۇپ .

— ئاز قالدۇق ، — دېدى ئىدىقۇت خان ، — ھە ، جەڭگە چۈشۈشكە ئالدىراپ كېتىۋاتامسەن ؟

توختامش سەل ئويلىنىۋېلىپ ، يەنە خانىنىڭ سوئالىغا ئۇدۇل جاۋاب بەرمىدى .

— سەمەرقەنتتە مەن تونۇيدىغان بىر كىشى بار ئىكەن ، شۇنى كۆرۈشكە ئالدىراۋاتىمەن ، — دېدى ئۇ .

— يېقىن بۇرادىرىڭ ئوخشىمامدۇ ؟

— يوقسۇ ، بۇيۇك خاقانىم . ئۇ قوچۇلۇق مىسىرسلانىڭ

ئوغلى قاپلانبەگ .

ئىدىقۇت خان سەگەكلەشتى .

— قايسى مىسىرىسلانى دەيسەن ؟

— بۇرۇن قوچۇدىكى دارۇغاچ مەھكىمىسىدە خىزمەت قىلغان مىسىرىسلاچۇ .

ئىدىقۇت خاننىڭ چىرايىغا گويا قارا بۇلۇتلار قونغاندەك بولدى .

— ھېلىقى خائىن مۇناپىق مىسىرىسلانى دەمسەن ؟

— شۇ ، — دېدى توختامىش ، — بىراق ، ئۇنىڭ ئوغلى ئاتىسىغا ئوخشاشمايدۇ .

— ئوخشاشماسلىقى مۇمكىنمۇ ؟ ئارسلاندىن ئارسلان تۇغۇلىدۇ ، چوشقىدىن ئەلۋەتتە چوشقا تۇغۇلىدۇ .

— بۇيۇك خاقانىم ، بۇرۇن مەنمۇ شۇنداق ئويلايتتىم . لېكىن ، بۇ قاپلانبەگ ھەقىقەتەن ئاتىسىغا ئوخشاشمايدىغان ئادەم ئىكەن . ئۇنى ھەتتا پۈتۈنلەي ئاتىسىنىڭ ئەكسى دېيىشكە بولىدۇ .

بارچۇق ئارت تېگىن گۇمان ، ئەجەبلىنىش ۋە سوئال مەنىلىرى سىگگەن كۆزلىرى بىلەن توختامىشنىڭ كۆزلىرىگە مىختەك قادالدى . توختامىش ئىدىقۇت خانغا قاپلانبەگنىڭ ئۆزىنى قىتان يايىلىرىنىڭ قولىدىن قانداق قۇتۇلدۇرۇپ قاچۇرۇۋەتكەنلىكىنى تەپسىلىي سۆزلەپ بەردى . خان ئارتۇق گەپ قىلمىدى . توختامىشمۇ جىمىپ قالدى ۋە ئېتىنىڭ يورغىسىنى سەل ئاستىلىتىپ خاقانىڭ كەينىدىرەك ماڭدى .

ئىدىقۇت خان توختامىشنى ئۆزىگە تىلماچ قىلىۋالغانىدى . ئۇ موڭغۇللار بىلەن كۆرۈشكەندە ، ھامان شۇ توختامىشنىڭ يارىدىمى بىلەن سۆزلىشەتتى . بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە بۇ تىلماچ قوچۇدىن تارتىپ مۇشۇ يەرلەرگىچە خۇددى خاقان بارچۇق ئارت تېگىننىڭ سايىسىدەك ئۇنىڭ يېنىدىن ئايرىلماي كەلمەكتە ئىدى .

چوڭ قوشۇننىڭ ئالدىدا كەتكەن چارلىغۇچىلار ئاتلىرىنى تېز چاپتۇرۇپ قايتىپ كەلدى .

— سەمەرقەنتكە بىر كۈنلۈك يول قالدى ، — دەپ چەۋەر يەتكۈزدى ئۇلار .

توختامىش سەگەكلەشتى ۋە ئالاھىدە جانلانغان ھالدا ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ ، بۇ خەۋەرنى ئىدىقۇت خانغا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

— دېمەك ، ئەتە ياكى ئۆگۈنلۈككە سەمەرقەنتكە يېتىپ بارىدىكەنمىز ـ دە ، — دەپ قوشۇپ قويدى ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىدا .

ۋەھالەنكى ، ئەھۋال ئۇنىڭ مۆلچەرىدەك بولمىدى . چىڭگىزخان قوشۇننى توختاتىپ ، بارگاھ قۇرۇشقا بۇيرۇدى . ئۇ مۇشۇ يەردە قوشۇننى دەم ئالدۇرۇش ۋە مەشىق قىلدۇرۇپ رەتكە سېلىش بىلەن بىللە ، ھەر تەرەپلەرگە يۇرۇپ كەتكەن تارماق قوشۇنلارنىڭ قايتىپ كېلىشىنى كۈتمەكچى بولدى .

سەمەرقەنت بوسۇغىسىدا بارگاھ قۇرۇلۇپ بەش ـ ئالتە كۈندىن كېيىن چوڭ خانزادە جۇچى ئۆز قوشۇننى باشلاپ قايتىپ كەلدى . ئۇ خاقان ئاتسىزنىڭ ئون ئالتە ئات قوشۇلىدىغان چوڭ ھارۋا ئۈستىگە قۇرۇلغان ئاق كىگىز ئۆيىگە كىرىپ ، ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇندالغانلىقىنى ئېيتتى . چىڭگىزخان چوڭ ئوغلىنىڭ مەلۇماتىدىن ئامۇ دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى كەڭ زېمىنلارنىڭ بويسۇندۇرۇلغانلىقىنى ئۇقتى . جۇچى خان ئاتسىزنىڭ يولىورۇقىغا ئەمەل قىلىپ ، ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن تەسلىم بولغانلارغا چېقىلمىدى ، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنىڭ قانلىرىنى دەريادەك ئاققۇزۇپ ، يۇرت ـ ماكانلىرىنى كۈلگە ئايلاندۇردى .

ئارىدىن يەنە ئون كۈنچە ئۆتكەندە ، مۇشۇ دەھشەتلىك ئۇرۇشنىڭ باشلىنىشىغا سەۋەبچى بولغان ئوترار شەھىرىنى ئېلىشقا ئەۋەتىلگەن ئىككىنچى خانزادە چاغاتاي ۋە ئۇچىنچى خانزادە ئۆگەتاينىڭ بىرلەشمە قوشۇنىمۇ قايتىپ كەلدى .

— ئوترار شەھىرىنى ئېلىش جېڭى ئۇدا بەش ئايغىچە داۋاملاشتى ، — دېدى خانزادە چاغاتاي خان ئاتسىغا ئەھۋال تونۇشتۇرۇپ ، — ئوترارلىقلار ناھايىتى قاتتىق قارشىلىق

كۆرسەتتى . بىز شەھەرگە باستۇرۇپ كىرگەندىن كېيىنمۇ ھەربىر كوچا ، ھەربىر دوقمۇشتا قانلىق جەڭلەر بولدى . ئاخىر شەھەر ئاھالىسىنىڭ يېرىمىنى قىرىپ تاشلىدۇق . قالغان يېرىمىنى ھېلىقى شەھەر ھاكىمى غايىرخان دېگەن بىلەن بىللە تۇتقۇن قىلىپ بۇ يەرگە ئەكەلدۇق .

چىڭگىزخان غالىبانە قىياپەتتە بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، قاتار - قاتار تىزىپ قويۇلغان تۇتقۇنلارنى كۆزدىن كەچۈردى . تۇتقۇنلارنىڭ ھەممىسى ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىق ئەركەكلەر ئىدى .

— بۇلار قارشىلىق كۆرسەتمىدىمۇ ؟ — دەپ سورىدى چىڭگىزخان .

— غايىرخاندىن باشقىلىرى ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن بىز تەرەپكە ئۆتتى ، — دېدى خانزادە ئۆگەتاي .

چىڭگىزخان «چۈشەندىم» دېگەننى ئىپادىلەپ بېشىنى ئىرغىتىپ قويدى .

— بۇ نەپسى ياماندىن غايىرخان مېنىڭ ئەلچىلىرىم ۋە سودىگەرلىرىمنىڭ مال - مۈلكىگە كۆز قىزارتىپ ، ئۇلارنى بىكاردىن - بىكارغا ئۆلتۈرۈپ ، ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى بۇلىدى ، — دېدى چىڭگىزخان ، — ئەمدى سىلەر كۈمۈش تەڭگىلەرنى ئېرىتىپ ، ئۇنىڭ ئاشۇ تويماس ئاغزىغا قۇيۇڭلار . ئۇنىڭغا شۇنداق ئۆلۈم لايىق . قالغانلىرىنى ئەسكەر قىلىپ ، ھەرقايسى قىسىملارغا تەقسىملەپ بېرىڭلار .

چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقى دەرھال ئىجرا قىلىندى .

ھەر تەرەپلەرگە ئاتلاندۇرۇلغان تارماق قوشۇنلار چىڭگىزخانىڭ بارگاھى ئەتراپىغا يىغىلىپ بولدى . مىلادىيە 1220 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى ، زور قوشۇن سەمەرقەنتنى نىشانلاپ ئورنىدىن قوزغالدى .

سەمەرقەنت خارەزىمشاھ مەملىكىتى ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ مۇستەھكەم شەھەر ئىدى .

— سەمەرقەنتتىكى قوشۇننىڭ سانى بىر يۈز ئون مىڭغا

يېتىدۇ ، — دېدى مەھمۇد يالاۋاچ ، — يەنە كېلىپ ، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقتا داڭقى بار . ئۇلارنىڭ قورال ـ ياراغلىرى ۋە ئاتلىرى خىل . يەنە بۇ شەھەردە يىگىرمە پىل بار .

موڭغۇللارمۇ ، تاتارلارمۇ ۋە قىرغىزلارمۇ تېخى پىلنى كۆرۈپ باقمىغانىدى ، لېكىن ئۇنى تولىمۇ يوغان ، قورقۇنچلۇق ھايۋان دەپ ئاڭلىغانىدى . چىڭگىزخان سەمەرقەنتنىڭ ئېگىز ۋە ھەيۋەتلىك سېپىللىرىگە قاراپ ئىككىلەنمىدى ، پىل توغرىسىدىكى سۆز ـ چۆچەكلەرگىمۇ ئانچە ئەھمىيەت بېرىپ كەتمىدى ھەمدە ئۆز سەركەردىلىرىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، شەھەرنى دەرھال مۇھاسىرىگە ئېلىش ئىشىنى ئورۇنلاشتۇردى .

— ھەرقانچە ئېگىز سېپىللارمۇ ئۆتكىلى بولمايدىغان تاغ ئەمەس ، — دېدى ئۇ ، — جەڭنىڭ تەقدىرى سېپىللار ياكى پىللار بىلەن ئەمەس ، جەڭچىلەرنىڭ باتۇرلۇقى بىلەن بەلگىلىنىدۇ .

موڭغۇللارنىڭ ئېغىر پالاقمانلىرىدىن سېپىللارغا قارىتىپ يوغان ـ يوغان تاشلار ، كومزەكلەردە ئوت يېقىلغان ياغلار ئېتىلدى . بۇ تاش بوراندىن كېيىن ھۇجۇم باشلاندى . شەھەر ئاھالىسى قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ ، ئىستېلاچىلارغا قاتتىق زەربە بەردى . ئۇزۇن شوتىلارنى قويۇپ ، سېپىلگە يامىشىپ چىقىۋاتقانلارغا قارىتىپ ئوقلار ، تاش ـ كېسەكلەر ئېتىلدى ، چېلەكلەپ قايناق سۇلار تۆكۈلدى ، شوتىلار ئۆرۈپ تاشلاندى . بۇ جەڭدە چىڭگىزخاننىڭ قوشۇنى كۆپ تالاپەت كۆردى . سېپىللارنىڭ تۆۋىدە جەسەتلەر تېرىلىپ كەتتى .

سېپىلنىڭ چوڭ دەرۋازىسى كەڭ ئېچىۋېتىلدى . يىگىرمە پىل كەينى ـ كەينىدىن چىقىپ كەلدى . ئۇلارنىڭ ئارقىدىن سەپ ـ سەپ چەۋەندازلار قىلىچلىرىنى ئاپتاپتا پارقىرىتىپ كەلمەكتە ئىدى . موڭغۇللار مەڭدەپ قالدى . ئۇلارنىڭ ئاتلىرى پىللاردىن ئۇركۈپ چاپچىيىتتى ، قاتتىق كىشنەپ تېپىرلىشاتتى . سەمەرقەنتلىكلەر پىللارنىڭ ئۈستىدىن ئۇلارغا ئوقيادىن ئوق ياغدۇردى . ئادەملەر ۋە ئاتلار يىقىلغىلى تۇردى . سەپلەر

قالايمقانلاشتى . شۇنداقتىمۇ ، موڭغۇللار ئاستا ـ ئاستا ئېسىنى يىغىۋېلىپ ، قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى . ھەر ئىككى تەرەپ جان تىكىپ ئېلىشتى . موڭغۇللار بۇ قېتىم خېلى ئاۋارىگەرچىلىكلەرنى كۆردى . ئۇلارنىڭ قىلىچ ۋە نەيزىلىرى پىللارنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرغان جەڭچىلەرگە يەتمەيتتى . گىرەلەشمە جەڭ قىزىپ كەتكەن شارائىتتا ئوقيا ئېتىشمۇ ئەپسىز ئىدى . ھەر ئىككى تەرەپتىن چىقىم كۆپ بولدى . بۇ جەڭ نەتىجىسىز ئاياغلاشتى . سەمەرقەنتلىكلەر شەھەرگە قايتىپ كىرىپ سېپىل دەرۋازىلىرىنى تاقىدى . موڭغۇللارمۇ ئۆز جايلىرىغا يانىدى .

ئىككىنچى كۈنى سەھەردە سېپىلنىڭ چوڭ دەرۋازىسى يەنە ئېچىلدى . لېكىن ، بۇ قېتىم چىققانلار باتۇر جەڭچىلەر ئەمەس ، بەلكى ئۆز جانلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن تەسلىم بولۇپ چىققانلار ئىدى .

— بىر قوشۇق قېنىمىزنى تىلەيمىز ! جېنىمىزنى ئامان قويساڭلارلا بولدى ، نېمە دېسەڭلەرمۇ بىز رازى . . . — دېيىشتى ئۇلار .

موڭغۇل چەۋەندازلار ئۇلارنى قورشاپ بارگاھقا ئەكەلدى . تەسلىم بولۇپ چىققانلار ناھايىتى كۆپ ئىدى .

— جەمئىي قانچە ئادەم ئىكەن ؟ — دەپ سورىدى چىڭگىزخان .

موڭغۇللار قاتار ـ قاتار تەسلىمچىلەرنى بىر باشتىن ساناپ چىقتى .

— جەمئىي ئوتتۇز مىڭدىن ئاشىدىكەن ، — دېدى بىر سەركەردە .

— ئۇلارنىڭ بارىنى چېپىپ تاشلاڭلار ! — دەپ بۇيرۇق بەردى چىڭگىزخان ، — ئۆز ئېلىگە ۋاپا قىلمىغان پەسكەش ئادەملەر بىزگىمۇ ۋاپا قىلمايدۇ .

تەسلىم بولغۇچىلار داد ـ پەريات كۆتۈرۈپ ، يىغا ـ زار قىلىشتى . موڭغۇل چەۋەندازلار تۇشمۇتۇشتىن باستۇرۇپ كېلىپ ،

ئۇلارنى قىلىچتىن ئۆتكۈزدى . كەڭ دالىغا قانلىق جەسەتلەر چېچىلىپ كەتتى .

سەمەرقەنت جېڭى تۆت كېچە ـ كۈندۈز ئۇزۇلمەي داۋاملاشتى . بەشىنچى كۈنى موڭغۇللار شەھەرگە بېسىپ كىردى . ھەربىر كوچا ، ھەربىر دوقمۇشتا قىيامەتنىڭ جەڭلىرى بولدى . ئاخىر سەمەرقەنت تىز پۈكتى . ئاھالىنىڭ تەڭدىن تولىسى قىرىپ تاشلاندى .

چىڭگىزخان يەنە يارلىق چۈشۈردى :

— ھۈنەرۋەنلەر ، دىنىي ئۆلىمالار ۋە دېھقانلار ئۆلتۈرۈلمەسۇن . ئۇلار شەھەر سىرتىغا يىغىلسۇن !

ئامان قالغان سەمەرقەنتلىكلەر شەھەر سىرتىغا ھەيدەپ چىقىرىلدى .

چىڭگىزخان ئۆز ئەتراپىدا جەم بولغان ئوغۇللىرى ۋە نويانلارغا مۇنداق دېدى :

— ھۈنەرۋەنلەر بىلەن دېھقانلار بىزگە كېرەك . ئۇلار بىز ئۈچۈن ئىشلەيدۇ . دىندار ئۆلىمالار بولسا ، تەڭرىنىڭ يېقىن بەندىلىرى . مەن ھەممە دىنلاردىكى تەڭرى ۋە پەيغەمبەرلەرنىڭ مېنى قوللىشىنى ئۈمىد قىلىمەن .

※ ※

توختامىش ئىدىقۇت خاندىن ئىجازەت سورىدى :

— ھېلىقى قاپلانبەگنى سەمەرقەنتتە دەپ ئاڭلىغانىدىم . شۇنى بىر ئىزدەپ باقاي دەيمەن . ئۇنىڭ ئۆلۈك ياكى تىرىكلىكىنى بىلگۈم كېلىدۇ . بۇيۇك خاقانىم پېقىرغا يېرىم كۈنلۈك ئىجازەت بېرەمدىكىن ؟

ئىدىقۇت خان ماقۇل بولدى .

— جەڭ ئاياغلاشتى ، — دېدى ئۇ ، — ھازىر قوشۇن ئارام ئېلىۋاتىدۇ . باشقا ئىش يوق . شۇڭا ، شەھەرگە كىرىپ چىقاي

دېسەك ، ئىختىيارىك . ساڭا ئىجازەت .

توختامىش ئىدىقۇت خانىنىڭ شەھەر سىرتىغا چىدىر تىكىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان قارارگاھىدىن ئېتىنى يورغىلىتىپ چىقتى . شەھەر ئىچىدە موڭغۇللار : «كىم ھۇنەرۋەن ؟ كىم ئۆلىما ؟» دەپ ، ئامان قالغان پۇقرالارنى ئۆيلىرىدىن ھەيدەپ چىقىپ ، تۇرلەرگە ئايرىپ ، ئۇيان ـ بۇيانغا تىزىلدۇرماقتا ئىدى . توختامىش ئېگەردىن سەكرەپ يەرگە چۈشتى ـ دە ، ئېتىنى چۇلۇۋۇرىدىن يېتىلەپ ، تۇركۇم ـ تۇركۇم تىزىلغان كىشىلەرنى ئارىلاپ ئاستا ماڭدى . ئۇ قورقۇپ كەتكەن ئادەملەرنىڭ مىسكىن چىرايلىرىغا سەپسېلىپ قارايتتى . ھۇنەرۋەن ۋە ئۆلىما دەپ ئايرىلغانلار ئىچىدە قاپلانبەگ كۆرۈنمىدى . قۇل قىلىپ ئەكېتىلىۋاتقان ئاياللار ئىچىدىمۇ تۇركەنئاي ئۇچرىمىدى .

موڭغۇل چەۋەندازلار بىر توپ ئادەمنى قامچىلىرى بىلەن قارسىلدىتىپ ئۇرۇپ ھەيدەپ كەلمەكتە ئىدى . توختامىش ئەنە شۇ بىر توپ ئادەمنىڭ ئىچىدە قاپلانبەگنى كۆرۈپ قالدى . قاپلانبەگنىڭ تاقىر بېشى قامچىنىڭ زەربىسىدىن بولسا كېرەك ، قان ئېقىپ ئۇيۇپ قالغان ، كىيىملىرى يىرتىلىپ توپىغا مىلەنگەنىدى ، چىرايىدىن قايغۇ ۋە ئۇمىدسىزلىك ئىپادىسى چىقىپ تۇراتتى . توختامىش ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى . قاپلانبەگ ئۇنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتتى ـ دە ، ئىچىنىشلىق ھالدا بېشىنى تۆۋەن سالدى .

— بۇلارنى نەگە ئاپىرىسىلەر ؟ — دەپ سورىدى توختامىش قامچىسىنى پۇلاڭلىتىپ كېلىۋاتقان ئاتلىق موڭغۇلدىن .

— بۇلار ھۇنەرۋەنمۇ ئەمەس ، ئۆلىمامۇ ئەمەس . ئۇلارنى شەھەر سىرتىغا ئاچىقىپ كاللىسىنى ئالىمىز ، — دەپ جاۋاب بەردى موڭغۇل .

— بۇلارنىڭ ئىچىدىكى مۇنۇ بىرى ئۇيغۇر ، ئۇنىڭ قويۇۋەتكىن ، — دېدى توختامىش قاپلانبەگنى قولىدىن كۆرسىتىپ .

— بۇ شەھەردە ئۇيغۇرلار كۆپ ، — دېدى موڭغۇل ئېرەن

قىلماستىن ، — لېكىن ئۇلار ساڭا ئوخشاشمايدۇ ، ئاغىنە . ئۇلار بىز بىلەن ئۇرۇشۇپ يېڭىلدى .

— ياق ، بۇ كىشى موڭغۇللار بىلەن ئۇرۇشمايدۇ ، بۇ قوچۇدىن كەلگەن ، مېنىڭ يېقىن بۇرادىرىم . مەن ئاتايىن ئۇنى ئىزدەپ كەلدىم . ئۇنى ماڭا تاپشۇرۇپ بەرگىن .

ئاتلىق موڭغۇل قاپلانبەگكە قارىدى .

— ئۇ راست دەمدۇ ؟ سەن راستىنلا قوچۇلۇقمۇ ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .

قاپلانبەگ «راست» دېگەننى ئىپادىلەپ بېشىنى لىڭشىتتى .

— ھە ، بوپتۇ ئەمىسە ، — دېدى موڭغۇل توختامىشقا دوستانە رەۋىشتە كۈلۈمسىرەپ ، — ئاغىنەڭنى ئەكەت ، ساڭا تاپشۇردۇم .

موڭغۇل چەۋەندازلار قامچىلىرىنى قارسىلدىتىپ ، تۇنقۇنلارنى ھەيدەپ كەتتى . كوچىدا توختامىش بىلەن قاپلانبەگ يالغۇز قالدى .

— ئۆيۈڭ نەدە ؟ — سورىدى توختامىش ، — يۇر ، ئۆيۈڭگە كىرىپ پاراڭلىشايلى .

— ئۆيۈم بار ئىدى ، ئەمدى يوق بولدى ، — دېدى قاپلانبەگ ئېغىر ئۇھ تارتىپ ، — ئەنە ، كۆيۈۋاتقان ئۆيلەرنى كۆردۈڭمۇ ؟ شۇ ئۆيلەرنىڭ بىرى مېنىڭ ئىدى .

دەرۋەقە ، يىراق ـ يېقىندىكى بىرمۇنچە ئۆيلەر ۋە رەستىلەرگە ئوت قويۇلغان بولۇپ ، قاپقارا ئىس ـ تۈتەكلەر ئاسمانغا ئۆرلىمەكتە ئىدى .

— بالا ـ چاقلىرىڭ قېنى ؟ — توختامىش يەنە سورىدى .

— ئۇلار ئۆرگەنچتە ، — دېدى قاپلانبەگ ، — مەن بۇ يەردە ۋاقىتلىق ئۆي ئېلىپ ، ئۆرگەنچتىن ئەكەلگەن ماللىرىمنى سېتىپ ، تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ تۇرغانىدىم... ئەمدى بۇ يەردىكى ئۆيۈممۇ ، دۇكانلىرىممۇ يوق بولدى .

توختامىش بىرئاز تىنىۋېلىپ ، بوش ئاۋازدا سورىدى :

— تۇركەنئايچۇ ؟ ئۇ نەدە ؟

قاپلانبەگ قوشۇمسىنى تۇرۇپ ، كۆزلىرىنى چەتكە ئالدى .

— ئۇمۇ ئۆرگەنچته ، — دېدى ئۇ .
— ئۇنىڭ ئەھۋالى قانداق؟ — توختامىش يەنه بىرئاز تىنىۋېلىپ سورىدى .
— ئەھۋالى ياخشى ، — دېدى قاپلانبەگ ، — ئۇ ئۆرگەنچلىك بىر سودىگەرگە ياتلىق بولغان ، هازىر باللىرى بار .
توختامىش مەيۈس هالدا كۈلۈمسىرەپ قويۇپ ، ئارتۇق سۆز قىلمىدى .
— جېنىمنى قۇتۇلدۇرۇپ قالغىنىڭغا رەهمەت . ئەمدى مەن ماڭاي ، — دېدى يەنه قاپلانبەگ .
— ئۆز ۋاقتىدا سەنمۇ مېنىڭ جېنىمنى قۇتۇلدۇرۇپ قالغان ، — دېدى توختامىش ، — شۇنىڭدىن بۇيان تەڭرىدىن ياخشىلىقىڭغا ياخشىلىق ياندۇرۇشقا پۇرسەت يارىتىپ بېرىشنى تىلەپ كەلگەنىدىم . بۈگۈن ئاخىر شۇ تىلىكىمگه يەتتىم . بىراق ، سەن ئەمدى نەگه بارىسەن؟
— ئەلۋەتته ، ئۆرگەنچكه كېتىمەن ـ ده . باللىرىمنىڭ يېنىدا بولۇشۇم كېرەك .
— ئەمىسه ، مۇنۇ ئاتنى ئالغىن ، — دېدى توختامىش ئېتىنىڭ چۈلۈۋرىنى ئۇنىڭ قولىغا بېرىپ .
قاپلانبەگ سەل ئوڭايسىزلانغاندەك بولدى .
— بىراق... سەنچۇ؟
— مېنىڭ سەپەردە يانداشتۇرۇپ ئېلىپ يۈرىدىغان يەنه ئۈچ ئېتىم بار .
— ئەمىسه ماقۇل . مەن شەھەرنىڭ باشقا بىر دەرۋازىسىدىن چىقىپ كېتىمەن . خەيرخوش ، ئامان بولغىن .
— خەيرخوش ، تەڭرى ساڭا ئېسەنلىك بەرسۇن .

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

يىگىرمە ئۈچىنچى باب

سۇلتان مۇھەممەد ۋە خانزادە جالالىدىن

ئىككى موڭغۇل ئەسكەر سالاپەتلىك بىر مۇسۇلماننى ئالدىغا سېلىپ ، چېگىزخاننىڭ ئاق كىگىز ئۆيىگە ئەكەلدى .

— بۇ سارتاۋۇل مەھمۇد يالاۋاچ بىلەن كۆرۈشمەن دەيدۇ ، — دېدى ئەسكەرلەردىن بىرى .

— مەھمۇد يالاۋاچنى چاقىرىڭلار ، — دېدى چېگىزخان .

مەھمۇد يالاۋاچ كىردى ۋە خانغا تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن ھېلىقى سالاپەتلىك زات بىلەن قول ئېلىشىپ ۋە قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى .

— بۇ زات پېقىرنىڭ كونا بۇرادىرى بولىدۇ ، — دەپ چۈشەندۈردى يالاۋاچ چېگىزخانغا ، — ئۇ خارەزىمشاھنىڭ ئوردىسىدا خىزمەت قىلاتتى . ئەمدى ئۆز ئىختىيارى بىلەن بىز تەرەپكە كەپتۇ .

چېگىزخان بۇ مۇسۇلمان زاتقا تىكىلىپ قارىدى . ئۇنىڭ ئۇچىسىدا ئۇزۇن كىمخاب تون ، بېشىدا يوغان ئاق سەللە ، پۇتلىرىدا گۈل چىقىرىپ تىكىلگەن سېرىق ئۆتۈك بولۇپ ، بىر قاراشتىلا يۇقىرى تەبىقىگە مەنسۇپ زات ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى .

— ئۇ نېمىدەپ كەپتۇ ؟ — دەپ سورىدى چېگىزخان ، — خارەزىمشاھ ھازىر نەدە ؟ نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ ؟ ئۇنىڭدىن سوراڭ ، يالاۋاچ ، ئېنىق جاۋاب بەرسۇن .

مەھمۇد يالاۋاچ موڭغۇل خاقانىڭ ئېيتقانلىرىنى ئۆزىنىڭ بۇ

يۇرتدىشىغا تەرجىمە قىلىپ بەردى .

— خوپ ، ئاللا ھەققىدە ، بىلىدىغانلىرىمنىڭ ھەممىسىنى ئەينەن سۆزلەيمەن ، — دېدى خارەزىملىك مۆتىۋەر ، — پېقىر ساھىبقىرانى ئەزەم چىڭگىزخان مۇئەززەمنى ئاللاتائالانىڭ ئەزىز بەندىسى ئىكەن ، كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقىچە بولغان ھەممە يەرلەرنىڭ مۇناسىپ ھۆكۈمرانى ئىكەن دەپ بىلىپ ، چىن ئىخلاسىم بىلەن باش ئېگىپ كەلدىم . بىزدە : «ئېگىلگەن باشنى قىلىچ كەسمەيدۇ» دېگەن گەپ بار . پېقىر ساھىبقىرانى ئەزەم چىڭگىزخانى مۇئەززەمنىڭ خىزمىتىدە بولۇشنى ئۆزۈمنىڭ بەختىم دەپ قارايمەن .

مەھمۇد يالاۋاچ بۇ گەپلەرنى مۇڭغۇلچىغا تەرجىمە قىلىپ بەردى . چىڭگىزخان سۇرلۇك قىياپىتىنى ئۆزگەرتمەستىن ، «داۋامىنى سۆزلىسۇن» دېگەننى ئىپادىلەپ بېشىنى ئىرغىتتى .

— خارەزىمشاھ ھەققىدە سۆزلىگەيسىز ، تەقسىر ، — مەھمۇد يالاۋاچ يۇرتدىشىغا ئەسكەرتىپ قويدى .

— خوپ ، تەقسىر . ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بۇيان خارەزىمشاھنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالى تازا ياخشى بولماي قالدى . ئۇ تەۋرەپ قالغان ئىستىقبالسىز ئالتۇن تەختىنى ئوغلى جالالىدىنغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ، ئۆزى بىر بۆلۈك قوشۇن بىلەن ئاستانە ئۆرگەنچتىن چىقىپ كەتتى . ئاڭلىسام ، ئۇ قىپچاقلاردىن ياردەم سوراش مەقسىتىدە ، دەشتى قىپچاق يايلاقلىرىغا كەتكەنمىش .

بۇ خارەزىملىكنىڭ ئېيتقانلىرى مۇھىم ئۇچۇر ئىدى . چىڭگىزخان شۇ كۈنىلا ئۆزىنىڭ ئاق ئۆيىدە كېڭەش ئۆتكۈزدى . خانىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى يالالۇغ چۇساي بۇ مەسىلىگە جىددىي قارىدى .

— خارەزىمشاھنى قىپچاقلار بىلەن ئۇچراشتۇرماسلىق كېرەك ، — دېدى ئۇ .

— خارەزىمشاھنى قوغلاپ تۈتۈش كېرەك ، — دېدى جەبە نويان .

— سارتاۋۇللارنى ئۇزۇل ـ كېسىل تارمار كەلتۈرمىگۈچە ئۇرۇش توختىتىشقا بولمايدۇ ، — دېدى باتۇرلۇقتا ۋە ئاقىللىقتا داڭقى چىققان سۇبۇتاي باتۇر .

— بۇيرۇقۇمنى ئىشىتىڭلار ! — دەپ خىتاب قىلدى چىڭگىزخان ئاۋازىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ، — جەبە نويان بىلەن سۇبۇتاي باتۇر ئىككىڭلار يېگىرمە مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ خارەزىمشاھنىڭ چۆلدىكى شامالدەك تېز قوغلاڭلار . ئەگەر خارەزىمشاھ يارىلانغان جەرەندەك چۆلگە قاچسا ، سىلەر مېنىڭ باتۇرلىرىم خۇددى كۆك بۆرىلەردەك قوغلاپ ئۇنى تۇتۇڭلار . ئەگەر ئۇ كەپتەر بولۇپ ئاسمانغا ئۇچۇپ كەتسە ، سىلەر مېنىڭ يېڭىلمەس پالۋانلىرىم لاچىن بولۇپ قانات قېقىپ ئۇنى سوقۇپ چۈشۈرۈڭلار . ئەگەر ئۇ چاشقان بولۇپ ئۇۋۇسىغا قېچىپ كىرىپ كەتسە ، سىلەر مېنىڭ تەدبىرلىك ئاقىللىرىم پولات گۈرجەك بولۇپ ئۇنى يەر تېگىدىن كولاپ چىقىرىڭلار .

— بىز تەييار ، بۇيۇك خاقانىم ، — دەپ خىتاب قىلىشتى جەبە بىلەن سۇبۇتاي ئولتۇرغان ئورۇنلىرىدىن دەس تۇرۇپ .

— بۇيرۇقۇمنى ئېسىڭلاردا چىڭ ساقلاڭلار ، — دېدى يەنە چىڭگىزخان ئىككىسىگە قول ئىشارىسى قىلىپ ، — خارەزىمشاھنىڭ تىرىكى بولسا تىرىكىنى ، ئۆلگەن بولسا كاللىسىنى كېسىپ كېلىڭلار . ئۇنى تۇتمىغۇچە كۆزۈمگە كۆرۈنگۈچى بولماڭلار !

— خارەزىمشاھنى چوقۇم تۇتىمىز ! — دېدى جەبە نويان .

— خارەزىمشاھنى تۇتمىغۇچە قايتمايمىز ! — دېدى سۇبۇتاي باتۇر .

شۇنداق قىلىپ ، مىلادىيە 1220 ـ يىلى 4 ـ ئايدا جەبە ۋە سۇبۇتاينىڭ يېگىرمە مىڭ كىشىلىك قوشۇنى سۇلتان مۇھەممەد ئەلائىددىن خارەزىمشاھنىڭ ئىزىغا چۈشۈپ يۈرۈپ كەتتى .

ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي چىڭگىزخاننىڭ ئاق ئۆيىدە يەنە كېڭەش ئۆتكۈزۈلدى .

— خارەزمشاھنى تۇتۇش بىلەنلا سارتاۋۇللارنىڭ ئىشى پۈتمەيدۇ ، — دېدى باش مەسلىھەتچى يالللۇغ چۇساي ، — سارتاۋۇللارنىڭ ئاستانىسى ئۆرگەنچنى ئالمىغۇچە تولۇق غەلىبە قازاندۇق ، دېگىلى بولمايدۇ .

چىڭگىزخان ئۆزىمۇ ئاشۇ ئۆرگەنچ دېگەن چوڭ شەھەرگە يۈرۈش قىلىش ئويى بىلەن بۇ كېڭەشنى چاقىرغانىدى . باش مەسلىھەتچىنىڭ دېگىنى ئۇنىڭ ئويلىغىنى بىلەن بىر يەردىن چىقتى .

— ئۆرگەنچ سارتاۋۇللارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئىستىھكامى ، — دېدى ئۇ ، — يەنە كېلىپ ، خارەزمشاھنىڭ تەخت ۋارىسى ئۆرگەنچتە ئىكەن . شۇڭا ، ئۇ شەھەرنى چوقۇم ئېلىشىمىز كېرەك .

تۆت خانزادە ئورۇنلىرىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كەتتى .

— خان ئاتا ، ئۆرگەنچكە مېنى ئەۋەتىڭ ! — دېدى جۇچى .

— مەن باراي ، خان ئاتا ! — دېدى چاغاتاي .

— مېنىڭ قوشۇنۇم تەييار ، مەن باراي ، خان ئاتا ! — دېدى ئۆگەتاي .

— مەن تۇرغان يەردە ئاكىلىرىمنى ئاۋارە قىلمايلى ، مەن باراي ! — دېدى تولى .

— جەم بولۇڭلار ، بۇيرۇقۇمنىڭ ئاڭلاڭلار ! — دېدى چىڭگىزخان ، — ئۆرگەنچنى بويسۇندۇرۇشقا جۇچى بىلەن چاغاتاي بارىدۇ .

— خان ئاتا ، سىزنىڭ ئانقان ئوقىڭىز بولۇپ جەڭگە ئۇچۇپ كىرىمەن ! — دېدى جۇچى .

— خان ئاتا ، سىزنىڭ ئوۋغا سالغان شۇڭقارىڭىز بولۇپ جالالىددىننى قامالالاپ تۇتىمەن ! — دېدى چاغاتاي .

— ئىككىڭلار يىگىرمە مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ئاتلىنىڭلار ، — دېدى چىڭگىزخان ، — شەھەرنى ئېلىپ ، جالالىددىننى تۇتۇڭلار . مەن مۇشۇ يەردە سىلەرنىڭ غەلىبە خەۋىرىڭلارنى كۇتىمەن .

شۇنداق قىلىپ ، چوڭ خانزادە جۇچى بىلەن ئىككىنچى خانزادە چاغاتايمۇ قوشۇن تارتىپ يۇرۇپ كەتتى . چىڭگىزخان سەمەرقەنت بىلەن نەسەف[1] شەھىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى ياياقلاقا بارگاھ قۇرۇپ ، ئىككى يۆنىلىش بويىچە ئاتلاندۇرۇلغان قوشۇنلارنىڭ خەۋىرىنى كۈتتى . ھەر ئىككى تەرەپتىن چاپارمەنلەر كېلىپ تۇردى . جەبە بىلەن سۇبۇتاينىڭ چاپارمەنلىرى ئەكەلگەن پۈتۈكلەردە ، ئۇلارنىڭ خارەزىم قوشۇنلىرى بىلەن بىرنەچچە قېتىم توقۇنۇشقانلىقى ۋە داۋاملىق ئېلگىرىلەپ كېتىۋاتقانلىقى ېيزىلغانىدى . جۇچى بىلەن چاغاتاينىڭ پۈتۈكلىرىدە بولسا ، موڭغۇل قوشۇنى ئۆرگەنچ شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالغانلىقى بايان قىلىنىدى .

ھالبۇكى ، كېيىنكى ئىشلار گەرچە يەنىلا موڭغۇللارنىڭ ئۇستۇنلۇكى بىلەن داۋاملاشقان بولسىمۇ ، چىڭگىزخاننىڭ تەلەپ قىلغىنىدەك بولمايۋاتاتتى . خارەزىمشاھنى قوغلاپ كەتكەن جەبە بىلەن سۇبۇتاي توختىماي غەلبىلىك ئېلگىرىلەپ ، خارەزىم قوشۇنلىرىنى كەينى - كەينىدىن مەغلۇپ قىلدى ، لېكىن سۇلتان مۇھەممەد خارەزىمشاھنى تۇتالمىدى . خارەزىم قوشۇنى پۈتۈنلەي تارمار بولۇپ چېچىلىپ كەتتى ، لېكىن خارەزىمشاھ خۇددى ئەرۋاھدەك ئىز - دېرەكسىز غايىب بولدى . موڭغۇللار جەسەتلەرنى ئالا قويماي تەكشۈرۈپ چىقتى . ئىشغال قىلىنغان يېزا - كەنتلەرنى ئاختۇردى . خارەزىمشاھنىڭ تىرىكىمۇ ، ئۆلۈكىمۇ تېپىلمىدى .

— بۇ سەللە ئورايدىغان سارتاۋۇل نەگىمۇ كەتكەندۇ ؟ — دەيتتى جەبە نويان تىت - تىت بولۇپ .

— ئۇنى تاپمىغۇچە قايتىشقا بولمايدۇ ، چىڭگىزخان ئۇنى تۇتمىغۇچە كۆزۈمگە كۆرۈنگۈچى بولماڭلار ، دېگەن ئەمەسمۇ ، — دەيتتى سۇبۇتاي باتۇر .

شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خارەزىمنىڭ بۆلۈنۈپ ، چېچىلىپ كەتكەن قوشۇنلىرىنى قوغلاپ كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە باردى . ئۇ يەرلەردىمۇ ئىزدەپ ، ئاختۇرۇپ ، يەنىلا خارەزىمشاھنىڭ ئىز -

① نەسەف — ھازىرقى قارشى شەھىرى .

دېرىكىنى ئالالمىدى . جەبە بىلەن سۇبۇتاي ھەقىقەتەن جىددىيلەشتى .

«ئۇنى تاپماي چىڭگىزخاننىڭ ئالدىغا قانداق بارىمىز ؟» دېيىشەتتى ئۇلار .

بۇيۇك خاقان مۇشۇ ئىككىسىگە ئىشىنىپ خارەزىمشاھنى تۇتۇشتەك مۇھىم ۋەزىپىنى ئۇلارغا تاپشۇرغان تۇرسا ، ئەمدى بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماي قۇرۇق قول قايتىش ئۆلۈم بىلەن تەڭ ئەمەسمۇ ! جەبە نويانمۇ ، سۇبۇتاي باتۇرمۇ ھازىرغا قەدەر ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىنى ئورۇندىيالماي جەڭدىن نەتىجىسىز قايتىپ باققان ئەمەس . ئۇلار ھەرگىز يېرىم يولدا توختايدىغان ئادەملەر ئەمەس ئىدى . شۇڭا ، ئۇلار خارەزىمشاھنى قولغا چۈشۈرمىگۈچە توختىمايمىز دەپ كاسپىي دېڭىز ساھىلىنى بويلاپ شىمال تەرەپكە بۇرۇلدى ۋە يارغانسېرى رۇس كىنەزلىرىنىڭ[1] زېمىنلىرىگە يېقىنلاشقىلى تۇردى .

جۇچى ۋە چاغاتاي خانزادىلەرنىڭ ئىشلىرىمۇ تازا كۆڭۈلدىكىدەك بولمايۋاتاتتى . ئۇلار خارەزىم ئېلىنىڭ ئاستانىسى ئۈرگەنچ شەھرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ ، قايتا ـ قايتا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ ، قاتتىق قارشىلىققا ئۇچراپ ، جەڭ ۋەزىيىتىدە بۆسۈش ھاسىل قىلالمىدى . ئۈرگەنچ ئاھالىسى خانزادە جالالىددىننىڭ قوماندانلىقىدا قەھرىمانلارچە ئۇرۇشماقتا ئىدى . ئۇلار ھەر كۈنى ئىككى ـ ئۈچ قېتىم شەھەر سىرتىغا ئاتلىنىپ چىقىپ ، موڭغۇللار بىلەن دالىدا جەڭ قىلاتتى . قاسىراقسىمان پولات ساۋۇت ۋە پارقىراق تۇچ دۇبۇلغا كىيگەن جالالىددىن ئۆزىنىڭ ئاجايىپ چىرايلىق غاز بويۇن ئاق بوز ئېتىغا مىنىپ ، كۈن نۇرىدا چاقناپ تۇرىدىغان ئەگرى قىلىچىنى ئوينىتىپ ، باھادىرلارچە قىيابېتى بىلەن سەپ ئالدىدا جەڭگە كىرەتتى . تالاي جەڭلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن موڭغۇل سەركەردىلەر ئۆز رەقىبلىرىنىڭ بۇنداق جان پىدالىق بىلەن ئۇرۇشقانلىقىنى تېخى كۆرۈپ

① كىنەز (رۇسچە) — بەگ ، يەرلىك خان .

باقمىغاندى . «ئۇ سارتاۋۇللارنىڭ ھەقىقىي باتۇرى ئىكەن ! » دەيتتى ئۇلار جالالىدىننىڭ جەڭ قانىنامىلىرىغا بۆسۈپ كىرىپ قىلىچ چېپىشلىرىغا قاراپ .

ئۆرگەنچ ئۇرۇشى ئۇزاققا سوزۇلۇپ كەتتى . ھەر ئىككى تەرەپتىن چىقىم كۆپ بولدى . موڭغۇللارنىڭ سان ـ ساناقسىز ھۇجۇملىرى تۇزۇكرەك نەتىجە بەرمىدى ، پالاقمانلاردىن ئېتىلغان تاشلار مەزمۇت سېپىللارغا زەخمەت يەتكۈزەلمىدى .

جۇچى بىلەن چاغاتاي ئەسەبىيلىشىپ ، جەڭلەردىكى ئوڭۇشسىزلىقلاردا بىر ـ بىرىنى ئەيىبلەشكە باشلىدى . ئۇلار ئۆزئارا تاكاللىشىپ ، بىر ـ بىرىنىڭ گېپىگە كىرمەي ، ئۆز ئالدىغا ئايرىم ئىش كۆرگىلى تۇردى . نەتىجىدە ، جەڭ ئىشلىرى تېخىمۇ ئەپلەشمەي كەتتى . خاتىرجەمسىزلەنگەن سەركەردىلەر بۇ ھەقتە مەلۇمات يېزىپ ، چاپارمەنلەردىن چىڭگىزخانغا يوللىدى .

چىڭگىزخان ئاكا ـ ئۇكا خانزادىلەرنىڭ ئىتتىپاقسىزلىقىدىن خەۋەر تېپىپ ، ئۇچىنچى ئوغلى ئۆگەتايىنى يېنىغا چاقىردى .

— ئاكىلىرىڭ چىقىشالماي قاپتۇ ، — دېدى خان ، — ئۇلار ئىككىسى بۇرۇنمۇ شۇنداق پات ـ پاتلا تەگىشىپ قالاتتى . بۇ قېتىم ئۇلارنى ئورتاق جەڭ قىلىپ ، جاپالىق كۈنلەردە چىقىشىپ كېتەرمىگىن دەپ ئويلىغانىدىم . بىراق ، ئۇلار يەنە جېدەللىشىپ ئىشنى بۇزغىلى تۇرۇپتۇ . سەن دەرھال ئون مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ ئۇ يەرگە بار . ئۇلارنى ئەپلەشتۇرۇپ ، كۈچنى مەركەزلەشتۇرۇپ ، شەھەرنى تېزرەك ئېلىشنىڭ ئامالىنى قىل .

چىڭگىزخان بۇ ئۇچىنچى خانزادىنى تەخت ۋارىسلىقىغا تاللاپ ، ھەقىقەتەنمۇ دانالىق قىلغانىدى . بۇ تاللاشنىڭ توغرا بولغانلىقى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاندى . ئۆگەتاي ئىككى ئاكىسى بىلەن سۆھبەتلىشىپ ، زىددىيەتنى چىرايلىقچە بىر تەرەپ قىلدى ۋە ئۇلارنى ئەپلەشتۇرۇپ قويدى .

چىڭگىزخاننىڭ قىزىل تامغىلىق يارلىقىدا قوشۇننىڭ ئومۇمىي قوماندانلىقىنى ئۆگەتايغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش ھەققىدە

بۇيرۇق چۈشۈرۈلگەنىدى . قوشۇن قايتىدىن رەتكە سېلىنغاندىن كېيىن ئۇچ خانزادىنىڭ ئوتتۇز مىڭ ئەسكىرى ئۆگەتايىنىڭ قوماندانلىقىدا قايتىدىن ھۇجۇم قوزغىدى . شۇنداق قىلىپ ، ئەتىيازدا باشلانغان بۇ ئۇرۇش كۈزگە كەلگەندە ئاياغلاشتى . خارەزمشاھنىڭ خانزادىسى جالالىدىن قوشۇن بىلەن شەھەردىن چېكىنىپ چىقىپ ، پايانسىز چۆللەردە غايىب بولدى .

موڭغۇللار شەھەرگە بېسىپ كىرىپ ، قېچىشقا ئۇلگۈرمىگەن ئاھالىنى قىرىپ تاشلىدى . بۇيۇك خارەزىم ئېلىنىڭ ئاستانىسى ئوت دېگىزىغا ئايلاندى . بىر ئۆي ، بىرەر كەپمۇ ساق قالمىدى . ئاسمانغا ئۆرلەپ چىققان ئوت يالقۇنلىرى بېسىققاندىن كېيىن پۇتۇن شەھەردە تۇتەپ تۇرغان كۈل ۋە كېسەك دۆۋىلىرىدىن باشقا ھېچ نەرسە كۆرۈنمىدى .

— بۇ جالالىدىن دېگەن جاھىلنى تۇتالمىدۇق ، خان ئاتىمىز تاپشۇرغان ۋەزىپىنى ئورۇندىيالمىدۇق ، — دېدى جۇچى ۋە بۇلغۇن تۇمىقىنى بېشىدىن سىقىمىلاپ ئېلىپ ، زەردى بىلەن يەرگە ئۇردى .

— ئۇنى چوقۇم تۇتۇش كېرەك ، — دېدى چاغاتاي .

ئۆگەتاي بىر ئاز ئويلىۋالغاندىن كېيىن ئالدىرىماي سۆزلىدى :

— سارتاۋۇللار قوشۇنىنىڭ كۆپ قىسمى قىرىلىپ تۈگىدى . جالالىدىن ئاز بىر قىسىم قوشۇن بىلەن قېچىپ كەتتى . ئۇلارنىڭ ئات ـ ئۇلاغلىرى يېتىشمەيدۇ ، ئوزۇق ـ تۇلۇكى كەمچىل . شۇڭا ، ئىنىمىز شىگى قۇتۇق ئون مىڭ ئەسكەر بىلەن دەرھال ئۇنى قوغلىسۇن . بىز بۇ يەردە خان ئاتىمىزنىڭ يولىيورۇقىنى كۈتەيلى .

چېگىزخانىنىڭ ئاسرانىدى ئوغلى شىگى قۇتۇق ئون مىڭ چەۋەندار بىلەن جالالىدىنىنىڭ ئىزىنى قوغلىشىپ يۈرۈپ كەتتى .

قىش كىرىپ ، تاغ ـ دالىلار ئاپئاق قارغا پۈركەنگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، شىگى قۇتۇق ئازغىنە بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن مۇزلىغان ، ئېچىرقىغان ۋە روھى چۈشكەن ھالدا خان ئاتىسىنىڭ ئالدىغا قايتىپ كەلدى . بۇ چاغدا چاغاتاي بىلەن ئۆگەتايلار ئاللىقاچان چېگىزخانىنىڭ بارگاھىغا كېلىپ بولغانىدى .

شىگى قۇتۇق بۇنداق بىچارىلەرچە ھالەتتە خان ئاتىسى بىلەن كۆرۈشۈشكە پېتىنالماي ، ئاكىسى ئۆگەتاينىڭ كېگىز ئۆيىگە كىردى . ئۆگەتاي ئۇنى يۇمشاق كۆرپىگە ئولتۇرغۇزۇپ ، بىر چۆچەك ئىسسىق سۇت بەردى . شىگى قۇتۇق ئازابلانغان ھالدا قىسىق كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ ، بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى . ئۇنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇ جالالىدىن دېگەن جاھىل قورقۇش ، ئۆلۈم دېگەن سۆزلەرنى بىلمەيدىغان ، دېۋىدەك كۈچلۈك ، قاپلاندەك چاققان باتۇر ئىكەن . موڭغۇللار جالالىدىننىڭ قوغلاپ يۇرۇپ بىرنەچچە قېتىم جەڭ قىلدى . بۇ جەڭلەردە سارتاۋۇللار موڭغۇللارغا قايتا ـ قايتا قاتتىق زەربە بەردى . ئاخىرقى قېتىملىق جەڭدە شىگى قۇتۇقنىڭ قوشۇنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك قىرىلىپ كەتتى .

— قايتىپ كەلگەن مۇشۇ ئازغىنە ئادەم ئامان قالدى ، — دېدى شىگى قۇتۇق .

ئۆگەتاي ئۇنىڭغا تەسەللى بەردى :

— كېرەك يوق ، روھىڭنى چۈشۈرمە . جالالىدىن ئەمدى قانداق قىلغان بىلەنمۇ بۇ تەرەپلەرگە كېلەلمەيدۇ . بىز ئەمدى پۈتۈن سارتاۋۇللار ئېلىنى بويسۇندۇرۇپ بولدۇق .

— جۇچى ، چاغاتاي ئاكاملار ئامانمۇ ؟ — دەپ سورىدى شىگى قۇتۇق .

— چاغاتاي مەن بىلەن بۇ يەرگە قايتىپ كەلدى ، — دېدى ئۆگەتاي ، — لېكىن ، جۇچى چاغاتاي بىلەن جېدەللىشىپ : «سىلەر مېنى موڭغۇلىڭ نەسلى ئەمەس ، مەركىتىڭ پۇشتى» دېدىڭلار دەپ يامانلاپ ، نەسىھەتلىرىمىزگە قۇلاق سالماي ، يىگىرمە مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ شىمال تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى .

— ئۇ تەرەپلەرگە كېتىپ نېمە قىلماقچىدۇ ؟ — دەپ سورىدى شىگى قۇتۇق .

— ئۇ شىمالدىكى قىپچاقلارنىڭ زېمىنلىرىنى بويسۇندۇرۇپ خان ئاتىمىزغا سوۋغا قىلىمەن ، ئۆزۈمنىڭ كۆك بۆرە نەسلىدىن

بولغان ساپ موڭغۇل ئىكەنلىكىمنى ئىسپاتلايمەن ، دەيدۇ .

— خان ئاتام ئۇنىڭ كېتىشىگە سۇكۇت قىلدىمۇ ؟

— خان ئاتام دەسلەپتە بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ، «مېنىڭ رۇخسىتىمنى ئالماي كېتىپتۇ» دەپ بەك خاپا بولدى . كېيىن يەنە ئاچچىقىدىن يېنىپ قالدى ، «ئۇ يەرلەرگە ھامان يۇرۇش قىلىشىمىز كېرەك ئىدى . بوپتۇ ، بۇ ئىشنى جۇچى بېجىرگەن بولسۇن» دېدى .

شىگى قۇتۇق پەرىشان ھالدا بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئۇنچىقمىدى .

ئۆگەتاي چىڭگىزخاننىڭ ھارۋا ئۇستىدىكى ئاق ئۆيىگە كىرىپ ، خان ئاتىسىغا شىگى قۇتۇقنىڭ مەغلۇبىيىتە خەۋىرىنى يەتكۈزدى . بۇ خارەزىم ئۇرۇشى باشلانغاندىن بۇيانقى موڭغۇللارنىڭ تۇنجى قېتىملىق ئېغىر مەغلۇبىيىتى ئىدى . ئۆگەتاي خان ئاتىسىنى قاتتىق غەزەپكە كېلىدۇ دەپ ئويلىغانىدى . لېكىن ، ئۇنداق بولمىدى . چىڭگىزخان بېشىنى تۆۋەن سېلىپ بىر ھازا جىم ئولتۇرۇپ كەتتى ، ئاندىن بېشىنى كۆتۈرۈپ مۇنداق دېدى :

— شىگى قۇتۇق ھازىرغا قەدەر غەلىبىدىن باشقىنى كۆرۈپ باقماي ئېسەنگىرەپ قالدى . ئەمدى مەغلۇبىيەتنىڭ تەمىنىمۇ تېتىپ باقسۇن . بۇ ئۇنىڭ كېيىنكى ئىشلىرى ئۈچۈن پايدىلىق .

※ ※

مىلادىيە 1221 ـ يىلى ئەتىياز كىرىشى بىلەنلا چىڭگىزخان كەنجى ئوغلى تولى بىلەن بىرلىكتە ئاساسىي قوشۇننى باشلاپ جالالىدىن خارەزىمشاھقا قارشى ئاتلاندى . جالالىدىن بۇ چاغقىچە ھەر تەرەپلەرگە چېچىلىپ ، پىتىراپ كەتكەن قوشۇنلارنىڭ قالدۇقلىرىنى ۋە ئەل ئىچىدىكى پىدائىيلارنى يىغىپ يەتمىش مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللىۋالغانىدى .

— ئىسىت ، شاھ ئاتام باشتىلا قوماندانلىقنى ماڭا ئۆتكۈزۈپ

بەرگەن بولسا ، ئاشۇ تۆت يۈز مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن بۇ چىڭگىزخان دېگەن نەجىسىنىڭ ئەدىپىنى بەرگەن بولاتتىم ، بوپتۇ ، ھازىرمۇ يەنە ئۇمىد بار . بىراق ، شاھ ئاتام ھازىر قەيەردىدۇ ؟ ئۇنىڭدىن چاپارمەن كەلمىگەنگە ئۇزاق بولۇپ كەتتى .

يەر ـ جاھان ئىللىپ ، جەنۇبتىن سەپ ـ سەپ تۇرنىلار ئۇچۇپ كېلىۋاتقان كۆكلەم كۈنلىرىنىڭ بىرىدە جالالىددىننىڭ كەڭ دالىغا تىكىلگەن بارگاھىغا سۇلتان مۇھەممەد خارەزمشاھ بىلەن كەتكەن بىر توپ ئادەم ھارغان ـ ئاچقان ھالدا يېتىپ كەلدى . ئۇلارنى كۆرۈپ جالالىددىننىڭ يۈرىكى قاتتىق سوقۇپ كەتتى .

— سۇلتان ئاتام قېنى ؟ سىلەر نېمە ئۈچۈن قايتىپ كەلدىڭلار ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .

قايتىپ كەلگەنلەردىن بىرى كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ سۆزلەپ بەردى :

— بىز سۇلتان ئالىيلىرى بىلەن كەتكەندىن كېيىن يول بويى ھەرقايسى شەھەر ـ ئايماقلاردىن ئەسكەر ئېلىپ ، قوشۇنىمىزنى تولۇقلاپ ماڭدۇق . موڭغۇللار كەينىمىزدىن قالماي ئىزىمىزگە چۈشۈپ كېلىۋەردى . ئۇلار بىلەن بىرنەچچە قېتىم كەسكىن جەڭ قىلدۇق . بىراق ، ئىشلىرىمىز ئوڭغا تارتمىدى ، بەخت قۇشى كاجلىق قىلىپ سۇلتانىمىزنىڭ بېشىغا قونمىدى . بىزنىڭ ئادەملىرىمىزنىڭ ئۆلگەنلىرى ئۆلۈپ ، قالغانلىرى ھەر ياقلارغا پىتىراپ قېچىپ كەتتى . پەقەت ئاز بىر قىسىم سادىق مۇخلىسلار سۇلتانىمىزنىڭ يېنىدا قالدى . كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويىغا يەتكەندە سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ كېسىلى ئېغىرلاپ ، ئات ئۈستىدە ئولتۇرالماي قالدى . بىزلەر سۇلتانىمىزنى پىنھان جايدا داۋالاپ ساقايتىۋېلىش ئۈچۈن سال ياساپ ، كاسپىي دېڭىزىدىكى بىر ئارالغا چىقتۇق . سۇلتان ئالىيلىرىنى شۇ جايدا يانتۇزۇپ ئارام ئالدۇردۇق ، تېۋىپلىرىمىز ئۇنى كۆڭۈل قويۇپ داۋالىدى . بىراق ، ئەزرائىل كېلىپ قالغانكەن . بىزنىڭ ئەجرىمىز كار قىلمىدى . سۇلتان ئالىيلىرى بىزنىڭ قولىمىزدا كۆز يۇمدى . ئىلاھىم ،

ئۇنىڭ يانقان يېرى جەننەتتە بولغاي !

سۇلتان مۇھەممەد ئەلائىددىن خارەزمشاھ ئالىيلىرىنىڭ روھىغا ئاتاپ قۇرئان تىلاۋەت قىلىندى ، يەتمىش مىڭ كىشىلىك قوشۇن قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلدى .

چارلىغۇچىلار موڭغۇللارنىڭ يېقىنلاپ قالغانلىق خەۋىرىنى يەتكۈزدى . جالالىددىن پۈتۈن قوشۇنىنى سەپكە تۇرغۇزۇپ ، قىلىچىنى غەزەپ بىلەن قىنىدىن سۇغۇرۇۋالدى . خارەزمنىڭ بۇ ئەڭ ئاخىرقى قوشۇنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن موڭغۇللارنىڭ ئالدىغا ئات سېلىپ باردى .

چىڭگىزخانمۇ ئۆز قوشۇنىنى جەڭگە تەييار قىلدى ھەمدە ئېگىز دۆڭگە سېلىنغان گىلەمدە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇپ ، بولغۇسى جەڭنى كۆزىتىشكە ھازىرلاندى . ئۇ ئاتلىرىنى بولۇشىغا قويۇپ بېرىپ ، چۇقان سېلىپ كېلىۋاتقان خارەزىملىكلەرگە قاراپ ھەيرانلىق ۋە قايىل بولغانلىقىنى ئىپادىلەپ مۇنداق دېدى :

— خارەزىم ئۇرۇشى باشلانغاندىن بۇيان دۇشمەننىڭ بۇنداق ئۆزلۈكسىدىن بىزگە قارشى ئاتلىنىپ كەلگەنلىكىنى ناھايىتى ئاز كۆرگەنىدىم . قارىغاندا ، بۇ جالالىددىن دېگەن خانزادە راستىنلا باتۇر ئەزىمەت ئوخشىمامدۇ !

ئىككى تەرەپنىڭ سەپلىرى توقۇنۇشتى . ھەر ئىككى تەرەپ جان ـ جەھلى بىلەن قەھرىمانلارچە ئېلىشتى . ھەر ئىككى تەرەپتىن ئۆلگەنلەر كەينى ـ كەينىدىن يىقىلدى ، ئىگىسىز قالغان ئاتلار قورقۇپ كەتكەنلىكتىن قاتتىق كىشنەپ جەڭ مەيدانىدىن بەدەر قاچقىلى تۇردى .

— سارتاۋۇللار زېمىنىگە قەدەم قويغاندىن بېرى بۇنداق جەڭنى كۆرۈپ باقمىغانىدىم ! — دېدى چىڭگىزخان ، — ئاۋۇ ئاق بوز ئات مىنىپ ، ھەممىنىڭ ئالدىدا توختىماي قىلىچ ئۇرۇپ كېلىۋاتقان ياش ئەزىمەت جالالىددىن دېگەن شۇ ئوخشىمامدۇ ؟ راست باتۇر ئىكەن . سەركەردىلەرنىڭ ، بولۇپمۇ خانزادىلەرنىڭ ئۆزلۈكسىدىن بۇنداق سەپ ئالدىدا جەڭگە كىرىشى ئاز كۆرۈلىدىغان

ئەھۋال . يەنە كېلىپ ، ئۇ بىردەمنىڭ ئىچىدىلا بىزنىڭ جەڭچىلىرىمىزدىن بەش - ئالتىسىنى قىلىچ بىلەن يېقىتتى .

بۇ جەڭدە ھەر ئىككى تەرەپ ئۇستۇنلۇككە ئېرىشەلمىدى . ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز قوشۇنلىرىنى چېكىندۈردى . چىڭگىزخان جەڭچىلەرنى ۋە ئاتلارنى ئارام ئالدۇرۇشقا بۇيرۇدى . جالالىددىنمۇ قوشۇنى قانداق تېزلىكتە ھۇجۇمغا ئۆتكەن بولسا ، يەنە خۇددى شۇنداق چاقماق تېزلىكىدە چېكىنىپ ئۇپۇقتا غايىب بولدى .

موڭغۇللار داۋاملىق ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كېتىۋەردى . جالالىددىن قوشۇنى ئويلىمىغان يەردىن ئۇشتۇمتوت چەبدەسلىك بىلەن ئېتىلىپ كېلەتتى - دە ، موڭغۇللارنىڭ سەپلىرىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ ، تىرىپىرەن قىلىۋېتىپ ، يەنە تۇتۇق بەرمەستىن قېچىپ كېتەتتى .

شۇ تەرىقىدە يار كۈنلىرى يېتىپ كەلدى . چىڭگىزخان جالالىددىننى قوغلاپ يۇرۇپ ھىندى دەرياسى بويلىرىغا كېلىپ قالدى . تەقدىر بەلگىلەيدىغان ھەل قىلغۇچ جەڭ ئەنە شۇ يەردە بولۇپ ئۆتتى . موڭغۇللار ئۇزلۇكسىز جەڭلەر بىلەن توختىماي ئىلگىرىلەپ ، دەريا بويىغا قىستاپ كەلدى . جالالىددىن ئۆزىنىڭ خوراپ ئازلا قالغان قوشۇنى بىلەن سان جەھەتتە ئۆزلىرىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق بولغان موڭغۇللارنىڭ سەپلىرىنى بۆسۈپ كىرىپ كەتتى .

«ئەي كۆك تەڭرى ، بۇنداق جاھىل ، بۇنداق قورقماس دۇشمەننى مەن تېخى كۆرۈپ باقمىغانىدىم ! » دەپ خىتاب قىلدى چىڭگىزخان ئېگىز دۆڭ ئۈستىدىن جەڭ مەيدانىغا جىددىيلىشىپ ۋە ھەۋەسلىنىپ قاراپ .

خارەزىملىكلەر ھەقىقەتەنمۇ جان پىدالىق بىلەن ئېلىشماقتا ئىدى . نۇرغۇن موڭغۇللار قىلىچ ۋە نەيزىلەرنىڭ ئەجەللىك زەربىسىدە جان بېرىپ ، تومۇز ئىسسىقىدا قاغجىراپ كەتكەن يەرلەردە توپىغا مىلىنىپ يېتىپ قالدى . شۇنداقلا ، نۇرغۇن خارەزىملىكلەرمۇ بىرى يېقىلسا ئىككىنچىسى ئىز بېسىپ كېلىپ ،

جاهاننى زىلزىلىگە سېلىۋاتقان قۇدرەتلىك جاھانگىر ئالدىدا بىر قەدەممۇ چېكىنمەي ، «ئاللاھۇ ئەكبەر ! » دەپ ئۇن سېلىپ ، قىلىچ ئۇرۇپ ، نەيزە سانجىپ مەردلەرچە شېھىت بولدى .

ئومۇمىي جەڭ مەنزىرىسى ئىچىدە جالالىدىن بەجايىكى ئالتۇن تاجدىكى گۆھەر كۆزدەك ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى . ئۇ گويا كى ئوق ئوستىگە شوڭغۇپ چوشۇۋاتقان بۇركۇتتەك ئېتىنى شىددەتلىك چاپتۇرۇپ كېلەتتى ، خۇددى غەزەپلەنگەن ئارسلاندەك ھۆركىرەپ بار كۈچى بىلەن قىلىچ ئۇراتتى . نەچچە ـ نەچچە موڭغۇل باتۇرلىرى ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئەجەل تاپتى . ئۇ خۇددى بورانداك ئۇچۇپ كېلىپ موڭغۇللارنىڭ سەپلىرىنى بۇزۇپ ئۆتەتتى .

موڭغۇللار خارەزىمىلىكلەرنى ھەر ياندىن قورشىۋالدى . خارەزىم جەڭچىلىرىنىڭ سەپلىرى شالاڭلاپ كەتتى ، ئازلا بىر تۇركۇم ئادەم ئامان قالدى . ئۇلار جالالىدىنغا ئەگىشىپ قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ ، ھىندى دەرياسى تەرەپكە قاچتى . موڭغۇللار ئارقىدىن قوغلاپ كېلىۋەردى . خارەزىمىلىكلەرنىڭ يولى دەريا بىلەن توسۇلۇپ قالدى . جالالىدىن ئېتىنى چاپتۇرغان پېتى دەريانا سالدى . ئۇنىڭ تىرىك قالغان ئازغىنە ئەسكەرلىرىمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن دەريانا چۈشتى . ئۇلارنى قوغلاپ كەلگەن موڭغۇللار قانداق قىلىشنى بىلمەي ، بۇيرۇق كۈتۈپ توختاپ قالدى .

چىڭگىزخان كۆز ئالدىدىكى بۇ قەھرىمانلىق نامايانداسىگە قاراپ ، ئېگىز دۆڭ ئۈستىدە ئۇنچىقماي تۇراتتى . ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان كەنجى خانزادە تولى دەرھال ئېتىنا مىنىشكە تەمشەلدى .

— مەن ئۆزۈم قوشۇن تارتىپ بېرىپ ، ئۇلارنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتەي ! — دېدى ئۇ .

چىڭگىزخان قول ئىشارىسى بىلەن ئۇنى توختاتتى .

— بولدى ، قوغلىماڭلار ، — دېدى ئۇ ، — ئوغۇل بالا ئىكەن ! بۇنداق بىر ئەزىمەت دۇنيادىن يوقالسا ، ئادەمنىڭ كۆڭلى يېرىم بولىدۇ .

جالالىدىننى تۇتالماي ئارماندا قالغان سەركەردىلەر خانىمىڭ بۇ سۆزلىرىدىن كۆڭلىدە نارازى بولسىمۇ ، ئېغىز ئاچالماي ، دەريادىن ئاتلىرى بىلەن ئۇزۇپ كېتىۋاتقانلارنىڭ كەينىدىن قاراپ قېلىشتى . خارەزىملىكلەر دەريانىڭ ئۇ قېتىغا ئۇزۇپ ئۆتتى . جالالىدىن دەريانىڭ بۇ قېتىدا توختاپ قېلىشقان موڭغۇللارغا بۇرۇلۇپ قارىدى ، ئاندىن ئۇ قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ ، ئېگىز دۆڭدە تۇرغان چىڭگىزخانغا قارىتىپ غەزەپ بىلەن پۈلاڭلىتىپ قويدى ـ دە ، قىلىچىنى قايتا قىنىغا سېلىپ ، ئېتىنى چاپتۇرغان پېتى دەريادىن يىراقلاشتى . چىڭگىزخان تاكى خارەزىملىكلەر كۆزدىن غايىب بولغۇچە ئۇلارنىڭ كەينىدىن زوقلانغان ھالدا قاراپ تۇردى .

يىگىرمە تۆتىنچى باب

چىڭگىزخاننىڭ شادلىقى ۋە قايغۇسى

بۇ يۇرۇشلەرنىڭ ھەممىسىدە ئىدىقۇت خان ئۆز قوشۇنى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ يېنىدا بولدى . ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئالەمشۇمۇل جاھانگىرنىڭ بېسىپ ئۆتكەن قانلىق يوللىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ئىزلىرى قالدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار موڭغۇللارنىڭ ھەربىي ھۆكۈمرانلىق تەسىر دائىرىسىدە ، موڭغۇللار بولسا ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تەسىر دائىرىسىدە ئورتاق راۋاجلىنىش يولىغا قەدەم باستى . ئۇيغۇر يېزىقىنى موڭغۇللارمۇ ئۆز يېزىقى سۈپىتىدە قوللىنىشقا باشلىدى . موڭغۇل ئوردىسىدا خىزمەت قىلىدىغان ئۇيغۇر باخشىلار ۋە سانغۇنلار بارغانسېرى كۆپەيدى . چىڭگىزخان ئۇيغۇرلارنىڭ بىلىملىك ئادەملىرىنى قەدىرلەيتتى ۋە ئۇلارغا ئىشىنەتتى . شۇڭا ، ئۇ ئىشغال قىلىنغان ھەرقايسى يۇرتلارنى باشقۇرۇشقا ئۇيغۇر ئەمەلدارلارنى تەينلەپ قويۇپ ، ئۆزى يۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ كېتىۋېرەتتى . موڭغۇل دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە قوشۇۋېلىنغان كەڭ زېمىنلاردا ئۇيغۇر تىل يېزىقىدا ئىش بېجىرىلىدىغان بولدى . شۇنداقلا ، موڭغۇللارمۇ تەدرىجىي ھالدا ئۇيغۇرلاردىن ئىلمىي ، مەمۇرىي خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئۆگىنىشكە باشلىدى .

شۇنداق قىلىپ ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر قوشۇنى چىڭگىزخانغا ئەگىشىپ ، ئۆز يۇرتلىرىدىن بارغانسېرى يىراقلاپ كېتىۋەردى . توختامىش ئىدىقۇت خاننىڭ شەخسىي تىلماچى ۋە پۇتۇكچىسى بولغاچقا ، جەڭگاھلارغا كىرمەي ، باشتىن ـ ئاياغ خاننىڭ بارگاھىدا

يۇردى . ئۆرگەنچ شەھىرى ئېلىنغاندىن كېيىن ئۇ يەنە قاپلانبەگنى ئىزدىدى ، لېكىن ھېچ يەردىن تاپالمىدى . «قاپلانبەگ سەمەرقەنتتىن چىقىپ ئۆرگەنچكە يېتىپ كېلەلىگەنمىدۇ ؟ — دەپ ئويلايتتى توختامىش ، — ياكى يوللاردا موڭغۇللارغا ئۇچراپ قازا تاپقانمىدۇ ؟ تۇركەنئايچۇ ؟ ئۇ نەگە كەتكەندۇ ؟ ئۇلار قېچىپ قۇتۇلالىدىمۇ ياكى بۇ قىرغىنچىلىقلاردا قاينامغا چۈشۈپ قالغان يوپۇرماقتەك مەڭگۈلۈككە غايىب بولدىمۇ ؟ »

تاكى ھىندى دەرياسى بويلىرىغا يەتكەنگە قەدەر توختامىش ئۇلارنىڭ ئىز ـ دېرىكىنى قىلدى . ئىزدەش ، سوراشلارنىڭ ھېچقانداق نەتىجىسى چىقمىدى .

چىڭگىزخان پۈتۈن خارەزىم ئېلىنى بويسۇندۇرغانلىقىدەك پەۋقۇلئاددە زور غەلىبىدىن شادلىنىپ ، ھىندى دەرياسى بويىدا ئۈچ كېچە ـ كۈندۈز بەزمە ئۆتكۈزۈشكە بۇيرۇق چۈشۈردى . قوي ، تۆگىلەر ۋە ئوۋلاپ كېلىنگەن جەرەن ، بۆكەنلەر سويۇلۇپ داش قازانلارغا سېلىندى ، تۈمەنلىگەن موڭغۇللار توپ ـ توپ بولۇشۇپ قىمىز ئىچىشىپ ، ناخشا ئېيتىپ ، ئۈسسۈل ئويناپ دالا ـ قىرلارنىڭ جىمجىتلىقىنى بۇزدى . ئىدىقۇت خانمۇ ئۆز يېقىنلىرىنى باشلاپ كېلىپ چىڭگىزخاننىڭ يېنىدىن ئورۇن ئالدى . توختامىش ئىدىقۇت خانىنىڭ يېنىدا ئولتۇرسىمۇ ، بەزمە سورۇنىدىكى ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلار گويا ئۇنىڭ قۇلاقلىرىغا كىرمەيتتى . ئۇنىڭ كۆڭلى غەش ئىدى . ئۇ قوراللىق يۈرۈشكە ئاتلانغان بۇ ئۇچ يىلدىن بۇيان قانچىلىغان پاجىئەلىك ۋەقەلەرنىڭ گۇۋاھچىسى بولدى ؟ قانچە ـ قانچە جەسەت دۆڭلىرىنىڭ يېنىدىن ئۆتتى ؟ تۆكۈلگەن قان ـ ياشلار ئۇنىڭ نەپەسلىرىنى بوغۇۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى . قانچىلىغان تەلەيسىز تۇل خوتۇن ، يېتىم بالىلارنىڭ يىغا ـ زارلىرى ئۇنىڭ يۈرىكىنى قىسىپ ، بېشىنى ئايلاندۇراتتى .

«بۇ نېمە ئۈچۈن ؟ » دەيتتى ئۇ ئۆزىگە ئۆزى سوئال قويۇپ .

«سارتاۋۇللار ئوترار شەھىرىدە بىز تەرەپتىن ئەلچىلىككە ماڭغان بەش يۈز سودىگەرنى ناھەق ئۆلتۈرۈپ ، ئۇلارنىڭ مال ـ

مۇلكىنى بۇلىدى» . بۇ گەپنى توختامىش موڭغۇللاردىن كۆپ ئاڭلىغان .

«شۇنداقتىمۇ ، ئوتراردا باستۇرغاندىن كېيىن بولدى ئەمەسمۇ» دەيتتى يەنە توختامىش ئۆز ئىچىدە .

«ئۇرۇش دېگەن شۇنداق بولىدۇ» دېگەندى بىر كۈنى بىر ئۇيغۇر سانغۇن ئۇنىڭ مۇلاھىزىلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن تەنبىھ بەرگەن تەلەپپۇزدا .

«ئىككىنچى بۇنداق گەپلەرنى قالايمىقان سۆزلەپ يۈرمە ، چىڭگىزخاننىڭ قۇلىقىغا يېتىپ قالسا ، كاللاڭ كېتىدۇ» دېگەندى تاتا تۇڭا .

موڭغۇللار ھەر قېتىم بىر يۇرتنى بېسىۋالغاندا ، مانا مۇشۇنداق بەزمە ئۇيۇشتۇرۇپ ، ئۆز غەلىبىسىنى قۇتلۇقلايتتى . ئۇلار ھەتتا تاغدەك دۆۋىلەپ قويۇلغان جەسەتلەرنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ كۆڭۈل ئاچاتتى ، ئۆزلىرىنىڭ شۇنچە كۆپ دۇشمەننى قىرىپ تاشلىغانلىقىدىن پەخىرلىنەتتى ۋە ھۇزۇرلىناتتى .

توختامىش جىمغۇر بولۇپ كەتتى . ئۇنىڭ يىراقتا قالغان يۇرتى قوچۇغا قايتقۇسى كېلەتتى . ئۇ ئۆز ئۆيىنى ، سۆيۈملۈك ئايالى يۇلتۇزنى ، تاتلىق ئوغلى ئىلتەرىشنى سېغىنغانىدى ، ئۆز تەقدىرىگە باغلانغان ۋە ئۆز ھاياتىغا چېتىلغان ئاشۇ ئايالى بىلەن ئوغلىنى باغرىغا بېسىپ ، ئۇلارنىڭ ھىدىنى پۇراپ ، ئۇلارنىڭ ئاۋازلىرىنى ئاڭلىغۇسى كېلەتتى . لېكىن ، قوشۇننىڭ تۇزۇمى قاتتىق ، ھېچقانداق ئادەم سەپتىن ئۆز ئىختىيارىچە ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ . بولۇپمۇ ، توختامىش بېۋاستە ئىدىقۇت خانىنىڭ قول ئاستىدا تۇرۇۋاتسا ، خان نەگە بارسا خۇددى ئۇنىڭ سايىسىدەك بىللە يۈرىدىغان گەپ .

توختامىش ھىندى دەرياسى بويىدىكى بۇ بەزمىدىمۇ بارچۇق ئارت تېگىنىنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ ، ئۇنچىقماستىن سورۇن ئىشتىراكچىلىرىغا بىر قۇر قاراپ چىقتى . چىڭگىزخان بۇگۈن باشقىچە خۇشال ئىدى . شۇنچە چوڭ خارەزىم دۆلىتى تولۇقى بىلەن

موڭغۇل دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە قوشۇلغانىدىن غەلىبە شادلىقىدىن چىڭگىزخاننىڭ كۆزلىرى چاقناپ ، چىرايى ياشىرىپ قالغانىدەك كۆرۈنەتتى . ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىن دائىمقىدەك سالاپىتىنى بۇزماي تەمكىنلىك بىلەن ئولتۇراتتى . توختامىش ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىدا قانداق تەسىرات ، قانداق ئۆزگىرىشلەر بولۇۋاتقانلىقىنى پەملىيەلمىدى . ئۇمۇ چىڭگىزخانغا ئوخشاش شادلىنىۋاتامدۇ ياكى توختامىشقا ئوخشاش ئازابلىنىۋاتامدۇ ؟

سورۇندا جەم بولغان موڭغۇل ، تاتار ، ئۇيغۇر ، قىرغىزلارنىڭ كاتتىلىرى گۆش يەپ ، قىمىز ئىچىپ ، ئاۋازلىرىنى ئەركىن قويۇۋېتىپ ئۆتكەنكى جەڭلەر ۋە ئۆزلىرىنىڭ باتۇرلۇقلىرى توغرىسىدا قىزىشىپ سۆزلەشمەكتە ئىدى .

ئۇشتۇمتۇت چىڭگىزخان باشقىلارنىڭ سۆزلىرىنى بۆلۈۋەتتى :

— ئەي بوغۇرچى ، سەن دەپ باققىنا ، — دېدى ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇرغان بىر نويانغا مۇراجىئەت قىلىپ ، — ئادەمنىڭ بۇ دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ھۇزۇر ـ ھالاۋىتى نېمە ؟

بوغۇرچى نويان قولىدىكى قىمىز قۇيۇلغان چۆچەكنى داستىخانغا قويۇپ جاۋاب بەردى :

— مەن ئوۋغا چىقىشنى ئەڭ چوڭ ھۇزۇر دەيمەن . ياخشى ئاتقا مىنىپ ، ئۆگىتىلگەن قارچىغىنى بىلەكتىمگە قوندۇرۇپ ، تاغ ـ دالىلاردا كېيىك ـ جەرەنلەرنى ، تۈلكە ـ توشقانلارنى تۇتۇپ كەلسەم ، بۇ مەن ئۈچۈن ئەڭ چوڭ ھۇزۇر ـ ھالاۋەت .

چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان يەنە بىر نويانىدىنمۇ يۇقىرىقى سوئالنى ياندۇرۇپ سورىدى . بۇ نويانمۇ بوغۇرچى نويانىنىڭ ئىپتىقىنىغا ئوخشاشراق جاۋاب بەردى .

— ياق ! — دېدى چىڭگىزخان ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ ، — قارچىغا ئۈچۈرۈپ ، ھايۋانلارنى قوغلاش ئەڭ چوڭ ھالاۋەت ئەمەس . ئەڭ چوڭ ھۇزۇرنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى مەن دەپ بېرەي . ساڭا قارشى چىققان ھەرقانداق دۈشمەننى دەسسەپ

چەيلىۋەت ، ئۇنى يىلتىزىدىن قۇرۇتۇۋەت ، يېڭىلگەنلەرنى ئالدىڭغا سېلىپ قوغلا ، ئۇلارنىڭ قول ـ ئىلكىدىكى ھەممە نەرسىلىرىنى تارتىۋال ، مانا بۇ ئەڭ چوڭ ھۇزۇر ـ ھالاۋەت . يېڭىلگەن دۇشمىنىڭنىڭ ئېسىل نەسىللىك ئېتىنغا مىنىپ ، ئۇنىڭ قەدىردان ئادەملىرىنىڭ كۆز ياشلىرىنى كۆرۈپ ، ئۇنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى باغرىڭغا بېسىپ ئوينا ، ھۇزۇر ـ ھالاۋەت دېگەن شۇ !

سورۇندىكى نويانلار قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ :

— توغرا !

— راست گەپ !

— ھەقىقىي ھۇزۇر ـ ھالاۋەت دېگەن شۇ ! — دېيىشىپ جۇقان كۆتۈرۈشتى .

توختامىش غەلىبە تەنتەنىسى ئىچىدە شادلىنىۋاتقان نويانلارغا ئاستىرتىن قاراپ قويۇپ ، گۆشمۇ يېمەي ، قىمىزمۇ ئىچمەي داڭقېتىپ ئولتۇراتتى . ئىدىقۇت خان چېگىزخانغا قاراپ ، ئۇنىڭ سۆزلىرىنى تەستىقلىغان تەرزدە كۈلۈمسىرەپ بېشىنى ئىرغىتتى ۋە ئالدىدىكى بىر چۆچەك قىمىزنى بىر كۆتۈرۈپلا ئىچىۋەتتى .

توختامىش موڭغۇل ئوردىسىغا يېقىن بولۇپ يۈرگىنىگە ئۇزاق بولغان بولسىمۇ ، ئەمدى چېگىزخاننى يېڭىدىن تونۇماقتا ئىدى . توختامىش ئالتايدىكى نايمان ئۇرۇشىدا ئۇستازى تاتا تۇڭا بىلەن موڭغۇللارغا قوشۇلغاندىن بۇيان ئون نەچچە يىل ئۆتتى . شۇنچە ئۇزاق ۋاقىتتىن بېرى توختامىش چېگىزخاننىڭ تولۇق چۈشىنەلمىگەنمۇ ياكى چېگىزخان ئايىغى ئۇزۇلمەس ئۇرۇشلار داۋامىدا قان تۆكۈپ خوي ـ پەيلى ئۆزگىرىپ كەتتىمۇ ؟ ئىلگىرى ئۇ چېگىزخاننى قابىل رەھبەر ، ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى دوستى ، ئىشەنچلىك ئىتتىپاقدىشى دەپ بىلەتتى ھەم شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى چىن دىلىدىن ھۆرمەتلەيتتى . ئەمدى بۇ قۇدرەتلىك ھۆكۈمدار قانخور جاھانگىر سۈپىتىدە ئۆز قىياپىتىنى ئاشكارىلىماقتا ئىدى . «ھالبۇكى ، بۇ داڭقى چىققان جاھانگىرنى ئەيىبلىسەم توغرا بولامدۇ ؟ — دەپ ئويلىدى توختامىش ، — ئۇ يەنىلا بىزنىڭ

دوستىمىز ، ئۇ بولمىسا بىز قارا قىتانلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلالمىغان بولاتتۇقۇ» .

موڭغۇللار شادلانماقتا ، ئۆز خەلقىنىڭ ناخشا ـ قوشاقلىرىنى ئېيتىشىپ پۇخادىن چىققۇچە ژارقىراشماقتا . چىڭگىزخانمۇ چىرايى ئاپتاپتەك ئېچىلىپ كەتكەنىدى . توختامىش بۇ تەڭداشسىز جاھانگىرنىڭ سۆرلۈك چىرايىدا بۇنداق شادىيانە كۈلكە ئالامەتلىرىنى كۆرۈپ باقمىغانىدى . سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى يايلاق قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ، موڭغۇل خەلقىنى مەھكۇملۇق ئورنىدىن ھۆكۈمرانلىق تەختىگە چىقارغان ، كۈنچىقىشتىكى جىن سۇلالىسىدىن تارتىپ كۈنپېتىشتىكى ئىران ئېگىزلىكىگىچە بولغان يەرلەردىكى ھەممە خەلقلەرنى باش كۆتۈرەلمەس قىلىۋەتكەن بۇ ئاق بايراقلىق كۆك بۆرە ئۆز غەلىبىسىگە تەنتەنە قىلماقتا ئىدى .

چىڭگىزخان خارەزمگە يۈرۈشتىن ئىلگىرى ، ئۆزىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك سانغۇنلىرىدىن بىرى بولغان مۇخۇلاينى بىر تارماق قوشۇنغا قوماندان قىلىپ جىن سۇلالىسىنى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتكەنىدى . ئون كۈننىڭ ئالدىدا مۇخۇلايدىن چاپارمەنلەر كەلدى . چاپارمەنلەر ئەكەلگەن پۈتۈكچىدە يېزىلىشىچە ، مۇخۇلاي قوشۇنى جىن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ ، ئۇلارنىڭ ئاستانىسىگە كىرىپتۇ . جىن سۇلالىسىنىڭ جۇرجىت خاقانى موڭغۇللارغا قارام بولۇپ ، سېلىق تۆلەشكە ۋەدە بېرىپتۇ .

تۆت كۈننىڭ ئالدىدا خارەزمشاھنى قوغلاپ كەتكەن جەبە ۋە سۇبۇتايلارنىڭ چاپارمەنلىرى كەلدى . ئۇلار ئەكەلگەن پۈتۈكتە يېزىلىشىچە ، بۇ ئىككىسى كاسپىي دېڭىزى ۋە قارا دېڭىز ئەتراپلىرىدىكى يەرلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ ، كاۋكاز تاغلىرىغا ئاتلىنىپتۇ . ئۇ يەردە گرۇزىنلار بىلەن قاتتىق جەڭ بولۇپتۇ . ئوتتۇز مىڭ گرۇزىن قىرىپ تاشلانغاندىن كېيىن قىپچاق ، چەركەس ، لېزگىن ، ئالان قوشۇنلىرى بىرلىشىپ موڭغۇللارغا قارشى ئاتلىنىپتۇ . بۇ چاغدا سۇبۇتاي باتۇر قىپچاقلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمدارىنى ئىندەككە كەلتۈرۈپتۇ . قىپچاق

هۆكۈمدارى سۈبۈتاينىڭ ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىگە سېتىلىپ ، ئىلگىرىكى ئىتتىپاقداشلىرىنى تاشلاپ ، جەڭگاھتىن كېتىپ قاپتۇ . موڭغۇللار ئاۋۋال ئالان ، چەركەس ۋە لېزگىنلەرنى تارمار كەلتۈرۈپتۇ ، ئاندىن قىپچاقلارنىمۇ سۈرۈپ ـ توقاي قىلىۋېتىپتۇ . ئېغىر مەغلۇپ بولغان قىپچاقلار رۇس دالىلىرىغا قاراپ چېكىنىپتۇ . جەبە بىلەن سۈبۈتاي داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ، رۇس قوشۇنلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپتۇ . بىرنەچچە قېتىملىق جەڭلەردە كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇپ بولغان رۇسلار ئاخىر قىپچاقلار بىلەن بىرلىشىپتۇ . جەبە ۋە سۈبۈتايلارنىڭ موڭغۇل ۋە تاتارلاردىن تەشكىللەنگەن بۇ قوشۇنى رۇس ـ قىپچاق بىرلەشمە قوشۇنىنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىتىپ ، توختىماي قوغلاپ كېتىۋېرىپتۇ . ئۇلار دەشتى قىپچاق يايلاقلىرىنى بويلاپ ئىلگىرىلەپ ، يايىق[1] دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ ، ئىدىل[2] دەرياسى ۋادىسىدىكى بۇلغار خانلىقىنى بويسۇندۇرۇپتۇ .

مانا مۇشۇنداق تۆپە ـ تۆپىلەپ كېلىۋاتقان خۇش‌خەۋەرلەر چىڭگىزخاننى خۇشال قىلماي كىمنى خۇشال قىلسۇن ! مۇشۇنداق ئامەت يېغىۋاتقان كۈنلەردە ، ئۇ كۈلمەي كىم كۈلسۇن ! ئۇ ھەقىقەتەنمۇ غەلىبە تەنتەنىسىگە ، غالىبلىقنىڭ ھۇزۇر ـ ھالاۋىتىگە چۆمۈلدى .

ئەنە شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، چىڭگىزخان ئۇزاقتىن بېرى يولىغا قاراپ تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن بىر ئەزىز مېھمان قايتىپ كەلدى . بۇ كىشى ئەۋلىيالىقتا داڭقى پۈر كەتكەن سەندۇقلۇق چاڭ چۈن جىنرېن ئىدى . كىشىلەر ئۇنى : «ئەۋلىيالارنىڭ پىرى ، ئۇنىڭ بۇ دۇنيادا بىلمەيدىغان ئىشى يوق» دەپ تەرىپلىشەتتى . چىڭگىزخان بۇ ئەۋلىياغا قىزىقىپ قالدى ھەمدە ئۇنى ئەكېلىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىدىن بىر كىشىنى يىگىرمە قورۇقچى بىلەن يىراقتىكى سەندۇقىڭ دىيارىغا ئەۋەتكەنىدى . مانا ، ئارىدىن بىر

---

① يايىق — ئۇرال دەرياسىنىڭ شۇ دەۋرىدىكى نامى .
② ئىدىل — ۋولگا دەرياسىنىڭ شۇ دەۋرىدىكى نامى .

يىل ئۆتكەندە شۇ ئەۋلىيا چاڭ چۈن جىنرېن جاھانىڭ تۆت تەرىپىگە داڭقى پۈر كەتكەن قۇدرەتلىك جاھانگىرنىڭ ھوزۇرىغا داخىل بولدى .

چىڭگىزخان ئۇزۇن ئاق تون كىيگەن بۇ ۋۇجۇك ، تاقىر باش بوۋاينى شەخسەن ئۆزى ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالدى ۋە ئالاھىدە ئىلتىپات كۆرسىتىپ ، قولىدىن كېلىشچە مېھمان قىلدى . بۇ ئەۋلىيا بوۋاي ئىككى ـ ئۈچ كۈنگىچە ئارام ئېلىپ ، ھاردۇق چىقىرۋالغاندىن كېيىن چىڭگىزخان ئۇنى چاقىرتىشتىكى مۇددىئاسىدىن ئېغىز ئاچتى :

— كىشىلەر سىزنى پىر ئەۋلىيا دەپ ھۆرمەتلەيدىكەن ، تەڭرىگە يېقىن تۇرىدىغان ئەزىز زات دەپ سىزگە باش ئېگىدىكەن . بۇ دۇنيانىڭ ئىشلىرىنىمۇ ھەم ئۇ دۇنيانىڭ سىرلىرىنىمۇ بىلىدىكەنسىز . قارا يەردىن تارتىپ ئەرشىئەلاغىچە بولغان ھەممە ھېكمەت ـ كارامەتلەر سىزگە ئايان دېيىشىدۇ . مېنىڭ سىزدىن شۇنى بىلگۈم كېلىدۇ ، ماڭا چىن سۆزىڭىزنى ئېيتىڭ ، بۇ دۇنيادا ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسى بارمۇ ؟

خاقان بىلەن ئەۋلىيا ئايرىم ئاق كىگىز ئۆيدە دەرقەمتە ئولتۇرۇشقانىدى . چاڭ چۈن جىنرېن گىلەم ئۈستىگە سېلىنغان ئېيىق تېرىسىدە باداشقان قۇرۇپ ، خۇددى تاش ھەيكەلدەك قىمىر قىلماي ئولتۇراتتى . ئۇ خاقانىڭ چىرايىغا قارىماي نۇرسىز كۆزلىرىنى نامەلۇم بىر نۇقتىغا تىككىنىچە سالاپىتىنى بۇزماي مۇنداق دېدى :

— بۇ دۇنيادا كېسەلگە شىپا بولىدىغان دورا بار ، ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسى يوق . تەڭرى ئىنسانلارغا مەڭگۈلۈك ئۆمۈر بەرمىگەن .

چىڭگىزخاننىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى .

— ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسى راستتىنلا يوقمۇ ؟ — دەپ تەكرار سورىدى ئۇ .

چاڭ چۈن جىنرېن بوۋاي چىرايىنى قىلچە ئۆزگەرتمەستىن ،

ھەربىر سۆزىنى دانە - دانە چىقىرىپ ، يەنە بايىقى جاۋابىنى تەكرارلىدى :

— بۇ دۇنيادا كېسەلگە شىپا بولىدىغان دورا بار ، ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسى يوق ، بۇرۇنمۇ بولمىغان ، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ بولمايدۇ .

چىڭگىزخان بۇ كۆرۈمسىز ۋەجىك بوۋاينىڭ قىلچە ئەيمەنمەستىن بۇنداق ئاچچىق ھەقىقەتنى يۈز تۇرانە سۆزلىگەنلىكىدىن ئاچچىقلانمىدى ، غەزەپلەنمىدى . ئەكسىچە ، مۇلايىملىشىپ قالدى . ئۇ ئەسلىدىنلا كەم سۆز ئىدى ، ئەمدى تېخىمۇ ئۇنى چىقماس بولۇپ كەتتى .

شۇنىڭدىن كېيىنكى كۈنلەردە ، چىڭگىزخان چاڭ چۈن جىنرېن بىلەن يەنە بىرنەچچە قېتىم سۆھبەتلەشتى ۋە ئۇنىڭ دىنىي تەلىماتلىرىنى سەۋرچانلىق بىلەن تىڭشىدى . ئەۋلىيا بوۋاي خاقانىنىڭ تەڭرىگە چىن ئېتىقادى بىلەن بويسۇنۇشى ۋە پۈقرالارغا رەھىمدىل بولۇشى ، خەير - ساخاۋەت ئىشلىرى بىلەن كۆپ شۇغۇللىنىشى ھەققىدە ئۇزۇندىن - ئۇزۇن ئېزىپ سۆزلەيتتى . چىڭگىزخان ئۇنىڭ ئەمرىمەرۇپلىرى ۋە پەند - نەسىھەتلىرىنى ئاڭلاپ ھېچقانداق ئىپادە بىلدۈرمەيتتى . لېكىن ، ئۇ مەخسۇس بىر ئۇيغۇر پۇتۇكچىسىنى تەيىنلەپ ، ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىنى تولۇق خاتىرىلەشكە ئورۇنلاشتۇردى .

بۇ ئىشلار تامامىلانغاندىن كېيىن چاڭ چۈن جىنرېن خاقاندىن ئىجازەت سوراپ سەمەرقەنتكە يۈرۈپ كەتتى ۋە ئۇ يەردە ئۇچ يىل تۇرۇپ ئۆز يۇرتىغا قايتتى .

چىڭگىزخان ئەمدى كۆپ خىيال سۈرىدىغان بولۇپ قالدى . ئۇنىڭ ساقال - بۇرۇتلىرى ئاقاردى ، سالامەتلىكى ناچارلىشىپ ، كۈچ - قۇۋۋىتى خورىماقتا ئىدى . ئۆلمەسلىككە ئامال يوق ئىكەن . شۇڭا ئۇ كۆزىنىڭ ئوچۇق ۋاقتىدا موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كېيىنكى ئىشلىرىنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇشى كېرەك . ئەڭ مۇھىمى ، ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن دۈشمەنلەردىن كېلىدىغان

خەۋپ ـ خەتەرنى تەلتۆكۈس يوقىتىش كېرەك .
كېڭەش ئۆتكۈزۈلدى .
— جەبە بىلەن سۈبۈتاي رۇسلارنىڭ يەرلىرىنى تولۇق بېسىپ ئۆتسە ، موڭغۇل ئاتلىرى ئاخىرقى دېڭىز بويلىرىغا ، يەنى دۇنيانىڭ ئۇ چېتىگە يېتىپ بارىدۇ ، — دېدى چىڭگىزخان كېڭەش ئەھلىگە ، — ئەمدى بۇ تەرەپتىكى ھىمالايا تاغلىرىنىڭ ئۇ يېقىدا ھىندىستان دېگەن بىر مەملىكەت بار ، دېيىشىدۇ . دېمەك ، موڭغۇل ئاتلىرىنىڭ تۇياقلىرى يەتمىگەن شۇ ھىندىستان قاپتۇ . ئەمدى شۇ يەرنى بويسۇندۇرساق ، پۈتۈن دۇنياغا خوجا بولىمىز . ئەمدى ئاتلىرىمىزنىڭ باشلىرىنى ھىمالايا تاغلىرىغا بۇرايلى .
شۇنىڭ بىلەن ، يۇرۇش تەييارلىقى باشلىنىپ كەتتى . خارەزىم ئېلىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭلارنى تىنچىتىش ئۈچۈن كەتكەن چاغاتاي بىلەن ئۆگەتاي خان ئاتىسىنىڭ چاقىرتىشى بىلەن قايتىپ كېلىپ ، ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ ئېتىكىدە ئاساسىي قوشۇنغا قوشۇلدى . پەقەت دەشتى قىپچاق يايلاقلىرىغا كەتكەن چوڭ خانزادە جۇچىلا كەلمىگەنىدى .
— ئۇ نېمە ئۈچۈن كەلمەيدۇ ؟ — دەپ خىتاب قىلدى چىڭگىزخان غەزەپلىنىپ ، — ئۇ ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ ، مېنىڭ ئىجازىتىمنى ئالماي كېتىپ قالدى . ئەمدى چاقىرسامۇ كەلمەيۋاتىدۇ . خەپ ، توختاپ تۇر ! ھىندىستاندىن قايتقاندا سېنى كەتكەن يېرىڭدىن تۇتۇپ كېلىپ قاتتىق جازالايمەن !
— خان ئىگەم ، — دېدى قۇلان خاتۇن ئېرى بىلەن ھارۋا ئۈستىدىكى ئاق ئۆيدە يالغۇز ئولتۇرۇپ ، — چوڭ خانزادىنىڭ ئۇلگۈرۈپ كېلەلمەسلىكىنىڭ بىرەر سەۋەبى باردۇ . يۇرۇشكە ئاتلىنىش ئالدىدا بۇنداق چېچىلمىغايسىز .
چىڭگىزخان خارەزىم ئۇرۇشىغا ئاتلانغان مۇشۇ تۆت يىلدىن بېرى قۇلان ئۇنىڭ يېنىدىن ئايرىلمىدى . چىڭگىزخانمۇ ئۇنىڭغا بەك ئۆگىنىپ قالغانىدى . ئۇنىڭدىن ئايرىلسا ، خۇددى بىر يېرى كەمتۈك بولۇپ قالىدىغاندەك تۇيۇلاتتى . لېكىن ، بۇ قېتىم ئۇ

سۆيۈملۈك توقىلىدىن ئايرىلىپ تۇرماقچى بولدى .

— ھىمالايا تاغلىرى بەك ئېگىز ، يوللىرى خەتەرلىك دېيىشىدۇ . شۇڭا ، سەن ئەمدى يۇرتىمىز بۇرخان خالدۇنغا قايتىپ كەتكىن ، — دېدى ئۇ .

قۇلان كۆزلىرىگە ياش ئالدى .

— خان ئىگەم ، ئۇنداق دېمەڭ . سىز نەدە بولسىڭىز مەنمۇ شۇ يەردە بولىمەن . سىزدىن ئايرىلىپ ياشاشنىڭ مەن ئۈچۈن ھېچقانداق مەنىسى يوق . تۆت يىلدىن بۇيان سىزگە ھەمراھ بولۇپ كېلىۋاتىمەن . بۇ مېنىڭ ئەڭ چوڭ خۇشاللىقىم . سىز ھەربىر يۇرتنى بويسۇندۇرغاندا ، شۇ يەردىكى خان ـ بەگلەرنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى ئەمرىڭىزگە ئېلىپ ، ئۇلار بىلەن ياتتىڭىز . شۇنداق كېچىلەردە ، مەن مۇشۇ ئاق ئۆيدە كىرپىك قاقماي يالغۇز يېتىپ ، قايتىپ كېلىشىڭىزنى كۈتتۈم ، لېكىن ھەرگىز نارازى بولمىدىم . سىز خۇشال بولىدىغان ئىش بولسىلا مەيلى . سىزنى خۇش قىلىش ، سىزنى كۈتۈش ، سىزنىڭ خىزمىتىڭىزدە بولۇش مېنىڭ بەختىم . . .

قۇلانىڭ كۆزلىرىدىن مونچاقتەك ياش تامچىلىرى قۇيۇلۇپ كەتتى . چىڭگىزخان چوڭقۇر تىنىق ئالدى .

— ھىم . . . بىلىمەن ، — دەپ قويدى ئۇ .

— خان ئىگەم ، بۇ قېتىمقى يۈرۈشتىمۇ مەن يېنىڭىزدا بولاي . مېنى كەتكۈزۈۋەتمەڭ . سىزگە كۆيۈنۈپ ھالىڭىزدىن خەۋەر ئېلىشتا ، ھېچكىم ماڭا يېتەلمەيدۇ ، — دېدى ئۇ يالۋۇرۇپ .

— ماقۇل ئەمىسە ، — دېدى چىڭگىزخان .

«ئۇ بۇرخان خالدۇنغا قايتىپ باشقا خانىشلار بىلەن ، بولۇپمۇ ھەممە خانىشلارنى باشقۇرىدىغان چوڭ خانىش بۆرتە بىلەن كۆنداشلىق تۇرمۇشىدا باش ئېگىپ يۈرۈشنى خالىمايدۇ» دەپ ئويلىدى خان .

موڭغۇل ، ئۇيغۇر ، قىرغىز قوشۇنلىرى يۈرۈشكە ئاتلاندى . بۇ سەپەر توختامىشقا بەكلا كۆڭۈلسىز بىلىندى . ئۇ ئەمدى «ئوت

يۇرتى» دەپ نام ئالغان يۇرتى قوچۇدىن تېخىمۇ يىراقلىشىپ ، ئېگىز ھەم سوغۇق ھىندىقۇش تاغلىرىغا ئىچكىرلەپ كىرمەكتە ئىدى . توختامىش موڭغۇللارنىڭمۇ بۇ يۇرۇشتىن بىزار بولۇۋاتقانلىقىنى پەملىدى . لېكىن ، ھېچكىم نارازىلىقىنى ۋە يۇرتقا قايتىش ئىستىكىنى ئاشكارا سۆزلىمەيتتى . قىيا تاشلىق ئېگىز چوققىلاردىن ، تۇزۇلۇشى مۇرەككەپ ۋە خەتەرلىك ئۆتكەللەردىن ، شىددەتلىك ئېقىنلاردىن ئۆتۈش جەريانىدا نۇرغۇن ئادەم ۋە ئات ـ ئۇلاغلار چىقىم بولدى . توختامىش ئىدىقۇت خان قانداق تەسىراتتا بولۇۋاتقىنىنى دەپ ، ئۇنىڭغا ئاستىرتىن قاراپ قويياتتى . بارچۇق ئارت تېگىن ئات ئۈستىدە چىرايىنى ئاچماي ، سۇرلۇك قىياپىتى بىلەن كېتىۋاتاتتى . ئۇنىڭ ئىچىدىكىنى بىلىپ بولمايتتى .

ئۇشتۇمتۇت ياش بىر موڭغۇل چاپارمەن ئېتىنى تېز چاپتۇرۇپ كېلىپ جار سالدى :

— چىڭگىزخان بوغدانىڭ بۇيرۇقى ! يۇرۇش توختىسۇن ! بارگاھ قۇرۇلسۇن !

ئىدىقۇت خان تىلماچ توختامىشنى باشلاپ چىڭگىزخانىنىڭ ھۇزۇرىغا كەلدى .

— قۇلان خاتۇن ئاغرىپ قالدى . ئۇ ئەمدى ئېگەردە ئولتۇرالمايدۇ ، — دېدى چىڭگىزخان ئەھۋالنى ئۇقتۇرۇپ .

دەرۋەقە ، بۇ تاغ ئۆتكەللىرىدە ھارۋا بىلەن يۇرۇشكە بولمايتتى . شۇڭا ، قۇلانمۇ ئاتقا مىنىپ كەلمەكتە ئىدى .

كەڭ جىلغىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئاق كىگىز ئۆي تىكىلدى . ئورۇقلاپ ، ماغدۇرسىزلىنىپ كەتكەن قۇلان خاتۇننى شۇ ئاق ئۆيگە يانقۇزۇشتى .

چىڭگىزخان باشقىلارغا ئارتۇق گەپ قىلماي ، ئاشۇ سۆيۈملۈك توقىلى بىلەن يالغۇز قالدى .

قوشۇن شۇ جىلغىدا توختىغانچە بىر ئايغىچە قوزغالمىدى . ئاخىر ، قۇلان خاتۇن ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلدى .

— قۇلان : «مېنى مۇزنىڭ ئاستىغا قويۇڭلار» دەپ ۋەسىيەت

قىلغانىدى ، — دېدى چىڭگىزخان .

جەڭچىلەر قۇلاننى كىگىزگە يۆگەپ ، ئېرىمەس مۇز بىلەن قاپلانغان ئېگىز تاغ چوققىسىغا ئاچىقىشتى . تۆت ئۇيغۇر يىگىت مېيىتنى ئارقان بىلەن باغلاپ ، قاپتالدىكى مۇزنىڭ كەڭ يېرىقىغا چۈشۈردى . باشقا جەڭچىلەر مۇز يېرىقىنى قار ـ مۇزلار بىلەن كۆمۈۋەتتى .

ئەمدى چىڭگىزخان بەكلا يېتىمسىراپ قالدى .

«ئۇ ، سىزگە كۆيۈنۈپ ھالىڭىزدىن خەۋەر ئېلىشتا ، ھېچكىم ماڭا يېتەلمەيدۇ ، دېگەنىدى» دەپ پىچىرلىدى چىڭگىزخان قۇلان يانقان تۆشەكتە يالغۇز يېتىپ .

قۇدرەتلىك خاقان باشقىلارنىڭ كۆيۈنۈشىگە موھتاج ئىكەنلىكىنى ئۆمرىدە تۇنجى قېتىم ھەقىقىي ھېس قىلدى . ئۇ قېرىدى ، كېسەلچان بولۇپ قالدى ، بۇرۇنقى كۈچ ـ ماغدۇرى ئەمدى يوق .

«ھېلىقى ئەۋلىيا چاڭ چۈن جىنرېن ، ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسى يوق» دېگەنىدى ، — دەپ پىچىرلىدى ئۇ ئۇيقۇ قاچقان كۆزلىرى بىلەن تۇندىكى قاراڭغۇلۇققا تىكىلىپ ، — ئەڭ يېقىن سەپداشلىرىمنىڭ تولىسى ئۆلۈپ تۈگىدى . بەزىلىرى جەڭلەردە ۋە بەزىلىرى ئۆز ئەجىلى بىلەن··· مانا ئەمدى قۇلانمۇ كەتتى .»

غېرىبسىنىپ ، روھسىزلانغان خاقان ئۆزىنىڭ ئاشۇ ئوتى يامان قۇلانغا بەكلا ئۆگىنىپ قالغانلىقىنى ئىختىيارسىز ئېتىراپ قىلدى . ئۆز ئەتراپىدىكى ھېچقانداق نەرسە ئەمدى ئۇنى خۇش قىلالماس ئىدى . ئۇنىڭ يۈرۈشنى داۋاملاشتۇرۇشتىن رايى قايتتى . ئۇ بۇرخان خالدۇنغا قايتىپ ، ئاخىرقى ئۆمرىنى تىنچ ـ خاتىرجەم ئۆتكۈزۈشنى خالاپ قالدى .

ھىندىستان يۈرۈشىنىڭ ئاخىرى چىقمىدى . قوشۇن كەينىگە ياندى .

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

يىگىرمە بەشىنچى باب

موڭغۇللارنىڭ ئاخىرقى ئىشلىرى

مىلادىيە 1223 ـ يىلى يازدا ، چىڭگىزخان سىر دەريا بويىدا چوڭ قۇرۇلتاي ئۆتكۈزدى . قۇرۇلتايغا موڭغۇل دۆلىتىنىڭ بارلىق نوياڭ ۋە سەركەردىلىرى قاتناشتى . يىراقتىكى رۇس كېنەزلىرى ۋە قىپچاق بەگلىرىنى باش كۆتۈرەلمەس قىلىۋەتكەن سۇبۇتايمۇ ئۆزىنىڭ كۆپ مىللەتلىك قوشۇنىنى باشلاپ ئۇلۇغۇرۇپ كەلدى . ئەمدى ئۇنىڭ قوشۇنى موڭغۇللاردىن باشقا يەنە تاتارلار ، كۇردلار ، چەركەسلەر ۋە تۈركمەنلەر بىلەن تولۇقلىنىپ ، ئادەم سانى بۇرۇنقىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەنىدى .

— جەبە قېنى ؟ ئۇ نېمە ئۈچۈن كەلمىدى ؟ — دەپ سورىدى چىڭگىزخان سەپ ـ سەپ بولۇپ تىزىلغان چەۋەندازلار ئىچىدىن ئۆزىنىڭ پېشقەدەم سەپدىشى ۋە سادىق سەركەردىسىنى كۆرۈشكە ئالدىراپ .

سۇبۇتاي ئېغىر تىنىق ئېلىپ ، ېېشىنى تۆۋەن سالدى .

— ئۇ ئۆلدى ، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ .

— قانداق ئۆلدى ؟ جەڭدە قازا تاپتىمۇ ؟ — يەنە سورىدى چىڭگىزخان .

— ياق ، ئۇ جەڭلەردە يارىلانمىدى ، ئۆز ئەجىلى بىلەن كۆز يۇمدى .

چىڭگىزخاننىڭ چىرايىدىن خۇشاللىق ئالامەتلىرى ئۆچتى . ئۇ خۇددى يەلكىلىرىنى غايەت ئېغىر يۈك باسقاندەك مۈكچىيىپ ، بىر ھازاغىچە دېمى ئىچىگە چۈشكەن ھالدا جىم ئولتۇرۇپ كەتتى .

قۇرۇلتايدا موڭغۇل ياياقلىرىغا قايتىش قارار قىلىندى .

«جۇچى نېمىشقا كەلمەيدىغاندۇ ؟» دەيتتى چىڭگىزخان تەقەززالىق بىلەن چوڭ ئوغلىنىڭ يولىغا قاراپ .

هالبۇكى ، ئۇنىڭ بۇ سوئالىغا هېچكىم جاۋاب بېرەلمەيتتى .

شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئاجايىپ بىر ئىش بولۇپ ئۆتتى . شىمال تەرەپتىكى قىپچاق دالىلىرىدىن بۇ تەرەپلەرگە سان - ساناقسىز بۇغا - مارال ، جەرەن ، بۆكەن ، قۇلان ، توشقان ، تۈلكە دېگەندەك ياۋايى هايۋانلار توپ - توپى بىلەن كەلكۈندەك ئېقىپ كەلگىلى تۇردى . بۇنى كۆرگەن هەممە ئادەم هەيران بولۇپ ، نېمە ئىش بولغانلىقىنى ئاڭقىرالماي قالدى . هايۋانلار ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن ئۇلارنى قوغلاپ ، هەيدەپ كېلىۋاتقان نۇرغۇن چەۋەندازلار كۆرۈندى . بۇلار خانزادە جۇچىنىڭ ئادەملىرى ئىدى .

— خانزادە جۇچى ئاغرىپ قېلىپ ، قۇرۇلتايغا ئۇلگۈرۈپ كېلەلمىدى ، — دېدى ئۇلار چىڭگىزخانغا ئەھۋال تونۇشتۇرۇپ ، — ئۇ بۈيۈك بوغدا خانغا ئالاهىدە سۆيۈنۈپ دەپ ، پۈتۈن قوشۇننى هەربىكەتكە كەلتۈرۈپ ، قىپچاق دەشتلىرىدىكى هايۋانلارنى بۇ تەرەپكە ئۆتكۈزدى . بۈيۈك بوغدا خان بۇ هايۋانلارنى ئوۋلاپ كۆڭۈل ئاچقاي .

چىڭگىزخان يۈگۈرۈشۈپ ئۆتۈۋاتقان توپ - توپ هايۋانلارغا قاراپ ئۇزاققىچە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇپ كەتتى . شۇ تاپتا ئۇنىڭ جۇچىنى كۆرگۈسى كېلىپ كۆڭلى يېرىم بولدى ، لېكىن بۇنى هېچكىمگە بىلدۈرمىدى .

مىلادىيە 1224 - يىلى يازدا ، چىڭگىزخان پۈتۈن قوشۇننى باشلاپ ئېرتىش ۋادىسىغا كەلدى . بۇ يەردە موڭغۇل ئوردىسىنىڭ يەنە بىر قېتىملىق يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى . بۇ يىغىندا چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى بارلىق زېمىنلەرنى تۆت ئوغلىغا تەقسىملەپ بەردى .

— ئۇچىنچى ئوغلۇم ئۆگەتاي تەخت ۋارىسى بولدى ، — دېدى بوغدا خان ، — ئۇ مەندىن كېيىن پۈتۈن خانلىقنىڭ ئىشلىرىنى

باشقۇرىدۇ . چوڭ ئوغلۇم جۇچى ئۆزى بويسۇندۇرغان قىپچاق دالىلىرىغا ئۆزى ئىگىدارچىلىق قىلسۇن . ئىككىنچىسى ئوغلۇم چاغاتاي سارتاۋۇللارنىڭ بارلىق شەھەر ۋە يېزىلىرىنى، ئىلى دىيارى ۋە تارىم ۋادىسىنى باشقۇرسۇن . كەنجى ئوغلۇم تولى خەلقىمىزنىڭ كەنجى ئوغۇل ئاتا ئۆيىگە ۋارىس بولىدىغان ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە ئورخۇن ، سېلېنگا ، قارا قۇرۇم ، بۇرخان خالدۇن ئەتراپلىرىدىكى بارلىق موڭغۇل ياياقلىرىغا ئىگە بولسۇن . كۆيئوغلۇم بارچۇق ئارت تېگىن ئىدىقۇت خان ئۆزىنىڭ زېمىنلىرىگە داۋاملىق ئۆزى ئىگە بولسۇن .

شۇ يىغىندىن كېيىن ئۇيغۇر قوشۇنى ئۆز ئېلىگە قايتىشقا جابدۇندى . چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ نويانلىرى بارچۇق ئارت تېگىن ۋە ئۇنىڭ سەركەردىلىرى بىلەن خوشلىشىش زىياپىتىدە بىللە بولدى .

— ئۇيغۇر قوشۇنى نۇرغۇن چوڭ جەڭلەردە باشتىن - ئاياغ سەپنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى ، — دېدى چىڭگىزخان ، — ئۇلار ئىنتىزامى ناھايىتى كۈچلۈك ، تەڭدىشى يوق بىر قوشۇن بولۇپ ، بىزگە ناھايىتى زور تۆھپە قوشتى .

خوشلىشىش زىياپىتىدىن كېيىن بارچۇق ئارت تېگىن تاتا تۇڭاغا مۇراجىئەت قىلىپ ، ئايرىم كۆرۈشتى . چىڭگىزخاننىڭ بۇ شەخسىي پۇتۇكچىسى خېلىلا قېرىپ ، ساقال - بۇرۇتلىرى ئاقىرىپ ، گەۋدىسى مۈكچىيىپ قالغانىدى .

— ھۆرمەتلىك باخشى ، بىز بىلەن قايتقۇڭىز يوقمۇ ؟ — دەپ سورىدى ئىدىقۇت خان ئۇنىڭغا قاراپ .

تاتا تۇڭا بىرئاز ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن كالتە يۆتىلىپ قويۇپ مۇنداق دېدى :

— بېشىمدىن نۇرغۇن ئىشلار ئۆتتى . نۇرغۇن سوغۇقلاردا تىترەپ ، نۇرغۇن ئىسسىقلاردا تەرلىدىم . تەڭرى ھاياتىمنى شۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ . چىڭگىزخاننىڭ ھۇزۇرىدا پۇتۇكچىلىك ۋە تىلماچلىق قىلىۋاتقىنىمغا بۇ يىل مانا توپتوغرا يىگىرمە يىل

بولدی . بۇ يەردىكى ئورنۇم ئىسسىپ قالدى . قېرىدىم . بۇ يەرنى تاشلاپ ئەمدى نەگە بارارمەن ؟ نېمە قىلارمەن ؟ يۇرتۇم بەشبالىقنى كۆرگۈم كېلىدۇ . تەڭرى يول بەرسە ، ئۇ تەرەپلەرگىمۇ ئۆتۈپ ، ئانا يۇرتۇمنىڭ تۈپرىقىنى تاۋاپ قىلىپ ، ھەرقايسىلىرىغا سالام بېرىپ تۇرارمەن .

— قانداق ۋاقىتتا بارسىڭىز ، ئىشىكىمىز سىز ئۈچۈن ئوچۇق ، — دېدى بارچۇق ئارت تېگىن .

تاتا تۇڭا ئاپئاق ساقىلىنى سىيپاپ ، بېشىنى ئاستا لەڭشىتىپ قويدى .

— ھازىر جاھاننى موڭغۇل ـ تاتارلار سوراۋاتىدۇ ، — دېدى ئۇ ، — مۇشۇنداق كۈنلەردە موڭغۇل ئوردىسىدا مەندەك بىر ئۇيغۇرنىڭ بولغىنىنىڭ زىيىنى يوق .

— شۇنداق ، دانا گەپ قىلدىڭىز ، ھۆرمەتلىك باخشى ، — دېدى ئىدىقۇت خان .

ئۇيغۇر قوشۇنى سالقىن ھاۋالىق ئېرتىش بويلىرىدىن ئايرىلىپ ، ئوت تەپتى ئۇرغۇپ تۇرغان قوچۇ يولىغا چۈشۈپ يۇرۇپ كەتتى . توختامىش قوچۇغا يېقىنلاشقانسېرى يۇرىكىنىڭ سېغىنىش ، تەلپۈنۈش ۋە ئىنتىلىش بىلەن تېپىچەكلەپ كېتىۋاتقانلىقىنى سېزەتتى . ئۇنىڭ قان تومۇرلىرىغا ئىللىق ھارارەت قۇيۇلۇپ ، خۇشاللىق ۋە تەشۋىشنىڭ مۇرەككەپ بىرىكمىسىدىن ۋۇجۇدى تىترىمەكتە ئىدى . «يۇلتۇز ! ئىلتەرىش ! سىلەر ئامانمۇ ؟ »

يىراقتا قوچۇنىڭ دەرەخلىرى كۆرۈندى . ئۇيغۇر قوشۇنىغا باشقىدىن جان كىردى .

— كەلدۇق ! ئاخىر قايتىپ كەلدۇق !

كۆرۈنگەن دەرەخلەر ئارىسىدىن سانجاق ـ سانجاق ئادەملەر چىقىپ ، قوشۇننىڭ ئالدىغا ئالدىراپ كېلىشمەكتە . بەزىلىرى ئاتلىق ، بەزىلىرى ئېشەكلىك ، نۇرغۇنلىرى پىيادە ؛ ئەرلەر ، ئاياللار ، قېرىلار ، ياشلار ، بالىلار...

ئۇلار ئىدىقۇت قوشۇنىدىكى جەڭچىلەرنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى ، خوتۇن ـ بالىلىرى ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئىدى . ھىجران ئازابىدا ئۆرتەنگەن يۈرەكلەر ۋىسال تەشنالىقىدا ھاياجان بىلەن قاتتىق سوقماقتا . قوچۇلۇقلار ئۆز قوشۇنىنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ ، ئۇچۇپ كەلمەكتە ئىدى . جەڭچىلەرنىڭ ئاتىلىرىمۇ ئىختىيارسىز تۇرۇدە ئۇلارنىڭ ئالدىغا چاپتى .

كۆزلىرى يوغان ـ يوغان ئېچىلىپ كەتكەن توختامىش كىشىلەر ئارىسىدىن ئايالى بىلەن ئوغلىنى ئىزدەيتتى . قېنى ئۇلار ؟ جەڭچىلەر بىلەن قارشى ئالغۇچىلار ئارىلىشىپ كەتتى . گويا كى مىسلىسىز قاينام ـ تاشقىن ھاسىل بولدى . كىشىلەر كۆرۈشمەكتە ، كۆلۈشمەكتە ، يىغلاشماقتا... لېكىن ، يۈلتۇز بىلەن ئىلتەرىش قېنى ؟ توختامىش ئېتىنى توختىتىپ ، ئۇياق ـ بۇياققا تېز ـ تېز قارايتتى . تونۇش ھەم ناتونۇش چىرايلار ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن غىل ـ پال ئۆتۈپ ئالمىشىپ تۇراتتى .

— يۈلتۇز ! ئىلتەرىش ! — دەپ ئىختىيارسىز تۇردە قاتتىق ۋارقىرىدى ئۇ .

ئۇنىڭ ئاۋازى پەلەككە يەتكەن ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ ئىچىگە سىڭىپ كەتتى .

— توختامىش !

بۇ ۋارقىراشنى كىملەر ئاڭلىدى ۋە كىملەر ئاڭلىمىدى ؟ بۇنىڭغا بىرنېمە دېمەك تەس . توختامىش ئۆزىنىڭ ئۇزەڭگىگە سېلىنغان ئوق پۈتىنى كىمدۇ بىرىنىڭ چىڭ قۇچاقلىۋالغانلىقىنى سېزىپ ، چۆچۈپ كەتتى . بۇ يۈلتۇز ئىدى ، ئۇنىڭ يۈلتۇزى ! توختامىش ئات ئۈستىدىن سەكرەپ چۈشتى . قىستاڭچىلىق ئىچىدە ئۇلار ئىككىسى خۇددى ھەشقىپىچەكتەك بىر ـ بىرىگە چىرمىشىپ قۇچاقلىشىپ كەتتى .

— ئىلتەرىشچۇ ؟ ئىلتەرىش قېنى ؟ — سورىدى توختامىش ھاياجاندىن دېمى سىقىلىپ .

— مانا ئۇ . بالام ، ئاتاڭ بىلەن كۆرۈش ، — دېدى يۈلتۇز

كۆز ياشلىرىنى ياغلىقىنىڭ ئۇچى بىلەن سۈرتۈپ ۋە ئۆزىنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋالغان تاقىر باش بالىنى قولىدىن تارتىپ توختامىشىنىڭ ئالدىغا ئىتتەردى .

— ئىلتەرىش ... بالام — ... توختامىش ئوغلىنى قۇچاقلاپ پېشانىسىگە ، مەڭزلىرىگە سۆيۈپ كەتتى .

ئاتا ، ئانا ۋە ئوغۇل بىر - بىرىگە يېپىشىپ غۇژمەكلىشىپ كەتتى .

— قارىغىنا ، بۇنىڭ چوڭ بولۇپ كەتكىنىنى ! تونۇمايلا قاپتىمەن ، — دېدى توختامىش ئوغلىغا يېنىش - يېنىشلاپ قاراپ .

— بەش يىل ئۆتتى ئەمەسمۇ... بەش يىل ، — دېدى يۇلتۇز ياشقا تولغان كۆزلىرى بىلەن ئىرىگە قاراپ .

— شۇنداق ، بەش يىل ئۆتتى ، — دېدى توختامىش ، — بەش يىل ئۆتۈپ كەتتى . ئىلتەرىش بۇ يىل توققۇز ياشقا كىردى .

※ ※

مىلادىيە 1225 - يىلى ئەتىيازدا چىڭگىزخان ئۆز ئاستانىسى قاراقۇرۇمغا قايتىپ كەلدى ۋە چوڭ خانىش بۆرتەنىڭ ئۆيىدە يازلىدى .

— جۇچى قېنى؟ جۇچى بالامغا نېمە بولدى؟ ئۇ نېمىشقا قايتىپ كەلمەيدۇ ؟ — بۆرتە كۈندە نەچچە قېتىم ئاشۇنداق تۇگىمەس سوئاللار بىلەن كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپ ، خانىنىڭ ئەسەبلىرىنى چېچىلدۇراتتى .

— ئۇنىڭ قايتىپ كېلىشىنى بۈيرۈپ ، قىزىل تامغىلىق يارلىق بىلەن چاپارمەنلەرنى ئەۋەتتىمغۇ ، — دەيتتى چىڭگىزخان تېرىكىپ ، — ئەگەر ئۇ بۇ قېتىممۇ كەلمىسە ، ئۆزۈم قوشۇن تارتىپ بېرىپ ئۇنى جازالايمەن !

بۇنداق گەپلەرنى ئاڭلىغاندا بۆرتە تېخىمۇ ئەدەپ يىغلاپ كېتەتتى .

— سەن ئۇنى ئۆز ئوغلۇڭدەك كۆرمەي ، بولمىغۇر گۇمانلارنى قىلىپ ، ئۇنىڭغا ئادالەتسىزلىك قىلدىڭ... ئۇنىڭ دىلىغا ئازار بەردىڭ... ئۇنىڭدا نېمە گۇناھ ؟ — بۆرتە ئۆزىنى ئورۇپ يىغلاپ خان ئېرىگە تاپا ـ تەنە قىلدى .

چىڭگىزخان قېرىپ قالغاندا جېدەللىشىشنى خالىمايدىغان بولۇپ قالدىمۇ ياكى ئۇ چوڭ خانىشقا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارامدۇ ؟ ە ياكى بۇ گەپلەرنىڭ ھەقىقىيلىقىنى تەن ئالدىمۇ ، ئىشقىلىپ بۆرتەگە ئارتۇقچە سۆز يانداۋرماستىن ؟ە قاتتىقلىق قىلماستىن بېشىنى ساڭگىلىتىپ مۇڭلىنىپ قالدى .

شۇنداق كۆنلەرنىڭ بىرىدە ، يەنى شۇ يىلى كۆزدە دەشتى قىپچاقلا ئەۋەتىلگەن چاپارمەنلەر قايتىپ كەلدى ؟ە :

«خانزادە جۇچى ئېغىر كېسەلدىن قوپالماي ئاخىر تەڭرىنىڭ يېنىغا كەتتى ، » دېگەن مۇسىبەت خەۋىرىنى يەتكۈزدى .

چىڭگىزخان بۆرتەنىڭ يىغا ـ زارىنى ئاڭلىماسلىق ئۈچۈن ئات مىنىپ دالىغا چىقىپ كەتتى . كەچ كۈزنىڭ سوغۇق شامالىرى ئۇنىڭ ھەسرەتكە تولغان دىلىغا ئارامبەخش ئەتكەندەك بولاتتى .

«ئوغلۇم مەندىن بالدۇر كەتتى ، — دېدى ئۇ مۇسىبەت قايغۇسىغا چۆمۈلۈپ ، — ئۇ راستىنلا ئېغىر كېسەل بولۇپ بۇياقتا كېلەلمىگەنىكەن . مەن ئۇنى ناھەق ئەيىبلەپتىمەن . ئۇنى ماڭا ئاسىيلىق قىلدى ، مېنىڭ بۇيرۇقۇمغا بويسۇنمىدى دەپ ئورۇنسىز گۇمان قىلىپتىمەن... »

مىلادىيە 1226 ـ يىلى 2 ـ ئايدا چىڭگىزخان تاڭغۇت ئېلىگە قوشۇن تارتىپ كىردى .

بۆرتە خاتۇن خان ئېرىنىڭ يەنە يۇرۇشكە ئاتلىنىدىغانلىقىنى ئۇقۇپ كۆز ياشلىرىنى تۆكتى .

— بۇيۇك خان ئىگەم ، — دېدى ئۇ ، — يېشىڭىز يەتمىشتىن ئېشىپ قالدى . مەنمۇ قېرىدىم . ئاخىرقى كۈنلىرىمىزنى تىنچ ، خاتىرجەم ئۆتكۈزسەك بولمامدۇ . ياتنىڭ يېرىگە بېرىپ ئۇرۇشۇپ نېمە قىلىسىز ؟ قان تۆكۈش سىزگە خۇمار بولۇپ قالدىمۇ ؟

چىڭگىزخان ئۇنىڭغا غەزەپ بىلەن تىكىلىپ قارىدى ، لېكىن ئۆزىنى بېسىۋالدى . جاپانىمۇ ، ھالاۋەتنىمۇ تەڭ كۆرگەن بۇ قەدىناس خانىشقا تىل يالدۇرۇشقا ، قوپاللىق قىلىشقا كۆڭلى ئۇنىمىدى .

— تاڭغۇتلار ئىزچىل تۇردە بىز بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ ، قارشىلىشىپ كېلىۋاتىدۇ ، — دېدى ئۇ ، — كۆزۈمنىڭ ئوچۇق ۋاقتىدا ئۇلارنى جىمىقتۇرۇشۇم كېرەك . بولمىسا ، ئۇلار بىزنىڭ كەينىمىزگە ئەۋلادلىرىمىزغا تىنچلىق بەرمەيدۇ . بىز سارتاۋۇللارغا قارشى يۈرۈشكە ئاتلانغاندا ، تاڭغۇت خانى مېنىڭ ھەمكارلىشىش تەلىپىمنى رەت قىلغانىدى . ئۇ تېخى ھەددىدىن ئېشىپ ، «ئۆزىنىڭ كۈچى يەتمىسە ئۇرۇشۇپ نېمە قىلىدۇ» دەپ ماڭا تەنە قىلغانىدى . مەن بۇنى ئۇنتۇپ قالمىدىم .

شۇنداق قىلىپ ، موڭغۇل قوشۇنى تاڭغۇت زېمىنلىرىگە بېسىپ كىرىپ ، قارشىلاشقانلارنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈپ ، يۇرت - ماكانلىرىنى ئوت دېڭىزىغا ئايلاندۇردى . تاڭغۇت خانى جەڭگاھتىن قېچىپ ، ئۆزىنىڭ ئاستانىسى جۇڭشىگۇغا[1] بېكىنىۋالغانىدى . موڭغۇللار جۇڭشىگۇ شەھرىنى مۇھاسىرىگە ئالدى . تاڭغۇت ئېلىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل گۈمران بولۇشى مۇقىملىشىپ قالدى . شۇڭا ، چىڭگىزخان بىر بۆلۈك قوشۇننى ئاجرىتىپ ، جەنۇبىي سۇلالىسىنىڭ تېخىچە قارشىلىشىۋاتقان يۇرتلىرىنى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتتى . بۇ قېتىمقى قوش يۆنىلىشلىك ئۇرۇشتىمۇ غەلىبە شادلىقى موڭغۇللارغا يار بولماقتا ئىدى .

چىڭگىزخان كۆڭۈل ئازادىلىكى ھېس قىلىپ ، بىر كۈنى ئوۋغا چىقتى . بىرنەچچە يۈز چەۋەندىاز كەڭ دالىدا بىر توپ قۇلاننى قوغلىدى . ئۇشتۇمتوت چىڭگىزخاننىڭ ئېتى نېمىدىندۇ ئۇركۈپ كېتىپ ، بىر يانغا چېپىپ قاتتىق چىچاڭلىدى . چىڭگىزخان ئات ئۇستىدىن يىقىلىپ چۈشتى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ساق بولالماي ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قالدى .

① جۇڭشىگۇ — ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى يىڭچۈەن شەھىرى .

«قبرىتىمەن ، — دەپ ئويلىدى ئۇ ، — ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى يېقىنلاپ قالغان ئوخشايدۇ .»

ئاربدىن ئۇزاق ئۆتمەي جىن سۇلالىسىدىن ئەلچىلەر كېلىپ ، ئۇرۇش توختىتىشنى مۇراجىئەت قىلدى . بۇ چاغدا چىڭگىزخاننىڭ سالامەتلىكى كۈندىن ـ كۈنگە ئوسالليشىپ كېتىۋاتاتتى . ئۇ ئەمدى شەخسەن ئۆزى قوشۇن تارتىپ ئۇرۇشقا بارالمايدىغانلىقىنى چۈشەندى . شۇڭا ئۇ ئۇرۇش توختىتىشقا رازىلىق بىلدۈردى . شۇنىڭدىن كېيىن تاڭغۇت خاقانىنىڭمۇ ئەلچىلىرى كەلدى . بۇ چاغدا جۇڭشىڭفۇدىكى ئاشلىق ۋە سۇ ئاخىرلىشىپ ، تاڭغۇتلارنىڭ يەنە ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرغۇدەك ھالى قالمىغانىدى . قورشاۋدىكى ئاستانىدە ئامالسىز قالغان تاڭغۇت خاقان ئۆز ئەلچىلىرى ئارقىلىق شەھەرنى بىر ئايدىن كېيىن چىڭگىزخانغا تىنچ ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغانلىقىنى يەتكۈزدى . چىڭگىزخان ئۇنىڭغىمۇ ماقۇل دېدى .

تاڭغۇت ئەلچىلىرى كەتكەندىن كېيىن ئۇ تەخت ۋارىسى ئۆگەتاي ، كەنجى ئوغلى تولى ۋە نەۋرىسى ئىسۇنكەنى (جۇچىنىڭ ئوغلى) يېنىغا چاقىرىپ مۇنداق دېدى (چاغاتاي بۇ چاغدا خان ئاتىسىنىڭ تائىبى سۈپىتىدە بۇرخان خالدۇندا قالغانىدى) :

— ئەي بالىلىرىم ، بىلىڭلارکى ، مېنىڭ بۇ يورۇق دۇنيادىن ئۇ دۇنياغا كۆچىدىغان ۋاقتىم كېلىپ قالدى . مەن سىلەر ئۈچۈن شۇنداق بىر چوڭ دۆلەتنى قۇرۇپ چىقتىمكى ، ئۇنىڭ مەركىزىدىن ھەر تەرەپنىڭ چېكىگە يېتىش ئۈچۈن بىر يىل يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ . سىلەرگە ۋەسىيىتىم شۇكى ، ئىتتىپاقلىشىڭلار ، ھەرگىز ئارازلاشماڭلار . ئۆم بولساڭلار ، سىلەرنى ھېچقانداق ھېيلىگەر دۈشمەن ئازدۇرالمايدۇ ، ھېچقانداق كۈچلۈك دۈشمەن ئاغدۇرالمايدۇ . مەن تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا كەتكەندىن كېيىن ئۆگەتاي خان بولىدۇ . ھەممىڭلار ئۇنى قوللاڭلار ، ئۇنىڭ پۈتىغا پۈت ، قولىغا قول بولۇڭلار . مەن ئۆلگەندىن كېيىن يەنە داۋاملىق مېنىڭ ياساقلىرىم بويىچە ئىش قىلىڭلار . ياساققا ھەقسىزي ئەمەل قىلساڭلار ، ئەل ئىچىدە مالىمانچىلىق بولمايدۇ .

ئاندىن ئۇ يەنە نويانلار ۋە سانغۇنلارنى چاقىرىپ مۇنداق دېدى :
— مېنىڭ ساناقلىق كۈنلىرىم قالدى . ئەگەر تاڭغۇتلار شەھەرنى تاپشۇرۇشتىن بۇرۇن ئۆلۈپ كەتسەم ، ئۆلۈمۈمنى مەخپىي تۇتۇڭلار ، ھېچكىم ئۇقمىسۇن . تاڭغۇت خان شەھەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن كەلگەندە ، ئۇنى ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن بىرىنى قويماي قىرىپ تاشلاڭلار . شۇنداق قىلغاندا ، ئۇلارنىڭ كېيىن يەنە ئىسيان كۆتۈرۈشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ . جىن سۇلالىسىنى تولۇق بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىمۇ يوقىتىڭلار . باشلانغان ئىشنى يېرىم يولدا توختىتىپ قويۇشقا بولمايدۇ . ھەرقانداق ئىشنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئۇنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشتۇرغاندا قولغا كېلىدۇ .

چوشقا يىلى ، يەنى مىلادىيە 1227 ـ يىلى كۈز كىرىپ قالغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، يەتمىش ئىككى ياشقا كىرگەن چىڭگىزخان تەشۋىش ۋە جىددىيچىلىككە تولغان بۇ دۇنيادىن مەڭگۈلۈك تىنچ دۇنياغا كۆچتى . ئۇنىڭ جەسىتى ھەممە يېقى كىگىز بىلەن چۈمكەلگەن ھارۋىغا سېلىنىپ ، قاتتىق مەخپىيەتلىك ئاستىدا بۇرخان خالدۇن تېغىغا يۆتكەلدى ۋە ئۆزىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە شۇ يەرگە دەپنە قىلىندى .

چىڭگىزخانغا قازا يېتىپ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن بۇ ئىشتىن خەۋەرسىز تاڭغۇت خانى شەھەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرىنى باشلاپ قىممەتلىك سوۋغا ـ سالاملار بىلەن موڭغۇل ئوردىسىغا كەلدى . ئۇلارنىڭ ھەممىسى شۇ يەردىلا ئۆلتۈرۈلدى . شۇنىڭ بىلەن ، تارىختا بىر مەزگىل گۈللىنىپ دەۋر سۈرگەن تاڭغۇت خانلىقى مەۋجۇت بولۇشتىن قالدى . ئارقىدىنلا جۇڭدۇ (ھازىرقى بېيجىڭ) شەھىرىنى ئاستانە قىلغان جىن سۇلالىسىمۇ تولۇق يوقىتىلدى . پۈتۈن شىمالىي جۇڭگو زېمىنلىرى موڭغۇللارنىڭ قول ئاستىغا ئۆتتى . موڭغۇل تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان ئۆگەتاي خان چىڭگىزخاننىڭ ۋەسىيەتلىرىنى سادىقلىق بىلەن ئادا قىلدى .

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

يېگىرمە ئالتىنچى باب

بۇگۈنگە قايتقان ئۆتمۈش

توختامىش ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بۇيان كۆپ خىيال سۈرىدىغان بولۇپ قالدى ، جىمغۇرلىشىپ كەتتى . ئۇ ئۆز خانداندا يالغۇز قالغاندى . ئايالى يۇلتۇز كېسەل بولۇپ ئۇزاق ياتقاندىن كېيىن ئاخىر ئۇنى يالغۇز تاشلاپ مەڭگۈلۈك دۇنياغا سەپەر قىلدى . شۇنىڭدىن بۇيان مانا تۆت يىل ئۆتتى . توختامىش تەنھالىقتا غېرىبسىناتتى . ئوغلى ئىلتەرىش يېنىدا بولسىمۇ كاشكى . قۇش بالىلىرى چوڭ بولۇپ ، قانات ـ قۇيرۇقلىرى قاتقاندىن كېيىن ئۇۋۇسىدىن ئۇچۇپ كېتىدۇ . كىشىلىك دۇنيادىمۇ ئەھۋال شۇنىڭغا ئوخشايدۇ . ئادەم ياش ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ بەختىنى ئويلايدۇ ، ياشىنىپ پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن ئۆزىنى ئىككىنچى ئورۇنغا قويۇپ ، ئاشۇ پەرزەنتلىرىنىڭ بەختىنى ئويلايدۇ . پەرزەنتلەر بولسا ، چوڭ بولغاندىن كېيىن ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئىسسىق ئۆيىدىن چىقىپ كەڭ ۋە مۇرەككەپ جەمئىيەتكە يۈزلىنىدۇ . توختامىشنىڭ تۇرمۇشىمۇ مۇشۇ قانۇنىيەت بويىچە داۋاملاشماقتا ئىدى . ئالدى بىلەن ، بۇ ئۆيىنى تولۇن ئايدەك يورۇتۇپ ، قۇياشتەك ئىللىتىپ تۇرغان مېھرىبان يۇلتۇز ئاتا ـ بالا ئىككىسىنى داغدا قويۇپ بۇ دۇنيادىن كەتتى ، ئاندىن بۇ ئائىلىدىكى ياش كۆچەت ئىلتەرىش ياشىنىپ قالغان ئاتىسىنى يالغۇز قويۇپ ، مۇستەقىل تۇرمۇش يولىغا چۈشۈپ كېتىپ قالدى .

«بۇ يىل ئىلتەرىش يېگىرمە يەتتە ياشقا كىردى ، — دەيتتى توختامىش ئۆز ئىچىدە ، — ئۆيلەپ قويماي دېسەم زادى ئۇنىمىدى .

ئالدى بىلەن جاھان كېزىپ جاھاندارچىلىق قىلىپ باقاي ، ئۆز كۈنۈمنى ئۆزۈم ئالغۇدەك بولۇپ ، تۇرمۇش زېمىنىگە چىنارەك يىلتىز تارتىپ ، ئۆز ئورنۇمنى تىكلىۋالغاندىن كېيىن ئۆي - ئوچاقلىق بولساممۇ كېچىكمەيمەن ، دەپ ئۆز سۆزىدە چىڭ تۇرۇۋالدى . شۇنداق قىلىپ ، ئاخىر ئۇ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن بۇ ئۆيدىن قانات قېقىپ ئۇچۇپ كەتتى ، خۇددى ئۇچۇرما بولغان قۇش بالىسىدەك . ئۇ موڭغۇللارنىڭ مەمۇرلىرىغا پۇتۇكچى بولۇپ ياللىنىپ يىراقلا كەتتى . ئۇ كەتكەن يەرنى تولىمۇ يىراق دېيىشىدۇ . ئۇ يەرلەردە كۆك كۆزلۈك ، سېرىق چاچلىق رۇس خەلقى ياشايدىكەن » .

دەرۋەقە ، موڭغۇل - تاتار قوشۇنلىرى ئۇدا بەش - ئالتە يىل ئۇرۇش قىلىپ ، رۇسلارنىڭ يۇرتلىرىنى بىردىن - بىردىن بېسىپ ئىشغالىيىتىنى كېڭەيتتى . ئەڭ ئاخىردا پۇتۇن رۇس ئېلىنى موڭغۇللار ۋە تاتارلارنىڭ قولىغا ئۆتتى . چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جۇچىنىڭ ئوغلى باتۇخان ناھايىتى قابىل قوماندان بولۇپ چىقتى . ئۇ ئالدى بىلەن ھەرقايسى تۈركىي تىللىق تائىپىلەردىن ئەسكەر ئېلىپ ، ئۆز قوشۇنىنىڭ سانىنى ئالتە يۈز مىڭ كىشىگە يەتكۈزدى (بۇلارنىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسمى تۈركىي تىلدا سۆزلەيدىغانلار ئىدى) .

ئۆزلۈكىدىن مەلۇمكى ، بۇنداق زور قوشۇن ئۆز دەۋرىدە تەڭداشسىز قۇدرەتلىك كۈچ ھېسابلىناتتى . باتۇخان مۇشۇ زور قوشۇن بىلەن قىپچاقلارنى ، ئاندىن بۇلغار ، سۇۋار قەبىلىلىرىنى ، ئاخىردا رۇسلارنى بويسۇندۇردى . شۇنىڭ بىلەن ، ئىشغال قىلىنغان مۇشۇ كەڭ زېمىنلاردا مىلادىيە 1240 - يىلى باتۇخاننىڭ «ئالتۇن ئوردا» دەپ ئاتالغان ئۇلۇسى قۇرۇلدى . توختامىشىنىڭ ئوغلى ئىلتەرىش ئەنە شۇ ئالتۇن ئوردا مەمۇرىيىتىدە پۇتۇكچى بولۇپ خىزمەت قىلماقتا ئىدى .

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى ، ئەينى دەۋردىكى موڭغۇللارنىڭ ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا تۈرلۈك

ۋەزىپىلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئۇيغۇر باخشىلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى . موڭغۇل ـ تاتارلار ھەربىر يۇرتنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن شۇ يەرلەرگە يەرلىك خەلقلەردىن بولۇپمۇ ئۇيغۇرلاردىن مەمۇرىي باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلارنى تەيىنلەيتتى . جۈملىدىن ، ئىدىل ، يايىق ۋادىلىرىدا قۇرۇلغان ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىمۇ ئۇيغۇرلاردىن چىققان پۇتۇكچىلەر ، دەپتەرچىلەر[1] ، تىلماچىلار ، سىلىق يىغقۇچىلار ، ئوقۇتقۇچىلار ۋە ھەربىي ئىشلار مۇتەخەسسىسلىرى كۆپ ئىدى . موڭغۇل ـ تاتار ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلغان جايلاردىكى خەلقلەر ئىچىدە ، ئۇيغۇرلار يېزىق مەدەنىيىتىگە ئىگە خەلق بولغاچقا ، ھاكىمىيەت خىزمەتلىرىگە ئوقۇمۇشلۇق ئۇيغۇر باخشىلىرى تەكلىپ قىلىناتتى .

ئىلتەرىش يىگىتلىك دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن ئالتۇن ئوردىدىكى ئاشۇنداق خىزمەتلەرگە قىزىقىپ قالدى . مانا ئەمدى ئۇنىڭ ئاتىسى توختامىش ياشىنىپ قالغاندا غېرىبسىنىپ ، ئوغلىنىڭ يولىغا قاراپ ئولتۇرماقتا . بۇلتۇر كۈزدە رۇس يېرىدىن كەلگەن بىر كارۋانچى ئىلتەرىشنىڭ پۇتۇكچىنى ئەكەلگەندى . شۇ پۇتۇكتە ئىلتەرىش ئۆزىنىڭ پات ئارىدا قوچۇغا كېلىدىغانلىقىنى ئېيتقانىكەن . شۇنىڭدىن بۇيان مانا يېرىم يىلدىن ئاشتى . توختامىش كۈن ساناپ ، ئوغلىنىڭ يولىغا قاراپ ، كۆزلىرى تېشىلگۈدەك بولدى .

جۈجەم پىشقان ئەتىياز كۈنلىرى ئىدى . ئۇشتۇمتۇت توختامىشنىڭ بىر قوشنىسى كۈلۈمسىرىگەن ھالدا كىرىپ كەلدى .

— خۇشخەۋەر ، توختامىش قوشنام ، — دېدى ئۇ كۆتۈرەڭگۈ ئاۋازدا ، — ئالتۇن ئوردا تەۋەسىدىن كارۋان كەپتۇ ، ئىلتەرىشمۇ شۇ كارۋان بىلەن كەپتۇ ، دېيىشىدۇ .

— ئاغزىڭغا ناۋات ، قوشنام ، بۇ گېپىڭ راستمۇ ؟ — دېدى توختامىش ۋە ئالدىراپ ـ تېنەپ سۇيىدىن چۈشتى .

— نەگە باراي دەيسەن ، قوشنام ؟ ئوغلۇڭ كەلگۈچە ئۆيدە

---

① دەپتەرچى — ئوردىنىڭ ھېسابات ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى .

ساقلاپ ئولتۇرۇپ تۇرمامسەن ، — دېدى قوشنىسى .
— ياق ، مەن كارۋان سارايغا باراي . . . كارۋان سارايغا . . . — توختامشىنىڭ ئاۋازى تىترەپ كەتتى .
كارۋان ساراي تەرەپتىن بىر ئېشەك ھارۋىسى كەلمەكتە ئىدى . ھارۋىدىن ياش بىر يىگىت سەكرەپ چۈشتى ـ دە :
— ئاتا ! — دەپ توۋلىغىنىچە توختامشىنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلدى .
قۇمساڭغۇ توپىلاڭ يولدا ئالدىراپ كېلىۋاتقان توختامشىنىڭ نەپسى بوغۇلۇپ قالدى .
— ئوغلۇم . . . ئىلتەرىش . . . — دېدى ئۇ ھاسىراپ .
ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن كوچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ قۇچاقلاشتى . توختامىش ئۆزىدىن ئېگىز ئوغلىنىڭ بوينىدىن تارتىپ پېشانىسىگە سۆيدى .
ئىلتەرىش ھارۋىكەشكە كىرا ھەقىنى بېرىۋەتتى ـ دە ، خالتا ـ تۇگۇنلىرىنى كۆتۈرۈپ ئاتىسى بىلەن ئۆيگە كىردى .
— بۇ رۇسلارنىڭ ئاق تۇلكە تېرىسىدە تىكىلگەن جۇۋىسى ، قىشتا كىيىسىڭىز بەك ئىسسىق بولىدۇ ، — دەيتتى ئۇ خالتىلاردىكى سوۋغاتلىرىنى چىقىرىپ ئاتىسىغا كۆرسىتىپ ، — مانا ماۋۇ بۇلغار موزدۇز تىككەن ئۆتۈك ، بەك پۇختا . بۇ گرۇزىنلارنىڭ خەنجىرى ، يېنىڭىزغا ئېسىۋېلىڭ . . .
— رەھمەت ، بالام ، بەك ئېسىل نەرسىلەركەن ، — دەيتتى توختامىش ، لېكىن سوۋغاتلارغا ئەمەس ، ئوغلىغا قاراپ تويمايتتى ، — بالام ، تۆت يىل بولدى بۇ يەردىن كەتكىنىڭگە ، تۆت يىل بولدى . . .
— ئاتا ، ئەمدى سىز يالغۇز قالمايسىز ، بىز ئەمدى بىللە تۇرىمىز ، — دېدى ئىلتەرىش .
— ھە ؟ ئەمدى كەتمەمسەن ؟ مۇشۇ ئۆيدە تۇرامسەن ؟
— ئاتا ، مەن سىزنى ئەكەتكىلى كەلدىم .
ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن يېرىم كېچىگىچە ئۇخلىماي مۇڭداشتى .

— نەگە بېرىپ ، نەدە تۇرۇشمىزنى كېيىن مەسلىھەتلىشەيلى . ئالدى بىلەن ، كۆزۈمنىڭ ئوچۇق ۋاقتىدا سىنى ئۆز قولۇم بىلەن ئۆيلەپ قويماي ، — دېدى توختامش ئۇزاقتىن بېرى كۆڭلىگە ئارام بەرمەيۋاتقان مەسىلىنى قايتا قوزغاپ .

— ئاتا ، — دېدى ئىلتەرش سەل دۇدۇقلاپ ، — بۇ ئىشنى بىز ئالتۇن ئوردىغا بارغاندىن كېيىن سۆزلىشەيلى .

— بولمايدۇ ، — دېدى توختامش كەسكىن تەلەپپۇزدا ، — ھەرقانداق ئىش بولسىمۇ تويۇڭدىن كېيىن بولسۇن ، بۇ ئىشنى ئەمدى ئارقىغا سوزما .

— سوزمايمەن ، ئالتۇن ئوردىغا بېرىپ توي قىلايلى ، — دېدى ئىلتەرش يەرگە قاراپ .

توختامش ئوغلىغا تىكىلىپ قاراپ قالدى .

— لايىقىڭ بارمىدى ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .

ئىلتەرش تەستىقلىغان تەرزدە بېشىنى ئىرغىتتى .

— كىم ئۇ ؟ مەن تونۇمدىم ؟ — توختامش يەنە سورىدى .

— تونۇمايسىز . ئۇنىڭ ئاتىسىمۇ ئالتۇن ئوردىدا خىزمەت قىلىدۇ ، ئۇ دەپتەرچى . ئانىسىنى ئىككى قېتىم يىراقتىن كۆردۈم . كىشىلەر ئۇنىمۇ ياخشى ئايال دېيىشىدۇ .

— ئۇ قىزنىڭ ئىسمى نېمە ؟

— كۈنيارۇق .

توختامش بىر ھازاغىچە سۈكۈت قىلىپ ئولتۇرۇپ كەتتى ، ئاندىن يۆتىلىپ قويۇپ :

— ئەمىسە ، كۈنيارۇق قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئالدىغا سالامغا بارسام بولغۇدەك ، — دېدى ئۇ ، — ئالدى بىلەن سەن بۇ يەردە ئوبدانراق ھاردۇق چىقىرىۋالغىن ، ئۇزۇن سەپەردىن كەلدىڭ . ئالتۇن ئوردىغا كۈز كەلگەندە بارايلى .

— ياق ، ئاتا ، ھاردۇق چىقىرىشىمنىڭ ھاجىتى يوق . مەن ھازىرمدىم... ياش تۇرسام...

بۇ گەپتىن توختامش ئوغلىنىڭ قەلبىنى يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ

چۈشەندى .

«ئوغلۇم ئۇ قىزنى ھەقىقەتەن بەك ياخشى كۆرىدىكەن - دە» دەپ ئويلىدى ئۇ .

شۇنداق قىلىپ ، ئاردىدىن ئون كۈن ئۆتكەندە ئاتا - بالا جابدۇنۇپ سەپەرگە ئاتلاندى . ئۇلار ئىدىل بويلىرىغا ماڭغان بىر سودا كارۋىنىغا قوشۇلۇۋالغانىدى . كارۋان يۈك ئارتىلغان ئەللىك تۆگە ۋە ئوتتۇز نەچچە قوراللىق چەۋەندازدىن تەركىب تاپقانىدى . شەھەر سىپىلى ئارقىدا قالدى ، ئالدى تەرەپتە يېزا مەنزىرىسى سۈرەتلىنىپ چىقتى . كارۋان كەڭرى قوغۇنلۇقنى يانداپ ئۆتكەندىن كېيىن يېزىدىن چەتنەپ ماڭدى . ئەنە شۇ چاغدا توختامىش ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ ، يېزا تەرەپكە بۇرۇلدى .

— يۇرگىنە ، ئىلتەرىش ، ئاشۇ يېزىغا بىر بېرىپ كېلەيلى ، — دېدى ئۇ ئوغلىغا قاراپ .

ئىككىيلەن ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە يېزا مەھەللىسىگە كىرىپ كەتتى . تار كوچىلارنىڭ توپلىق يوللىرىدا ئوخۇلار دانلاپ يۈرەتتى ، ئىتلار ۋە موزايلار ئۈچراپ قالاتتى ، ئېشەكلىك ۋە پىيادە ئادەملەر ئۆتۈپ تۇراتتى ، كارىز سۈيىدىن ھاسىل بولغان ئۆستەڭ بويىدا قىزىل ، يېشىل ئازادە كۆڭلەكلەرنى كىيىشكەن قىز - چوكانلار چۆڭۈلداپ پاراڭلاشقاچ قاپاق ۋە تۇچ ئىۋرىقلارغا سۇ ئالاتتى .

بىر دەرۋازىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە ، توختامىش ئېتىنى توختاتتى .

— بۇ كىمنىڭ قورۇسى ؟ — دەپ سورىدى ئىلتەرىش

ئاتىسىنىڭ بۇ دەرۋازىغا تىكىلىپ قاراپ قالغانلىقىغا ھەيران بولۇپ .

توختامىش ئۇنچىقمىدى ۋە ئېتىنى دېۋىتىپ قورۇنىڭ ئەتراپىنى بىر ئايلىنىپ چىقتى . بۇ قورۇ ئادەتتىكى دېھقانلارنىڭ تۇرالغۇلىرىغا ئوخشاشمايتتى . قوش قاناتلىق يوغان دەرۋازا تۆمۈر بىلەن قاپلىنىپ ، قىزىل رەڭدە سىرلانغان ، ئېگىز تاملارنىڭ

كەينىدىن ئۆرۈك ، ياڭاق ، جۇجەم دەرەخلىرىنىڭ ياش يوپۇرماقلىق شاخلىرى چىقىپ تۇراتتى .

توختامىش ئاتتىن چۈشتى .

— مانا ، ھېلىقى سۇڭگۇچ ، — دېدى ئۇ قورۇدىن ئېقىپ چىقىۋاتقان ئېرىق بويىغا زوڭ ئولتۇرۇپ .

ئىلتەرىشمۇ ئېتىدىن چۈشۈپ ئاتىسىنىڭ يېنىغا كەلدى .

— بۇنىڭدىن ئوتتۇز سەككىز يىل ئىلگىرى ، — دېدى توختامىش ، — مەن بىر پۇتۇم يارىدار بولغان ھالدا قارا قىتانلاردىن قېچىپ مۇشۇ يېزىغا كەلگەنىدىم . مانا مۇشۇ سۇڭگۇچتىن ئۆمىلەپ كىرىپ ، مۇشۇ باغلىق قورۇدا يوشۇرۇنغانىدىم . مۇشۇ قورۇدىكى كىشىلەر مېنى مۆكتۈرۈپ قۇتۇلدۇرۇپ قالغانىدى .

ئىلتەرىش ئۇنچىقماستىن ئاتىسىنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سېلىپ تۇراتتى .

— ئۇ چاغلاردا مەن ساڭا ئوخشاش ياش يىگىت ئىدىم ، — دېدى توختامىش ئورنىدىن تۇرۇپ ۋە ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن يېتىلەپ يەنە دەرۋازىنىڭ ئالدىغا كەلدى .

— ئۇ كىشىلەر ھازىرمۇ بارمۇ ؟ — دەپ سورىدى ئىلتەرىش .

— يوق ، — دېدى توختامىش بىر تىنىۋېلىپ .

— ئۇلار نەگە كەتتى ؟ يا ئەجەل شارابىنى ئىچىشتىمۇ ؟

— بىلمەيمەن ، بالام . ئۇلارنىڭ نەگە كەتكەنلىكىنىمۇ ، ھايات ياكى ھايات ئەمەسلىكىنىمۇ بىلمەيمەن .

— ئۇلارنى ئىزدەپ باقمىدىڭمۇ ؟

— ئىزدىدىم ، كۆپ ئىزدىدىم ، لېكىن تاپالمىدىم .

— قورۇغا كىرەيلىمۇ ، ئاتا ؟

— بولدى ، كىرمەيلى . بۇ قورۇدا ھازىر باشقا كىشىلەر ئولتۇرىدۇ .

— ئۇلارمۇ بۇ قورۇنىڭ بۇرۇنقى ئىگىلىرىنىڭ نەدىلىكىنى بىلمەمدىكەن ؟

— بىلمەيدىكەن .

شۇ تاپتا توختامشىنىڭ كۆزلىرى ئالدىدا نۇرغۇن يىللار ئىلگىرىكى تۇركەنئاينىڭ ئايدەك جامالى گەۋدىلەندى . ئەگەر شۇ سۆيۈملۈك قىز ئۇنى شۇنچە مەردانىلىك بىلەن قۇتۇلدۇرۇپ قالمىغان بولسا ، ئۇ شۇ چاغدىلا قارا قىتانلارنىڭ قولىدا ئۆلۈپ تۇگەشكەن بولار ئىدى .

— ئادەملەرنىڭ هايات يازمىشلىرى نېمىدېگەن مۇرەككەپ ! — دېدى توختامش ، — بىر ئاسىي مۇناپىق ، رەزىل غالچا مىسرىسلا ئارسلان كەبى مەرد ئوغلانلارنىڭ بېشىغا چىققان ، هەتتا مېنىڭ ئاتامۇ شۇنىڭ كاساپىتىدىن يۇرەك كېسىلى قوزغىلىپ قازا تاپتى . مەن بۇ دەردلەرگە چىدىماي ، ئۇ مۇناپىقنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش ئۈچۈن تىغ كۆتۇرۈپ بېرىپ ، مەقسىتىمنى ئەملگە ئاشۇرالماي قىتانلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدىم . ئويلىمىغان يەردىن ئاشۇ پەس مۇناپىقنىڭ ئوغلى قاپلانبەگ مېنى قارا قىتانلارنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قاچۇرۇۋەتتى . لېكىن ، قىتانلارنىڭ چېرىكلىرى يەنە ئىزىمغا چۈشۈپ قوغلىدى . ئۇلار قوغلاپ كېلىپ ، ئۇچار نەيزە ئېتىپ ئوقى يوتامنى يارىلاندۇردى . مەن يارىدار بولۇپ ، قانسىرىغان ۋە ماغدۇرسىزلانغان هالدا مۇشۇ قورۇنىڭ سۇقىگۇچىدىن ئۆمىلەپ كىرىۋالدىم . بۇ قورۇنىڭ ئىگىسى بولغان ياش بىر قىز مېنى مۆكۈندۈرۈپ ، چېرىكلەرنى كەتكۈزۈۋەتتى . كېيىن ئۇقتۇمكى ، هايات ـ ماماتلىق پەيتته ماڭا پاناهلىق بەرگەن بۇ قىزمۇ هېلىقى مۇناپىق مىسرىسلانىڭ جىيەن قىزى ئىكەن ، مېنى دەسلەپته قۇتۇلدۇرغان هېلىقى قاپلانبەگ ئاشۇ قىزنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى ئىكەن . مەن ئۇلارغا هاياتىم بىلەن قەرزدار .

— راست ، ئاجايىپ مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەر ئىكەن ، — دېدى ئىلتەرىش ئاتىسىنىڭ ئېيتقانلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلاپ .

— يۇر ، يولىمىزغا ماڭايلى ، — دېدى توختامش ۋە ئېتىغا مىندى .

ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كارۋانغا

يېتىشۋالدى . تۆگىلەر سالماقلىق قەدەم تاشلاپ قۇملۇق چۆلگە ئىچكىرىلەپ يۈرمەكتە . چەۋەندازلارنىڭ ئاتلىرىمۇ تۆگىلەرگە ياندىشىپ كېتىپ بارماقتا . ئاخىرقى تۆگىنىڭ بوينىغا ئېسىلغان كولدۇرمىنىڭ بوغۇق ساداسى گىياھسىز قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا هاياتلىقتىن دېرەك بەرمەكتە . ئىلتەرىش يىراقتىكى ئىدىل بويلىرىغا تېزرەك يېتىشۋېلىش ، ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ئاستانىسى سارايچىق شەھرىگە تېزرەك بېرىپ ، ئاشۇ كۈنيارۇق ئىسىملىك قىزنىڭ دىدارىغا قېنىۋېلىش ئىستىكىدە شېرىن خىياللارغا پاتماقتا ئىدى . توختامىش هېلىقى يېزىغا تارتىشىپ ، بىرنەچچە قېتىم كەينىگە ئۆرۈلۈپ قارىدى . يېزا قۇم بارخانلىرىنىڭ ئارقىسىدا قېلىپ كۆزدىن غايىب بولغانىدى . ئەجەب ئىش ! شۇ تاپتا توختامىشقا گويا كى بىر مۆجىزە كۆرۈلىدىغاندەك ، قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىن تۈركەنئاينىڭ ئۇنتۇلمىغان ، تونۇش ئاۋازى ئاڭلىنىپ قالىدىغاندەك ، نۇرغۇن يىللار ئىلگىرىكى شۇ قىز ئۇشتۇمتوت غايىبتىن پەيدا بولۇپ يۈگۈرۈپ كېلىدىغاندەك ۋە : «توختامىش ، مېنى ئۇنتۇپ كەتتىڭىزمۇ ؟ تونۇمىدىڭىزمۇ ؟ » دەپ ئۇن سالىدىغاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى . توختامىش تەئەججۇپ ئىچىدە ئۆز ـ ئۆزىگە ئىقرار بولدى : «توۋا ، شۇنچە يىللار ئۆتتۇپ كەتسىمۇ قەلبىمدىكى تۇنجى سۆيگۈنىڭ ئوتى تېخىچە ئۆچمەپتۇ ـ ھە ! »

«نېمىلەرنى ئويلاپ كەتتىم ، خۇددى خىيالپەرەس ئاشىق يىگىتلەردەك ، — دېدى توختامىش ئۆز ئىچىدە ھەمدە ۋاپادار ئايالى يۇلتۇزنى ئەسلىدى ، — ئۇ هايات بولسا ، ئارزۇلۇق ئوغلىنىڭ تويىنى كۆرەر ئىدى ، ئۇمۇ بۇ سەپەردە بىز بىلەن بىللە بولارئىدى . مۇشۇ قوتلۇق كۈنلەردە ، ئۇ قانچىلىك خۇشال بولۇپ كېتەر ئىدى ! »

توختامىش چۆلدە كېتىۋېتىپ مەرھۇمە ئايالىنى ئەسلىگەندە ، ئۆزىنىڭ ئونىڭغا نەقەدەر ئېچەكىشىپ ، رىشتىنىڭ نەقەدەر مۇستەھكەم باغلىنىپ كەتكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم چوڭقۇر هېس قىلدى . بولۇپمۇ ، ئوغلىنىڭ ئۆمۈرلۈك ئىشى بىلەن يىراق

سەپەرگە چىققان مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە ، ئاتا بولغۇچىنىڭ يالغۇزلۇقى راسا بىلىندى .

«بولغۇسى كېلىنىم قانداقراق قىزدۇ ؟ » دەپ ئويلايتتى توختامىش ۋە ئاشۇ كۈنيارۇق ئىسىملىك قىزنى تېزرەك كۆرگۈسى كېلەتتى .

«كۈنيارۇق قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى قانداقراق ئادەملەردۇ ؟ بۇ قۇدىلىشىشقا ئۇلارنىڭ ئىپادىسى قانداق بولار ؟ تويدىن كېيىن ئوغۇلۇم بىلەن كېلىنىمنى قوچۇغا ئەكەتسەم ، ئۇلار رازى بولارمۇ ؟ » توختامىش شۇ تەرىقىدىكى يېپىشقاق خىياللارنى كاللىسىدىن زادى چىقىرىۋېتەلمەيتتى ، ئويلىغانسېرى ئويلىرى غولداپ مۇرەككەپلىشىپ كېتەتتى .

ئىسسىق ياز كۈنلىرى كەلگەندە ، كارۋان قىپچاق يايلاقلىرىغا قەدەم باستى .

«ۋاھ ! نېمىدېگەن كەڭرى يايلاق ! — دەپ خىتاب قىلدى توختامىش ئەتراپقا نەزەر تاشلاپ ، — نېمىدېگەن بولۇق ئۆسكەن ئوت ـ چۆپلەر ! »

راسا تومۇز پەسلىگە يەتكەندە ، ئىدىل دەرياسى كۆرۈندى .

«ۋاھ ! نېمىدېگەن ئۇلۇغ دەريا ! — توختامىش يەنە خىتاب قىلدى ، — بۇ يەرلەردە كۆللەر ، دەريا ـ ئېقىنلار نېمىدېگەن كۆپ ! ھەممە يەردە يېشىل بوستان ، نېمىدېگەن كۆركەم كۆرۈنۈش ! تومۇز بولسىمۇ ھاۋا دىمىق ئەمەس··· »

يەنە بىرنەچچە كۈن يول يۈرگەندىن كېيىن كارۋان بىر شەھەرگە يېقىنلاشتى .

— بۇ ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ئاستانىسى ، — دېدى ئىلتەرىش ئاتىسىغا چۈشەندۈرۈپ ، — بۇ شەھەر ئىلگىرى سارايچىق دەپ ئاتىلاتتى ، ھازىر سارايباتۇ دەپ ئاتىلىدۇ . ئالتۇن ئوردىنىڭ بۈيۈك خاقانى باتۇخان مۇشۇ شەھەردە تۇرىدۇ .

توختامىش ئەمدى ئەجەبلىنىپ قاراپ قالدى .

— مەن تېخى بۇ ناھايىتى ھەشەمەتلىك چوڭ شەھەر دەپ

ئويلاپتىكەنمەن ، — دېدى ئۇ .

دەرۋەقە ، باتۇخاننىڭ بۇ شەھرى قوچۇ ۋە بەشبالىقتەك ئۇنداق ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەم ئەمەس ئىدى . ئىدىقۇت شەھەرلىرى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان ئېگىز ۋە مۇستەھكەم سېپىللار بىلەن قورشىلىپ تۇرىدۇ . ۋەھالەنكى ، سارايباتۇ دەپ ئاتالغان بۇ كىچىككىنە يېزىسىمان شەھەرنىڭ چۆرىسى زىچ يانداشتۇرۇپ تىكلەپ تىزىلغان ئۇچلۇق لىم ياغاچلار بىلەنلا قاشالانغانىدى . شەھەر ئىچىدىمۇ توختامىشىنىڭ يۇرتىدىكىگە ئوخشاش خىش ـ كېسەكلەر بىلەن سېلىنىپ ، سەنئەتلىك بېزەكلەر بىلەن زىننەتلەنگەن ئۆي ـ ئىمارەتلەر يوق ئىدى ، پاكار ـ پاكار ياغاچ ئۆيلەر ئۇ يەر ـ بۇ يەردە بوينىنى قىسىپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى .

كارۋان شەھەر سىرتىدا توختىدى . توختامىش بىلەن ئىلتەرىش ئاتلىرىغا مىنگىنىچە شەھەر ئىچىگە كىردى . شەھەر كىچىك ، ئادەملەرمۇ ئاز ئىدى . يانلىرىغا قىلىچ ، خەنجەر ئاسقان ئىككى تاتار يىگىت بىر توپ ساقاللىق رۇسنى ئالدىغا سېلىپ كېتىۋاتاتتى . توختامىش بۇ سېرىق چاچلىق ، كۆك كۆزلۈك رۇسلارغا قىزىقسىنىپ قارىدى .

— ئۇلارنى نەگە ئەكېتىۋاتىدۇ ؟ — دەپ سورىدى ئۇ ئوغلىدىن .

— باتۇخان بۇ شەھەرنى كېڭەيتىپ قۇرۇشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن ، — دەپ چۈشەندۈردى ئىلتەرىش ، — رۇس ھۈنەرۋەنلەر مۇشۇنداق ياغاچ ئۆيلەرنى سالىدۇ . تاتار نازارەتچىلەر ئۇلارنى ئىشقا سالىدۇ .

ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن ئاتلىرىنى ئاستا دېۋىتىپ ، تۈزلەنگەن بىر ئوچۇق مەيدانغا چىقىپ قالدى . مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا تاختايلاردىن پاكار سۇپا ئورنىتىلغان بولۇپ ، سۇپا ئۈستىگە بىر توپ رۇس قىز ـ چوكانلار تىزىپ قويۇلغانىدى . بەش ـ ئالتە موڭغۇل ۋە تاتار نازارەتچى قوللىرىدا قامچا تۇتقان ھالدا ئۇلارنىڭ ئۆپچۆرىسىدە ئايلىنىپ يۈرۈشەتتى . ئۇزۇن چىت كۆڭلەكلەرنى

كىيىشىپ ، ئىككى ئۆرۈلگەن سېرىق چاچلىرى ئۈستىدىن گۈللۈك رومال سېلىشقان رۇس ئاياللار ئەتراپتىكى تاماشىبىنلارغا بىچارىلەرچە ئېچىنىشلىق قىياپەتتە قورقۇپ ، چۆچۈپ قارىشاتتى .

ئىلتەرىش ئاتىسىغا چۈشەندۈردى :

— موڭغۇللار ئۆزلىرىگە قارشى ئۇرۇشقان ياكى كېيىن ئىسيان كۆتۈرگەن رۇسلارنىڭ ئەركەكلىرىنى قىرىپ تاشلاپ ، خوتۇن ـ قىزلىرىنى موڭغۇل ، تاتار باتۇرلىرىغا تەقسىملەپ بېرىدۇ ، ئېشىپ قالغانلىرىنى مۇشۇ مەيدانغا ئەكېلىپ ساتىدۇ .

— بۇنداق سودا دائىم بولۇپ تۇرامدۇ ؟ — سورىدى توختامىش .

— پات ـ پات بولۇپ تۇرىدۇ . شۇڭا بۇ يەرنى «قىز مەيدانى» دەپ ئاتىشىدۇ .

رۇس چوكانلار خۇددى تۇزاققا چۈشكەن كېيىكلەردەك ئۈمىدسىزلىنىپ ، چەكسىز ھەسرەتلىنىپ ، «بىرەر قۇتقۇزغۇچى چىقىپ قالماسمۇ ؟» دېگەندەك تەلمۈرۈش بىلەن ئەتراپقا يەر تېگىدىن كۆز يۇگۈرتۈپ قويۇشاتتى ؛ بەزلىرىنىڭ كۆزلىرىدە ياش ۋە بەزىلىرى سەزمەس ۋە كۆرمەس بولۇپ قالغاندەك ھەركەتسىز جىم تۇراتتى . بىر خېرىدار ئۇلارنىڭ قاتارلىرىنى ئايلىنىپ كېلىپ ، ياش بىر چوكانىنىڭ بىلەكلىرىنى ، يوتىلىرىنى ۋە ساغرىسىنى تۇتۇپ سىلاشتۇردى .

نازارەتچىلىك قىلىۋاتقان تاتار يىگىت ئۇنىڭغا توۋلىدى :

— ھاي بۇرادەر ، ئالغۇڭ بولسا ، ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىڭنى چىقىرىپ ، ئالىدىغىنىڭنى ئېلىپ ماڭ . بولمىسا ، بۇ يەردە بىكارغا تاماشا يوق .

ھېلىقى خېرىدارمۇ ئۇنىڭغا توڭ تەگدى :

— بازاردىن قوي ئالساڭمۇ قۇيرۇق ـ بېقىنلىرىنى تۇتۇپ بېقىپ ئالىسەن . خوتۇن دېگەننىڭمۇ قانداقلىقىنى بىلىپ باقماي تەۋەككۈلگە ئالامدۇ ؟

ئەتراپتا تاماشا كۆرۈپ تۇرۇشقان بىرنەچچە بىكار تەلەپلەر

قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ كەتتى .

— يۇر ، يۇر ، يولىمىزغا ماڭايلى ، — دېدى توختامىش قوشۇمىسىنى تۇرۇپ .

ئىلتەرىش ئاتىسىنى ئۆزى تۇرۇۋاتقان ئۆيگە باشلاپ كەلدى . بۇ ئۆينىڭ خوجايىنلىرى بىر جۇپ تاتار بوۋاي ـ مومايلار بولۇپ ، ئۇلار بەكمۇ دىلكەش ۋە كۆڭۈلچەك ئادەملەر ئىدى . ئۇلار توختامىشنى خۇددى ئۆز تۇغقىنىدەك كۆرۈپ قىزغىن كۈتۈۋالدى .

— ئىلتەرىش بىلەن بۇ ئۆيدە بىللە تۇرۇۋاتقىنىمىزغا ئىككى يىلدىن ئاشتى ، — دېدى ئاق ساقاللىق بوۋاي خۇشخۇي كۈلۈمسىرەپ .

— ئىلتەرىش ئۆز بالىمىزدەكلا بولۇپ قالدى ، — دېدى ئىللىق چىراي مومای .

ئاپئاق داستىخان سېلىنغان يوغان ئۈستەلگە بولكا ، پىشۇرۇلغان بەرەڭگە ۋە كالا گۆشى قويۇلدى ، ھەجىرلارغا سۈت قۇيۇلدى . تۆتەيلەن گۈڭۈر ـ مۇڭۈر پاراڭلىشىپ مۇڭدىشتى .

ئەتىسى ناشتىدىن كېيىن ئىلتەرىش ئاتىسىنى كۈنيارۇقنىڭ ئاتا ـ ئانىسى بىلەن كۆرۈشتۈرگىلى باشلاپ باردى . قىزنىڭ ئاتىسى قارىماققا توختامىشتىن چوڭراق بولۇپ ، ساقال ـ بۇرۇتلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئاقارغان ، چىرايى تاتىراڭغۇ كېسەلچان كىشى ئىدى . ئۇ توختامىشنى ئەدەپ ـ قائىدە بويىچە ئادەمگەرچىلىك قىلىپ چىرايلىق كۈتۈۋالدى . ئىككى مويسىپىت قوش قوللاپ كۆرۈشۈپ ، تىنچ ـ ئامانلىق سوراشتى . لىم ياغاچلار بىلەن قاشالانغان قورۇنىڭ ئىچىدە يەنە شۇنداقلا لىم ياغاچلار بىلەن قوپۇرۇلغان ئايرىم ـ ئايرىم ئىككى ياغاچ ئۆي بار ئىدى . ساھىبخانا مېھمانىنى شۇ ئۆيلەرنىڭ بىرىگە باشلىدى . ئۇچەيلەن گىلەم سېلىنغان سۇپىغا چىقىپ ئولتۇرۇشتى . ئىككى نەپەر ئاق يۈزلۈك رۇس دېدەك قىز كىرىپ ، گىلەم ئۈستىگە رۇسچە نۇسخىدا كەشتىلەنگەن ئاق داستىخاننى كەڭ يېيىپ سالدى . توغرالغان قارا بولكا ، تۇزلانغان بېلىق ۋە غاز گۆشى كەلتۇرۇلدى . قارا سىرلانغان

چۆچەكلەرگە سۈت قۇيۇلدى .

غىزادىن كېيىن توختامىش كېلىشتىكى مۇددىئاسىدىن ئېغىز ئاچتى .

— . . . سىزلەر بىلەن قۇدا بولۇش ئىستىكىدە خانىدانىڭىزلەرنى پاناھ تارتىپ ، كۈنيارۇق قىزنى تۆۋەنلىك بىلەن سوراپ كەلدىم ، — دېدى ئۇ تەكەللۇپ سۆزلىرىدىن كېيىن .

قىزنىڭ ئاتىسىمۇ خۇش مۇئامىلە كۆرسىتىپ ، تەكەللۇپ سۆزلىرىنى ئېيتتى .

— شۇنچە يىراق يەرلەردىن يول جاپاسىنى ئېغىر كۆرمەي ، ئىززىتىمىزنى قىلىپ دىدارلاشقىلى كېپسىز ، — دېدى ئۇ تەمكىنلىك بىلەن سۆزلەپ ، — يىگىت ـ قىز بىر ـ بىرىنى لايىق كۆرۈپتۇ . ئىلتەرىش ياراملىق ياخشى يىگىت ئىكەن . ئانىسى بىلەن ئىككىمىزمۇ رازى بولدۇق .

توختامىش ئورنىدىن قوپۇپ بولغۇسى قۇدىسىغا چوڭقۇر ئېگىلىپ تەزىم قىلدى .

— سالىمىمنى ئىلىك ئېلىپ ، ئىززىتىمنى قىلغانلىقىڭىزغا چىن دىلىمدىن ھەشقاللا ، — دېدى ئۇ .

— ئولتۇرغايسىز ، ئولتۇرغايسىز . بۇنداق تەكەللۇپ ھاجەت ئەمەس ، — دېدى ساھىبخانا ئىككى قولىنى ئالدىغا سوزغان ھالدا ئولتۇرۇشقا قايتا تەكلىپ قىلىپ .

— كۈنيارۇق قىزىمنى كۆرۈشكە تەقەززامەن ، — دېدى توختامىش جايىغا ئولتۇرۇپ .

ساھىبخانا بوۋاي پەگاھدا بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرغان رۇس قىزغا قول ئىشارىسى قىلدى .

— بېكە بىلەن خانقىز كىرسۇن ، — دېدى ئۇ .

دېدەك قىز مۇلايىملىق بىلەن ئېگىلىپ تەزىم قىلدى ـ دە ، چىقىپ كەتتى . ھايال بولماي ئۆيگە كۈنيارۇق بىلەن ئانىسى كىرىپ ئەدەپ بىلەن تەزىم قىلىشتى .

— قۇت بولسۇن ، قىزىم ، — دېدى توختامىش ۋە سۆيىدىن

ئىتتىك چۈشۈپ ، ئاتلىق مېھرى بىلەن كۈنيارۇقنىڭ پىشانىسىگە سۆيدى .

شۇنىڭدىن كېيىن توختامىش ئايال قۇدىسى تەرەپكە بۇرۇلۇپ :

— قۇت بولسۇن . . . — دېدى ـ دە ، سۆزنىڭ ئاخىرى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى .

بۇ كىم ؟ بۇ ئايال قۇدا ، كۈنيارۇقنىڭ ئانىسى كىم ؟ توختامىشنىڭ تامىقىغا ئاچچىق بىر نەرسە كەپلىشىپ قالغاندەك بولۇپ ، نەپسى بوغۇلۇپ كەتتى . ئايال قۇدىمۇ ئۇنىڭغا بىر قارىدى ـ دە ، چىرايى تاتىرىپ كەتتى ، لەۋلىرىدە يېنىك ـ يېنىك تىترەش ئالامىتى بايقالدى . ئۇمۇ گەپ قىلالماي قالدى ، پەقەت «ئولتۇرۇڭ» دېگەن تەكلىپنى ئىپادىلەپ قول ئىشارىسى قىلدى .

توختامىش كۈنيارۇقنىڭ ئانىسىنى بىر قاراپلا تونۇدى ، ئەلۋەتتە . ئۇنى تونۇيالماي قېلىشى مۇمكىنمۇ ؟ بۇ ئايال توختامىش شۇنچە ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئىزدەپ تاپالمىغان ئۆزىنىڭ قۇتقۇزغۇچىسى ھەم تۇنجى سۆيگىنى تۇركەنئاي ئىدى ! توغرا ، ئۇنىڭ بۇرۇنقى قىزىرىپ تۇرغان مەڭزلىرىنىڭ قېنى قاچقان ، كۆزلىرىنىڭ چۆرىلىرىدە ئۇششاق قورۇقلار پەيدا بولغان ، قوڭۇر چاچلىرىغا ئاق ئارىلاشقان بولسىمۇ ، ئۇ يەنىلا شۇ تۇركەنئاي ، يەنىلا شۇ يېقىملىق رۇخسار ، شۇنچە يىللاردىن بېرى ئۇنتۇلمىغان گۈل سەنەم ! تۇركەنئايمۇ ، ئەلۋەتتە توختامىشنى تونۇدى ، بۇنداق كۈتۈلمىگەن تۇيۇقسىز كۆرۈشۈشتىن ھەيران بولدى ، ھاياجانلاندى ، ھەتتا بېشى يېنىككىنە ئايلانغاندەك بولدى ، لېكىن دەرھال ئۆزىنى تۇتۇۋالدى ، چاندۇرمىدى .

توختامىش جايىغا كېلىپ ئولتۇردى . تۇركەنئاي بىلەن كۈنيارۇقمۇ ئاستا كېلىپ سۇپىنىڭ بىر چېتىدىن ئورۇن ئالدى .

— كۈنيارۇق قىزىمنى كۆرۈپ بەك خۇش بولدۇم ، — دېدى توختامىش مۇلايىملاشقان ئاۋازدا .

— كۈنيارۇق پەرزەنتلىرىمىزنىڭ كەنجىسى ، — دېدى ساھىبخان بوۋاي ، — ئۇنىڭ يەنە ئىككى ئاكىسى بار . ئۇلارنىڭ

بىرى يايىق بويىدىكى بىر تاتار قوشۇنىدا تۇرىدۇ ، ئىككىنچىسى موڭغۇل ئەمەلدارلار بىلەن موسكۇاغا سېلىق يىغىشقا كەتتى .

— باركاللا ، يارامليق ئادەملەر بوپتۇ ، — دېدى توختامىش بېشىنى لىڭشىتىپ .

— بالىلارنىڭ ئانىسى تۇركەنئاي بېكەمۇ سىلەر بىلەن بىر يۇرتلۇق ، قوچۇلۇق ، — دېدى يەنە ساھىبخانا دوستانە كەيپىياتتا ئۆز ئائىلىسىنى تونۇشتۇرۇپ .

توختامىش گەپ قىلماستىن ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ، بېشىنى ئېگىپ قويدى .

تۇركەنئاي بىلەن كۇنيارۇق توختامىشقا چوڭقۇر ئېگىلىپ تەزىم قىلىپ چىقىپ كەتتى . ئىلتەرىشمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن ماڭدى . ئىككى مويسىپىت دەرقەمتە ئولتۇرۇپ تويىنىڭ مەسلىھىتىنى قىلىشتى .

شۇنىڭدىن كېيىن توي تەييارلىقى بىلەن ئۆتكەن بىرنەچچە كۇنگىچە توختامىش تۇركەنئايىنى كۆرمىدى .

توي شەھەر سىرتىدىكى يېشىل ئوتلاقتا ئۆتكۇزۇلدى . بەزمە ، ئويۇن ـ تاماشا قىزىپ كەتتى . چەۋەندازلار بەيگىگە ، پالۋانلار چىلىشقا چۈشتى ، ناخشا ـ سازلار ياڭراپ ، يىگىت ـ قىزلار زوق ـ ھەۋەس بىلەن ئۇسسۇل ئويناشتى . مەي ـ شارابنىڭ كەيپىدە قىزىپ كەتكەن مېھمانلار ئۇ توپتىن بۇ توپقا يۆتكىلىپ يۇرۇپ ، يۇقىرى ئاۋازدا ۋارقىرىشىپ چۇقان سالاتتى . كۇلكە ـ چاقچاقلار ئەۋجىگە چىقتى .

بىر توپ يىگىت ـ قىز ئىلتەرىش بىلەن كۇنيارۇقنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ ، ئوت ـ چۆپلەر ئۇستىگە سېلىنغان داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشتى .

توختامىش خۇشاللىقىدا ياشىرىپ كەتكەندەك كۆرۇنەتتى . ئۇ مېھمانلارنى ئارىلاپ : «ئېلىڭلار ، بېقىڭلار» دەپ سورۇننىڭ كەيپىياتىنى يەنمۇ كۆتۈرۇشكە تىرىشاتتى . ئۇشتۇمتۇت ئۇنىڭ تۇركەنئايغا كۆزى چۈشۈپ قالدى . تۇركەنئاي ئۇسسۇل ئويناپ

قىزىپ كەتكەن قىز ـ چوكانلارغا قاراپ ، باشقا ئايال مېھمانلار بىلەن بىللەن چاراك ئۇرۇپ تۇراتتى . ھالبۇكى ، شۇ تاپتا ئۇنىڭ قوللىرى چاۋاكتا ، ئەمما كۆزلىرى توختاممىشتا ئىدى . توختامىشمۇ ئۇنىڭغا قاراپ تۇرۇپ قالدى . تۇركەنئاي چاۋاك چېلىۋاتقان ئاياللارنىڭ قاتارىدىن ئاستا چىقىپ ، چەتتىكى بىر ئاق قېيىننىڭ تۈۋىگە بېرىپ توختىدى . توختامىش ئۇنىڭ يېنىغا كەلدى . ئىككىسىنىڭ كۆزلىرى ئۇچراشتى .

— كۈنيارۇقنىڭ ئاتىسى كۆرۈنمەيدىغۇ ؟ — دەپ سورىدى توختامىش بىردەملىك سۈكۈتتىن كېيىن .

— چارچاپ قالدىم دەپ ئۆيگە كىرىپ كەتتى . . . رەنجىمەڭ . . . يېقىندىن بۇيان ئۇنىڭ سالامەتلىكى تازا ياخشى بولماي قېلىۋاتىدۇ ، — دېدى تۇركەنئاي بوش ئاۋازدا .

توختامىش ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىۋالدى .

— مەن سىزنى كۆپ ئىزدىدىم ، — دېدى ئۇ ، — شۇنچە يىللاردىن بېرى ئىز ـ دېرىكىڭىزنى ئالالمىدىم . . . مانا ئەمدى بۇ يەردە ئۇچرىشىپ قالغىنىمىزنى قاراڭ .

تۇركەنئايمۇ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى .

— ياخشى يەردە ، ياخشى ئىش ئۈستىدە ئۇچراشتۇق ، — دېدى ئۇ .

— شۇنداق ، — دېدى توختامىش ، — بالىلىرىمىزنىڭ بېشى باش ، ئايىغى تاش بولسۇن .

تۇركەنئاي كۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ سۆزلىدى :

— شۇ چاغدا قاپلانبەگ ئاكام بىزنى زورلاپ قوچۇدىن ئەكەتتى . بىز بىرنەچچە ئۆيلۈك ئۇرۇق ـ تۇغقانلار سەمەرقەنتتە ماكانلاشتۇق . كېيىن . . . يەنە شۇ قاپلانبەگ ئاكامنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن مۇشۇ كىشىگە ياتلىق بولدۇم . ئۇ كىشى مېنى ئۆزگەنچ شەھىرىگە ئەكەتتى . . . بالا ـ چاقىلىق بولدۇق . . . موڭغۇل ـ ئۇيغۇر قوشۇنلىرى سەمەرقەنتنى بېسىۋالغاندىن كېيىن قاپلانبەگ ئاكام يەنە ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنى باشلاپ خۇپىيانە ھالدا

ئۆرگەنچكە ماڭغانىكەن ، يولدا موڭغۇل جېسەكچىلەر ئۇلارنىڭ كۆرۈپ قېلىپ قوغلاپتۇ . ئاندىن . . . ئۇلار قاپلانبەگ ئاكامنى چېپىپ تاشلاپتۇ . بۇنى ئامان قېلىپ ، ئۆرگەنچكە قېچىپ كېلەلىگەن تۇغقانلىرىمىزدىن ئاڭلىدۇق . . . كۈنيارۇقنىڭ ئاتىسى سودا ـ تىجارەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشى ئىدى . ئۇ ئىلگىرى موڭغۇل يايلاقلىرىغا كارۋان تارتىپ بىرنەچچە قېتىم بارغانىكەن . ئۇنىڭ موڭغۇل ـ تاتار يايلىرى ئىچىدە تونۇش ـ بىلىشلىرى بار ئىكەن . شۇڭا ئۇ بىزنى دەشتى قىپچاق دىيارىغا ئەكەلدى . ئاندىن ئۇ كىشى جۇچى خانىنىڭ ئوردىسىدا دەپتەرچى بولدى . مانا ھازىر ئەمدى جۇچىنىڭ ئوغلى باتۇخانىنىڭ ئوردىسىدىمۇ يەنە شۇ دەپتەرچىلىك قىلىۋاتىدۇ . . . ئۇ بەك ياخشى ئادەم . . .

ئاردا بىر ئەسناغىچە جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى .

— بىزنىڭ تەقدىرىمىز نېمىدېگەن مۇرەككەپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان ، — دېدى توختامىش .

— تەڭرىنىڭ يازمىشى شۇنداق ، — دېدى تۇركەنئاي .

توختامىش ئۇنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلىپ قارىدى .

— ئاخىر ئىككىمىزنىڭ تەقدىرىمىز قوشۇلمىدى ، — دېدى ئۇ .

— ئەمدى بالىلىرىمىز بەختلىك بولسۇن ، — دېدى تۇركەنئايمۇ ئۇنىڭ كۆزلىرىگە تىك بېقىپ .

— شۇنداق ، — دېدى توختامىش ، — ئىلتەرىش بىلەن كۈنيارۇقنىڭ بەختىنى تىلەيلى .

— ئاھ قۇدرىتىڭ ئۇلۇغ تەڭرىم ، — دېدى تۇركەنئاي كۆزلىرىنى ئاسمانغا قارىتىپ ، — ئوغلۇم ئىلتەرىش بىلەن قىزىم كۈنيارۇقنىڭ بەختىنى بەرگەيسەن !

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئاخىرقى سۆز

دالىدىكى ئوت ـ چۆپلەر كۆكىرىشكە باشلىغان كۆكلەم كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ، يۈز تۆگىدىن تەركىب تاپقان چوڭ كارۋان ساراي‌ياتۇ شەھىرىدىن چىقىپ ، جەنۇب تەرەپكە يول ئالدى . چار ساقاللىق توختامىش شۇ كارۋاندىكى بىر تۆگىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ تەكشى چايقىلىپ كېتىپ باراتتى . ئۇ ئوغلىنىڭ تويىدىن كېيىن ئالتۇن ئوردا ئاستانىسىدە قىشلاپ ، مانا ئەمدى قوچۇغا قايتقانىدى . قۇدىلار ئۇنى شەھەر سىرتىغىچە ئۇزىتىپ قويدى ، ئاندىن ئوغلى ئىلتەرىش يەنە بىر كۈنلۈك يەرگىچە ئاتىسى بىلەن بىللە كېلىپ خوشلاشتى .

— ئاقيول بولسۇن ، قەدىرلىك ئاتا ! تەڭرى سىزنى ئېسەن قىلسۇن .

— خەيرخوش ، ئوغلۇم ، ئامان بولغىن .

— ئاتا ، ئوغلىڭىزنى كەچۈرگەيسىز ، سىزنى يالغۇز يولغا سېلىپ قويۇۋاتىمەن .

— ئۇنداق دېمىگىن ، ئوغلۇم ، ئەھۋالنى كۆردۈم ، چۈشەندىم . ئوردىدىكى خىزمەتنى تاشلاپ كېتىشكە بولمايدىكەن . باتۇخاندەك قۇدرەتلىك خاقان شەخسەن ئۆزى سېنىڭ ئوردىدا قېلىشىڭنى تەلەپ قىلغان تۇرسا ، بىزگە نېمە ئامال .

— ئاتا ، كېلەر يىلى يازدا كۈنيارۇقنى ئېلىپ قوچۇغا بارىمەن ، چوقۇم بارىمەن .

— بىلىمەن ، ئوغلۇم ، باتۇخان ئۆزى سېنى كېلەر يىلى بارسۇن دېدىغۇ .

توختامىش ئوغلىنى باغرىغا بېسىپ پېشانىسىگە سۆيدى .

ئىلتەرىش خوشلىشىش مەنسىدە بىر قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ كارۋاننىڭ ئارقىدا قالدى . كارۋان يىراقلاپ كەتتى ۋە ئاخىر ئۇپۇق سىزىقىدا كۆزدىن غايىب بولدى .

بۇ يوللار ئۇزۇن يوللار ، كارۋان توختىماي ئۆتتى . زامانلار ۋە دەۋرلەرنى تىزىپ چىققان ئايلار ۋە يىللار بەجايىكى باھارنىڭ تاشقىن سۇلىرىدەك توختىماي شىددەتلىك ئېقىپ ئۆتتى . توختامىشمۇ ، تۇركەنئايمۇ ھاياتلىقنىڭ ئۆزگەرمەس مەڭگۈلۈك قانۇنىيىتى بويىچە بۇ دۇنيادىن خوشلاشتى . ئىلتەرىش بىلەن كۇنيار ۋەقىنىڭ ئوغلى ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۇمىدىنى ئاقلاپ ، راسا يارامليق يىگىت بولۇپ چىقتى . ئۇ قوچۇدىكى ۋىخارادا ئىلىم تەھسىل قىلىپ ، تونۇلغان ئالىم بولۇپ يېتىلدى ، تېببابەتچىلىك ۋە يۇلتۇزلار ئىلمى بىلەن شۇغۇللاندى ، ئۆي - ئوچاقلىق ، بالا - چاقلىق بولدى . شۇنداق قىلىپ ، مىلادىيە 1275 - يىلى ئۇ بۇيۇك موڭغۇل خاقانى قۇبلايخاننىڭ چاقىرىقى بىلەن جۇڭدۇ (بېيجىڭ) شەھىرىگە بېرىپ ، ئۇ يەردىكى خەنزۇ ، قىتان ، جۇرجىت ئالىملىرىنىڭ قاتارىغا قوشۇلدى .

چىڭگىزخاننىڭ كەنجى ئوغلى تولىنىڭ ئوغلى قۇبلايخان تەختكە چىققاندىن كېيىن كۇنچىقىشقا كەڭ كۆلەمدە يۇرۇش قىلدى ھەمدە تاڭغۇت خانلىقى ، ئالتۇن خانلىق (جىن سۇلالىسى) ، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى ، ھىندىچىنى يېرىم ئارىلى ۋە كورىيە زېمىنلىرىنى بويسۇندۇرۇپ ، جۇڭگو تارىخىدىكى يېڭى بىر دەۋرنىڭ يەنى يۇەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ سەھىپىسىنى ئاچتى . ئۇ كۇنچىقىشتىكى جۇڭدۇ شەھرىنى ئاستانە قىلىپ ، بۇ شەھەرنىڭ نامىنى ئۇيغۇرچە خانبالىق (خان شەھىرى ، خان تۇرىدىغان شەھەر) دەپ ئۆزگەرتتى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئۇ ئىدىقۇت تەۋەسىدىكى زور بىر تۇركۇم ئۇيغۇر باخشىلارنى ئاستانە خانبالىققا يۆتكەپ چىقتى . بۇ باخشىلار قۇبلايخاننىڭ تەشەببۇسى بىلەن قۇرۇلغان ئىلمىي ئورۇنلاردا خىزمەت قىلدى . ئۇيغۇر ھۇنەرۋەنلەر ئاستانە خانبالىقنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى يېڭىلاشقا كىرىشتى .

قۇبىلايخانىنىڭ قوشۇنى بىلەن جۇڭگونىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى جاي ـ جايلارغا بارغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانغۇنلىرى ھەم ئەسكىرىي قىسىملىرىمۇ خېلى كۆپ ئىدى . چىڭگىزخان دەۋرىدىن تارتىپ قۇبلايخان دەۋرىگىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي پائالىيەت ئىزلىرى شەرقىي ئاسىيادىن تارتىپ شەرقىي ياۋروپاغىچە بولغان كەڭ زېمىنلارنى قاپلىدى .

ئىدىقۇت خان بارچۇق ئارت تېگىنىنىڭ ئوغلى تاشمايىن خاقان چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ تەخت تالىشىش ماجىرالىرىدا باشتىن ـ ئاياغ ئېغىشماي قۇبلايخاننى قوللىدى ۋە ئۇنىڭغا ھەربىي ، ئىقتىسادىي جەھەتلەردىن ئەمەلىي ياردەم بەردى . شۇڭا ، قۇبلايخان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇيغۇرلارغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قاراپ ، يۇەن سۇلالىسىنى بەرپا قىلىش ئىشلىرىدا ئىدىقۇت خانلىقىنى ئۆزىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئىتتىپاقدىشى دەپ بىلدى ھەمدە جۇڭگونىڭ ئىچكىرىكى جايلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ كۈچىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلاندى . كېيىن موڭغۇللار ئىگىلەپ تۇرۇۋاتقان بارلىق زېمىنلاردىكى خەلقلەر ئېتنىك تەركىبلىرى بويىچە تۆت دەرىجىگە ئايرىلدى . جۇملىدىن ، ئۇيغۇرلار موڭغۇللاردىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئىمتىياز بىلەن تەمىنلەندى . شۇنىڭ بىلەن ، موڭغۇللارنىڭ توققۇز قوۋىرۇقلۇق ئاق بايرىقى تىكلەنگەن ھەممە يۇرتلاردا دېگۈدەك تۇركۇم ـ تۇركۇم ئۇيغۇر ئەمەلدارلار ئىش باشقۇرىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى .

ئىدىقۇت خان تاشمايىن ئاۋۋالقىدەكلا قوچۇ ۋە باشبالىقنى قوش ئاستانە قىلىپ دەۋر سۈردى . ئۇ خۇددى مەرھۇم ئاتىسى بارچۇق ئارت تېگىنگە ئوخشاش پات ـ پاتلا كېچىلەردە شەھەر سىپىلىگە چىقاتتى ۋە ئۇزاق ـ ئۇزاق خىيال سۈرۈپ يۇلتۇزلۇق ئاسمانغا كۆز تىكەتتى . ئىدىقۇت ئاسمىنىدا قايسى يۇلتۇز بار ، قايسى يۇلتۇز يوق ؟ ئىدىقۇت ئاسمىنىدا كېيىن يەنە قانداق يۇلتۇزلار پەيدا بولار ؟

ئىدىقۇت يۇلتۇزى

(پەرھات جىلان ئەسەرلىرى.)

ئاپتورى : پەرھات جىلان
مەسئۇل مۇھەررىرى : پاتىگۈل مىجىت
مەسئۇل كوررېكتورى : ئادالەت ، ئارزىگۈل
تەكلىپلىك كوررېكتورى : ئابلىز ئابباس
مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى : مەمەت نەۋبەت
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى : شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
تېلېفون : 0991—2827472
ئادرېسى : ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر
پوچتا نومۇرى : 830001
باسقۇچى : شىنجاڭ جىنبەن مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتى
سانتۇچى : شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى
فورماتى : 880×1230 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى : 13.5
نەشرى : 2008 - يىلى 7 - ئاي 1 - نەشرى
باسمىسى : 2008 - يىلى 7 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى : 1—3000
كىتاب نومۇرى : ISBN 978—7—228—11672—0
باھاسى : 35.00 يۈەن